



Universitat Autònoma de Barcelona

**ADVERTIMENT.** L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

**ADVERTENCIA.** El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

**WARNING.** The access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

**Raquel Parera Somolinos**

**LA VERSIÓ D'ANDREU FEBRER DE  
LA *COMMEDIA* DE DANTE**

**Biografia del traductor, estudi del manuscrit, anàlisi  
de la traducció i edició dels cants I-XX de l'*Inferno***



**Tesi doctoral**

**UAB**

**Universitat Autònoma  
de Barcelona**

**2018**

La versió d'Andreu Febrer de la *Commedia* de Dante:  
biografia del traductor, estudi del manuscrit, anàlisi de la  
traducció i edició dels cants I-XX de l'*Inferno*

Raquel Parera Somolinos

Tesi doctoral

Director: Dr. Lluís Cabré Ollé

Programa de Doctorat en Llengua i Literatura Catalanes i Estudis Teatral

Departament de Filologia Catalana

Facultat de Filosofia i Lletres

**UAB**

**Universitat Autònoma  
de Barcelona**

Juny de 2018

Miniatura de la coberta:

Dante i Virgili, per Priamo della Quercia

The British Library, ms. Yates Thompson 36 (ca. 1444-1450), f. 1r

*A la meva família*



## ÍNDIX

RESUM / ABSTRACT.....	9
PREFACI.....	13
ESTUDI INTRODUCTORI.....	17
1. BIOGRAFIA D'ANDREU FEBRER, POETA I TRADUCTOR DE DANTE.....	19
2. LA VERSIÓ DE LA <i>COMMEDIA</i> : LA RECEPCIÓ.....	51
2.1. TESTIMONIS NO CONSERVATS.....	51
2.2. EL TESTIMONI DEL MARQUÈS DE SANTILLANA (1448/49).....	54
2.3. VALORACIONS MODERNES DEL TEXT TRANSMÈS PER L.II.18.....	55
2.4. EDICIONS DE L'ÚNIC CÒDEX CONSERVAT.....	63
3. DESCRIPCIÓ CODICOLÒGICA DE L.II.18.....	66
3.1. DESCRIPCIONS ANTERIORS.....	66
3.2. POBLACIÓ, BIBLIOTECA I SIGNATURA ACTUAL.....	67
3.3. PROCEDÈNCIA.....	67
3.4. TÍTOL I CONTINGUT.....	68
3.5. MATÈRIA I FILIGRANA.....	70
3.6. MESURES.....	72
3.7. PREPARACIÓ DE LA PÀGINA.....	72
3.8. ESTRUCTURA DELS PLECS.....	73
3.8.1. <i>Reclams, signatures i numeració dels plecs</i> .....	74
3.8.2. <i>Representació gràfica dels plecs</i> .....	75
3.9. FOLIACIÓ.....	84
3.10. ENQUADERNACIÓ.....	84
3.11. MANS, TINTES, RÚBRIQUES I INICIALS.....	85

3.12. CORRECCIONS.....	87
3.12.1. <i>Correccions executades pel copista (E')</i> .....	87
3.12.2. <i>Correccions executades per una segona mà (E<sup>2</sup>)</i> .....	88
3.13. ABREVIATURES, ANOTACIONS, <i>MANICULAE</i> I ORNAMENTACIÓ.....	89
3.14. DATACIÓ.....	90
3.15. CONCLUSIONS DE LA DESCRIPCIÓ CODICOLÒGICA.....	93
4. ESTABLIMENT DEL TEXT: DE FEBRER AL MANUSCRIT L.II.18.....	94
4.1. L.II.18 ÉS UNA CÒPIA NO CONTROLADA PER L'AUTOR.....	94
4.1.1. <i>Errors que fan el vers intel·ligible</i> .....	94
4.1.2. <i>Llacunes</i> .....	95
4.1.3. <i>Errades que vulneren la rima o provoquen irregularitats mètriques</i> .....	96
4.1.4. <i>Repeticions</i> .....	97
4.1.5. <i>Correccions que trivialitzen el text</i> .....	97
4.2. ELS ANTÍGRAFS D'E I D'E <sup>2</sup> .....	98
4.2.1. <i>E<sup>2</sup> segueix un exemplar diferent d'E</i> .....	99
4.2.2. <i>Ni E ni E<sup>2</sup> no són una còpia directa de l'original de Febrer</i> .....	101
4.2.3. <i>E i E<sup>2</sup> es basen, probablement, en antígrafs diferents</i> .....	103
4.3. RECONSTRUCCIÓ DEL PROCÉS MATERIAL DE CONSTRUCCIÓ DEL CÒDEX.....	106
5. ESTABLIMENT DEL TEXT: DE DANTE A FEBRER.....	109
5.1. EL TEXT DE FEBRER I LA TRADICIÓ ITALIANA.....	109
5.2. UTILITAT DE LA <i>VARIA LECTIO</i> ITALIANA.....	117
5.2.1. <i>Esmenes més fiables</i> .....	117
5.2.2. <i>Justificació d'aparents errors del traductor</i> .....	119
5.2.3. <i>Diversitat de variants</i> .....	121
5.3. ALTRES QÜESTIONS SOBRE LA TRANSMISSIÓ DEL TEXT ITALIÀ.....	122



6. ESTRATÈGIES DE TRADUCCIÓ.....	128
7. AQUESTA EDICIÓ.....	149
MANUSCRITS.....	154
EDICIÓ DE <i>L'INFERN</i> , I-XX.....	157
CANT I.....	158
CANT II.....	176
CANT III.....	196
CANT IV.....	214
CANT V.....	234
CANT VI.....	256
CANT VII.....	274
CANT VIII.....	294
CANT IX.....	314
CANT X.....	332
CANT XI.....	350
CANT XII.....	366
CANT XIII.....	384
CANT XIV.....	400
CANT XV.....	414
CANT XVI.....	428
CANT XVII.....	442
CANT XVIII.....	458
CANT XIX.....	474
CANT XX.....	488
CONCLUSIONS.....	503

BIBLIOGRAFIA CITADA.....	521
APÈNDIX 1: APÈNDIX DOCUMENTAL.....	543
APÈNDIX 2: CORRECCIONS D'E <sup>2</sup> .....	557
APÈNDIX 3: LÀMINES.....	569

## RESUM

El poeta vigatà Andreu Febrer (ca. 1374 - 1441/44) va culminar la seva traducció al català de la *Commedia* de Dante el primer d'agost de 1429. Es tracta de la primera traducció del poema dantesco que va mantenir-ne la *terza rima*, fet que va merèixer l'elogi del marquès de Santillana (ca. 1449). No es pot dubtar de la rellevància d'aquesta obra en la literatura catalana medieval.

Martí de Riquer, en la seva edició de les *Poesies* d'Andreu Febrer (1951), n'oferia un valuós estudi biogràfic. Posteriorment, diversos estudiosos han aportat noves dades documentals, però mancava una biografia actualitzada i el més completa possible del poeta. En el primer capítol del present treball s'ofereix una biografia de Febrer, fruit de la lectura de tots els documents de què es tenia notícia, així com de la recerca en diversos arxius de Catalunya i Sicília, que ha aportat nous documents que reforcen la seva vinculació amb Alfons el Magnànim i amb Sicília. En total, s'han analitzat una setantena de documents, dotze dels quals es transcriuen a l'Apèndix 1.

El segon capítol es dedica a l'estudi de la recepció de la traducció: testimonis no conservats, edicions i valoracions del text. S'aporten dades que abonen la hipòtesi de Riquer segons la qual Febrer va oferir la seva traducció al Magnànim.

En el tercer capítol es presenta la primera descripció codicològica exhaustiva del manuscrit únic que ha conservat la traducció (El Escorial, L.II.18). L'estudi del còdex s'il·lustra amb més d'una trentena de làmines (Apèndix 3). Dels resultats obtinguts, destaquen la constatació de la pèrdua dels dos folis inicials (que podien contenir una dedicatòria), la datació del còdex a la segona meitat del segle XV i l'examen dels dos processos de correcció successius de què ha estat objecte: el primer, de mà del mateix copista; el segon, d'una altra mà que incorpora correccions procedents d'un altre testimoni de la traducció. En el capítol següent es realitza una anàlisi textual encaminada a fixar els criteris d'establiment del text, parant especial atenció a l'estudi textual dels dos processos de correcció.

El cinquè capítol tracta de la relació entre la transmissió italiana i la traducció de Febrer. Malgrat que no és possible d'identificar l'exemplar italià emprat per Febrer, la consulta sistemàtica de les variants italianes registrades fins avui (Moore 1889, Petrocchi 1966) és de gran utilitat per realitzar esmenes en el text crític i per justificar solucions de Febrer que podrien semblar errors o innovacions.

En el sisè capítol, prescindint de judicis valoratius, s'analitzen i s'il·lustren les diverses estratègies de què se serví Febrer a l'hora de portar a terme la traducció. Es demostra que va ser una operació molt meditada, partint de les rimes i servint-se de la seva destresa com a poeta per mantenir la forma i el sentit.

Finalment, s'ofereix l'edició crítica dels vint primers cants de l'*Inferno*, en què es tenen en compte, per a l'establiment del text, les correccions que presenta el còdex i la *variatio* de la transmissió italiana. El text català es presenta acarat amb l'italià (ed. Petrocchi 1966); es registren en un aparat específic les variants de més de quaranta manuscrits italians que avalen les lliçons de Febrer quan divergeixen del text de Petrocchi. Les característiques d'aquesta nova edició, si bé parcial, permeten oferir un text més acurat que l'edició anterior (Gallina 1974-88): s'hi incorporen noves esmenes, es corregeixen diversos errors de lectura i s'anoten aspectes relatius a la traducció que mostren la perícia de Febrer.

#### ABSTRACT

Andreu Febrer (Vic, ca. 1374 - ?, 1441/44) completed his Catalan version of Dante's *Commedia* on August 1, 1429. Febrer's translation was the first one to keep Dante's verse and rhyme-scheme (*terza rima*), as acknowledged by Íñigo López de Mendoza, marquis of Santillana, c. 1449. Febrer's version must doubtless be considered a major work of medieval Catalan literature.

In his edition of Febrer's original poetry, Martí de Riquer (1951) included a first detailed study of Febrer's life, which was supplemented by later scholarly contributions. A full profile of Febrer's career was, however, still wanting, and Chapter 1 aims to provide it, after a careful examination afresh of all documents hitherto known and thorough archival research both in Catalonia and Sicily. As a result, Febrer's relationship with king Alfonso IV, the Magnanimous, becomes now clearer, as is Febrer's connection with Sicily. Some seventy documents have been analyzed, twelve of which have been included in Appendix 1.

Chapter 2 deals with the reception of Febrer's translation: lost manuscripts, modern editions and critical appraisal of Febrer's rendering are taken into account. Riquer's hypothesis that Febrer should have offered his version to king Alfonso is substantiated.

Chapter 3 includes the first thorough description of MS El Escorial, L.II.18, the only extant witness to Febrer's translation. This description is supplemented by thirty plates (Appendix 3). The codicological analysis yields several interesting results: two initial folios (which might have contained a dedication) are missing; the codex can be dated to the second half of the fifteenth century; it was corrected at two separate stages: first, by the same scribe who copied the manuscript, and subsequently by another hand who revised the text against a further manuscript copy of Febrer's version.

Chapter 4 is devoted to textual criticism, that is, the manner in which Febrer's text should be established, taking into account both corrections, particularly the second one.

Chapter 5 focuses on the textual relationship between Febrer's version and the Italian original of his translation. Even though a copy of Febrer's source text has not been identified, a complete analysis of all variant readings of Dante's *Commedia* (recorded by Moore 1889 and Petrocchi 1966) allows for many corrections of the Catalan text and accounts for many passages of Febrer's version which may otherwise seem mistaken.

Chapter 6 aims at describing Febrer's translation technique in a practical way. Avoiding any value judgements, this chapter shows how Febrer was fully aware that his main criterion was to follow closely Dante's verse and rhyme whenever possible.

Following the study, a critical edition of the first twenty cantos of Febrer's translation (Inf. I-XX) is provided. The Catalan text is established taking into account both the corrections recorded on the El Escorial MS (Chapter 4) and textual variants within the transmission of the Italian text (Chapter 5). The Catalan text is printed facing the Italian as in Petrocchi's edition; an apparatus of Italian variant readings (from some forty-odd manuscripts) helps to account for many passages in which Febrer's text differs from Petrocchi's. This new edition, however partial, aims at establishing a more accurate text than the previous one (Gallina 1974-88): by correcting some transcription mistakes, by introducing *emmendationes* in the light of textual *variatio* and, above all, by accounting in detail for the translator's practice. What results from this approach is a text far more regular (in terms of scansion and rhyme) than before, and the profile of a highly crafted translator.



## PREFACI

El poeta vigatà Andreu Febrer va culminar la seva versió al català de la *Commedia* de Dante el primer d'agost de 1429. Es tracta de la primera traducció del poema dantesc que en manté la *terza rima*, com ja observà el marquès de Santillana: «algunos afirman aya traído el Dante de lengua florentina en catalán no menguando punto en la orden de metrificar e consonar». Només és precedida per dues traduccions en prosa: una al llatí, de Giovanni Bertoldi da Serravalle (1417), i l'altra al castellà, d'Enric de Villena (1428). També n'hi ha una traducció en hexàmetres llatins, de Matteo Rondo (1427-1431). La versió de Febrer és una obra major de la literatura catalana medieval i mereixia ésser estudiada en més profunditat, com també la biografia del traductor i el testimoni únic que ens l'ha transmesa.

El coneixement sobre la figura d'Andreu Febrer parteix de Martí de Riquer, que n'oferí una biografia, enriquida amb un apèndix documental, en la introducció de la seva edició de les *Poesies* de Febrer (1951), una quinzena de composicions datables a la darrera dècada del segle XIV. Posteriorment altres estudiosos han aportat noves dades d'arxiu, però mancava un perfil biogràfic actualitzat i el més complet possible del poeta. El primer capítol del present treball ofereix els fruits de la recerca de nous documents en diversos arxius de Catalunya i de Sicília, i de la localització i anàlisi de tots els documents de què es tenia notícia, que ha permès de fer sortir a la llum noves informacions rellevants. En total, s'han examinat una setantena de documents. El resultat és una biografia de Febrer, fornida de totes les dades documentals, i la transcripció en apèndix de dotze documents inèdits, la meitat dels quals desconeguts fins avui. Les dades d'arxiu, juntament amb l'obra conservada, permeten d'esbossar el perfil cultural d'Andreu Febrer.

El segon capítol és una contribució a l'estudi de la recepció de la traducció (testimonis no conservats, edicions i valoracions del text), resseguint la bibliografia existent, que es completa amb la consulta de catàlegs i inventaris. S'aporten dades a la hipòtesi —que es desprèn d'una afirmació de Riquer (1978)— segons la qual Febrer hauria dedicat la seva traducció a Alfons el Magnànim.

En el tercer capítol es presenta la descripció codicològica exhaustiva del testimoni únic que ens ha pervingut de la traducció de Febrer, conservat a la Biblioteca

del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial amb la signatura L.II.18. Si bé el còdex ja havia estat descrit, no s'havia fet detalladament. El present estudi, que s'il·lustra amb més d'una trentena de làmines, aporta diverses novetats, com ara la nova col·lació dels quaderns, que revela una estructura fascicular molt regular i la pèrdua dels dos primers folis del manuscrit (que podien contenir una dedicatòria); la detecció i anàlisi de dos processos de correcció, un dels quals d'una segona mà, posterior a la del copista, i la datació més tardana del còdex, a la segona meitat del segle XV.

Prenent en consideració que a l'hora de fixar el text d'una traducció medieval cal tenir en compte una doble transmissió (de l'original de la llengua de partida a la còpia emprada com a model pel traductor, i de l'original de la traducció a la còpia que ens n'ha pervingut), els capítols 4 i 5 es dediquen, respectivament, a l'anàlisi de la transmissió catalana i italiana. El quart capítol se centra en l'estudi ecdòtic per poder fixar els criteris d'establiment del text. Hi tenen una especial rellevància els dos processos de correcció que s'han detectat a L.II.18, el segon dels quals, d'una altra mà, es demostra que incorpora lliçons d'un testimoni diferent. També s'hi ofereix una hipòtesi de reconstrucció del procés material de construcció del manuscrit L.II.18.

En el cinquè capítol s'examina la transmissió italiana de la *Commedia* i la seva relació amb la traducció de Febrer, el model de la qual no es pot identificar amb cap dels testimonis italians col·locats fins avui. Tanmateix, la col·lació sistemàtica del text català amb totes les variants disponibles del text italià (les registrades en els aparats de Petrocchi 1966, Moore 1889, i d'altres procedents de diverses fonts) s'ha demostrat útil per a l'establiment del text editat: avala la realització d'esmenes i justifica solucions del traductor que podrien semblar errors d'interpretació o bé innovacions.

El sisè capítol es dedica a l'anàlisi de la tècnica del traductor. El punt de vista adoptat divergeix de l'enfocament general, valoratiu, amb què s'havia examinat fins ara aquesta traducció, i se centra en la descripció de les diverses estratègies emprades per Febrer a l'hora d'afrontar la traducció de la *Commedia* mantenint-ne la forma mètrica, la rima i el sentit. Els exemples analitzats ens mostren un poeta destre i creatiu, que se sap adaptar a la constricció formal sense renunciar a la fidelitat semàntica envers el text de Dante.

A continuació s'ofereix l'edició de l'*Infern*, I-XX, uns dos mil set-cents versos. L'edició anterior (Gallina 1974-88), no obstant que supera clarament en rigor filològic la primera edició de l'obra (Vidal 1878), presenta alguns errors de lectura, però sobretot és millorable des del punt de vista metodològic, puix que per a l'establiment del text no



s'ha portat a terme un estudi ecdòtic que analitzi les correccions que conté el manuscrit, i tampoc no s'ha examinat sistemàticament la transmissió italiana. Aquestes operacions, en canvi, s'han realitzat en la present edició, que disposa d'un aparat amb totes les correccions del text català, un altre d'accidents de còpia i, a sota del text italià (en l'edició de Petrocchi 1966) amb què s'acara la versió de Febrer, un aparat amb totes les variants italianes que justifiquen les solucions del traductor; l'anotació es concentra, fonamentalment, en l'establiment del text, en la relació de la versió catalana amb el text italià i en l'explicació de passatges complexos. El text que es presenta és més intel·ligible, molt regular en la mètrica i en la rima i molt més proper a l'italià —en la versió del poema dantesc amb què treballava el traductor. La metodologia emprada s'ha revelat molt eficaç i es podria aplicar a la resta del text, així com a d'altres traduccions medievals.

En suma, el present treball constitueix una aportació a l'estudi i a l'edició de la traducció de la *Commedia* realitzada per Andreu Febrer, com també a la biografia del poeta, però no exhaureix la matèria d'estudi, que és vasta i complexa, sinó que convida a continuar-ne la recerca.

\*\*\*

Aquesta tesi s'ha beneficiat del saber i la bona disposició de diverses persones, que m'han ofert la seva orientació quan l'he necessitada. Vull fer arribar el meu sincer agraïment, en primer lloc, a Lluís Cabré, director savi i perspicaç, pel seu guiatge (*Inf.* II.140), sense el qual aquest estudi no hauria vist mai la llum. També a Alberto Blecua, pels seus consells a l'hora d'analitzar les correccions del manuscrit; a Josep Pujol, per les seves observacions en alguns aspectes de l'edició; a Jaume Riera i a Jaume Torró, per les seves orientacions i, especialment, per les referències de diversos documents inèdits sobre Andreu Febrer; a Francesco Barna, per la seva inestimable ajuda a l'Archivio di Stato di Palermo; a Francesc Gómez, per les seves valuoses indicacions i el seu suport; a Jesús Alturo, Lola Badia, Corrado Calenda, Lluís Cifuentes, Anna Maria Compagna, Alejandro Coroleu, Marco Cursi, Costanzo Di Girolamo, Daniel Duran, Giorgio Inglese, Michela Letizia, Marta Marfany, Sadurní Martí, Massimo Menna, María de las Nieves Muñiz, Joan Santanach, Albert Soler i Francesco Paolo Tocco.

Vull donar les gràcies, també, al pare José Luis del Valle, responsable de la biblioteca de El Escorial; a Anna M. Gudayol, cap de la secció de manuscrits de la

Biblioteca de Catalunya; a Francesc de Rocafiguera, arxiver de l'Arxiu Municipal de Vic; a Rafel Ginebra, arxiver de l'Arxiu Episcopal de Vic; a Laureà Pagarolas, director de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, i al personal d'aquests i altres arxius i biblioteques que he visitat: l'Arxiu de la Corona d'Aragó, l'Archivio di Stato di Palermo, la Biblioteca Apostolica Vaticana, la Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, el Centro Nazionale per lo Studio del Manoscritto, l'Istituto Centrale per il Catalogo Unico i les biblioteques Casanatense, Vallincelliana i Angelica de Roma. Agraïxo també el suport institucional del Ministerio de Educación y Ciencia, que em va concedir una Beca de Formación de Profesorado Universitario (2004-2007), en el marc de la qual vaig obtenir una ajuda per a una estada de recerca a Roma, que es va dur a terme al Dipartimento di Studi Romanzi de la Facoltà di Lettere e Filosofia de l'Università degli Studi di Roma "La Sapienza", sota la tutela de Stefano Asperti, a qui regracio l'ajuda que em va brindar, com també a Vilma Gidaro, de l'ICCU, que m'acolli maternalment durant aquells mesos.

Així mateix, vull fer constar el meu agraïment a l'Editorial Barcino i a la Fundació Carulla, pel seu estímul i la seva comprensió; i als meus companys de feina, de qui he après tant.

Per acabar, vull donar les gràcies a la meva família, especialment als meus pares, Maria i Jordi, a Daniel Fernández i a totes les persones que m'han fet costat amb la seva amistat.

## ESTUDI INTRODUCTORI



## 1. BIOGRAFIA D'ANDREU FEBRER, POETA I TRADUCTOR DE DANTE

§1 La figura d'Andreu Febrer sovint s'ha associat a altres poetes contemporanis com el cavaller valencià Gilabert de Pròixida, amb qui certament va compartir el conreu de la lírica i l'exercici de les armes. La famosa al·lusió de Santillana en el *Prohemio e carta* (1448/49), recordant els seus companys de joventut a la cort d'Alfons (1412-18), entre ells «Mosén Febrer», que «fizo obras nobles» (Santillana 1997: 22), ha contribuït a assentar aquesta imatge (§5). Quan escriu Santillana, Febrer ja havia mort, i certament, com afirmava Rubió i Balaguer (1953: 790), «es caballero a su muerte», però a l'etapa aragonesa del marquès, el poeta vigatà, d'origen menestral, tot just començava l'ascensió en la confiança d'Alfons a través d'incomptables serveis, que finalment, a la tardor de la seva vida, li havia de valer el títol de *miles*. De l'examen de la documentació exhumada fins avui, se'n desprèn una biografia de Febrer regida per la seva formació de lletres, fet que l'acosta més a Bernat Metge, funcionari cancelleresc com ell que de ben segur coneixia, puix que tots dos van treballar a l'escrivania de Joan I i de Martí l'Humà; de fet, alguns documents concernents a Andreu Febrer són redactats per «Bernardo Medici».<sup>1</sup>

§1.1 Andreu Febrer va néixer abans del 22 de novembre de 1374, a Vic.<sup>2</sup> Pertanyia a una família de la menestralia acomodada. El pare, Jaume Febrer, era

---

<sup>1</sup> El present apartat és fruit de la recerca en diversos arxius i de la lectura de tots els documents sobre Febrer de què es té referència fins avui. Encara que diversos documents ja hagin estat publicats, com s'indicarà quan correspongui, les citacions d'aquest apartat provenen d'una transcripció personal, a la vista dels documents originals. Així mateix, es transcriuen en apèndix una dotzena de documents inèdits, la meitat dels quals desconeguts fins ara (Apèndix 1). L'aportació documental a la biografia de Febrer es deu a VENDRELL GALLOSTRA (1932: 592-93; 1992: 89, 189-90, 191-201, 203-06, 209-11), RUBIÓ I BALAGUER (1934: 369-70; 1953: 790), RIQUER (1951: 5-26, 129-33, 170), JUNYENT (1954), GALLINA (1974-88: I, 21-25), ROMANO (1975-76), SAIITA (1984: 544-547, 551-563, 591-596; docs. I-VII, XXIII-XXIV), FODALE (1989: 458-460, 476-481), ALBERNI (2002a: 267-70, 363), TORRÓ (2014: 279-81) i CABRÉ & TORRÓ (2015a: 83-84). CABRÉ & TORRÓ (2015a: 84) remarquen el paral·lelisme entre la biografia de Febrer i la de Bernat Metge i posen èmfasi en la seva formació com a futurs notaris i el seu ingrés precoç a la Cancelleria; d'acord amb les dates de naixement que proposen, els separaven poc més d'una vintena d'anys.

<sup>2</sup> RIQUER (1951: 6-7) datava el naixement de Febrer vers 1375-80 a partir de dos documents: el primer, de 13 d'octubre de 1374, és el contracte —ratificat el 30 d'octubre— pel qual el seu pare, Jaume Febrer, que llavors tenia al voltant de vint-i-tres anys, adquiria una casa al carrer de Sant Hipòlit de Vic —el mateix dia es vengué una casa que havia heretat dels seus pares, a la part alta de Vic—; en aquest contracte de compra-venda, contràriament al que era habitual, no consta el nom de l'esposa, Francisca Callís (JUNYENT 1954: 308-309). Això va fer suposar a Riquer (i a Junyent) que encara no s'havien casat. El segon document, de 29 d'abril de 1398, és el testament de la mare del poeta, Francisca Callís, en el qual Febrer consta com a escriptura de la casa del rei (§1.3). GALLINA (1974-88: I, 21) data el naixement pels volts de 1375. Posteriorment ROMANO (1975-76) publica uns documents que mostren Febrer treballant a l'escrivania de Joan I ja el 14 de gener de 1393 (§1.2) i situa el naixement del poeta entorn del 1375.

manegador. L'oncle per part de mare, Jaume Callís, fou una figura molt important del dret català medieval gràcies a la seva obra escrita i a la seva actuació pública.<sup>3</sup> Fruit del matrimoni entre Jaume Febrer i Francisca Callís, van néixer dos fills, Andreu i Antoni Joan, i dues filles, Caterina i Sança. Francisca va morir entorn de 1398 (§1.3), i solament Andreu va sobreviure al seu pare, segons es desprèn del testament d'aquest de 1422 (§1.14).<sup>4</sup>

§1.2 El 2 de març de 1390 consta com a testimoni en la venda d'una casa a Vic amb el tractament de «discretus Andreas Febroarii, scriptor». D'aquest document se'n desprèn que Febrer es va formar en una escrivania.<sup>5</sup> El 22 de novembre de 1392, coincidint probablement amb l'ingrés de Febrer a la Cancelleria, el rei Joan I li concedí la carta de notaria, que li permetia exercir com a notari públic en tots els territoris de la

---

ALBERNI (2002a: 268-69), tenint en compte aquestes dades i la datació riquieriana del poema X (*Combas e valhs*) entre 1392 i 1396, proposa una data de naixement més reculada, cap al 1370, i apunta que cal revisar la datació del casament dels pares del poeta, fundada únicament en l'omissió del nom de l'esposa en el contracte de la casa. TORRÓ (2014: 279) i CABRÉ & TORRÓ (2015a: 81 i 83-84) també consideren que aquesta prova no és conclouent i aporten un document del 22 de novembre de 1392, la carta de notaria concedida per Joan I a Andreu Febrer (vegeu més avall, n. 6). El perfil de Febrer, que posseïa un benefici eclesiàstic que encara rebia l'any següent, el 1393, concorda amb el d'un jove estudiant, de manera que consideren que la disposició de les Corts de Montblanc de 1333, d'acord amb la qual per ser notari reial calia haver complert els vint-i-quatre anys, no s'aplicava uniformement a tot el territori —adueixen el privilegi de 1307 atorgat per Jaume II, en què consta que, a Barcelona, l'edat exigida era de vint-i-dos anys— i que ja es podia ser notari als divuit anys; per tant, situen el naixement de Febrer el 1374 (§1.2). Per altra banda, CABRÉ & TORRÓ (2015b) proposen una datació posterior del poema *Combas e valhs*: entre 1398 i 1401 (§2). La conclusió de les dades més recents, doncs, és que Andreu Febrer va néixer abans del 22 de novembre de 1374; els seus pares ja s'havien d'haver casat, i es podria apuntar la possibilitat que la compra de la nova casa, l'octubre d'aquell any, tingués relació amb la maternitat de Francisca. Amb la documentació de què disposem no es pot concretar si Febrer va néixer el mateix 1374 o bé abans; de fet, podria haver nascut entre 1370 i 1374.

<sup>3</sup> Jaume Callís (Vic, 1364-1370 - Barcelona, 1434) es doctorà en dret a Lleida. Exercí a Tolosa de Llenguadoc, Vic i Barcelona. Intervingué com a diputat en les corts catalanes i el 1422 fou nomenat jutge de l'Audiència de Catalunya. Fou conseller i advocat fiscal de Martí I, Ferran I, que l'armà cavaller, i Alfons IV. La relació amb la casa reial és paral·lela a la del seu nebot, no gaire més jove que ell, si bé Andreu ja va començar la seva carrera de molt jove, amb el monarca anterior, Joan I. Notem que, gràcies als serveis prestats als reis per ambdós personatges, van assolir l'ascensió social: Jaume va ser adobat a cavaller per Ferran d'Antequera, i Andreu, plausiblement, per Alfons el Magnànim. També com el seu nebot, Jaume Callís va actuar com a traductor: el 31 d'agost de 1413, les corts de Barcelona —presidides pel futur Alfons IV, es substitució del seu pare (RYDER 1992 [1990]: 90-91)— el comissionaren, juntament amb els juristes Bonanat de Pere i Narcís de Santdionís, per traduir al català els *Usatges, constitucions i altres drets de Catalunya*. La llengua de la seva obra original, però, sempre fou el llatí: *Directorium pacis et treguae* (1400), *Super usaticos Cathaloniae* (1401), *Elucidarium soni emissi* (1401), *Viridarium militiae* (1407), *De prerrogativa militari* (1415), *De moneta* (1421), *Margarita fisci* (1423) i *Extragravatorium curiarum* (1433). Vegeu BROCA 1909-10: 491-93.

<sup>4</sup> Vegeu RIQUER (1951: 7) i JUNYENT (1954: 309-11), el qual analitza més a fons els testaments dels pares de Febrer i n'extreu dades interessants sobre la família Febrer-Callís.

<sup>5</sup> Devem aquesta informació a TORRÓ (2014: 279) i CABRÉ & TORRÓ (2015a: 83). El document fou citat per GALLINA (1974-88: I, 21, n. 28) —que només en transcriu una part del tractament, traduïda: «discret Andreu Febrer»—, però el desestimà d'acord amb la data de casament dels pares de Febrer deduïda per Riquer (vegeu més amunt, n. 2). Cabré i Torró, gràcies a la consulta a l'Arxiu Episcopal de Vic (Cúria Fumada, notari Nicolau Mateu, 1388-1403, f. 41r-v), han comprovat que en el document s'especifica la condició d'escrivent d'Andreu Febrer («scriptor»), i consideren que als setze anys ja podia actuar com a testimoni.

corona.<sup>6</sup> En un document de 14 de gener de 1393 ja consta que treballava remuneradament a l'escrivania de Joan I. El 16 de setembre del mateix any, el rei intercedeix perquè es permeti a Febrer de bescanviar un benefici eclesiàstic que posseïa a la Seu de Girona per un altre a la Seu de Vic. L'obtenció d'un benifet posa de manifest la faceta d'estudiant de Febrer, que havia d'haver rebut la primera tonsura, si bé no podem saber en quina data tingué lloc la cerimònia ni des de quan posseïa el benefici a Girona.<sup>7</sup>

§1.3 Entre el 1395 i el 1397 se'l documenta en viatges a Terol i a Saragossa com a notari i escrivà de la tresoreria de la reina Violant, que enviudà de Joan I el 19 de maig de 1396.<sup>8</sup> El 7 de març de 1398 tenim documentat el primer contacte de Febrer amb Sicília: el rei Martí l'Humà envia una carta al seu fill Martí el Jove, encomanant-li que

---

<sup>6</sup> ACA, Cancelleria, reg. 1904, f. 3v. El document, signat a Morvedre, especifica que Andreu Febrer és «de scribania domini regis oriundoque civitatis Vici» i que ha estat examinat i considerat apte per Joan de Tudela, regent de la Cancelleria (TORRÓ 2014: 279). Aquesta carta fa recular l'ingrés documentat de Febrer a la Cancelleria de Joan I fins al novembre de 1392 —ROMANO (1975-76: 128) l'hi documentava a partir del 14 de gener de 1393— i, tirant enrere, permet de situar el naixement de Febrer abans del 22 de novembre de 1374, puix que com a mínim havia de tenir divuit anys per poder ser notari (§1.1) (TORRÓ 2014: 279-80, i CABRÉ & TORRÓ 2015a: 83-84).

<sup>7</sup> Aquests documents de 1393, i dos més del mateix any que vinculen Febrer a l'escrivania de Joan I, foren publicats per ROMANO (1975-76: 128-29). El 14 de gener de 1393, a València, el rei concedeix graciosament cent florins d'or d'Aragó al «fidelem de scribania nostra Andream Februarii» com a retribució dels seus treballs, especialment la redacció de documents relatius a la preparació de l'expedició a Sardenya —que no s'arribà a realitzar—; a compte d'aquests cent florins, en rep vint-i-dos l'abril del mateix any. El 16 de setembre, des de Barcelona, el rei demana al tresorer i al prevere de la Seu de Girona que permetin a Febrer, «fidelis de domo nostra», de bescanviar el benefici que té en aquella catedral per un altre a la Seu de Vic (gràcies al testament de la seva mare, de 1398, podem saber que el germà d'Andreu, Antoni Joan, també era beneficiat a la Seu de Vic; RIQUER 1951: 7; JUNYENT 1954: 310). El 5 de novembre, a Tortosa, el rei ordena que es paguin a Febrer dos-cents florins com a remuneració dels seus treballs a la cúria.

<sup>8</sup> En dos documents signats a Barcelona per Bernat Canalies, tresorer reial, el 14 de juliol i el 6 d'agost de 1395, es fa referència a quatre documents expedits el mateix any (23 d'abril a Terol, 17 i 18 de maig a Romanos, i 11 de juny sense determinar el lloc) pel «discretum Andream Februarii, domine regine scriptorem et auctoritate regia notarium publicum per totam terram et dominacionem illustrissimum domini regis Aragonum»; els tres primers són debitoris de jueus, i el darrer és un document de procuració (AHPB, 38/17, notari Francesc de Pujol, 1394-1395, ff. 161v-162r i 172r-v). A l'Archivo de la Comunidad de Teruel, a Mosqueruela, es conserva un document en pergami, de 23 d'abril de 1395, que corrobora l'estada de Febrer a Terol: és un albarà de 200 sous atorgat per Andreu Febrer, notari, de la tresoreria de la reina, reconeixent haver rebut aquesta quantitat del procurador de la Comunitat, Pedro Alcañiz, per haver escrit i ordenat els comptes de la Comunitat en la *plega* ('junta') general de Rubiols (font: portal DARA-Medieval, dara.aragon.es, consulta: 25 de juny de 2015). Encara no un any més tard, Febrer va tornar a autoritzar debitoris a Terol: hi ha un document de 10 de març de 1412 en què es fa menció d'una obligació feta per jueus de Terol a Bernat Canalies, en poder del notari Andreu Febrer, el 28 de febrer de 1396 (AHPB, 107/2, notari Joan Franc (major), 1410-1413, f. 66r). El 28 de març de 1397, a Barcelona, la reina Violant escriu una carta a Pardo de la Casta, *merino* i comissari de l'aljama dels jueus de la ciutat de Saragossa, a causa d'un plet per tres mil florins d'or d'Aragó entre «ffideles nostros Bernardum Canalias, de nostra thesauraria, Andream Februarii, scriptorem, et Johannem de la Cervera, portarium, ex una parte, agentes; et adelantatos, clavarios, rectores et aliamam nostram predictam ex altera, deffendentes»; la reina li demana que convoqui els implicats, escolti les seves raons i li n'envii un informe ràpidament (ACA, Cancelleria, reg. 2051, ff. 66v-67r). Agraeix a Jaume Riera la referència dels documents de l'AHPB i de l'ACA.

rebi «lo feel nostre N<sup>o</sup> Andreu Febrer» com a cambrer «per ésser e star contínuament en vostre servey».<sup>9</sup> Febrer mantindrà el càrrec fins a la mort del monarca, el 1409 (§1.5). El 29 d'abril del mateix 1398 Febrer apareix com a «scriptore et de domo domini regis» (Riquer 1951: 7) en el testament de la seva mare, de qui és designat hereu universal. Precisament una de les clàusules testamentàries de Francisca Callís és una deixa de tres sous «in adiutorium armatum quod fieri debetur contra sarracenos» (Junyent 1954: 310), la croada a les costes de Barbaria en la qual sembla que va participar el seu fill l'estiu d'aquell mateix any i que va tractar literàriament en les poesies VIII i IX, datables entre març i setembre, segons Riquer (1951: 8-12). Segons Cabré i Torró (2015b), les quinze peces líriques de Febrer que ens han pervingut es podrien datar en aquests anys, i conformarien un cançoner dedicat a l'esposa de Martí el Jove, Maria de Sicília (§2).

§1.4 No retrobem el poeta fins a l'estiu del 1407, com a cambrer de Martí el Jove de Sicília, realitzant una delicada missió diplomàtica a França, a instàncies de Martí l'Humà. Febrer havia d'aconseguir de Carles VI de França —amb l'ajut de Lluís II d'Anjou, rei titular de Nàpols, oncle de Carles VI i espòs de Violant d'Aragó, filla de Joan I i Violant de Bar— la captura i extradició d'Artal d'Alagó, conspirador contra la dinastia catalana i capítost de la revolta siciliana, que era seguit de prop pels dos Martins des que abandonà l'illa el 1395.<sup>10</sup> Sabem que n'aconseguí la captura: el 7 de juny Martí l'Humà escrivia al seu nebot Lluís per agrair-li que hagués fet capturar Artal —que es trobava en un hostel de París— i l'hagués empresonat al seu castell d'Angers, i li demanava que el fes guardar bé i no el lliurés a ningú fins que no li tornés a escriure per informar-lo de la seva intenció (Fodale 1989: doc. 8). Martí l'Humà envià altres emissaris a tractar d'aquest afer, i escriví cartes al rei de França i als ducs de Berry, de Borbó, de Borgonya i d'Orleans.<sup>11</sup> Aquest darrer, juntament amb la ciutat de París, s'oposà fortament a l'empresonament d'Artal, puix que aquest havia anat a França a veure'l, en qualitat d'ambaixador del duc de Milà, per establir-hi tractes matrimonials.

---

<sup>9</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2298, f. 39v. El document, citat per TORRÓ (2014: 280), es transcriu en apèndix (doc. 1). El fet que Martí l'Humà concedís aquest càrrec a Febrer demostra la confiança que li tenia, i podria formar part de les mesures de control patern que va imposar a Martí el Jove (vegeu SAITTA 1981a: 197-99).

<sup>10</sup> Aquest afer ja fou estudiat per RIQUER (1951: 14-17 i 129-30, docs. I-VI). FODALE (1989: 458-60 i 476-81, docs. 8-11) aportà noves dades i publicà alguns documents inèdits, especialment en relació amb Lluís II d'Anjou, el qual estava en deute amb els dos Martins per l'ajuda que en rebia, des de Sicília, contra Ladislau de Durazzo, amb qui estava en guerra pel tron napolità.

<sup>11</sup> RIQUER (1951: 16) cita una lletra enviada als esmentats ducs (ACA, Cancelleria, reg. 2250, f. 92v, València, 28 de juny de 1407) en què s'especifica que el rei de França ha fet capturar Artal a instàncies de Lluís II d'Anjou. Vegeu la nota següent.



Andreu Febrer feia arribar notícies sobre aquest afer als seus monarques, per carta<sup>12</sup> i personalment, de manera que viatjà a València, on arribà el 21 de juliol per parlar amb Martí l'Humà,<sup>13</sup> i tornà a França amb una lletra de creença per a Lluís II, signada pel rei d'Aragó a València el 26 de juliol. En la carta, el rei Martí agraeix al seu «molt amat nebot» que, malgrat les pressions exercides per la ciutat de París i pel duc d'Orleans, tingui pres Artal d'Alagó, «traïdor e rebel·le a nós e al dit rey nostre primogènit [...], punidor segons la gran exigència de sos demèrits», en el seu castell d'Angers, i li prega que el lliuri a Febrer, el qual «ha instada vers vós la presó del dit Artal», perquè el trameti a ell mateix o al seu fill, el rei de Sicília; en el cas que això no sigui possible «per algun empaig o per altra cosa», li demana que almenys permeti a Febrer d'interrogar el pres, «per via de turment com en altra manera», per tal que confessi «totes coses que sàpia sinistres al dit rey nostre primogènit e a son regne».<sup>14</sup> Per una carta de Lluís II d'Anjou, escrita només vuit dies més tard de la lletra de Martí, podem saber com es resolgué l'afer: des de Nevers, el 3 d'agost de 1407, Lluís s'excusa al seu oncle de no haver pogut satisfer la seva demanda, com podran saber per Andreu Febrer tant ell com el rei de Sicília; per les pressions polítiques del Consell Reial i per evitar un conflicte internacional —s'havien trobat les cartes del duc de Milà que portava Artal i es creia que estava en possessió d'un salconduit reial—, s'ha vist obligat a lliurar Artal al duc de Berry.<sup>15</sup> Per les dates de les lletres i per la resolució de l'afer, sembla que

---

<sup>12</sup> RIQUER (1951: 129-130, docs. I-III) ho demostra amb diversos documents, als quals es pot afegir una lletra de Martí l'Humà al seu fill, signada a València el 12 de juliol, en què fa referència a les cartes que li ha enviat Andreu Febrer des de França (ACA, Cancelleria, reg. 2294, ff. 27r-28v). FODALE (1989: doc. 9; ACA, Cancelleria, reg. 2293, f. 197v) publica una versió inèdita d'una carta ja extractada per RIQUER (1951: 129, doc. II; ACA, Cancelleria, reg. 2250, f. 93r): es tracta d'una lletra escrita per Martí l'Humà a València, el 2 de juliol de 1407, en resposta a una carta d'Andreu Febrer (que en la versió publicada per Fodale no rep el tractament de cambrer del rei de Sicília: «Dirigitur Andree Februarii»); a grans trets, la informació és la mateixa, però en la versió editada per Fodale s'afegeix que el monarca, a part d'escriure al rei de França i als ducs, també envia una carta «al rey Luýs nostre molt car nebot».

<sup>13</sup> RIQUER (1951: 130, doc. III; ACA, Cancelleria, reg. 2294, f. 38r-v) va interpretar que, entre València i França, Febrer havia passat per Sicília a informar personalment Martí el Jove de l'estat de la qüestió, però en el document adduït, una carta de Martí l'Humà al seu fill escrita a València el 21 de juliol de 1407, el rei d'Aragó diu que «és vengut a nós huy dada de la present lo dit Andreu Febrer, lo qual ve dretha via del dit rey Luís, e ha'ns feta relació largament de tota la manera de la presó del dit Artal e com ha jaquit pres aquell en poder del dit rey Luís en lo dit seu castell d'Angés, segons que lo dit En Ffebrer per sa letra vos n'escriu de present largament e estesa», i l'informa que «havem delliberat [...] trametre-y de present lo dit En Ffebrer», perquè tracti amb «lo dit rey Luís e encara lo rey de Ffrança e los duchs» per aconseguir l'extradició del pres. Només cinc dies més tard, Martí l'Humà signa una lletra de creença que Febrer haurà de presentar a Lluís II d'Anjou.

<sup>14</sup> FODALE 1989: doc. 10. Aquest document (ACA, Cancelleria, reg. 2294, ff. 43v-44v) ja havia estat extractat per RIQUER (1951: 130, doc. V), però afirmava que la carta era adreçada al rei de França, quan hi consta «Dirigitur regi Ludovico Iherusalem et Neapolis». Segons FODALE (1989: 459), «sorge il sospetto che da quelle torture, nelle intenzioni del re aragonese, Artale potesse non uscir vivo.»

<sup>15</sup> FODALE 1989: 459 i doc. 11. Aquest autor afirma que el lliurament del pres al duc de Berry degué equivaler a l'alliberament d'Artal, personatge del qual ofereix diversa documentació posterior.

Febrer no va arribar a interrogar el pres, com també es desprèn de la carta que escriu a València, el 13 d'octubre, Martí l'Humà al seu fill, en la qual no fa cap referència a l'interrogatori, sinó que solament li notifica que «finalment no havem pogut obtenir sobre açò nostre voler, obstant algunes excusacions e maneres colorades les quals per lo dit rey Luís són estades praticades e servades en açò, ans lo dit Artal ha remès al duch de Berri sots alguns pactes e rahons de les quals lo dit Andreu vos informarà largament de paraula». Andreu, doncs, en aquesta data era a València, i d'allà se'n va anar a Sicília a veure el seu senyor, Martí el Jove, que a instàncies del seu pare, havia de recompensar el seu modèlic servidor com si hagués assolit l'objectiu: «rey molt car primogènit, ja havets pogut conèixer ab quanta diligència e affecció ha treballat en la presó e persecució del dit Artal lo dit Andreu Febrer, no guardant perills e afanys de sa persona, de què nós e vós li devem agrahir tant com si effectualment haguéssim obtengut nostre voler. E per açò nós havem haüt per recomanat lo dit Andreu e li havem ja feta gràcia, e l'entenem encara en son cas e loch proseguir de majors gràcies e favors, pregant-vos afectuosament, rey molt car primogènit, que havent esguart a les dites coses, hajats per recomanat lo dit Andreu faent-li tal gràcia e anançament que tots altres bons servidors prèngan d'açò eximpli e cor de ben servir.»<sup>16</sup>

§1.5 No sabem com es concretaren les gràcies reials, però el 19 d'abril de 1409 el poeta consta com a «honorabilem Andream Februarii, domicellum et camerarium serenissimi domini regis Sicilie» en la menció d'uns capítols que va signar amb el venerable Bernat Canalies, de la tresoreria del senyor rei d'Aragó.<sup>17</sup> Per primera i única vegada es documenta Andreu Febrer com a donzell. Pocs mesos més tard, Martí el Jove, el 10 de juny de 1409 —un mes i mig abans de morir—, al castell de Càller, «inspectis serviciis per vos, fidelem camerarium nostrum, Andream Febroarii, in regnis Sicilie, Sardinie et alibi nobis impensis et que impendere non desinitis incessanter», li concedeix a perpetuïtat unes cavalleries «de mesnada vel de coffre» a Aragó: mil sous jaquesos sobre el tribut, la peita i altres rendes de l'aljama dels jueus de Saragossa, mil cinc-cents sous jaquesos sobre els emoluments de les salines d'El Castellar i de Remolins, i l'almodí de la sal de la ciutat de Saragossa, i cinc-cents sous jaquesos sobre el tribut, la peita i altres drets de l'aljama dels jueus de la vila de Tauste. A causa de la mort del Martí el Jove, Febrer va demanar a Martí l'Humà que li confirmés aquesta

---

<sup>16</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2250, ff. 111v-112r. El document fou extractat per Riquer (1951: 130, doc. VI).

<sup>17</sup> AHPB, 56/11, notari Pere Granyana, 1408-1410, f. 34r. No s'han trobat els capítols esmentats; agraeixo a Jaume Riera la referència d'aquest document, que es transcriu en apèndix (doc. 2).

concessió. El 25 de gener de 1410, a Bellesguard (Barcelona), Martí l'Humà fa redactar a Bernat Metge el document de confirmació; aleshores Andreu Febrer ja apareix com a «olim camerario dicti regis» per la defunció de Martí el Jove. L'Humà remarca els serveis prestats per Febrer i fa esment de la campanya de Sardenya (1408-1409): «inspectis serviciis per vos eidem regi a longevis citra temporibus in regno predicto Sicilie prestitis et ex post in regno Sardinie, ubi cum eodem rege, in bello quod idem rex contra Sardos nobis et sibi rebelles habuit, strenue vos gesistis». Una nota marginal al document, però, indica que no es va arribar a expedir —en desconeixem el motiu—, si bé el rei va arribar a signar el pergamí del privilegi reial.<sup>18</sup> Sembla, doncs, que la concessió va restar sense efecte. Quatre mesos després també moria Martí l'Humà.

§1.6 Les dades següents situen Andreu Febrer, de nou, al servei de Violant de Bar, la qual el 24 d'abril de 1410, a Pedralbes, redacta una lletra de creença adreçada als jurats i prohoms del castell de Gurb perquè l'«amat de casa nostra N'Andreu Febrer» n'obtingui «la ajuda i subvenció a nós per vosaltres fahedora» per a les despeses del viatge que la reina vol fer a Provença per reunir-se amb la seva filla Violant d'Aragó i el seu gendre Lluís II d'Anjou (Romano 1975-76: 130-31). Aquest document, redactat un mes abans de la mort de Martí l'Humà, esdevinguda el 31 de maig, és el primer d'una sèrie de documents del mateix any que mostren Febrer com a persona de confiança a qui Violant encomana gestions relacionades amb la successió del regne. La reina vídua, a diferència de la seva filla, no va estalviar esforços ni despeses per defensar els drets del seu nét Lluís d'Anjou. Va manar a Febrer que anés a França per assessorar i aconsellar Violant d'Aragó —seguint les seves instruccions i contundentment, «sens parlar cortès»—, i que, juntament amb els ambaixadors que enviaria i algunes persones de confiança designades per la seva filla, viatgés a París per entrevistar-se amb el rei de

---

<sup>18</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2314, ff. 40v-42r de la segona numeració, Bellesguard, 25 de gener de 1410; agraeixo a Jaume Riera la referència d'aquest document, que es transcriu en apèndix (doc. 3). Es tracta de la carta de confirmació de Martí l'Humà, en la qual reproduïx el text de la carta de concessió de Martí el Jove. El document és redactat per Bernat Metge, com alguns dels relatius a l'afer d'Artal d'Alagó. En la carta de concessió, el monarca de Sicília explica que, quan encara era infant, el rei Joan I li havia concedit cent cavalleries al regne d'Aragó (amb una carta de concessió datada a Granollers el 16 de gener de 1387); com que, a causa de la mort de diverses persones, han quedat vacants, Martí decideix fer donació d'algunes cavalleries que tenia el difunt Pedro Jordán de Urriés, cavaller, al seu fidel cambrer Andreu Febrer, mentre visqui, i després, als seus hereus o a qui ell elegeixi; les hi concedeix de ple dret, amb tots els beneficis i obligacions que comporten. El rei ordena als oficials corresponents que li facin prendre possessió de les cavalleries i li satisfacin la quantitat deguda. En la carta de confirmació, Martí l'Humà insta el batlle general, el governador i el justícia d'Aragó, i els funcionaris a qui correspongui, a satisfer els drets que s'han concedit a Febrer. El document presenta la nota marginal «non fuit expedita». A l'ACA també es conserva el pergamí corresponent (Martí I, pergamins, 467), redactat per Metge i signat pel monarca. Com veurem més avall (§§1.6, 1.8), sembla que Violant de Bar acabà concedint a Febrer aquestes cavalleries, almenys parcialment.

França, els ducs de Borgonya, de Brabant i de Berry, i el rei de Navarra. La reina també envià a Febrer una còpia del testament de Joan I (datat a Barcelona el 29 d'abril de 1387), que segons ella demostrava la justícia de la seva causa. El fidel assessor havia d'escriure a la reina per informar-la puntualment de l'estat dels afers successoris, i ella reconeix en una carta adreçada «A l'amat nostre Andreu Febrer» que «del vostre larch, distinch e clar scriure nos havets fet gran plaer, e axí us ho manam que ho façats tota vegada dementres hi serets», i li ordena «E siats diligent, ardent e breu axí com de vós fermament confiam».<sup>19</sup> Els seus plans van fracassar, però la reina Violant va recompensar els serveis de Febrer: el 15 d'agost de 1412, un mes i mig després de la sentència de Casp, Violant nomenà Andreu Febrer, «dilectum domesticum nostrum», procurador i protector del castell de Gurb i dels seus habitants.<sup>20</sup> També li havia concedit unes cavalleries «per grans servirs» que li havia fet, aparentment una part de les que Martí l'Humà no li va arribar a confirmar (§1.5, 1.8). La concessió de les cavalleries a Febrer, que probablement era una recompensa als serveis prestats en el context de les intrigues successòries, es podria datar entre la mort de Martí l'Humà i l'ascens al poder de Ferran I.<sup>21</sup>

---

<sup>19</sup> Totes aquestes dades es desprenen de cinc documents, datats entre el 14 i el 24 d'octubre de 1410, que han estat analitzats i transcrits per VENDRELL (1992: 86-89, 189-90, 191-201, 203-06, 209-11, docs. 48, 50, 52, 54, 55). Les citacions provenen del primer d'aquests documents, una carta datada a Barcelona el 14 d'octubre (ACA, Cancelleria, reg. 2055, f. 88r-v).

<sup>20</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2057, ff. 18v-19r; document transcrit per ROMANO (1975-76: 131-32). Gairebé nou mesos més tard, el 5 de maig de 1413, la reina escriu al batlle, als jurats i als prohoms del castell de Gurb per informar-los que els envia «l'amat de casa nostra N'Andreu Febrer», el qual ha nomenat procurador i protector del castell, perquè els faci una visita de reconeixement, i els mana que l'obeeixin com a tal (ACA, Cancelleria, reg. 2057, f. 102v; document citat per VENDRELL 1992: 89 n. i transcrit per ALBERNI 2002a: 363).

<sup>21</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2057, f. 20v; document citat per VENDRELL (1992: 89 n.), que es transcriu en apèndix (doc. 4). La menció de «la concessió que la dita senyora féu a N'Andreu Febrer e Jacme Diona de les sis cavalleries», les quals encomana a Francesc Sarçola que miri d'obtenir, forma part de la «Resposta al memorial que Domingo Roures ha portat» (ff. 19v-20v), que no porta data. Pel document anterior (f. 19r-v), una carta de la reina a Francesc Sarçola, procurador seu (el qual també havia participat en els afers successoris; vegeu el document editat per VENDRELL 1992: 203-206, en què la reina trameta a misser Francesc una lletra escrita per Andreu Febrer en la qual la posa al dia de la situació a França), sabem que aquest li ha enviat des d'Aragó Domingo Roures amb un memorial. La reina li diu: «Micer Ffrancesch, vostra letra havem rebuda e hoit tot ço que Domingo Roures nos ha explicat de part vostra e vist son memorial. Responem-vos que a nós no desplaue que vós hajats haüt offiçi en la casa del rey, ans ne havem gran plaer», i considera que encara mereixeria un càrrec millor. A continuació li demana que, com a procurador seu, quan el rei arribi vetllí davant d'ell pels interessos de Violant. Més avall (f. 19v) l'informa que «nós havem parlat ab lo dit Domingo Roures e donada resposta al memorial», que l'esmentat Roures li portarà per escrit, i que d'aquí a cinc o sis dies li enviarà mossèn Galceran i Bernat de Gallach «per embaxadors nostres al rey», els quals «parlaran largament ab vós de tots los affers». Mentrestant mana a Sarçola que «siats havisant en nostres affers» perquè quan ells arribin els pugui donar «tots aquells bons e honests havisaments que porets». La carta és signada a Barcelona, el 22 d'agost de 1412. La menció a les cavalleries concedides a Febrer, que forma part de la resposta al memorial, s'ha de situar entorn d'aquesta data, però no coneixem en quin moment havia tingut lloc la donació. D'acord amb les cartes de Violant de desembre de 1419 (§1.8), on també apareixen Francesc Sarçola i Jaume Diona,

§1.7 Els documents següents ja el situen al servei de la nova dinastia regnant: el desembre de 1417 Febrer és «feel de casa nostra» d'Alfons IV, el qual ordena que li siguin pagades «algunes despeses que en nostre servir li cové a fer», i el maig de 1418 les d'un viatge «per fets de nostra cort secrets».<sup>22</sup> El Magnànim va tenir molt en compte les bones referències i l'experiència de Febrer com a servidor reial a Sicília, com es demostra en el document signat a Fraga el 29 d'octubre d'aquell mateix any, en què el nomena castellà del castell Ursino, a Catània, la residència dels reis del casal d'Aragó a Sicília, considerant «grata, fidelia et accepta servicia per vos fidelem nostrum Andream Febroarii predecessoribus nostris Aragonum et Sicilie regibus, signanter illustrissimo domino Martino, Sicilie regi, avunculo nostro memorie recolende, dum agit in humanis multifarie multisque modis, non sine magnis persone vostre periculis et expensis satis magnis, que hic per singula enarrare brevitatis gracia subtacemus, et nobis etiam impensa non minus placide quam fideliter impendique in futurum speramus graciora». Alfons concedeix la castellania a Febrer «quam diu vitam duxeritis in humanis», amb «omnia illa emolumenta, honores, favores, preheminencias, prerogativas et cetera iura» que comportava el càrrec, i una quantitat d'unces (sicilianes) d'or anuals i vitalícies que en el document no s'especifica (hi ha un espai en blanc).<sup>23</sup> Aquest càrrec aportava un

---

sembla que algunes d'aquestes cavalleries coincideixen amb les que Martí el Jove havia concedit a Febrer el 1409 però que Martí l'Humà no li havia arribat a confirmar (§1.5). Recordem que les cavalleries en qüestió havien estat una donació del marit de Violant, Joan I, al seu nebot Martí el Jove, i aparentment després de la mort de Martí l'Humà van passar a Violant. Entre els «affers» a què la reina fa referència en els documents que acabem d'analitzar, hi ha les cavalleries a Aragó; probablement volia obtenir del nou monarca, Ferran I, que li permetés de continuar fent-se'n càrrec, i ho devia aconseguir; el successor de Ferran, Alfons, també li ho devia permetre, com demostren les cartes de 1419.

<sup>22</sup> Les dues ordres de pagament són signades a València; la primera, de setanta florins, el 4 de desembre de 1417, i la segona, de seixanta, el 10 de maig de 1418. Vegeu RUBIÓ 1934: 370, VENDRELL 1932: 592, i RIQUER 1951: 130-31, docs. VII-VIII. La segona ordre de pagament no es va fer efectiva i el rei hi va haver d'insistir el 6 d'abril de 1419 (RIQUER 1951: 131, doc. X); en aquest document, Febrer ja consta com a algtuzir i cavallerís del rei a Sicília, com veurem més avall.

<sup>23</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2804, f. 68r-v. El document fou citat per RIQUER (1951: 170) i analitzat i transcrit per SAIITA (1984: 552-53, doc. I), juntament amb set documents més (544-47, 553-61, 591-96, docs. II-VI, XXIII-XXIV). Saitta, des de la perspectiva d'historiador de la Catània medieval, desconeix el vessant literari de Febrer i no pot, doncs, relacionar les dades aportades pels documents que transcriu amb la biografia del poeta establerta en estudis anteriors; així mateix, en els estudis posteriors sobre Febrer tampoc no s'havia donat notícia del treball d'aquest historiador. Per dos documents posteriors que analitzarem més avall, sembla que el sou de Febrer havia de ser de cent unces: «illas centum auri uncias per nos idem Andree constitutas pro salario, satisfaccione e retinencia castellania castri iam dicti Cathanie» (ACA, Cancelleria, reg. 2813, f. 156r-v, Terol, 30 de novembre de 1427; editat per SAIITA 1984: 591-93, doc. XXIII); apareix una fórmula similar en una carta executòria de 1438, en què es fa referència al privilegi reial signat a Messina el 31 de maig de 1421 pel qual se li concedeixen quaranta unces anuals sobre els ingressos del port de Trapani fins que el rei el pugui proveir «de unciis C sibi constitutis cum aliis provisionibus eiusdem domini regis pro salario et satisfaccione castellanie dicti castri Ursini, ut in dicto privilegio et aliis provisionibus et lictis subsequentis lacius est videre» (ASP, Conservatoria, reg. 18, f. 89r-v, Palerm, 15 de setembre de 1438; transcrit en apèndix, doc. 10). També es parla de les cent unces, sense especificar a què es deuen, a ACA, Cancelleria, reg. 2815, ff. 55r-56v de la segona numeració, Barcelona, 17 de maig de 1429. En un altre document es parla de «illa assignacione

gran poder i era molt cobejat; l'anterior castellà, el virrei de Sicília Antoni de Cardona, s'hi va oposar i el rei hi va haver d'intervenir,<sup>24</sup> però Febrer va acabar fent el jurament de vassallatge com a castellà del castell Ursino el 17 de maig de 1419 a la catedral de Catània.<sup>25</sup> Poc abans, el 6 d'abril, ja és algtzir i cavallerís del rei Alfons a Sicília;<sup>26</sup> desconeixem, però, la data exacta del nomenament. No trobem cap altre document en

---

quadraginta auri uncie, quas ipsem est percipiendus quolibet anno super primis exiturus portus seu carricatorii terre drepani in sui sustentationem occasione et in aliqualem retribucionem castellanie castri civitatis Cathanie, quam dictus Andreas possidebat ex concessione nostra» (ACA, Cancelleria, reg. 2814, f. 57v, València, 10 de setembre de 1426). Per contra, hi ha un únic document, la carta de concessió de la portolania de Trapani a Febrer, el 1437 (§1.21), en què el rei afirma que aquesta quantitat vitalícia era una compensació per la destitució com a castellà de Catània: «castellaniam castri civitatis Cathanie quam exigentibus magnis meritis antiquissimorum et continuorum serviciorum vostrorum quo ad viveretis concesserimus vobis auferremus et eam Berengario de Bardaxino, militi, quondam, concederemus et in eiusdem castellanie recompensationem et excambium uncias auri centum singulis annis ad vitam vostram vobis dare promissimus» (ACA, Cancelleria, reg. 2831, ff. 9r-11r, Gaeta, 25 d'octubre de 1437); tenint en compte que havien passat molts anys, es podria tractar d'una confusió.

<sup>24</sup> En la carta de concessió, Alfons especifica que havia concedit feia poc la castellania a «Gizperto dez Far, militi», però que la hi permutarà per una concessió equivalent (retroben el seu nom en un document de 1438 com a mestre portolà), de manera que no ha de ser cap obstacle per al nomenament de Febrer. També assenyala que en el moment en què decideix concedir la castellania a Febrer se'n feien càrrec els virreis de Sicília —Domènec Ram, bisbe de Lleida, i Antoni de Cardona—, als quals l'havia encomanada l'infant Joan, durant la seva absència, fins que el rei Alfons disposés altrament. El mateix 29 d'octubre, el monarca ordena als òrgans executius sicilians (els virreis, el secret de Catània i el vicecastellà) que facin prendre possessió de la castellania a Febrer, que ja prestarà jurament com a castellà d'Alfons, com és costum; recorda als virreis que hi estan obligats en virtut del jurament que van fer a l'infant Joan, i els revoca explícitament la possessió de la castellania (ACA, Cancelleria, reg. 2804, ff. 69v-70r; document citat per RIQUER 1951: 170, i transcrit per SAITTA 1984: 553-54, doc. II). Antoni de Cardona havia prestat jurament com a castellà i havia pres possessió de la castellania el 18 d'agost de 1416 —havia hagut de renunciar al càrrec l'anterior castellà, Fernando de Vega—, i va delegar Dalmau de Ribes per exercir les funcions de castellà (ASP, Protonotaro del Regno, reg. 22, f. 219r). Cardona s'oposà al nomenament de Febrer, fet que va generar una lletra del monarca en què reitera contundentment la seva intenció de proveir el «feel nostre N'Andreu Febrer» d'aquella castellania, «e no altra persona alguna», «axí com aquell qui aquella e major cosa ha bé servida haver en lo dit regne de Sicília, segons som verament informats», i li mana altra vegada que li faci prendre possessió del castell, «com per vosaltres és comanat a servidors vostres», on Cardona es podrà quedar el temps que vulgui, amb la seva muller i companyia; el rei afegeix, al final de la carta: «per tal que conoscays que es mi entincion vos he scritto sto de mi mano» (ACA, Cancelleria, reg. 2804, f. 71r; document citat per RIQUER 1951: 170, i transcrit per SAITTA 1984: 555-56, doc. III). La qüestió encara durava el 15 de març de 1419: el rei, des de Barcelona, torna a escriure a Antoni de Cardona per reiterar-li la seva intenció i manar-li que admeti i faci admetre sense contradicció Andreu Febrer com a castellà, i li demana que ja no li escrigui més sobre aquell assumpte (ACA, Cancelleria, reg. 2803, f. 147v; document extractat per RIQUER 1951: 18, i transcrit per SAITTA 1984: 559, doc. V).

<sup>25</sup> ASP, Protonotaro del Regno, reg. 20, ff. 137r-138r. Abans d'aquesta data, però, ja exercia com a tal: el 12 de desembre de 1418, el rei, des de Fraga, dóna llicència a Febrer perquè vengui les vitualles de bescuit que hi ha al castell, «quod dudum vobis fideli nostro Andree Febroarii commisimus ad consuetudinem yspanie», per evitar que es facin malbé, i ordena als virreis, al tresorer, al mestre secret i al mestre portolà de Sicília, i al secret, al vicesecret, als viceportolans i als guardes del port de Catània que permetin la lliure exportació d'aquesta mercaderia («absque alicuius iuris solucione») per tal que el castellà pugui renovar l'avituellament del castell (ACA, Cancelleria, reg. 2803, f. 127v; document extractat per RIQUER 1951: 131, doc. IX, i analitzat i transcrit per SAITTA 1984: 557-58, doc. IV).

<sup>26</sup> El rei s'hi refereix com a «fideli algtzirio et cavallericio nostro in eodem regno [Sicilie]», ACA, Cancelleria, reg. 2803, f. 152v. Document citat per RIQUER (1951: 18 i 131, doc. X). Vegeu més amunt, n. 22.

què se l'anomeni cavallerís; en canvi, serà algutzir fins al final de la seva vida (§1.23 i n. 60).

§1.8 El 29 de desembre del mateix 1419, a Barcelona, Violant escriu dues cartes en què mana a mossèn Francesc Sarçola i a Pedro Fuster que paguin a «l'amat de casa nostra N'Andreu Febrer» les pensions que li corresponen sobre dues cavalleries que ella li va concedir, les quals tenia el difunt Pedro Jordán de Urriés sobre els emoluments de les salines d'El Castellar i de Remolins i sobre l'almodí de la sal de Saragossa. Es tracta de part de les cavalleries que Martí el Jove havia concedit a Febrer el 1409 i que Martí l'Humà no li va arribar a confirmar el 1410 (§1.5); Violant probablement en va fer donació a Febrer entre 1410 i 1412 (§1.6). Per les lletres de la reina sabem que hi ha hagut un plet en relació amb les esmentades pensions entre la reina i els seus procuradors, d'una banda, i mossèn Juan López de Gurrea o de Torrelles i els capellans de l'Aljaferia de Saragossa de l'altra; hi ha hagut d'intervenir el justícia d'Aragó i finalment la reina i els seus procuradors han guanyat «per diligència e treball del dit Andreu, que s'és avengut ab les dites parts», i Febrer ha estat nomenat arrendador i administrador de les esmentades salines per poder cobrar «les dites pensions de les dites cavalleries degudes fins al jorn de vuy del jorn ençà que vaguen per mort del dit mossèn Pedro Jordán». La reina informa els interessats que dóna llicència a Febrer de fer embargar els béns de Pedro Fuster si no li paga el que li correspon, «com nós siam al dit Andreu tenguda en molt major cosa», i els demana rapidesa en el pagament, puix que aquest «prestament ha [a] passar en Sicília». La bona relació amb Violant, doncs, es manté al llarg dels anys.<sup>27</sup>

§1.9 No sabem si la pressa per tornar a Sicília podia tenir a veure amb els preparatius de l'expedició a Sardenya i Còrsega, ja iniciats pel Magnànim mesos abans. Sabem, això sí, que el 1420 Febrer acompanyà el rei Alfons en la famosa expedició, amb altres poetes il·lustres com Jordi de Sant Jordi o Ausiàs March, i que hi aportà tres homes d'armes.<sup>28</sup> Després del fracàs del setge de Bonifacio (Torró 2006), probablement

---

<sup>27</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2034, f. 100r-v; agraeixo a Jaume Riera la referència d'aquests documents, que es transcriuen en apèndix (docs. 5 i 6). Possiblement es tracta de les mateixes cavalleries que la reina menciona en el document d'agost de 1412 —on també apareixen Francesc Sarçola i Jaume Diona—, o d'una part d'aquestes, ja que en aquell document es parla de sis cavalleries concedides a Febrer i a Jaume Diona, sense especificar quantes a cadascú (vegeu més amunt, n. 21), mentre que en les cartes de 1419 es parla de dues cavalleries concedides a Febrer. En les cartes, Violant només parla d'aquestes dues cavalleries i no esmenta els tributs de les aljames de Saragossa i Tauste, que també formaven part del conjunt de cavalleries del difunt Pedro Jordán de Urriés que Martí el Jove havia concedit a Febrer.

<sup>28</sup> CAPMANY 1787: apèndix, p. 20 (referència ja indicada a RIQUER 1951: 19, n. 30). En la llista de «Ricos-Hombres y Caballeros que acompañaron al Rey Don Alfonso a la sobredicha expedición [de Còrsega], y número de hombres de armas con que cada uno sirvió», hi consta que «Andres Fabrer» hi va

va tornar a Sicília com el monarca, el febrer de 1421 (Ryder 1992 [1990]: 117). A final d'abril el rei es traslladà amb la cort a Messina, i el 18 i el 21 de maig envià cartes a diversos castellans de Sicília, entre ells «Al feel nostre N'Andreu Febrer, castellà del castell de Cathània», per tal que es reunissin amb ell immediatament «per alguns affers tochant granment nostre honor e servir»; sembla, doncs, que Febrer es trobava al castell Ursino, a Catània, i devia anar a Messina a trobar el rei.<sup>29</sup> Els afers a què es refereix la carta devien tenir a veure amb la campanya de Nàpols contra les forces angevines; segurament el rei va requerir ajut militar als seus castellans.<sup>30</sup> Febrer l'hi va brindar, pagant els seus homes amb el seu propi salari, com el rei remarca en un document posterior (§1.12).

§1.10 Només deu dies després de la crida d'Alfons al seu castellà, el 31 de maig de 1421, a Messina, el rei signa un privilegi en què li concedeix una assignació vitalícia anual de quaranta unces (sicilianes) d'or sobre els primers ingressos del port de Trapani,<sup>31</sup> la qual s'havia de satisfer abans que qualsevol altra assignació, salari o deute,<sup>32</sup> fins que el rei li pogués donar les cent unces anuals i vitalícies que li havia assignat com a salari per la castellania.<sup>33</sup> Si bé no hem localitzat aquest document, en

---

aportar tres homes d'armes. Cal remarcar que no rep el tractament de *mossèn*; en canvi, sí que el reben molts altres, com «Mossen Jorge de San Jordi», que hi va aportar quatre homes d'armes (p. 19); i alguns reben el tractament de *Don*, com «D. Antonio de Cardona», que hi va participar amb trenta-sis homes (p. 17).

<sup>29</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2888, f. 36r; es transcriu el document en apèndix (doc. 7). El document fou extractat per RIQUEL (1951: 19). La carta dirigida a Febrer fou enviada el dia 21.

<sup>30</sup> Alfons, duc de Calàbria des que n'havia estat investit per Joana de Nàpols el 7 de setembre de 1420, estava portant tropes a aquesta zona a través de l'estret de Messina per tal que avancesin cap a Nàpols. Les forces d'Alfons van avançar, i el rei va veure la situació prou favorable per salpar el 25 de juny des de Messina; passà per Ischia, i el 8 de juliol va fer una entrada fastuosa a Nàpols, la reina el rebé solemnement al Castell Nou i l'endemà va ratificar l'adopció d'Alfons i els drets que li corresponien com a hereu (RYDER 1992 [1990]: 120-24). Per a una contextualització sobre el conflicte entre angevins i aragonesos al regne de Sicília, vegeu TOCCO 2008.

<sup>31</sup> Per documents posteriors (§1.15) coneixem el contingut del privilegi: «illa assignacione quadraginta auri uncie, quas ipsem est percipiendus quolibet anno super primis exiturus portus seu carricatorii terre Drepani in sui sustentationem occasione et in aliqualem retribucionem castellanie castri civitatis Cathanie, quam dictus Andreas possidebat ex concessione nostra» (ACA, Cancelleria, reg. 2814, f. 57v, València, 10 de setembre de 1426).

<sup>32</sup> «illas quadraginta auri uncias, quas [...] assignaverimus et concesserimus in et super primis exituris portus seu carricatorii terre Drapani sibi dandas et ex solvendis ante alias quasvis assignaciones, salaria et debita» (ACA, Cancelleria, reg. 2813, f. 156r-v, Terol, 30 de novembre de 1427; editat per SAIITA 1984: 591-93, doc. XXIII). En un document posterior s'especifica «ante alias assignaciones quasvis et debita eciam castrorum» (ACA, Cancelleria, reg. 2815, ff. 55r-56v de la segona numeració, Barcelona, 17 de maig de 1429; editat per SAIITA 1984: 594-96, doc. XXIV). Vegeu §§1.17-18.

<sup>33</sup> «donech et quousque illas centum auri uncias per nos idem Andree constitutas pro salario, satisfaccione e retinencia castellania castri iam dicti Cathanie, quam sibi dum viveret diu est comiseramus sibi in locho tuto et speciali duxerimus assignandas» (ACA, Cancelleria, reg. 2813, f. 156r-v, Terol, 30 de novembre de 1427; editat per SAIITA 1984: 591-593, doc. XXIII). Vegeu més amunt, n. 23.



tres de posteriors es fa referència al privilegi d'aquesta data,<sup>34</sup> i en molts altres documents que s'analitzaran més avall s'esmenten les quaranta unces, que Febrer va haver de reclamar sovint. L'assignatari que el precedí fou Fernando Velázquez, que fou virrei i mestre secret de Sicília, el qual renuncià a l'assignació, segurament a instàncies del rei;<sup>35</sup> Febrer, en canvi, la va conservar fins al final de la seva vida.<sup>36</sup>

§1.11 Al cap de poc el rei es veié forçat a donar la castellania a Berenguer de Bardaixí,<sup>37</sup> però va mantenir a Febrer l'assignació vitalícia de quaranta unces sobre el port de Trapani fins que se li poguessin pagar les cent unces que se li havien promès. No sabem la data exacta de la destitució,<sup>38</sup> però el 9 de gener de 1422 ja s'havia fet l'inventari amb motiu «resignacionis seu restitutionis castris nostri Ursini civitatis Cathanie nostri mandato per fidelem alguazirium nostrum Andream Febroarii dudum facte».<sup>39</sup> Segons l'inventari presentat pels mestres racionals de Sicília, s'havien trobat a faltar cera, oli, corda, ferro i altres materials per valor d'uns deu florins; el rei, «attendentes propter dicti Andree fidelitatem et legalitatem immensam», considera que

---

<sup>34</sup> A l'ASP es conserven tres cartes executòries —signades pel virrei perquè es faci efectiu per a aquell any un privilegi reial que té validesa anual, i en el cas de Febrer és *ad vitam*— en què es fa referència a aquest privilegi de 31 de maig de 1421: ASP, Real Cancelleria, reg. 64, f. 63r, Palerm, 8 de novembre de 1429 (en què Febrer consta com a «olim castellano castris Cathanie»); Real Cancelleria, reg. 65, f. 67v, Polizzi, 10 d'octubre de 1430; Conservatoria, reg. 18, f. 89r-v, Palerm, 15 de setembre de 1438 (aquesta darrera es transcriu en apèndix, doc. 10).

<sup>35</sup> En un document signat pel rei a Terol el 30 de novembre de 1427 en què intercedeix perquè Febrer cobri l'assignació es llegeix: «illas quadraginta auri uncias quas nobilis et dilectus consiliarius noster Ferdinandus Velasci Porrado dudum nobis et nostre curie gratantur hac de causa renunciavit» (ACA, Cancelleria, reg. 2813, f. 156r-v; editat per SAITTA 1984: 591-593, doc. XXIII). Sembla que el privilegi havia estat concedit a Velázquez el 1418 i era *in perpetuo*, és a dir, passava als seus successors (a diferència del cas de Febrer, que el rep *ad vitam*): «Tiene del sennor rey por mercet in perpetuo cada uno anno para él e sus herederos e subçesores [...] quarenta onças sobre la primera pecunia del puerto de Trapania por previllejo del sennor rey don Alfonso dado en valencia, xv días de enero anno de M CCCC XVIII annos», ASP, Conservatoria, reg. 6, f. 33r.

<sup>36</sup> No és l'únic cas en què, a causa de la situació econòmica minvada per la guerra, el rei concedeix assignacions sobre els ports als seus castellans per tal d'assegurar-los el salari, puix que els ingressos dels ports eren la base de l'economia siciliana. Vegeu, per exemple, el cas del castellà que succeirà Febrer, Berenguer de Bardaixí, a qui el 14 de maig de 1422 se li assignen trenta unces d'or sobre els ingressos del port de Catània (SAITTA 1984: 562-63, doc. VII; el document és del 15 de maig, però hi consta que el rei va concedir aquesta assignació «pridie», 'el dia abans'). El pressupost que tenien assignat els castells de l'illa s'havia hagut de destinar a pagar els capitans de galera d'Alfons, i el rei va imposar una nova taxa sobre els comestibles exportats des de Sicília per tal de cobrir les despeses dels castells (RYDER 1992 [1990]: 119, n. 82, cita un document de 21 de maig de 1421: ACA, Cancelleria, reg. 2888, f. 38). A causa de l'empitjorament de l'economia, el monarca va haver d'hipotecar els ports als capitans de galera i als creditors que li finançaven la guerra, cosa que, com veurem, va provocar la suspensió del cobrament de la majoria d'assignacions sobre els ports.

<sup>37</sup> La decisió reial fou presa «pro nostris arduis necessitatibus», ACA, Cancelleria, reg. 2814, f. 57v, València, 10 de setembre de 1426 (§1.15).

<sup>38</sup> L'última data en què Febrer consta documentalment com a castellà és el 21 de maig de 1421 (§1.9).

<sup>39</sup> Document signat pel Magnànim al Castell Nou de Nàpols el 9 de gener de 1422 (ACA, Cancelleria, 2806, f. 16r; editat per SAITTA 1984: 560-61, doc. VI). El document ja fou extractat per RIQUER (1951: 131, doc. XI). GALLINA (1974-88: I, 22) va considerar que demostrava que Febrer encara era castellà en aquella data, sense advertir que el motiu de l'inventari del castell és la destitució de Febrer com a castellà.

aquest no és culpable de la pèrdua d'aquests béns («relaxamus, remittimus et perdonamus») i, per tant, ordena als virreis de Sicília, als mestres racionals i al *provisor castrorum* que «bona predicta per nos superius relaxata in inventario predicto admitatis et denotetis»). En un document del 15 de maig ja consta Berenguer de Bardaixí com a castellà del castell Ursino.<sup>40</sup>

El 13 de gener de 1422, el rei, com a retribució dels serveis del fidel alguatzir Andreu Febrer al regne de Nàpols, li dóna graciosament una galera en mal estat («quasi fragilem») que hi ha a la drassana del castell Ursino (inclòs tot l'equipament, tant si es troba dins del castell com a fora: els pals, les veles, els remes, etc.), i també les embarcacions malmeses («ligna precaria») que el corrent del mar hagi arrossegat fins a la platja entorn del castell perquè ell —o algú en nom seu— les vengui, les cedeixi, les destrueixi o en disposi a voluntat, i mana als virreis de Sicília, al *provisor castrorum*, al conservador del patrimoni i altres oficials sicilians, així com al castellà i al capità de l'esmentat castell, que acatin i no contravinguin en res aquesta donació —que probablement també era en compensació de la pèrdua de la castellania.<sup>41</sup>

§1.12 El 8 d'abril el rei Alfons escriu una carta als virreis i al mestre portolà de Sicília per ratificar el privilegi de les quaranta unces sobre els primers ingressos del port de Trapani que va concedir al «fidei alguatzirio nostro Andree Febrer [...] propter servicia continua et grata que idem Andreas nobis contulit in hoc regno Neapolis [et] confert propriis stipendiis militando».<sup>42</sup> Febrer, doncs, va servir militarment el rei en la campanya de Nàpols.

§1.13 El 13 de setembre de 1422 el rei escriu a Febrer des del castell d'Aversa per encomanar-li, com a «feel alguatzir nostre», la missió d'obtenir del príncep de Tàrent —partidari d'Alfons en la conquesta de Nàpols— les terres, els castells i les forteses que pertanyien al comte de Conversano i que se li han confiscat «per sa infidelitat e rebel·lió a nostra molt cara e molt amada mare [Joana de Nàpols] e a nós». El rei declara que també escriurà al príncep per manar-li que li lliuri aquestes possessions, i demana a Febrer que «instets e requirats lo dit príncep per forma e manera que hajats de continent aquelles, les quals tingats e guardets» fins que el rei, un cop hagi parlat personalment amb el príncep, li escrigui per dir-li «ço que serà faedor de

---

<sup>40</sup> Editat per SAITTA (1984: 562-63, doc. VII), el qual també aporta documents posteriors en relació amb Bardaixí i la castellania.

<sup>41</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2811, f. 188r-v, Castell Nou de Nàpols, 13 de gener de 1422; document citat per GALLINA (1974-88: I, 22), però com a prova que Febrer encara era castellà de Catània.

<sup>42</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2806, f. 52r-v, Castell Nou de Nàpols, 8 d'abril de 1422; document citat per RIQUER (1951: 131, doc. XI).

aquelles». Alfons, que espera que el seu algtzuir actuï amb cura i diligència, li declara que li farà un servei molt acceptable, «lo qual no serà posat en oblit.»<sup>43</sup>

§1.14 És probable que Febrer tornés a Barcelona amb el rei i la seva cort a la darrera de 1423, tot i que no en tenim constància documental.<sup>44</sup> Els seus pares i germans molt probablement ja eren difunts. El 6 de gener de 1422 el pare del poeta, Jaume Febrer, septuagenari, havia dictat testament i instituït hereu el seu fill Andreu — el qual no sabia si era viu o mort— o els fills d'aquest, a cadascun dels quals llegà vint sous (Junyent 1954: 311). Aquest testament mostra, d'una banda, que aparentment els germans de Febrer no havien sobreviscut, i de l'altra, la llunyania d'Andreu, que devia fer temps que no donava notícies al seu pare.

§1.15 Després d'un buit documental de quatre anys, retrobem el nom d'Andreu Febrer el 10 de setembre de 1426. Des de València, el rei escriu una lletra al seu conseller i virrei de Sicília Nicola Speciale, al mestre portolà de l'illa, Guillem Camprodon, i a Andrea Mararanga, viceportolà de Trapani. Alfons els ordena que, dels quinze mil florins procedents de les assignacions d'aquest port que ha ordenat que es destinessin al proveïment dels castells, i de qualsevol altra imposició que es faci en el futur sobre les assignacions d'aquest port, se n'ha d'excloure l'assignació de quaranta unces que el «fidelem nostrum Andream Febrer» rep anualment «super primis exiturus portus seu carricatorii terre Drepani» com a salari seu i com a retribució per la castellania de Catània que ell posseïa per concessió reial, i que el rei, «pro nostris arduis necessitatibus», va ordenar cedir i donar a Berenguer de Bardaixí. Les quaranta unces s'han de lliurar a Febrer o als seus procuradors.<sup>45</sup>

§1.16 El 28 de desembre del mateix any sabem que Andreu era a València — probablement s'hi havia desplaçat des de Barcelona—,<sup>46</sup> on escriví de la seva pròpia mà

---

<sup>43</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2676, ff. 60v-61r; publicat per RUBIÓ (1934: 369, n.).

<sup>44</sup> Fruit d'una conspiració contra els catalans ordida pel senescal Caracciolo, que fou fet presoner pel Magnànim, el 14 de setembre de 1423 Joana de Nàpols va revocar solemnement l'adopció d'Alfons i el va desposseir del ducat de Calàbria, títols que concedí al seu rival Lluís III d'Anjou —el fill de Lluís II i de Violant d'Aragó que havia estat candidat a succeir Martí l'Humà, candidatura que Febrer havia contribuït a defensar, com a delegat de Violant de Bar. Alfons, després de saquejar Nàpols i Marsella, va fer una entrada triomfal a Barcelona el 9 de desembre de 1423 (RYDER 1992 [1990]: 131-50).

<sup>45</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2814, f. 57v, València, 10 de setembre de 1426. Citat per GALLINA (1974-88: I, 23), la qual interpretà que, en virtut d'aquest document de 1426, el rei destituïa Febrer com a castellà i, en compensació, li concedia quaranta unces sobre els drets del port de Trapani.

<sup>46</sup> Es conserva un document en què el rei fa referència al pagament —sense especificar-ne la data— que va efectuar Joan Safont, de la tesoreria reial, de quinze florins d'or d'Aragó al «fidelis alguezirio nostro Andree Febrer» per cobrir les despeses del viatge que aquest havia de fer des de Barcelona fins a València per trobar-se amb el monarca; ACA, Cancelleria, reg. 2710, f. 182r, València, 28 de desembre de 1427. El document fou citat per VENDRELL (1932: 593) i RIQUER (1951: 132, doc. XIII), els quals el dataren al febrer, si bé s'hi llegeix «desembris». Certament, en la data del document hi ha d'haver un

el rebut («albaranum papiri manu dicti Andree») del pagament de 3.300 sous reials de València per les despeses d'un viatge que havia de fer per al rei «apud partes ultramarinas [...] pro negociis nostrum multimode servicium concernentibus». Sembla que el 6 de març de 1427 ja era de viatge, i que al maig ja havia tornat.<sup>47</sup> A la quantitat esmentada, el rei hi afegí tres-cents florins: el 12 de desembre escriví dues lletres a Bernat Albert, conseller i procurador reial als comtats de Rosselló i Cerdanya, manant-li que el proper mes de gener «detis atque tradatis fideli algutzirio nostro Andree Febrer seu cui voluit loco sui» tres-cents florins d'or d'Aragó dels diners recaptats per la demanda de matrimoni de la infanta Elionor, germana del rei, «in satisfaccionem expensarum per eum factarum in viagio quod dudum de nostri ordinatione et mandato fecit ad aliquas mundi partes pro nonnullis nostre concernentibus serviciis maiestatis».<sup>48</sup>

§1.17 Poc abans, el 30 de novembre, Febrer havia aconseguit la intercessió del rei perquè es fes efectiu el cobrament íntegre de la seva assignació sobre els ingressos del port de Trapani, que el mestre portolà li havia negat al·legant que els beneficis d'aquell any no havien estat suficients. Alfons, davant de la queixa «fidelis alguatzirii nostri Andree Febroarii, olim castellani castris civitatis nostre Cathanie», ordena als

---

error, puix que el rei el desembre de 1427 no era a València sinó a Terol (s'hi estigué des del 13 de novembre fins al 10 de febrer de 1428), però potser no es tracta del mes sinó de l'any. En aquest registre, l'ordre cronològic no se segueix de manera estricta i s'hi intercalen documents més antics. El document del pagament a Febrer es troba al f. 182r; del f. 178v fins al 181r els documents són del febrer; al f. 181r-v ja hi ha un document del març, però el document immediatament anterior al que ens interessa és de 24 de gener de 1427 (181v-182r); el document posterior al de Febrer ja és de l'abril (182v), i els següents també, fins al f. 183v, però al f. 183r s'hi intercala un document signat pel rei a València el 23 de novembre de 1426. Per les dates en què el rei era a València (GIMÉNEZ SOLER 1909: 80-85), el document que fa referència a Febrer tant podria ser del 28 de desembre de 1426 com del 28 de gener, febrer, abril, maig, juliol, agost, setembre o octubre de 1427, però amb les dades que hem vist sembla més fàcil que l'error fos haver afegit un pal de més a l'any («M CCCC XXVII» en lloc de «M CCCC XXVI») en un document intercalat entre documents de dates posteriors. Si la data correcta fos el 28 de desembre de 1426, el document indicaria que Febrer va anar de Barcelona a València per trobar-se amb el rei, el qual li devia donar les instruccions per al viatge marítim que havia de fer. Precisament el pagament a l'avançada de les despeses d'aquest viatge té lloc el 28 de desembre de 1426 a València.

<sup>47</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2681, f. 97r-v, València, 6 de març de 1427; extractat per RIQUER 1951: 132, doc. XIV. El rei demana al mestre racional que satisfaci al conseller i tresorer, Francesc Sarçola, doctor en lleis —el mateix cavaller que hem vist en relació amb Febrer el 1419 (§1.8)— la quantitat de 3.300 sous reials de València que Francesc Martorell, canonge de la Seu de València, va lliurar, en nom de Sarçola, el 28 de desembre de l'any anterior, per manament reial, al «fidelis algutzirio nostro Andree Ffebroarii [...] in acurrimentum expensarum per ipsum fiendarum in viatgio quod apud partes ultramarinas facit pro negociis nostrum multimode servicium concernentibus». El verb «facit», en present, sembla indicar que Febrer ja era de viatge. En el mateix document s'especifica que Andreu va fer l'albarà a nom de Francesc Martorell, i gràcies a un document de maig de 1427 relatiu al mateix assumpte, sabem que el pagament tingué lloc a València: «lo dit Andreu Febrer ne féu albarà de sa mà scrit en València a XXVIII dies de deembre proppassat». D'aquest document també es desprèn que el maig de 1427 Febrer ja havia tornat, perquè s'hi esmenta «lo viatge lo qual en les parts ultramarines ha fet» (Arxiu del Regne de València, Mestre Racional, vol. 8767, f. 130v; agraeixo a Jaume Torró que em donés notícia d'aquest document inèdit).

<sup>48</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2681, f. 139r-v, Terol, 12 de desembre de 1427; extractat per RIQUER 1951: 132, doc. XV.

virreis de Sicília d'imposar, sota pena de mil florins d'or i de privació del càrrec, al mestre portolà de Sicília, Guillem Camprodon, que pagui a Febrer o al seu procurador, «ob servicia per dictum Andream nobis continuo prestita», les quaranta unces que li corresponen —i que fins a la data havia rebut sense problemes—, les quals li han de ser pagades abans que qualsevol altra assignació, salari o deute.<sup>49</sup> Cal notar que la família Camprodon era molt influent: Guillem havia obtingut el càrrec de mestre portolà després de fer un generós préstec al monarca el 1422; en morir, el succeí en el càrrec el seu fill Ramon.<sup>50</sup> A causa de les despeses militars, el rei hagué d'hipotecar els ports als Camprodon i altres creditors, i als patrons de les galeres.

§1.18 El poeta va continuar tenint dificultats per cobrar, atesa la precària economia del regne, i el rei va intervenir diverses vegades en favor del seu algutzir. El 17 de maig de 1429, quan el monarca era a Barcelona, va tornar a escriure als virreis. Després de saludar-los, diu: «Displicenter nostros pervenit ad aures gravi querela fidelis algutzirii nostri Andree Februarii». Alfons els ordena d'imposar, sota pena de privació del càrrec i d'execució dels seus béns, al mestre portolà de Sicília i al viceportolà de Trapani —que havien al·legat que, un cop descomptats el salari del mestre portolà, les despeses dels castells i les del port de Trapani, només quedaven vint-i-quatre unces i escaig per a Febrer—, que facin per manera de pagar-li el que manca fins arribar a les quaranta unces corresponents a aquell any fins que pugui cobrar les cent unces que el rei li havia assignat inicialment, i que respectin el privilegi reial segons el qual ha de cobrar-les anualment: «ex nunc in antea de primis pecuniis ex dicto portu provenientius ante alias assignaciones quasvis et debita eciam castrorum solvendis de anno i annum dicto Andree integre satisfieri omnimode faciatis atque mandetis de quadraginta unciis supradictis».<sup>51</sup> El dia abans, el 16 de maig, el rei esmenta Febrer en un altre document: demana al mestre portolà de Sicília i al viceportolà de Trapani que una part dels ingressos del port es destini a la reparació del castell de Trapani, però

---

<sup>49</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2813, ff. 156r-v, Terol, 30 de novembre de 1427; editat per SAITTA 1984: 591-593, doc. XXIII. Vegeu més amunt, nn. 23, 32, 33, 35, on se citen altres fragments del document.

<sup>50</sup> BARNA 1998: 105, n. 10; 111, n. 139. Per a la figura del mestre portolà i dels altres funcionaris dels ports a Sicília, vegeu també ZENO 1939, SAITTA 1981b i CORRAO 1983.

<sup>51</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2815, ff. 55r-56v de la segona numeració; editat per SAITTA 1984: 594-96, doc. XXIV. El 31 de desembre, a Palerm, els virreis signaren la carta executòria per tal que es fes efectiu el manament reial; en aquesta carta, dirigida al mestre portolà, Ramon Camprodon, i al viceportolà de Trapani, Pietro Mararanga, també s'esmenta el document de 30 de novembre de 1427 (ASP, Real Cancelleria, reg. 64, ff. 74v-76r).

primer cal pagar l'assignació de Febrer.<sup>52</sup> Aquests nous documents reforcen una hipòtesi que ja havia apuntat Riquer (1978: 117-18; vegeu §3): que el poeta probablement s'entrevistà amb el rei durant l'estada d'aquest a Barcelona, el mes de maig. Dos mesos i mig més tard, el primer d'agost de 1429, a Barcelona, Andreu Febrer, «alгутzir del molt alt príncep e victoriós senyor lo rey don Alfonso, rey d'Aragó» (L.II.18, f. 1r), culminà la seva traducció de la *Commedia*, segons el colofó de l'únic manuscrit conservat (§47-50).

De 1430 es conserven un parell de documents que demostren que el virreis sicilians tenien en compte la prioritat de l'assignació de Febrer, que cobra abans que alguns dels personatges més influents.<sup>53</sup>

§1.19 Un document de l'any següent ens informa sobre la vida personal de Febrer: el 25 d'octubre de 1431, a Barcelona, Andreu Febrer, solter, obté del Magnànim una carta de legitimació per als fills que va tenir amb la seva esclava Maria, soltera, atès que no té altres fills. Vicenç Francesc i Andreu Febrer, en virtut d'aquesta carta, poden heretar dels seus pares i esdevenen legítims a tots els efectes. Febrer, a part d'alгутzir, és esmentat també com a conseller del rei.<sup>54</sup> Per un document de 1455 (§1.23 i n. 64) sabem que Vicenç Francesc no va néixer a Sicília —d'Andreu Febrer fill no en tenim cap notícia posterior al document de legitimació—; potser aquests fills nasqueren quan

---

<sup>52</sup> «soluta assignatione Andreas Febrerii», ASP, Real Cancelleria, reg. 64, f. 16r-v, Palerm, 7 de gener de 1430. Es tracta de la carta executòria corresponent al privilegi reial signat a Barcelona el 16 de maig de 1429, que no hem localitzat.

<sup>53</sup> ASP, Real Cancelleria, reg. 64, ff. 124v-126r, Palerm, 15 de juliol de 1430; carta executòria del virrei al mestre portolà, Ramon Camprodon, a favor del mercader català Rafael Sala, que havia prestat diners al rei, els quals li havien de ser reemborsats amb ingressos del port de Trapani, però «post solucionem Andrea Infrebrerii». ASP, Real Cancelleria, reg. 65, ff. 62v-63v, Polizzi, 6 d'octubre de 1430; executòria en què es concedeix a Antonio Fardello, un dels personatges més poderosos de Trapani, el cobrament de vint-i-quatre unces, però després que Febrer sigui pagat. D'aquesta època també es conserven tres cartes executòries dels virreis de Sicília, en què s'ordena de fer efectiu el pagament a Febrer de les quaranta unces els anys 1428-29, 1429-30 i 1430-31 (es comptaven des de l'1 de setembre fins al 31 d'agost de l'any següent): ASP, Real Cancelleria, reg. 62, f. 42r-v, 10 de setembre de 1428; reg. 64, f. 63r, Palerm, 8 de novembre de 1429; reg. 65, f. 67v, Polizzi, 10 d'octubre de 1430. El darrer cobrament, però, sembla que no es produí, d'acord amb el document de 25 d'octubre de 1437 que es veurà més avall (§1.21).

<sup>54</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2597, f. 134v; agraeixo a Jaume Riera la referència d'aquest document, que es transcriu en apèndix (doc. 8). Llegint aquesta carta es pot pensar que eren tres fills, Vicenç, Francesc i Andreu (de fet, apareix una coma entre el primer nom i el segon), i en el document de 1455 que veurem més endavant (§1.23 i n. 64) només hi consta «Vicencii Febrer», però RIQUER (1951: 132-33, doc. XVII) extractà un document de 1458 —actualment il·localitzable— en què apareix com a únic hereu d'Andreu Febrer «Vicenç Francesc Febrer, “filius honorabilis Andree Febrer, quondam, cathalani”» (vegeu més avall, n. 63); una carta de 1452 dels consellers de Vic (§1.23 i n. 62) confirma que només hi hagué un hereu, tot i que no se n'especifica el nom. Sembla, doncs, que Vicenç Francesc havia de ser una sola persona. Pel que fa a Maria, RIQUER (1951: 21) —en qui es basà la crítica posterior— va deduir del document de 1458, en què Maria consta com a mare de Vicenç Francesc, que aquesta estava casada amb Andreu Febrer, però els documents de 1431 i de 1452 ho desmenteixen.

Febrer era a Catalunya, on és probable que tornés a final de 1423, tot i que no en tenim constància documental fins al desembre de 1426.

§1.20 Segueix un buit documental de sis anys. No sabem si va seguir el rei quan el 26 de maig de 1432 salpà de Barcelona, on ja no retornaria, o bé es va quedar a la Península. Retrobem el seu nom en una nota de pagament de cinquanta florins d'or d'Aragó que la reina Maria, a Barcelona, el 9 de juliol de 1437, va manar lliurar a «N' Andreu Febrer, alguatzir de casa del senyor rey e capità de C ballesters departits en IIII conestablies» que la reina tramet al rei per servir-lo a Nàpols o on es trobi en aquell moment.<sup>55</sup> La campanya de Nàpols es trobava en una situació delicada.<sup>56</sup> Aquesta és la darrera vegada que atestem com a militar el poeta, que com a mínim tenia seixanta-tres anys. El grau de capità demostra que havia acumulat prou experiència al llarg de les diverses campanyes en què va participar. Abans de marxar de Barcelona, Febrer atorgà testament.<sup>57</sup>

§1.21 Pocs mesos més tard ja era amb el rei, el qual, el 25 d'octubre de 1437, a Gaeta, signa un privilegi reial per actuar amb justícia envers Febrer, «magnam certe fiduciam obtinentes de sinceritate animi et pura fide vostri dilecti et fidelis algutzirii nostri Andree Februarii». Remarca que li va concedir la castellania de Catània «exigentibus magnis meritis antiquissimorum et continuorum serviciorum vostrorum», però després la va haver de lliurar a Berenguer de Bardaixí; no obstant això, declara que tan bon punt pugui li donarà les cent unces anuals i vitalícies que li havia promès per la castellania (vegeu més amunt, n. 23), però mentrestant vol que torni a cobrar les quaranta unces anuals i vitalícies que li havia assignat sobre els primers ingressos del port de Trapani i que havia cobrat regularment fins fa set anys (és a dir, fins al 1430), quan el rei, des de Barcelona, va ordenar “tancar” («clausimus») tots els ports de Sicília per tal de poder fer front als costos de la campanya de Gerba (va cedir tots els ingressos dels ports als patrons de les galeres i als creditors, especialment la família dels Camprodon) i, en conseqüència, els assignataris van quedar suspesos de les

---

<sup>55</sup> ACA, Reial Patrimoni, reg. 426, f. 51r, Barcelona, 9 de juliol de 1437; extractat per RUBIÓ 1949-67: 790. Es transcriu en apèndix, doc. 9.

<sup>56</sup> Vegeu RYDER 1992 [1990]: 277-81, que també descriu la disposició de la cort itinerant.

<sup>57</sup> Testà a Barcelona, el 16 de juliol de 1437, davant del notari barceloní Pere Suau, el qual havia estat secretari de la reina Margarida de Prades. La informació sobre el testament, donada a conèixer per RIQUER (1951: 21 i 132, doc. XVII), es desprèn d'un document de 1458 (vegeu més avall, n. 63). Riquer ja va fer notar que a l'AHPB no consten els registres d'aquest notari; en efecte, les recerques d'aquests documents han estat infructuoses. Tant Pere Suau com el mateix Febrer podien exercir com a notaris públics en tots els territoris de la corona; aquesta condició itinerant ha provocat que es conservin pocs llibres d'aquest tipus de notaris, a diferència dels circumscrits a una sola ciutat.

corresponents assignacions. Ara, el rei declara que, «censentes iustum esse ac racionabile consideracione servitorum vostrorum et ut vobis iusticie debitum», vol saldar els deutes amb Febrer, és a dir, que vol que cobri tot el que se li deu d'aquests set anys, i que continuï cobrant anualment, mentre visqui, les quaranta unces —fins que no pugui obtenir les cent que li va prometre. Per tal de facilitar-ho, el rei el nomena portolà, administrador i oficial principal del port de Trapani, amb potestat per nomenar un substitut en lloc seu. També l'autoritza, mentre visqui, a exportar la quantitat de vitualles que vulgui amb total llibertat i amb exempció fiscal, arreu del món excepte a Barbaria, on el rei ha prohibit l'exportació. El monarca afegeix que Febrer quedarà fora de la jurisdicció del mestre portolà del regne, del viceportolà de Trapani i dels altres oficials, per a la qual cosa, i en aquest cas concret, deroga qualsevol disposició legal que hi contravingui. Febrer només haurà de retre comptes als mestres racionals del regne —els quals, per altra banda, reben ordres del rei d'acceptar els comptes del seu fidel algutzir. A continuació, el monarca adreça una carta als virreis del regne de Sicília *ultra farum* i al mestre portolà en què els dóna notícia del privilegi concedit a Febrer, remarcant que l'allibera de la seva jurisdicció, i els ordena que li facin prendre possessió del càrrec, a ell mateix o a qui ell elegeixi com a substitut.<sup>58</sup> Aquest privilegi permet comprovar, un cop més, que Febrer gaudia del favor del rei, el qual, atesa la situació econòmica del regne, contravé a les lleis sicilianes per tal que el seu fidel algutzir pugui cobrar el que li va prometre. Ja s'han vist més amunt les dificultats que hi havia a l'hora de rebre les assignacions, especialment per les traves que hi posaven els oficials del port, fet que explica que el rei decideixi d'excloure Febrer de la seva jurisdicció.

§1.22 El monarca, doncs, recompensa tota una vida dedicada al servei de la casa reial —feia quaranta-cinc anys que Febrer havia entrat a l'escribania de Joan I—, però no solament amb la seguretat d'una retribució econòmica, sinó també amb l'ascensió

---

<sup>58</sup> Document del privilegi i carta executòria, signats pel rei a Gaeta el 25 d'octubre de 1437; ACA, Cancelleria, reg. 2831, ff. 9r-10v i 10v-11r; n'agraeixo la referència a Jaume Torró. En el document del privilegi, el rei el nomena «portulanum et administratorem ac principalem officialem portus eiusdem [de Trapani]» (f. 10r), i en l'executòria, «portulanum, administratorem et collectorem iurium et reddituum portus ipsius» (f. 10v). A Palerm, el 3 de gener de 1438, el virrei de Sicília signa l'executòria corresponent a aquest privilegi «pro Andrea Februarii algutzirio» (ASP, Real Cancelleria, reg. 73, ff. 150r-151r). En un document signat a Palerm el 16 de juny de 1438, es concedeix una llicència d'exportació, però es remarca el dret que hi té Andreu Febrer (ASP, Real Cancelleria, reg. 72, f. 110r). El 15 de setembre, a Palerm, el virrei, Roger de Paruta, signa l'executòria per al cobrament de les quaranta unces l'any 1438-1439, d'acord amb el privilegi reial de 31 de maig de 1421, remarcant que l'assignació de Febrer queda exclosa de la hipoteca sobre els ports (ASP, Conservatoria, reg. 18, f. 89r-v; vegeu la transcripció d'aquest document a l'apèndix, doc. 10; l'executòria, dirigida al mestre portolà de Sicília Gispert Desfar, també es conserva a ASP, Real Cancelleria, reg. 74, ff. 48v-49r). El 2 de juny de 1439, a Palerm, el virrei signa l'executòria per a l'any 1439-1440 (ASP, Real Cancelleria, reg. 74, ff. 436v-438r). En tots aquests documents, Febrer hi apareix com a algutzir reial. Vegeu ZENO 1939: 165, 169-70 i 173.



social de Febrer i dels seus descendents. El 4 de febrer de 1440 el rei escriu una carta al «dilecto nostro Andree Febrer, militi, magistro portulano terre nostre Drepani». Febrer havia estat adobat a cavaller.<sup>59</sup> Al llarg de tota la documentació exhumada (una setantena de documents), Febrer, en vida, no rep mai el tractament de *mossèn* ni de *miles*, excepte en aquesta carta reial, mentre que en la resta de documents —lletres del rei incloses—, el seu nom apareix al costat d'altres personatges que sí que el reben; a més, en les rúbriques i el colofó de la seva traducció de la *Commedia* (1429), que devia escriure ell mateix, tampoc no rep el tractament de cavaller (§15). Hem de creure, doncs, que fou armat cavaller al final de la seva vida, un cas similar al de Jaume March, avi d'Ausiàs, que fou adobat a cavaller a l'edat aproximada de seixanta anys per Pere el Cerimoniós.

§1.23 Gràcies als documents de l'arxiu palermità podem saber que Febrer encara era viu el 2 de juny de 1441. Mantenia el càrrec de portolà de Trapani i probablement el d'alguzir reial.<sup>60</sup> El 7 d'agost de 1444 ja era difunt, puix que el seu fill Vicenç Francesc signa un document de procuració a Palerm, davant del notari palermità Antonio de Aprea, a favor d'Antoni Girbau, perquè aquest vengui la casa de Vic que Vicenç ha heretat del seu pare.<sup>61</sup> La venda, però, no es farà efectiva fins al 1458, a causa d'impediments legals: es conserva una carta dels consellers de Vic, del 14 de setembre de 1452, en què encomanen a un advocat de Barcelona que arbitri el litigi contra el fill

---

<sup>59</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2835, ff. 181v-182r. Es tracta d'una carta signada pel rei a Gaeta, el 4 de febrer de 1440, adreçada a Febrer o al seu lloctinent, perquè es faci efectiu un privilegi reial en què es concedeix un sou de quatre unces anuals al *portulanotto* de Trapani, «Alvisio Embruneta». Alfons mana que no es posi cap impediment perquè aquest retngui quatre unces dels impostos que recapti. GALLINA (1974-88: I, 24) coneixia el document, i en destaca el càrrec de mestre portolà, però no esmenta el tractament de cavaller que rep Febrer. Andreu Febrer devia rebre l'orde de cavalleria entre el 25 d'octubre de 1437 (§1.21) i el 4 de febrer de 1440. No tenim cap document que ens n'indiqui la data exacta, però es pot apuntar, en el camp de la conjectura, que una bona ocasió hauria estat el 9 de setembre de 1438, quan el rei Alfons va armar cavaller al camp de Maddaloni (Caserta) el seu fill Ferran, arribat poc abans des de Barcelona (el 26 de juliol havia salpat de Barcelona i el 19 d'agost havia arribat a Gaeta); vegeu RYDER 1996.

<sup>60</sup> Del 19 d'abril de 1440 es conserva una carta, signada a Palerm, del virrei a «Andree Febrer, portulano terre Trapani» per demanar-li que pagui vint-i-quatre unces a Ricardo de Sigerio, sense perjudici de les seves quaranta (ASP, Real Cancelleria, reg. 75, ff. 300v-301r); l'11 de maig trobem el ««fidili ei [del rei] algozirium Andrea Febreri» en una executòria signada pel virrei a Palerm perquè se li pagui una part de les quaranta unces que no va rebre l'any 1431-1432 (ASP, Real Cancelleria, reg. 76, ff. 190v-191r); el 8 de desembre el virrei concedeix a Febrer el cobrament d'una altra quantitat, que aquest es disputava amb altres assignataris (ASP, Real Cancelleria, reg. 76, f. 191r-v). Finalment, el 2 de juny de 1441, des de Palerm, el virrei adreça una lletra al mestre portolà de Sicília en què l'informa d'una querrela presentada pel procurador del comte de Nicastro contra alguns viceportolans del regne perquè s'han negat a mostrar-li la comptabilitat i a lliurar-li els quatre grans per salma que li corresponen per dret, al legant que només poden pagar per ordre del mestre portolà. El virrei ordena que se li mostri la comptabilitat i se li pagui el que se li deu. A continuació, l'escriu una nota: «Similis facta et directa fuit Andree Febreri portulano terre Trapani» (ASP, Real Cancelleria, reg. 76, ff. 458v-459r).

<sup>61</sup> Aquesta informació apareix al document de 1458 que es veurà més avall. Es tracta de la casa que va comprar Jaume Febrer el 1374 (vegeu més amunt, n. 2).

d'Andreu Febrer. Els consellers, com a administradors de l'Almoïna General, que havia rebut part de l'herència dels pares i de l'avi matern d'Andreu, al·leguen que un fill il·legítim d'Andreu, del qual no especifiquen el nom (en el document hi ha una creu en lloc del nom), ha heretat de manera indeguda els béns del seu pare, «defalgut sens infants legítims, com may hagués muller», i que aquests béns corresponen per dret a l'Almoïna.<sup>62</sup> L'assumpte es devia resoldre a favor de Vicenç Francesc, el qual disposava d'un document de legitimació signat pel rei el 1431 (§1.19) que els consellers devien desconèixer, i Antoni Girbau va poder vendre la casa el 18 de maig de 1458.<sup>63</sup> L'altre fill, Andreu, no devia sobreviure al pare, puix que Vicenç Francesc fou hereu únic; pel que fa a la mare, Maria, sembla que encara vivia el 1458. Per una carta de recomanació signada pel Magnànim al Castell Nou de Nàpols, el 13 d'abril de 1455, perquè s'habiliti Vicenç Febrer per exercir càrrecs a l'illa de Sicília com a sicilià de dret (no havia nascut, doncs, a Sicília ni s'havia casat amb una siciliana), sabem que gaudia d'una bona posició com a resultat dels esforços del pare: «Ob grata plurimum et accepta servicia per magnificum quondam Andream Febrer, militem, et deinde per dilectum familiarem et fidelem dapium incisorem nostrum Vicencium Febrer, eius filium, serenitati nostre multis modis prestita». Vicenç, talladorer reial, fou educat a la cort «ab eius quasi infancia» pel tresorer i conseller reial Antonio de Sin.<sup>64</sup>

§1.24 Andreu Febrer, al llarg d'una cinquantena d'anys, va servir la monarquia —des de Joan I fins a Alfons IV, passant per Violant de Bar, Martí l'Humà i Martí el Jove— com a escrivà, notari, cambrer, diplomàtic, procurador, castellà de Catània,

---

<sup>62</sup> Arxiu Municipal de Vic, Cartes de la Ciutat, vol. II, f. 112v; document extractat per GALLINA (1974-88: I, 23). Es transcriu en apèndix, doc. 11.

<sup>63</sup> No s'han trobat documents que explicitin la sentència, però el fet que el 1458 es vengui la casa, mostra que la resolució fou favorable a Vicenç Francesc. El document de venda de la casa, datat a Barcelona el 18 de maig de 1458, fou donat a conèixer per RIQUER (1951: 132-33, doc. XVII), que solament en pogué donar la referència «Arxiu de Protocols de Barcelona, documents solts per classificar», amb la qual ha estat impossible de retrobar el document, malgrat els esforços del personal de l'AHPB. Riquer l'extractà així: «Antoni Girbau, beneficiat de Santa Maria del Mar, procurador de Maria i del seu fill Vicenç Francesc Febrer, “filius honorabilis Andree Febrer, quondam, cathalani”, i hereu únic seu (el qual Andreu Febrer testà a Barcelona el 16 de juliol de 1437, davant el notari Pere Suau), ven, en nom del dit Vicenç Francesc, a Gaspar Prat, “botiguerio civi Vichii”, la casa situada al començament del carrer de Sant Hipòlit de Vic, que Vicenç Francesc Febrer posseeix com a hereu del seu pare, el qual l'heretà del seu, Jaume Febrer, “quondam, civis vicensis”, mort intestat, que l'havia comprada el 30 d'octubre de 1374, davant del notari Nicolau Matheu, de Vic. El nomenament d'Antoni Girbau com a procurador de Vicenç Francesc Febrer fou estès a Palerm el 7 d'agost de 1444, “clausoque per discretum Anthonius de Aprea de Panormo, apostolica et imperiali auctoritatibus ubique ac regia tocius insule Sicilie iudicem ordinarium atque notarium publicum.”» Val a dir que Jaume Febrer sí que havia fet testament, com s'ha vist, el 6 de gener de 1422 (§1.14). Pel que fa al jutge i notari Antonio de Aprea, tenim referències d'altres documents autoritzats per ell el 1449 (BARNA 1998: 121, n. 125).

<sup>64</sup> ACA, Cancelleria, reg. 2884, f. 149r; document citat per RIQUER (1951: 132, doc. XVI). Es transcriu en apèndix, doc. 12. Notem el tractament de cavaller del pare, com també en la citació al *Prohemio e carta* del marquès de Santillana d'uns quants anys abans (§5).

algtzir, conseller reial, portolà de Trapani i militar. Nascut en una família de menestrals acomodats, la figura del seu oncle, l'eminent jurista Jaume Callís, devia ser determinant en la formació d'Andreu, que per mèrits propis va desenvolupar una carrera professional brillant com a funcionari i home de confiança de la casa reial. La seva vasta cultura i els seus dots literaris també s'han de vincular a la dimensió cortesana de Febrer, i li devien valer el reconeixement dels monarques a qui va dedicar les seves obres (§§2-3). Sabem que va viure a Catalunya i a Sicília, va viatjar pels territoris de la corona i també a França, Itàlia i a «parts ultramarines» per vetllar pels interessos de la monarquia, i va participar en campanyes militars a Barbaria, Sardenya, Còrsega i Nàpols —en aquesta darrera, com a capità. La casa reial va recompensar els serveis de Febrer amb diverses concessions i amb l'ascens a l'estament militar. El seu fill, Vicenç Febrer, que va viure a la cort italiana del Magnànim des de la seva tendra infància, va tenir el camí planer per seguir els passos del seu pare.

§2 La biografia de Febrer ofereix dades que es poden posar en relació amb la seva faceta de literat. En l'entorn de la Cancelleria degué conèixer Bernat Metge, secretari de Joan I i de Martí l'Humà (§1), i en l'expedició a Sardenya i Còrsega de 1420 coincidí amb Jordi de Sant Jordi i Ausiàs March (§1.9). A banda de la traducció de la *Commedia*, ens n'han pervingut quinze composicions líriques, conservades únicament al cançoner Vega-Aguiló,<sup>65</sup> les quals es poden datar a la darrera dècada del segle XIV (1393-1401), quan Febrer serví Joan I i posteriorment Martí l'Humà i, a Sicília, Martí el Jove.<sup>66</sup> Segons Cabré i Torró (2015b: 161-64), els poemes conformarien un cançoner, ordenat pel mateix poeta, dedicat a l'esposa de Martí el Jove, Maria de Sicília (2 de juliol de 1363 - 25 de maig de 1401), i adreçat a una mateixa dama, Beatriu, sota els senyals «Àngel» i «Loindana amor».<sup>67</sup> El primer poema del recull, que destaca pel virtuosisme, és un elogi a l'esmentada reina; els dos poemes següents es

---

<sup>65</sup> Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 7. Per a una descripció del còdex, actualment relligat en dos volums, vegeu ALBERNI 2002a i 2006. Aquest manuscrit, compilat cap al 1425 en l'entorn de la reina Maria, esposa d'Alfons el Magnànim, testimonia els gustos literaris dels primers anys del segle XV: a part de les quinze peces de Febrer, inclou altres autors catalans del segle XIV i principi del XV, com Gilabert de Pròixida, Melcior de Gualbes o Pere March; poesia trobadoresca clàssica; noves rimades, i també un recull compost per vint-i-tres poemes francesos, la majoria d'Oton de Grandson —un dels primers seguidors de Machaut—, i algun de Guillaume de Machaut, Florimont de Lesparra i Jean de Garencières. Concretament per a les peces de Machaut contingudes en el Vega-Aguiló, vegeu ALBERNI 2009.

<sup>66</sup> Per a la datació de les poesies, vegeu RIQUER 1951: 8-13 i les noves propostes de CABRÉ & TORRÓ 2015b.

<sup>67</sup> Per a l'edició anotada dels poemes, seguint l'ordre del manuscrit, vegeu RIQUER 1951, que ja va indicar que es referien a una mateixa dama (1951: 138-139) i posteriorment, el 1964, al primer volum de la *Història de la literatura catalana* (pp. 597-99), va suggerir que es tractava d'un cançoner organitzat. Seguim la numeració dels poemes establerta per Riquer.

refereixen a l'inici d'una relació tímida i casta, i per això es revela el nom de la dama, Beatriu; segueixen les peces adreçades a «Àngel», amb el motiu de partença, que finalitzen amb els poemes sobre l'expedició a Barbaria (§1.3).<sup>68</sup> Després d'una llacuna de deu folis al manuscrit, el cançoner culmina amb el cicle de sis poemes a «Loindana amor».<sup>69</sup> Les fonts de les composicions de Febrer, juntament amb les dades biogràfiques, ens forneixen clarícies valuoses sobre el seu perfil cultural.<sup>70</sup>

§2.1 El document de 1390, en què Febrer consta com a «scriptor», i el benifet de què ja gaudia l'any 1393 (§1.2), testimonien la seva formació escolar. L'ofici d'escrivà i de notari, iniciat a l'escrivania de Joan I, requeria el domini de l'escriptura en les tres llengües més habituals a la Cancelleria: llatí, català i aragonès. Des de 1392 fins a 1396 va passar la joventut en l'ambient francès de la cort de Joan I i Violant de Bar (§1.2), on devia entrar en contacte amb els resultats de l'*Ars nova*, en especial les composicions de Guillaume de Machaut, que es llegien i es cantaven a la cort catalana.<sup>71</sup> Podem reconèixer aquesta influència en les poesies de Febrer, sobretot en l'estrofisme, puix que el nostre poeta és l'introduïdor del lai líric a Catalunya, seguint el model de Machaut (poemes XIV i XV); també fou pioner, juntament amb Gilabert de Pròixida, en el conreu de la balada (poema XI), i la forma estròfica dels poemes XII i XIII podria correspondre a formes de cançó laiada. Les composicions de Febrer també prenen motius, fórmules i imatges de la poesia francesa, encapçalada per Machaut.<sup>72</sup> El domini de la llengua francesa també es dedueix de la missió diplomàtica de 1407 a París per a

---

<sup>68</sup> Al poema VIII, una exhortació a participar en la croada, el poeta s'encomana a la Verge i demana a «Àngel» que resi l'avemaria durant cent dies, tal com li va prometre; el poema IX no es dirigeix a la dama, però està relacionat amb l'anterior, puix que el poeta regracia la Mare de Déu per haver-lo salvat d'una gran tempesta davant de Mallorca tornant de l'expedició (sobre aquestes dues peces vegeu Riquer 1951: 8-13, CABRÉ & TORRÓ 2015b: 163, i HAUF 2015: 599-601).

<sup>69</sup> ALBERNI (2006: 69) ha observat que hi ha una llacuna de deu folis entre la poesia IX (sense tornada) i la poesia X de Febrer; és probable que s'hagin perdut peces del cançoner. CABRÉ & TORRÓ (2015b: 163-64) adverteixen que la disposició calculada de les peces al cançoner no ha de correspondre necessàriament a l'ordre cronològic de composició. El primer poema probablement no és el més antic, sinó que es va desplaçar a l'inici a manera de pròleg; el cicle adreçat a «Àngel» és possible que sigui anterior al de «Loindana amor», però el motiu de la partença i de la llunyania no devia ser la croada a Barbaria, que fou breu, sinó l'establiment de Febrer a Sicília des de 1398.

<sup>70</sup> La bibliografia sobre les fonts en la poesia de Febrer, i darrerament sobre el seu mestratge, és vasta i no se citarà exhaustivament, atès que les peces líriques no són l'objecte d'estudi d'aquesta tesi. Per a una panoràmica general de les fonts del cançoner, a més de Riquer 1951: 35-57, vegeu TORRÓ 2014: 281-90, una síntesi actualitzada amb noves aportacions. Per a la figura literària d'Andreu Febrer, vegeu CABRÉ 2007, CABRÉ & TORRÓ 2015b i en premsa. Sobre la mètrica de Febrer, vegeu TAVANI 1979a i b.

<sup>71</sup> Per a la predilecció reial per la cultura francesa, vegeu PAGÈS 1936, GÓMEZ MUNTANÉ 1979, CABRÉ & FERRER 2012, i MARFANY 2009 i 2012.

<sup>72</sup> Sobre la influència francesa en Andreu Febrer, vegeu PAGÈS 1936: 143-60, Riquer 1951: 49-54, CABRÉ 1986 i 1987, MARFANY 2012: 260-66, i ALBERNI 2012: 83-84 i 91-92. Vegeu també MARFANY 2009: 22-24, en què suggereix que les adaptacions de les formes fixes franceses podrien haver estat musicades, com les peces en què s'inspiren.

Martí l'Humà, en relació amb Artal d'Alagó, en què havia de tenir audiència amb Lluís II d'Anjou, Carles VI de França i els ducs de Berry, de Borbó, de Borgonya i d'Orleans (§1.4). Pocs mesos després de la mort de Martí l'Humà, l'octubre de 1410, en el context de les intrigues successòries, Febrer, al servei de Violant de Bar per defensar el dret al tron del seu nét Lluís d'Anjou, va tornar a França per entrevistar-se primer amb la seva filla Violant d'Aragó i el seu espòs Lluís II d'Anjou, i després, amb el rei de França, els ducs de Borgonya, de Brabant i de Berry, i el rei de Navarra (§1.6).<sup>73</sup>

§2.2 Els primers contactes amb la llengua i la cultura italianes també es remunten a la joventut del poeta, en el marc cortesà de Joan I i la seva esposa: ja es documenta el coneixement de l'*Inferno* dantesc en el *Llibre de Fortuna i Prudència* de Bernat Metge (1381) i sobretot a *Lo somni*, acabat abans de l'abril de 1399 (§2.5).<sup>74</sup> Febrer devia perfeccionar i ampliar la seva cultura italiana quan el 1398 es va establir a Sicília com a cambrer de Martí el Jove, càrrec que va mantenir fins al traspàs del monarca el 1409 (§§1.3, 1.5). El cançoner de Febrer es pot datar entre el seu accés a la cancelleria de Joan I i el 1401 (data de l'òbit de Maria de Sicília), que comprèn els primers anys de l'etapa siciliana del poeta al servei de Martí. En les composicions conservades s'hi observen ressons de Dante. El més antic que podem datar és d'abans de l'estiu de 1398, quan, segons la versemblant datació de Riquer (1951: 8-13), Febrer va escriure la poesia VIII, el *Sirventesch fet per Andreu Febrer per lo passatge de Barbaria* («Dolorós critz ab votz brava, terribla»), amb motiu de la seva participació en la croada contra els sarraïns de Barbaria (§1.3). En els versos 33-36 hi ha una clara reminiscència de la *Commedia* (suggerida per Montoliu 1923: 97, i acceptada per Riquer 1951: 55) que encara destaca més si l'acarem amb la traducció que Febrer en va fer anys més tard. Comparem l'original de Dante (*Inf.* III.112-14), els versos del *Sirventesch* (1398) i la traducció de la *Commedia* (1429) (la cursiva és meva):

---

<sup>73</sup> MARFANY (2008: XV-XVI) ha suggerit que en aquest viatge de 1410 —o fins i tot en el de 1407— Febrer podria haver entrat en contacte amb el poeta francès Alain Chartier, que també era secretari i ambaixador i que es documenta al servei de Violant per aquestes dates.

<sup>74</sup> GÓMEZ (2013: 148, n. 122, i 2016b: 179-87) apunta que, entre altres, com Gènova o Bolonya, una de les vies d'accés de la *Commedia* a Catalunya hauria pogut ser Sicília, a través de l'esposa de Pere III el Cerimoniós, la reina Elionor, filla de Pere II de Sicília. El germà d'aquesta, el rei Frederic III de Sicília (1355-77), ja posseïa un exemplar de l'*Inferno* el 1367, i en els anys següents es documenten influències de Dante en diversos autors sicilians. Gómez destaca que precisament el primer autor català en el qual trobem ressons dantescos, Bernat Metge, era molt proper a la reina. El seu pare, l'especier Guillem Metge, en fou domèstic i familiar; i el seu padastre, Ferrer Saiol, en fou escrivà de ració i posteriorment protonotari; més endavant, el 1371, introduí el seu fillastre Bernat a la cancelleria de la reina.

Come d'autunno si levan le *foglie*  
l'una appresso de l'altra, fin che 'l *ramo*  
vede a la terra tutte le *sue spoglie*,

Sí *tombaran* com fay la sequa *fulha*  
dels cims dels *branchs*, que'l forts vent enderrocha,  
barbres, e turchs, alarps e ls de Marrocha,  
e nós firén pendrem *la lur despulha*

E com d'autumpne va *tombant* la *fuylla*,  
la una apres de la altra, fins que'l *ram*  
a terra veu trastota *se despuylla*,<sup>75</sup>

Així mateix, en la figuració astrològica del celebrat poema I, «Sobre'l pus naut element de tots quatre», en lloança a Maria de Sicília, també s'hi ha vist la influència dels primers cants del *Paradiso*.<sup>76</sup> La crítica ha suggerit altres traces dantesques en les seves peces líriques, algunes de les quals han estat molt discutides.<sup>77</sup> Sembla clara la influència dels *stilnovisti* en el sintagma «gentil cor» del v. 135 de la poesia XIV, «Amors, qui tost fêr, quant li play»;<sup>78</sup> i n'hi podria haver d'altres, com el senyal «Àngel», que hipotèticament es podria relacionar amb «Beatriu», el nom, aparentment real, de l'estimada de Febrer que apareix al v. 41 del poema III.<sup>79</sup> Febrer podia conèixer, doncs, el Dante *dolce*, i de ben segur, el Dante *aspro*: són paleses les influències de les *rime petrose* en els poemes I i X de Febrer, com ha demostrat Costanzo Di Girolamo.<sup>80</sup> Per altra banda, Manuel de Montoliu (1923) va suggerir també paral·lelismes amb

---

<sup>75</sup> Dante, manllevant el símil de l'*Eneida* virgiliana (VI, 305-12), compara la multitud d'ànimes damnades que van entrant a la barca del vell Caront amb la caiguda de les fulles a la tardor. Febrer se serveix de la mateixa imatge, emprant mots molt similars als de la seva traducció posterior de la *Commedia*, per descriure el gran nombre d'infidels que seran vençuts pels croats. Notem que en ambdós casos es tracta de pecadors vençuts per Déu, en última instància, i, per tant, estan caracteritzats negativament (són solament un residu inert de l'arbre). Febrer, en el *Sirventesch*, fa servir ambigüament el sintagma *la lur despulha*, que es refereix alhora a la despulha dels arbres (les fulles), en la imatge presa de Dante, i al botí de guerra que obtindran dels infidels, en la realitat. TORRÓ (2014: 282) apunta que Febrer podria haver combinat Dante amb records d'Arnaut Daniel (en qui el mateix poeta toscà s'inspirava), especialment dels versos «Ans que cim reston de branchas / sec ni despuelhat de fuelha» i de les rimes *fuelha / despuelha*, que apareixen en diverses composicions seves.

<sup>76</sup> MONTOLIU 1923: 92-94. Segons TORRÓ (2014: 283), també s'hi observa l'influx de l'Apocalipsi de sant Joan.

<sup>77</sup> Vegeu, per exemple, MILÀ 1877: 502, MONTOLIU 1923: 92-98, i RIQUER 1951: 54-56.

<sup>78</sup> «car tot son guatge / vol en gentil cor d'aut peratge / Amor despendre» (XIV, vv. 134-36). Vegeu RIQUER 1967: 430. Cal observar que el sintagma «aut peratge» ('alta noblesa') sembla contradir el valor estilnovista de «gentil cor» ('noblesa d'ànim'), però estudis posteriors han anat confirmant la hipòtesi de Riquer en el cas d'altres poetes, i convé ser prudent.

<sup>79</sup> Vegeu CABRÉ & TORRÓ 2015b: 160, en què apunten el possible influx de la *Vita Nova* i expliquen que Febrer podria haver conegut el Dante *dolce* en el mateix context de la cort de Joan I, com Melcior de Gualbes, que s'hi inspira en tres de les seves composicions. Vegeu també TORRÓ 2014: 286.

<sup>80</sup> DI GIROLAMO 2003: 53-58; vegeu també CABRÉ & TORRÓ 2015b: 157-58.

Petrarca, que no van resultar convincents per a Martí de Riquer (1951: 55-56); els possibles ressons petrarquescos han estat revisats recentment i se n'ha proposat algun de nou.<sup>81</sup>

§2.3 Les peces de Febrer palesen un deute evident amb la lírica trobadoresca, tant en la llengua com en els temes i en l'estrofisme.<sup>82</sup> Febrer mostra una clara predilecció pel trobar ric i s'inspira en els representants més il·lustres: trobadors clàssics, especialment Arnaut Daniel i Raimbaut d'Aurenga, però també Bernat de Ventadorn, Rigaut de Berbezhil i Jaufré Rudel, i catalans, com Cerverí de Girona.<sup>83</sup> Febrer entreteixeix les influències de la poesia francesa i de la poesia italiana amb els models del trobar ric i no es limita a imitar els seus predecessors, sinó que hi dialoga, com en el poema III («Lo fol desir qu·Amor ha fayt intrar»), una rèplica a la sextina d'Arnaut Daniel que capgira el contingut conceptual i revela el nom de l'estimada en lloc d'amagar-lo rere un *senhal*.<sup>84</sup> Devem a Andreu Febrer la primera composició a Catalunya en una nova forma de versificació que s'emmiralla en els rims dissoluts i en l'estètica de la sextina arnaldiana: els versos estramps (poema I, «Sobre·l pus naut element de tots quatre»), que van esdevenir cabdals en la lírica posttrobadoresca — només cal pensar en Jordi de Sant Jordi, que imita el poema de Febrer en els estramps dedicats a la reina vídua Margarida de Prades, o en Ausiàs March, que lloa el Magnànim amb aquesta forma mètrica. En aquesta composició de lloança a la reina Maria de Sicília, Febrer conjumina aquesta forma creada a partir del trobar ric amb les *rime petrose* dantesques, que li ofereixen quatre mots finals de vers i la inspiració per a la figuració astrològica que conforma la peça.<sup>85</sup> La combinació del Dante *aspro* amb el trobar ric, representat especialment per Arnaut Daniel i Raimbaut d'Aurenga, també s'evidencia en el poema X, «Combas e valhs, puigs, muntanyes e colhs»; el mateix Dante, en la seva sextina, s'inspirava en aquests dos trobadors.<sup>86</sup> Febrer també combina la tradició francesa i la trobadoresca, com en el cicle dedicat a «Loindana amor», *senhal* que remet a Jaufré Rudel però que també era una expressió característica de les cançons

---

<sup>81</sup> Vegeu TORRÓ 2014: 286-88, CABRÉ & TORRÓ 2015b: 160-61, i LICOCIA 2003.

<sup>82</sup> Per a la llengua de les poesies de Febrer, vegeu RIQUER 1951: 140-160, i CABRÉ & TORRÓ en premsa.

<sup>83</sup> Vegeu RIQUER 1951: 36-49.

<sup>84</sup> Vegeu CABRÉ 2007 i CABRÉ & TORRÓ 2015b: 156-57.

<sup>85</sup> Sobre els estramps, vegeu PUJOL 1988-89, 1994 i en premsa, BILLY 2005, DI GIROLAMO & SIVIERO 1999 i DI GIROLAMO 2003: 53-58. Aquest darrer constata la influència de les *rime petrose* dantesques en el procés de fixació dels estramps per part de Febrer. Vegeu també CABRÉ & TORRÓ 2015b: 157.

<sup>86</sup> Vegeu CABRÉ 2007 i CABRÉ & TORRÓ 2015b: 157-158. Per a la influència de les *petrose* dantesques, DI GIROLAMO 2003: 53-58, i per als ressons de diversos trobadors en aquesta peça, GRIFOLL 1999 i 2006 i LICOCIA 2003.

d'absència o de partença dels poetes francesos com Machaut o Oton de Grandson.<sup>87</sup> Aquests són només alguns exemples del domini de les diverses tradicions, trobadoresca, francesa i italiana, i de la capacitat creativa i d'innovació del nostre poeta, que obrí camí als seus contemporanis i a les generacions posteriors: el seu mestratge es pot observar, per exemple, en Jordi de Sant Jordi, Lluís Icard, Ausiàs March, Martí Garcia o Pere Torroella; no en va Di Girolamo considera que Febrer fou «un personnage-clé, peut-être la véritable éminence grise des lettres catalanes au début du xv<sup>e</sup> siècle» (2003: 46), i Cabré i Torró afirmen: «avui podem assegurar que Febrer tingué més pes que no es pensava en la poesia catalana posterior. [...] Ni el mestratge de Febrer ni el de Jordi de Sant Jordi han estat prou reconeguts, segurament perquè la imponent presència d'Ausiàs March canvià la tendència poètica» (2015b: 164).<sup>88</sup>

§2.4 Febrer no dubtarà a servir-se de tot el seu bagatge literari, versificatori i lingüístic a l'hora de portar a terme la traducció de la *Commedia*.<sup>89</sup> La versió de l'obra magna dantesca s'explica per una vida marcada per Itàlia,<sup>90</sup> però també per un entorn cortesà, el d'Alfons IV, amant de la literatura. De tots és coneguda la passió que el rei sentia pels llibres, però les seves inquietuds literàries van anar variant al llarg del temps. Segons es desprèn dels inventaris i documents publicats anteriors a la seva primera empresa italiana, la curiositat per les obres d'aquelles terres devia néixer precisament del contacte amb Itàlia;<sup>91</sup> quan en va tornar, el desembre de 1423, va posar tots els mitjans per a la creació d'una gran biblioteca reial. La literatura era un mitjà de promoció social, i dedicar al Magnànim una traducció de l'obra cabdal de la literatura italiana —amb el virtuosisme que implica, a més, mantenir-ne la forma original—, una

---

<sup>87</sup> Vegeu GRIFOLL 2006 i MARFANY 2012: 264-65.

<sup>88</sup> Per al mestratge de Febrer en Jordi de Sant Jordi, vegeu PUJOL 1988-89 i FRATTA 2005, pàssim; per a Lluís Icard, TORRÓ & CABRÉ 2010; per a Ausiàs March, GÓMEZ & PUJOL 2009: 256 i PUJOL en premsa; per a Martí Garcia, TORRÓ 2009: 119-176, i per a Pere Torroella, RODRÍGUEZ RISQUETE 2011: I, pàssim, i TORRÓ & RODRÍGUEZ RISQUETE 2014: 401-06. MARFANY (2008: CV-CVI, i 2010) també remarca la influència de Febrer en la traducció catalana de *La Belle Dame sans merci* d'Alain Chartier, realitzada per Francesc Oliver a mitjan segle XV. Vegeu, a més, TORRÓ 2014, pàssim, i CABRÉ & TORRÓ 2015b: 164-65.

<sup>89</sup> Per exemple, el domini de l'occità, llengua dotada del prestigi de ser el vehicle de la lírica per excel·lència, permetia un camp de maniobres més ampli al traductor de la *Commedia*. Vegeu cap. 6, les notes al text editat i PARERA (2007 i 2010).

<sup>90</sup> Primer com a cambrer de Martí el Jove, entre 1398 i 1409 (§§1.3-5), i després al servei del Magnànim, entre 1418 i 1423 (§§1.7-13) i entre 1437 i 1441/44 (§§1.20-23). El testament del pare de Febrer, de 6 de gener de 1422, mostra la llunyania del poeta (§1.14). El fill de Febrer, Vicenç, va viure a la cort italiana d'Alfons des de petit —fet que li va permetre de ser naturalitzat com a sicilià— i, a Palerm, va nomenar un procurador perquè vengués la casa de Vic que va heretar del seu pare (§1.23).

<sup>91</sup> Vegeu DE MARINIS 1947-1952: I, 1-2, GONZÁLEZ HURTEBISE 1907 i ALÓS 1924. Els inventaris i documents consultats anteriors a la primera empresa italiana d'Alfons no fan referència a cap llibre en llengua italiana. Sobre la imatge del Magnànim en la literatura entre la Corona d'Aragó i Itàlia, vegeu DELLE DONNE & TORRÓ 2016.



obra que descriu el viatge de Dante, guiat per Virgili i la seva *Eneida*, podia tenir, a més, un valor simbòlic en el context de la política italiana del monarca. Sabem que Febrer culminà la seva traducció el 1429 a Barcelona, on havia tornat com a mínim tres anys abans (§§1.14-18); probablement portà a terme aquesta labor a Catalunya, si bé no es pot descartar que ja l'hagués iniciada a Sicília, on li devia ser fàcil fornir-se dels materials exegètics —ja fos en forma de glosses o de comentaris— indispensables per a la comprensió profunda del text dantesc (§84).<sup>92</sup> La traducció de Febrer, que el rei devia incloure a la seva biblioteca (§3), és contemporània d'altres versions d'obres italianes: només quatre mesos abans s'enllestia la traducció catalana anònima del *Decameron* boccaccià, a Sant Cugat, el 5 d'abril de 1429, coincidint amb l'entrada a Barcelona del monarca (§3),<sup>93</sup> i el 1428 Enric de Villena, personatge molt acostat al Magnànim i que podria haver tingut pes en la seva educació, acabà, a Castella, una versió en prosa castellana del poema dantesc.<sup>94</sup> La realitzà «a preçes de Íñigo López de Mendoza» (Villena 2000: x), el marquès de Santillana, contemporani del Magnànim i servidor seu durant alguns anys (§5).<sup>95</sup> L'únic manuscrit que ens ha transmès aquesta versió (siglat Mad) va pertànyer al marquès.<sup>96</sup> El còdex conté, a la part central de la pàgina, el text italià de la *Commedia*, copiat al segle XIV en un ambient genovès, amb glosses llatines; als marges, un amanuense espanyol hi va copiar posteriorment la traducció de Villena. La versió es presenta acarada amb el text original, no per comoditat del traductor (que

---

<sup>92</sup> El fet que Febrer tradueixi la *Commedia* en català, com ell mateix explicita en les rúbriques inicials de cada *cantica* i en el colofó (§15), i com reconeix el marquès de Santillana (§5), es pot relacionar amb el canvi de llengua poètica —del provençal catalanitzat, anomenat *llemoví*, al català— que s'observa en els poetes de la cort del Magnànim (no solament en Ausiàs March) a partir del seu retorn d'Itàlia, com va mostrar TORRÓ (2005 i 2009). Aquest canvi també es fa palès si comparem la llengua dels poemes conservats de Febrer amb la de la seva traducció de l'obra dantesca; tots els estudiosos han fet notar que en l'obra lírica és molt més occitanitzant (per exemple, RIQUER 1951: 140-160, BADIA I MARGARIT 1973: 54, GALLINA 1974-88: I, 25, o NADAL & PRATS 1982-96: 141). Vegeu §6 i cap. 6.

<sup>93</sup> Cal tenir en compte que el monestir de Sant Cugat era un lloc de residència habitual del rei i del seu seguici (TORRÓ 2005: 1536). Per al *Decameron*, vegeu BADIA 1973-74 i §47. Per a una panoràmica de les traduccions al català fins al 1500, vegeu el cens publicat a TRANSLAT, i també CABRÉ, COROLEU, FERRER, LLORET & PUJOL 2018, i BADIA 1991.

<sup>94</sup> Enric de Villena, de llinatge català per part de pare, de petit es quedà orfe i fou educat a la cort del seu avi matern, Enric II de Castella. Proveït d'una vasta cultura, sempre va mantenir una estreta relació amb la Corona d'Aragó i hi passà llargues temporades. Era cosí de Ferran d'Antequera, pare d'Alfons, i els acompanyà sovint. Villena compaginà la traducció de la *Commedia* amb la de l'*Eneida*, també en prosa castellana però amb més entitat literària, a instàncies de Joan de Navarra, el qual s'interessà per l'obra virgiliana precisament arran de la lectura de la *Commedia*, en què Dante reconeix el mestratge de Virgili. Vegeu TORRÓ 2005: 1521-22 i 1536, RYDER 1992 [1990]: 22, GASCÓN 1992 i GÓMEZ 2016a: 165.

<sup>95</sup> Vegeu PASCUAL 1974 per a l'edició i estudi de l'*Inferno*, i VILLENA 2000: 515-1039 per a l'edició de l'obra completa. Vegeu també SCHIFF 1899 i PASCUAL & LACUESTA 1983.

<sup>96</sup> Es tracta del ms. 10186 de la Biblioteca Nacional de Madrid, que es pot consultar digitalitzat a <<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000139687&page=1>> (consulta: 21/04/2018). És l'únic testimoni de la *Commedia* conservat a Espanya que forma part de l'*stemma* de Petrocchi (§77; vegeu també §§72 i 99).

tradueix d'un altre testimoni italià i dicta al copista la traducció), sinó per facilitar-ne la consulta al futur lector (Santillana); per això també evita els italianismes i recorre als llatinismes. No és, doncs, una obra amb entitat pròpia, concebuda per ser llegida separadament del text original, sinó un ajut de lectura que, a més, sembla que no va ser objecte d'una revisió profunda, sinó que ens ha arribat en la primera fase del procés de traducció, la versió literal estricta (Pascual 1974: 15-66; Villena 2000: XI-XIV). La funció instrumental i la possible provisionalitat de la versió de Villena, doncs, en determinen la qualitat, molt menor que la traducció de Febrer, realitzada amb plena consciència literària. Amb tot, és un testimoni preciós de l'interès per l'obra de Dante en els ambients cortesans de l'època, i un indicatiu del valor que devia significar una versió versificada com la catalana.<sup>97</sup>

§2.5 Abans de la traducció de Febrer, els testimonis del coneixement de la *Commedia* a Catalunya són més aviat esparsos, i sovint apareixen vinculats a la cort, com el nostre poeta.<sup>98</sup> És el cas del secretari de Joan I, Bernat Metge, mestre en la creació literària a partir de les lectures ben digerides dels *auctores*, que sovint beu en la font dantesca en el *Llibre de Fortuna e Prudència* (1381),<sup>99</sup> i posteriorment a *Lo Somni* (1399) —probablement amb el suport d'algun comentari de la *Commedia*—, ja en el regnat de Martí I, que en fou el principal lector.<sup>100</sup> Per la mateixa època, com hem vist (§§2.2-3), trobem ressos dantescos en la poesia de Febrer, no solament de la *Commedia* sinó també del Dante líric, el qual també va influir les composicions d'altres poetes que accediren a la cort amb Joan I i continuaren al servei de Martí l'Humà, com Gilabert de Pròixida i Melcior de Gualbes.<sup>101</sup> El mateix Martí I, que també va disposar

---

<sup>97</sup> Ho reconeixera el mateix Santillana (§5). L'editor de la traducció de Villena, Pedro M. Cátedra, adverteix de la qualitat «ínfima en muchas ocasiones» i de la «larguísima lista de errores, algunos muy pintorescos, que dicen poco de la habilidad de latinista o de italianista de Enrique de Villena»; tanmateix, remarca que alguns es poden deure a les deficiències en la recepció del text original, i destaca que l'interès d'aquesta versió és precisament el fet que es tracta d'un dels pocs testimonis de traducció *verbum ad verbum* que s'han conservat (VILLENNA 2000: XIII-XIV). Per a la valoració de la traducció de Villena en comparació amb la de Febrer, vegeu, per exemple, FARINELLI 1922: 82, RUBIÓ I BALAGUER 1953: 791, i RIQUER 1964: 111.

<sup>98</sup> No m'estendré sobre la recepció de Dante a Catalunya, a la vista dels estudis actualitzats de GÓMEZ (2013: 31-50, 2016a i 2016b). Per a una visió de conjunt de la influència de Dante en terres hispàniques, vegeu, com a punt de partida, FARINELLI 1922.

<sup>99</sup> Ho ha argumentat recentment CABRÉ en la seva edició crítica (2010: 34-35 i 108).

<sup>100</sup> La influència dantesca en *Lo somni* s'ha tractat llargament en la bibliografia, ja des de FARINELLI (1922: 70-78) i RIQUER (1959), fins a les aportacions més recents (NEPAULSINGH 1977, BADIA 1991-92, CABRÉ 2005-2006 i CINGOLANI 2006).

<sup>101</sup> El Dante líric era conegut, almenys, des de Melcior de Gualbes, poeta que posteriorment fou promocionat per la dinastia Trastàmara i incorporat al cançoner Vega-Aguiló, que també recull les composicions de Febrer i de Gilabert de Pròixida (RIQUER 1954-56, ALBERNI 2002a i b). Per als ressos del Dante líric en Gilabert de Pròixida i en Melcior de Gualbes, vegeu TORRÓ 2014: 292-94 i 303-05.

dels serveis de Bernat Metge, coneixia la *Commedia*, com palesa una lletra seva del 20 de febrer de 1408 adreçada a mossèn Guerau Alemany de Cervelló, en què es fa referència a una tercina del darrer cant del *Paradiso* (vv. 65-66), afegint-hi detalls que no es troben en Dante ni en la seva font virgiliana, però que es poden resseguir en alguns comentaris dantescos. Aquesta és la primera referència explícita a Dante a la Corona d'Aragó i també atesta el coneixement d'un aparat exegetíc, ja fos en forma de glosses, comentaris o lliçons orals.<sup>102</sup>

La fama del poeta florentí també havia penetrat en l'estament eclesiàstic, com evidencien diversos sermons que pronuncià entre 1412 i 1413 el predicador dominicà Vicent Ferrer: en les seves sovintejades crítiques als poetes, situa Dante al costat de Virgili i Ovidi.<sup>103</sup> El canonge Felip de Malla, per la seva banda, coneixia bé l'obra dantesca, com demostren els ressons de la *Commedia* en la primera part del seu *Memorial del pecador remut* (1419-24) i les nombroses citacions en els seus sermons, especialment el de Santa Eulàlia de 1411 i els del 1413 al Consistori de la Gaia Ciència de Barcelona, impulsat pel rei Ferran d'Antequera; en un d'aquests sermons de 1413 proposa Dante com a model de la poesia, juntament amb Arnaut Daniel i Jean de Meun, autor del *Roman de la Rose*. L'inventari dels béns de Felip de Malla, de 1431, deixa constància de la possessió d'un manuscrit de la *Commedia*.<sup>104</sup> En el mateix entorn cal situar el papa Benet XIII, establert a Catalunya des del setembre de 1409; segons l'inventari de 1423 de la seva biblioteca de Peníscola, posseïa un manuscrit de l'obra dantesca en italià, i va encarregar un exemplar de la traducció llatina de Giovanni Bertoldi da Serravalle amb el comentari de Benvenuto da Imola (Gómez 2016a: 164-65).

Abans que Febrer culminés la seva traducció, la circulació de la *Commedia* a Catalunya era un fet. Una prova més és l'inventari de béns de Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de Barcelona, que morí el 21 de febrer de 1433. La seva

---

<sup>102</sup> Vegeu RUBIÓ I LLUCH 1908-21: I, 442-43; II, LIV, i també GÓMEZ 2016a: 162-64, en què s'exposen els comentaris dantescos que incorporen aquests detalls i també es posa de manifest que la citació dantesca no es pot atribuir amb seguretat al rei mateix, sinó que podria ser fruit de l'embelliment retòric a què els secretaris sotmetien les lletres reials, les quals rebien el vistiplau del monarca abans de ser enviades. Els secretaris de Martí en aquell moment eren Joan de Tudela i Bernat Metge, el qual havia redactat les cartes anteriors de Martí a Guerau de Cervelló.

<sup>103</sup> Una de les referències més conegudes de sant Vicent al Sommo Poeta, continguda en el *Sermó de Sant Andreu*, és la següent: «La Bíblia és eixida de paraís, e ha virtut de convertir [...] e nosaltres, ara, tot lo contrari: bon Virgili, que jau en mig d'infern, Ovidi, Dantes, poetes» (*apud* RIQUER 1964: II, 438; vegeu també NICOLAU D'OLWER 1908: 314).

<sup>104</sup> Per a Felip de Malla, vegeu PUJOL 1993-1994, 1996 i 2015; per a l'inventari dels seus béns, MADURELL 1963-64: 532 i doc. 4.

extraordinària biblioteca, que atragué l'interès del Magnànim, incloïa dos exemplars — incomplets— del poema dantesc, i encara en posseïa un tercer manuscrit que havia prestat al ciutadà honrat Galceran Carbó.<sup>105</sup> Hem de suposar que l'adquisició dels còdexs es va produir amb relativa anterioritat a la redacció de l'inventari i, per tant, devia ser contemporània o anterior a 1429.<sup>106</sup>

§2.6 Hem vist com la carrera professional de Febrer li va facilitar els contactes amb diverses llengües i cultures, i, al seu torn, el domini de la paraula li va servir per ascendir en els cercles cortesans que envoltaven els monarques, dels quals va obtenir nombrosos dons. L'experiència literària que Febrer havia anat adquirint va manifestar-se amb plenitud en l'acte de traduir la *Commedia* mantenint-ne la *terza rima* original, per primera vegada a la història. La gosadia de l'alguetir d'Alfons IV no es pot deslligar de l'interès per la literatura italiana que hi havia a la seva cort, un interès que no era pas un fet isolat en el context més ampli de la Corona d'Aragó.

---

<sup>105</sup> Vegeu IGLESIAS 1996: II, 424; 2000: 89 i 99; 2001: 62-64, 70 i 74-76.

<sup>106</sup> Amb posterioritat a la traducció de Febrer, la presència de Dante està molt més documentada, tant pel que fa a la *Commedia* com a l'aparat exegetíc que la solia acompanyar. En trobem ressons o clares influències en diverses obres, citacions explícites, testimonis manuscrits i fins i tot referències documentals a les lliçons orals que s'impartien sobre aquesta matèria (GÓMEZ 2016a). Conservem còpies manuscrites de la *Commedia* amb glosses en català, com el *Purgatori* copiat pel blanquer Bernat Nicolau el 1460 (MILÀ 1877: 503, nota 2; BOHIGAS 1961[1966]; GÓMEZ 2016a: 186-88) o un fragment de l'*Inferno* amb glosses catalanes, datable a mitjan segle XV (RIQUER 1963, GÓMEZ 2016a: 182-86 i 188-90), i també una traducció del *Commento al Purgatorio* de Cristoforo Landino. Destaca la lectura teològica que representa el *Tractat de les penes particulars d'infern*, de fra Joan Pasqual, basat en l'*Inferno* dantesc, el *Comentum* de Pietro Alighieri i el *De fabulis poetarum* o *Ovidius moralizatus* de Pierre Bersuire (GÓMEZ 2013 i 2015). I són profuses les citacions i les influències de diversa magnitud que es poden resseguir en nombrosos autors com Ferran Valentí, que cita Dante al pròleg de la seva traducció de les *Paradoxa* ciceronianes, Ausiàs March, l'anònim del *Curial e Güelfa*, Lleonard de Sos, Bernat Hug de Rocabertí, Antoni de Vallmanya, Jaume Roig, Joan Roís de Corella o Joanot Martorell.

## 2. LA VERSIÓ DE LA *COMMEDIA*: LA RECEPCIÓ

### 2.1. TESTIMONIS NO CONSERVATS

§3 És molt probable que Febrer, que s'anomena «algotzir del molt alt príncep e victoriós senyor lo rey don Alfonso, rey d'Aragó» en les rúbriques inicials de cada *cantica* i en el colofó (§15), oferís al monarca la seva traducció, enllestida, segons el mateix colofó, el primer d'agost de 1429 (f. 269v; §47-50); una obra d'aquesta envergadura havia de tenir un destinatari noble. Segons Riquer (1978), el rei mateix, en la seva estada a Barcelona entre l'abril i el maig de 1429, podria haver encoratjat el traductor a culminar la seva immensa labor, observació de què es pot desprendre fàcilment que, un cop enllestida la traducció, Febrer va presentar-la al rei Alfons. Ara tenim indicis documentals que el monarca es va entrevistar amb el seu algutzir el mes de maig (§1.18). L'acte de lliurament podria haver tingut lloc el mateix octubre de 1429, la data posterior a l'agost més propera en què el monarca està documentat a Barcelona, o bé Febrer hauria pogut desplaçar-se fins a la cort un cop enllestida una còpia manuscrita digna d'un rei.<sup>107</sup> És versemblant que Febrer li oferís la seva obra magna en un bell exemplar de presentació, molt probablement el que es conservava a Sant Miquel dels Reis luxosament il·luminat, en contrast amb l'únic còdex que ens ha pervingut, mancat de miniatures (§46) i amb una encuadernació pobra o deteriorada abans de ser reenquadernat al s. XVIII (§28). Torres Amat donà a conèixer el luxós testimoni de la traducció de Febrer que el 1836 encara es custodiava a l'esmentat monestir de jerònims.<sup>108</sup> El 1869 ja s'havia fet fonedís, segons afirma Vidal i de Valenciano, i no s'ha recuperat mai, malgrat l'interès que ha despertat al llarg del temps: «Toda vez que ¡triste consecuencia de nuestras luchas civiles! ha desaparecido el códice que primorosamente historiado, con encuadernación de terciopelo blanco y

---

<sup>107</sup> Alfons IV apareix documentat a Barcelona entre el 5 d'abril i el 18 de maig, data en què abandona la ciutat per anar a Aragó i Castella (GIMÉNEZ SOLER 1909: 90-98). El 16 i el 17 de maig va signar documents en favor del seu algutzir (§1.18). Riquer assumeix l'agost de 1429 com a data de finalització de la traducció, contemporàniament a la versió catalana del *Decameró*, i apunta que «non è azzardato supporre che Andreu Febrer, che era il suo *agutzir* o ufficiale giudiziario e che aveva servito in Sicilia lo stesso re e i suoi predecessori, si ponesse ai piedi del suo sovrano, il quale rimase a Barcellona fino al 18 maggio, e ricevesse da questo l'incoraggiamento necessario per concludere felicemente la sua traduzione in versi della *Commedia*, che infatti finì prima di tre mesi» (RIQUER 1978: 117-18). El monarca torna a Barcelona el 18 d'octubre, només per a una breu estada de cinc dies, i no visitarà de nou la ciutat comtal fins al març de 1431.

<sup>108</sup> «En la biblioteca del real monasterio de S. Miguel de los Reyes, de PP. Gerónimos, extramuros de Valencia, se conserva un preciosísimo ejemplar de este raro MS. con muchísimos dibujos y figuras alusivas á la materia de que se trata» (TORRES AMAT 1836: 238).

naranja, y sendas manecillas de plata, se custodiaba en la riquísima biblioteca de San Miguel de los Reyes, conservándose solamente el que terminado en esta ciudad perteneció un día al Marqués de Santillana» (Vidal i de Valenciano 1869: 524-25).<sup>109</sup>

Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, posseïa uns mil volums dels dos mil cinc-cents que integraven la rica biblioteca napolitana iniciada per Alfons el Magnànim. El duc els va llegar al monestir de Sant Miquel dels Reis, on van ingressar el 1550. A l'inventari de la biblioteca de Ferran hi consten cinc exemplars de la *Commedia*, sense especificar-ne la llengua (llevat d'un còdex escrit «en lengua toscana»), incloent-hi «un Dante en pergamino, cubierto de terciopelo naranjado y blanco con dos manezillas de plata» (Vignau 1874: 133); l'enquadernació d'aquest còdex, singular en tot l'inventari, coincideix exactament amb la descripció que dona Vidal i de Valenciano del manuscrit perdut de Sant Miquel dels Reis (sense esmentar d'on extreu una informació tan detallada). Si fem cas de Vidal i de Valenciano, el luxós còdex de què donà notícia Torres Amat provenia de la biblioteca del duc de Calàbria i, en última instància, d'Alfons el Magnànim. Si no confiem en el testimoni de Vidal i de Valenciano, perdem aquesta certesa, però es manté la probabilitat que un dels manuscrits del duc de Calàbria fos el que Torres Amat va identificar.

Un cas paral·lel, però més afortunat, és el de les *Satyræ* que l'humanista italià Francesco Filelfo va lliurar al Magnànim en un exemplar de presentació copiat a Milà el 1449, conservat actualment a la Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València,<sup>110</sup> on van ser transferits el gener de 1837, a causa de la desamortització de Mendizábal (1835), uns dos-cents cinquanta còdexs de Sant Miquel dels Reis.<sup>111</sup> Tanmateix, al catàleg de la Biblioteca de la Universitat de València no hi consta cap dels cinc manuscrits de la *Commedia* que figuren a l'inventari del duc de Calàbria.<sup>112</sup>

---

<sup>109</sup> Per a la confusió sobre la procedència de l'únic manuscrit conservat, vegeu §13. Notem que Vidal afegeix detalls a la descripció del manuscrit extraviat sense esmentar-ne la font; podria haver tret els detalls de l'inventari del duc de Calàbria, com es veurà tot seguit. També en fan menció, per bé que sense aportar nova informació, SCHIFF (1905: 310-11) i SOLER I PALET (1921: 148). Gallina reconeix haver-lo fet cercar a València quan treballava en l'edició de l'obra, per bé que infructuosament; vegeu GALLINA (1974-88: I, 38).

<sup>110</sup> Vegeu GIMENO BLAY (2000: 126-29). Gimeno reproduueix el f. 1r del còdex, en què s'observa una miniatura que il·lustra l'acte de lliurament de l'exemplar al monarca.

<sup>111</sup> El monestir de Sant Miquel dels Reis, fundat pel duc de Calàbria, va sofrir diversos canvis al llarg del convuls segle XIX. Quan Torres Amat recull la notícia del còdex de Febrer, el monestir encara pertanyia a l'orde dels jerònims, mentre que a l'època de Vidal i de Valenciano (1869) ja havia passat a mans de l'Estat i havia estat transformat primer en asil i després en presidi femení.

<sup>112</sup> Per als inventaris i la fortuna de la biblioteca napolitana iniciada per Alfons el Magnànim, vegeu MAZZATINTI (1897), GIMÉNEZ SOLER (1907), DE MARINIS (1947-52), CHERCHI I DE ROBERTIS (1990), ALCINA (2000) i LÓPEZ-RÍOS (2002). Per a més informació sobre els fons de la Biblioteca Universitària

Un d'aquests còdexs, però, després d'estar gairebé un segle en mans de particulars, va ingressar a la British Library (Londres) el 1941, on es va catalogar com a Yates Thompson 36. La conjuntura política espanyola del segle XIX va facilitar que s'extraviessin alguns manuscrits il·luminats; sabem que aquest còdex —que havia pertangut al Magnànim (porta el seu escut al primer foli) i que el duc de Calàbria va llegar a Sant Miquel dels Reis—, va formar part de la biblioteca personal del jurista i polític Luis Mayans, nascut a Requena el 1805, el qual el va dur a Madrid, on l'adquirí el 1901 Henry Yates Thompson, col·leccionista de manuscrits il·luminats. Els hereus de Yates Thompson llegaren el seu tresor bibliogràfic a la British Library el 1941.<sup>113</sup> És probable, doncs, que el manuscrit de la traducció de Febrer, caracteritzat per la bellesa de les seves miniatures, també acabés en mans d'un particular, però malauradament no s'ha trobat.

En suma, les dades precedents semblen confirmar la hipòtesi segons la qual Febrer hauria dedicat la seva traducció a Alfons IV: el manuscrit que hauria presentat al monarca hauria passat a formar part de la seva biblioteca i, a través del duc de Calàbria, a Sant Miquel dels Reis.

§4 La circulació de l'obra de Febrer, però, no es va reduir als nuclis cortesans, sinó que va arribar a la classe mercantil, com es dedueix d'un inventari citat per Soler i Palet (1921: 151). A l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona es conserva un inventari de béns sense datar (ref. 241/80), efectuat pel notari Galcerà Balaguer, que va exercir entre 1474 i 1524. El document, d'uns trenta-cinc folis, és la còpia de l'inventari de l'herència que mossèn Pere Joan Berenguer de Junyent, ciutadà de Barcelona, va llegar al seu fill i hereu universal Francesc de Junyent.<sup>114</sup> El difunt posseïa més d'una trentena de llibres, entre els quals un «altre libre de la dita forma [de quatre cartes] ab

---

de València, podeu consultar la seva pàgina web <<https://www.uv.es/uvweb/servei-biblioteques-documentacio/ca/biblioteca-historica/col-leccio/fons-1285888214976.html>> (consulta: 16/04/18).

<sup>113</sup> El ms. Yates Thompson 36, datat entre 1444 i 1450, va ser copiat per a Alfons el Magnànim; conté el seu escut al f. 1r. Després va pertànyer al duc de Calàbria, el quan en feu donació al monestir de Sant Miquel dels Reis, on encara restava el 1613, quan va ser esporgat per la Inquisició. En algun moment del segle XIX passà a mans de Luis Mayans, i Yates Thompson l'adquirí a Madrid el 1901. Fonts: British Library, Catalogue of Illuminated Manuscripts: <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/> (consulta: 2/05/18), on es poden observar les miniatures —la primera de les quals s'ha reproduït a la coberta del present treball—, i *A Descriptive Catalogue of Fourteen Illuminated Manuscripts (Nos. XCV to CVII and 79A) Completing the Hundred in the Library of Henry Yates Thompson* (Cambridge: University Press, 1912), núm. CV, pp. 66-74. El manuscrit ha estat editat en dos volums per Milvia Bollati, *La Divina Commedia di Alfonso D'Aragona re di Napoli: Manoscritto Yates Thompson 36* (Mòdena: Franco Cosimo Panini, 2006). Hem consultat el ms. Yates Thompson 36 en alguns llocs crítics a la recerca de variants no documentades en Petrocchi ni en Moore (§99).

<sup>114</sup> Per a més informació sobre els Junyent, una de les famílies de mercaders més influents i amb més poder adquisitiu del territori, vegeu CARRÈRE (1967), COLL JULIÀ (1968), DEL TREPPO (1970), BATLLE (1981) i GARCIA & MADURELL (1986).

posts cubertes de cuyro negre ab sinch bolles dos gafets apellat comedia dant scrit en lenga cathalana en pregamins de letra mig formada». Admetent d'entrada que sigui la traducció de Febrer, es tractaria d'un tercer testimoni. Aquesta dada d'inventari demostraria la circulació de la traducció de Febrer una cinquantena d'anys després de la seva culminació i més enllà dels cercles estrictament cortesans.<sup>115</sup> Segurament no es tracta d'un fet aïllat, ja que l'examen de les correccions de l'únic còdex que ens ha pervingut també fa pensar en una transmissió relativament prolongada en el temps i apunta a l'existència d'altres testimonis no conservats (§§59-66).

## 2.2. EL TESTIMONI DEL MARQUÈS DE SANTILLANA (1448/49)

§5 Íñigo López de Mendoza formà part de la cort catalanoaragonesa d'Alfons, com a infant i com a rei, des de 1412 fins a 1418; arribà amb el pare Ferran I i retornà a Castella amb l'infant Joan, futur Joan II. La relació amb Alfons IV, però, va continuar, car el 1422 encara és denominat conseller i coper del monarca, i el 1429, precisament el mateix any de la culminació de la traducció de Febrer, el rei Alfons i Joan de Navarra intercedeixen per ell en les seves aspiracions a l'almirallat de Castella (Olivar 1926: 114-15). No és sorprenent, doncs, que uns vint anys després, al seu *Prohemio e carta* (1448/49), el marquès de Santillana declari haver rebut notícies de la versió de Febrer i n'elogiï el respecte per la forma original: «Mosén Febrer fizo obras nobles, e algunos afirman aya traído el Dante de lengua florentina en catalán no menguando punto en la orden de metrificar e consonar».<sup>116</sup> Possiblement el marquès no va arribar a llegir-la mai, si bé el seu interès per l'obra dantesca és ben conegut.<sup>117</sup> En canvi, va poder gaudir d'una traducció castellana en prosa de la *Commedia* que li va ser dedicada per Enric de Villena solament un any abans que Febrer enllestís la seva versió (§§1 i 2.4). La validesa d'aquest testimoni la demostren també dos fets: Santillana, quan escriu, sap que Febrer ja havia mort (cf. «fizo») i que abans de morir havia estat adobat a cavaller

---

<sup>115</sup> Tanmateix, la família de Pere Joan Berenguer tenia relació amb la cort: la seva mare, Elionor, era filla de Bernat de Gualbes, conseller i mestre racional del rei, i el 1461 Pere Joan es va casar amb Elionor d'Aguilar, neboda del tresorer reial Galcerà Oliver.

<sup>116</sup> Cito segons SANTILLANA (1997: 22), eliminant la coma entre «catalán» i «no». Per a les al·lusions de Santillana als poetes catalans en el *Prohemio e carta*, vegeu CABRÉ (1998).

<sup>117</sup> VIDAL I DE VALENCIANO (1869: 523) va inferir de l'obra d'AMADOR DE LOS RÍOS (1852: 612) que Santillana posseïa un exemplar de la traducció de Febrer, que identifica amb el còdex escurialenc. La lectura de l'obra, segons Vidal, s'havia d'haver produït amb posterioritat a la redacció del *Prohemio e carta*. Tot plegat, però, es deu a una confusió: el manuscrit de El Escorial prové de la biblioteca del comte-duc d'Olivares, i no es té constància que el marquès hagués posseït cap exemplar de la versió de Febrer (§13).



(«Mosén»; §§1.22-23). Ben informat com estava, la importància que dóna a la versió catalana de la *Commedia* ens confirma l'impacte que devia tenir a la cort, per bé que avui només en conservem un exemplar.<sup>118</sup>

### 2.3. VALORACIONS MODERNES DEL TEXT TRANSMÈS PER L.II.18

§6 Com hem vist en l'apartat anterior, Santillana afirma que la llengua de la traducció de la *Commedia* és «catalán», i Febrer mateix explicita en les rúbriques inicials de les tres parts de l'obra i en el colofó que és «traslatada [...] de rims vulgars toscans en rims vulgars cathalans» (§15). Amb aquesta elecció lingüística, Febrer reconeixia el català com a llengua plenament vàlida per a les obres en vers, fet que no està desvinculat del seu context cortesà (§2.4). El text de Febrer és el primer testimoni que conservem de la consciència de l'ús del català com a llengua poètica (Parera 2010: 163-66). L'aposta manifesta pel català, però, ha fet que molts dels estudiosos que han analitzat la traducció li recriminessin l'ús de formes italianes i occitanes, sense tenir prou en compte la concepció de la llengua literària en l'època de Febrer (vegeu cap. 6).<sup>119</sup> En aquest apartat no es pretén realitzar una anàlisi detallada de tots els judicis de què ha estat objecte la versió de Febrer des del segle XIX fins a l'actualitat.<sup>120</sup> Amb l'objectiu de situar el lector, es descriuran a grans trets les postures més importants, que podem reduir a tres: l'atac i la defensa a ultrança, i, a mig camí, una valoració més ponderada, que destaca tant mèrits com desencerts del traductor.<sup>121</sup>

---

<sup>118</sup> Cal tenir en compte que la traducció de Febrer només va ser precedida per la versió llatina de Giovanni Bertoldi da Serravalle (1417) i la castellana d'Enric de Villena (1428, vegeu §2.4), totes dues en prosa. Després de la de Febrer va aparèixer una traducció del poema dantesc en hexàmetres llatins, de Matteo Rondo (1427-1431), també amb ambició literària.

<sup>119</sup> Per a la llengua de la traducció vegeu especialment Riquer (1964: 106-10), Gallina (1974-88: I, 31-32), Prats (1988: 98-103), Nadal & Prats (1982-96: 134-41), i Parera (2010: 168-71).

<sup>120</sup> Per resseguir els diversos estudis i valoracions de la traducció de Febrer, vegeu: Vidal i de Valenciano (1869: 523-24), Miquel i Planas (1911-14), Ribelles (1915), Alòs (1921a), Franquesa i Gomis (1921), Farinelli (1922: 79-82), Comerma (1923), Par (1931), Garcia Silvestre (1932), Todesco (1951-52), Cardona (1953), Rubió i Balaguer (1953: 790-91), Ruiz Calonja (1954), Gallina (1957: 250-59), Brummer (1960, 1966, 1986), Riquer (1964: 106-11), Badia i Margarit (1973), Gallina (1974-88: I, 27-37), *DECLC* (II, 853; III, 460, 680; V, 337, i pàssim), Prats (1988), Nadal & Prats (1982-96), Closa (1990), Fulquet (1999), Contreras (2000), Quer (2000), Di Girolamo (2001), Sansone (2001), Muñoz (2002: 83-84), Letizia (2007, 2008), Parera (2007), Piredda (2007), Benvenuti (2008), Parera (2010), Pujol (2014: 154-155), Marfany (2017: 8-11). Per a les traduccions modernes de la *Commedia*, vegeu Arqués 2000 i 2004, i també Di Girolamo 2001 i Gavagnin 2005.

<sup>121</sup> Remeto a Badia i Margarit (1973: 59-64) per a una síntesi dels judicis emesos pels estudiosos fins a la publicació del seu article. Badia conclou que «l'opinió predominant entre els erudits és que el mèrit de Febrer rau en la mateixa ambició del seu intent, però que la seva obra resta al dessor de la seva proposta; això explica la mescla d'elogis i de censures, o la mateixa censura sense pal·liatius de Par.»

§6.1 Els detractors més aferrissats de la traducció de Febrer van ser, sens dubte, Anfòs Par i Joan Coromines, que van qualificar-la de dolenta i intel·ligible (Par 1931: 183) i en van atacar el llenguatge italianitzant, «xampurrat per Febrer, que no pretengué escriure-la en català» (*DECLC*, III, 680, s. v. *esquera*). Altres defectes atribuïts a la traducció són l'escassa creativitat de Febrer, que es mostraria servil respecte a l'original, i la incomprensió de diversos passatges dantescos.<sup>122</sup> Per contra, la versió de Febrer va ser elogiada sense reserves precisament per la seva fidelitat a l'original: Farinelli (1922: 80) la considera «la miglior traduzione [...] di quante d'ebbe la *Commedia*, prima del lavoro dei romantici», en contrast amb la versió castellana de Villena (Farinelli 1922: 82).

Són crítiques més ponderades les d'Alòs (1921a), que en el seu article n'anunciava una nova edició que no va veure mai la llum, i les de Rubió i Balaguer (1953: 790-91), Ruiz Calonja (1954), Riquer (1964: 106-11), Badia i Margarit (1973), Gallina (1957: 250-59; 1974-88: I, 27-37) i Prats (1988). Es descriuran breument els estudis dels quatre darrers, atesa la seva rellevància.

Antoni Badia i Margarit, en el seu estudi publicat originàriament en italià el 1959, i traduït al català i actualitzat el 1973, destaca la influència de la literatura italiana damunt la catalana, iniciada ja al s. XIV (1973: 48-49), i situa la versió de Febrer en el context de les traduccions dels ss. XIV i XV, on predominava la literalitat, i «això no era pas considerat com una nota desfavorable» (p. 51). Ja remarca el perill de l'anacronisme a l'hora de jutjar l'obra de Febrer: «si l'examinem amb criteris moderns, serà inevitable que li fem el retret d'una fidelitat excessiva; això no obstant, l'objecció perd força així que situem la gran empresa de Febrer dins el conjunt dels traductors medievals i renaixentistes» (p. 52). Badia emprèn una anàlisi de totes les rimes del primer cant de l'*Infern*, amb voluntat taxonòmica. Les classifica en quatre grups: a) versos acabats en la mateixa paraula i en la mateixa rima; b) versos acabats en paraules diferents, però en la mateixa rima; c) versos acabats en la mateixa paraula, però en rimes diferents; d)

---

<sup>122</sup> PAR (1931) fa una llista d'«italianismes inadmissibles» i remarca que són més habituals a final de vers; també enumera un seguit de característiques de la llengua occitana que apareixen en el text de Febrer. Tots aquests trets es consideren defectes de la traducció, que «té més d'italià que de català» i «és una traducció ben dolenta»; fins i tot arriba a afirmar que «Son molts sos passatges que no solsament son avuy intel·ligibles, sino que crech fermament qu'ell tampoch entengué». Per la seva banda, Coromines aprofita diverses entrades del seu diccionari per abominar de la traducció de Febrer, la llengua de la qual «en la major part dels casos és abusiü considerar català» (*DCELC*, III, 460b4, s. v. *escallar*); en el lema *comèdia* s'expressa en aquests termes: «l crec que se'n podria assenyalar algun cas referit clarament al poema de Dante, si més no en el títol de la seva literal i artificiosa adaptació o calc per Andreu Febrer (1429)» (*DCELC*, II, 853a42-45, s. v. *comèdia*).

versos acabats en paraules diferents i en rimes també diferents. Considera coincidents les rimes que es corresponen per raons de fonètica històrica. Troba un setanta per cent de rimes coincidents, enfront d'un trenta per cent de rimes diferents, proporció que considera molt elevada. A continuació, després d'advertir que es tracta d'una «qüestió delicada i molt relativa», classifica els versos en tres grups segons el tipus de traducció: *traducció normal* (no segons el criteri modern, sinó el de «la mateixa època de Febrer», que considerava normal la literalitat, p. 78), *traducció literal forçada*, quan «el text violenta l'esperit de la llengua catalana, per adaptar-se massa a l'original italià» (p. 84), i *versos amb trets personals del traductor*, que no valora necessàriament com un mèrit del poeta: «si la versió manifesta trets personals, això vol dir sovint que Febrer no ha entès bé el text o que la seva manera de traduir no ha estat massa afortunada» (p. 86). El resultat, que tot i ser fruit d'una classificació «discutible», permet «adquirir una idea general» per poder jutjar la traducció de Febrer, són 66 versos de traducció normal (la meitat del cant), 22 de traducció literal forçada (una sisena part) i 48 amb trets personals (p. 92). Badia conclou que, «Quant als famosos calcs de Febrer, les rimes coincidents entre l'original i la versió constitueixen tan sols els dos terços del total del cant primer, quantitat que no hem de jutjar excessiva, si pensem en l'afinitat general de totes dues llengües romàniques», de manera que li sembla més apropiat el mot «fidelitat» que no pas «calc» per definir aquesta traducció. També observa que «Els italianismes, base del retret més important que ha estat fet a Febrer, són en nombre molt més reduït que hom no ho creia, ni són sempre italianismes, sinó més tost provençalismes» (pp. 94-95), «i d'altres són italianismes d'àmplia difusió en català i en les llengües romàniques, no precisament importacions *ad hoc* de l'italià» (p. 66). Badia assenyala un seguit de mèrits en la versió de Febrer (l'oportunitat de la traducció; la fidelitat a l'original; l'intent d'incorporar al català els sistemes estròfics, mètrics i rítmics del poema dantesc; les rimes menys servils, el to general menys forçat i el nombre d'italianismes força més reduït del que s'havia afirmat fins aleshores) i també defectes (Febrer «no és un poeta de primer ordre; d'ací que hi hagi una diferència remarcable entre l'original i la versió», i no reeixí gaire en l'accentuació interna del vers; no sempre ha entès el complex text de Dante; els italianismes, encara que no siguin tants com es pensava, són un defecte, per bé que no són més nombrosos que en les altres traduccions de l'època). Reitera, però, que «Per a valorar els defectes de Febrer en llur conjunt, cal fer l'esforç de comprendre el temps en el qual nasqué la versió: són defectes establerts segons els criteris de

l'erudició del segle XX, més visibles, per tant, als nostres ulls moderns que no pas als dels contemporanis de la traducció» (pp. 66-67).

Martí de Riquer, que ja havia publicat l'obra lírica de Febrer (1951), s'ocupa també de la versió dantesca en la *Història de la literatura catalana* (1964: 106-11). Remarca que quan el traductor no pot ser literal en totes les rimes dels tercets, «es veu forçat a adoptar dues solucions. Una d'elles consisteix a substituir, amb encert o sense, un o dos mots en rima, a fi de salvar dos versos o un. [...] La segona solució, menys lícita per al nostre criteri actual, consisteix a mantenir, en les rimes, mots italians catalanitzats» (p. 107), i n'ofereix diversos exemples, advertint que cal distingir aquests mers calcs de mots italians dels italianismes que ja eren admesos en català en època de Febrer, perquè «figuren en altres autors catalans medievals que no tradueixen» (p. 108). També destaca que no hi manquen els provençalismes; li criden l'atenció «formes declinades a la provençal», solucions verbals i elements lèxics occitans. Assenyala que «Sovint la inserció d'un mot provençal a la fi d'un vers salva una rima que es perdria si s'hi utilitzava el corresponent català», de manera que «en donar entrada a mots provençals, [...] enriqueix les possibilitats de rima i els recursos versificatoris». En aquest cas, però, «el nostre traductor mereix ésser totalment disculpat, ja que aquests provençalismes, al seu temps, eren admesos sense cap objecció en la poesia catalana i ell mateix els havia emprats, amb més densitat, en les seves composicions líriques». La valoració de Riquer és que, «Malgrat les crítiques de què ha estat objecte per part d'alguns investigadors moderns, cal confessar que la *Commedia* de Febrer és un esforç notabilíssim, ja que el nostre traductor no disposava dels amplis i minuciosos comentaris i de l'extraordinària bibliografia que té a mà un traductor modern de Dante. Febrer s'imposà la tasca de traduir una de les obres que, avui encara, són més difícils i delicades de traslladar a una altra llengua, i hi reeixí en molts aspectes. Hagué de vèncer, entre altres, la dificultat que suposa transportar hendecasíl·labs de tipus italià a decasíl·labs de tipus provençal i català, amb distinta col·locació d'accents i amb la notable diferència de la cesura» (p. 110).

Annamaria Gallina, l'editora de la traducció de Febrer (1974-88), que prèviament n'havia publicat un estudi (1957), parla de «l'afany de mostrar una fidelitat gairebé absoluta al text italià. La majoria d'italianismes que l'enlletgeixen són imputables a aquest afany» i els considera «imperfeccions». Com a atenuant, parla del concepte medieval de traducció: «el traductor en tenia prou amb traduir el text “verbum verbo”, àdhuc per mitjà de calcs i, fins i tot, de transliteracions més o menys fidels de

les paraules del model, encara que no tinguessin prou sentit en la llengua de la traducció, i sense preocupar-se gaire de la sintaxi, ni, encara, del significat del text traduït, tasca que es deixava per als comentaristes. Tot això ens mostra per què Febrer —que era un bon poeta, com ho deixa entendre en les seves poesies originals— empra un català poc correcte i plagat d’italianismes en molts passatges de la traducció», i apunta la possibilitat que el text que conservem sigui una versió provisional de la traducció, «un esborrany pendent de correcció» (I, 27-28).<sup>123</sup> L’editora segueix la classificació establerta per Badia i Margarit i aporta més exemples de cada categoria. També adverteix que de vegades són dubtosos els casos «que podem atribuir a desconeixement del text italià [...], perquè no sabem si són deguts veritablement a ignorància [...] o a haver utilitzat un manuscrit amb lliçó diferent de la del text italià que seguim nosaltres, o, possiblement, a equivocades lectures del copista» (p. 30). Tot i els defectes, però, «seria injust no fer ressaltar que també hi ha fragments en els quals Febrer no solament deixa entendre que ha comprès perfectament la lletra i l’esperit del text, sinó també que és capaç de reproduir-los en estil dantesc» (p. 31).

Posteriorment, l’historiador de la llengua Modest Prats (1988), des d’un enfocament més lingüístic, recupera la distinció de Riquer entre italianismes i calcs de mots italians, i adverteix que «Si l’apliquem amb rigor, ens adonarem que molts dels calcs violents que s’atribueixen al nostre autor són, de fet, paraules d’origen italià que “figuren en altres autors catalans medievals” i que, per una o altra raó, no arreen en la nostra llengua» (p. 99), afirmació que il·lustra amb diversos exemples. També en destaca l’ús sovintejat d’occitanismes lèxics, no sempre diferenciables fàcilment dels italianismes, i formes nominals i verbals típicament occitanes (pp. 102-103; ampliat a Nadal & Prats 1982-96: 141), així com algun gal·licisme i arcaïsmes. Considera que «Febrer fa una autèntica traducció al català de la *Divina Comèdia*, malgrat que en alguns passatges —menys dels que generalment se li atribueixen— ha calcat simplement l’original; i en la seva versió fa recurs, ultra aquests mers calcs, a múltiples italianismes, occitanismes, arcaïsmes, etc.» (1988: 103). Remarca que no es pot obviar la medievalitat de la traducció a l’hora de valorar-la, i que «la idea de la clara diferenciació lingüística és també relativament moderna». A més, el fet de traduir un text tan reverenciat —que requeria una traducció *verbum verbo*— en vers el desproveïa dels recursos que empraven els traductors en prosa, com ara la multiplicació de

---

<sup>123</sup> Creiem que aquesta hipòtesi es pot descartar atenent a les evidències de la transmissió del text (§§3-4).

sinònims, les notes explicatives o les glosses. Conclou que «la utilització d'italianismes, d'occitanismes, d'arcaïsmes i d'altres solucions s'ha d'interpretar com una forma de resoldre —sovint amb molt d'encert— els trencacolls a què l'abocava la seva voluntat de respectar tan escrupolosament com fos possible, el text venerable de Dante» (p. 105).

En síntesi, els estudis que s'han ressenyat coincideixen a afirmar que el recurs a l'italianisme i a l'occitanisme provoca un llenguatge a vegades poc natural, però tenen en compte el repte sense precedents que implicava traduir un dels textos més complexos i reverenciats de l'Edat Mitjana mantenint-ne les *terzine*. A més, alguns suposats italianismes també eren patrimoni de la llengua provençal, i l'admiració per la llengua de Dante, coneguda en el cercle cortesà en què es movia Febrer, podia induir el traductor a incloure'n mots a la seva versió, com a signe de distinció o senzillament perquè creia que els seus lectors els entendrien. Malgrat les dificultats que representaven la complexitat de l'obra i la constricció formal, i la reverència respecte a l'original, que abocava els traductors medievals com Febrer a les versions *verbum verbo*, «assolí transmetre una considerable part del sentit literal del poema i, encara, el seu to, el seu estil i, en molts passatges, la seva musicalitat» (Riquer 1964: 110).

§6.2 Pel que fa a la mètrica, cal dir que alguns estudiosos han considerat Febrer un poeta menor; només cal veure el títol de l'article d'Anfòs Par de 1931, «clàssichs menors catalans», o llegir les paraules de Badia i Margarit (1973: 92-93): «en tant que poeta, ell no posseïa la força neccessària per a escometre amb èxit total l'àrdua empresa de traduir la *Divina Commedia*». En general, se li ha retret manca d'habilitat a l'hora d'adaptar l'*endecasillabo* per la suposada descurança en l'accentuació dels versos, cosa que provoca una pèrdua de musicalitat respecte de l'original, segons Alòs, Garcia Silvestre, Ruiz Calonja, Badia i Margarit, Gallina i Prats, entre altres. Alguns han considerat, com Gallina (1974-88: I, 34), que Febrer pretenia escriure en *endecasillabi*, de manera que quan se n'aparta ho considera un demèrit de la traducció: Febrer «es deixa portar per l'oïda acostumada al decasíl·lab català», tot i que «Això no vol dir que no hi hagi nombrosos versos accentuats a la 6a síl·laba tan perfectes com els de Dant». Riquer (1964: 110), en canvi, com s'ha vist, considera meritòria, per la dificultat que comporta, la seva adaptació de l'*endecasillabo* al decasíl·lab provençal i català, que divergeixen en l'accentuació i en el fet que el primer no té cesura. Nadal & Prats (1982-96: 139) també remarquen que «La major part dels versos de Febrer són clàssics decasíl·labs catalans, amb l'accent a la quarta síl·laba i amb cesura [...] Però en molts casos se sotmet al model de l'hendecasíl·lab italià, accentuat a la sisena».

La qüestió de l'accentuació dels versos mereix un petit excurs. En unes breus notes, Riquer (1935), seguint la doctrina de Milà i Fontanals (1877) i de Manuel de Montoliu (1923), apuntava la influència del metre italià en alguns poetes catalans, especialment en Andreu Febrer i Jordi de Sant Jordi, al·legant que, si bé els seus decasíl·labs conserven l'estructura catalana, també es poden llegir a la italiana, perquè és habitual que l'accent recaigui en la sisena síl·laba, o bé en la quarta i la vuitena. Serra-Baldó (1935), que escriu en resposta a l'article de Riquer, ofereix una altra explicació als paral·lelismes accentuals entre el decasíl·lab català i l'*endecasillabo*: el decasíl·lab provençal —i el seu hereu català— té un origen rítmic, concretament de ritme iàmbic (successió de síl·labes àtona i tònica), i, per tant, té tendència a accentuar les síl·labes parells. L'estudiós afirma: «Els poetes italians renaixentistes, tan seguidors, malgrat la seva revolució lírica, dels trobadors clàssics, seguien també, en la mètrica, la tendència iàmbica del decasíl·lab provençal» (p. 23), de manera que l'element que pot determinar si es tracta d'un decasíl·lab català o d'un *endecasillabo*, és la presència o absència d'atur o cesura. Serra-Baldó analitza mètricament el primer cant de l'*Infern*, comparant l'original italià i la traducció de Febrer, i, dels 136 versos de què es compon, en detecta més de vuitanta en la versió catalana amb l'estructura 4+6 pròpia del decasíl·lab català (sense incloure-hi els de cesura lírica, 3'+6, que també formen part del patró tradicional occitanocatalà i n'augmentarien el nombre); així mateix, demostra amb exemples que la major proporció de mots oxítons en català afavoreix la presència de síl·labes tòniques finals a la quarta síl·laba del vers. A continuació dóna alguns exemples de versos en què «Febrer sap acceptar la lliçó del vers italià i canviar el vers de síl·laba tònica final a la quarta per un *endecasillabo* (p. 26)». És interessant, reprenent el tema amb què Serra-Baldó enceta l'article, la seva conclusió final respecte de l'influx de la tradició mètrica italiana en la catalana: «Hi ha evidentment una influència real, però més *virtualment operant* que *conscientment volguda*. Influència que cal cercar menys en la pura forma mètrica [...] que en l'íntima forma expressiva. O dit en altres termes: objecte no tant de la mètrica com de l'estilística» (p. 29).

Gairebé set dècades més tard, Costanzo Di Girolamo va estudiar el decasíl·lab de Febrer en la seva versió de la *Commedia* (2001; 2003: 46-48). Segons aquest estudiós, «Febrer utilizza principalmente tre tipi di decasillabi: quello catalano canonico, con cesura dopo la quarta sillaba tonica, coincidente con uno dei sottotipi italiani (a) [...], il decasillabo con cesura lirica, cioè dopo la quarta sillaba atona, raro in Dante, di tipo occitano, francese e siciliano (b) [...] e infine vari sottotipi di decasillabo

definibili all'italiana» (2001). Di Girolamo (2001) afegeix: «Come si vede, il traduttore introduce, sulla base dell'uso italiano, una varietà ritmica ignota al decasillabo catalano medievale: l'antica poesia catalana conosce solo il tipo (a) e eccezionalmente, nei poeti più arcaizzanti, il tipo (b). Si tratta senza dubbio di un'operazione rivoluzionaria, operata con l'autorità di un modello prestigioso, che comportava la violazione di una norma consolidata; ma le norme metriche sono le più dure da abbattere, e la rivoluzione non ebbe successo. Il decasillabo all'italiana fu (ri)scoperto in catalano solo alla fine del secolo XVI (è quello che i manuali di metrica catalana chiamano, impropriamente, decasillabo senza cesura), anche se si deve aspettare fino al pieno secolo XX per ritrovare quasi tutta (non tutta) la varietà di tipi usata da Febrer».<sup>124</sup>

Serra-Baldó i Di Girolamo, doncs, coincideixen. Podem afirmar que el decasíl·lab català de patró 4+6 és el metre que predomina al llarg de la traducció de Febrer —i l'únic que presenten els poemes de vers decasíl·làbic que en conservem—,<sup>125</sup> però també hi trobem el decasíl·lab amb cesura lírica i un bon nombre de casos en què el traductor conserva el patró italià de l'*endecasillabo*, sense cesura, com s'exemplificarà més avall (§87). Actualment sembla molt encertat el punt de vista general sobre la traducció que Di Girolamo (2001) expressa en aquests termes: «la quantitat di occitanismi sembra minore rispetto alla produzione lirica, anche in ragione della pluralità dei registri linguistici del poema dantesco rispetto al linguaggio standardizzato della canzone cortese: insomma, la lingua è più catalanizzante che occitanizzante. Questa lingua comprende sicuramente degli italianismi, che tuttavia non vanno intesi come *shortcuts* sistematici di un traduttore pigro, ma piuttosto come l'apertura di un poeta catalano occitanizzante a un nuovo possibile paradigma linguistico e culturale. Tale operazione è evidente anche nella metrica».

§7 No es pot finalitzar aquest breu repàs sense remarcar dues qüestions que han enterbolit els mèrits de Febrer, atribuint-li falsos errors. En primer lloc, les crítiques

---

<sup>124</sup> GALLINA (1974-88: I, 33-35), en l'anàlisi mètrica de la traducció que proposa en la seva edició, interpretant, com s'ha dit, que l'objectiu de Febrer era escriure en *endecasillabi*, afirma que «és evident que Febrer no tingué en compte el problema de l'accentuació. La major part dels seus versos oscil·len entre l'hendecasíl·lab italià i el decasíl·lab català. Això no impedeix, però, que figurin en la traducció un cert nombre de versos que no s'emmotllen ni a les regles d'accentuació italiana ni a la catalana» (p. 33). Efectivament, l'editora detecta molts versos «anòmals», atès que «considerem normals solament els versos amb accentuació a la 6a síl·laba, o a les síl·labes 4a i 8a, o bé 4a i 7a» (p. 48), és a dir, els versos que admeten l'accentuació canònica de l'*endecasillabo* italià. DI GIROLAMO (2001), des d'una perspectiva més àmplia i amb un vast coneixement sobre la mètrica romànica, assenyala que bona part dels versos que Gallina considera anòmals «sono invece regolarissimi», concretament els de cesura lírica. Per a la mètrica de Febrer vegeu també PARRAMON 1992, DUFFELL 2007: 154-158 i 168, i CABRÉ 2008.

<sup>125</sup> També ho va observar SERRA-BALDÓ (1935: 26), i el corpus reduït de les peces líriques de Febrer que ens ha pervingut, permet de comprovar-ho fàcilment.



anteriors a l'edició de Gallina (1974-88) es basaven en l'edició de Vidal i de Valenciano (1878), l'única existent fins aleshores, encomiable per l'esforç que implicava a la seva època, però farcida d'errors de transcripció i modificacions del text (§8). Gallina (1957: 244, nota 1; 1974-88: 42-43) ja va il·lustrar les conseqüències negatives que els errors de l'editor havien tingut en les valoracions de la traducció; per exemple, la inintel·ligibilitat de què s'exclama Par sovint es deu a una transcripció poc acurada de Vidal. La segona qüestió té relació amb el text de la *Commedia* que va servir de base a Febrer. Tenint en compte la ingent *variatio* de l'obra dantesca, es pot deduir fàcilment que el text italià de Febrer segurament dista molt d'assemblar-se al poema de Dante tal com el reproduïxen les edicions modernes (ja ho va apuntar Gallina 1974-88: I, 30). Si no s'atén a la variació, no pas limitada a alguns passatges de l'obra, es detectaran divergències entre el text català i l'italià que en realitat no són tals, sinó que les solucions de Febrer troben justificació en lliçons documentades en la transmissió italiana (vegeu cap. 5, esp. §§78-82). Per tal de valorar amb justícia la labor de Febrer, doncs, cal disposar d'una edició que doni compte de les variants italianes que expliquen la traducció.

#### 2.4. EDICIONS DE L'ÚNIC CÒDEX CONSERVAT

§8 La traducció de Febrer ha estat objecte de tres edicions: la primera, per part de Vidal i de Valenciano; la segona, de la «Biblioteca Catalònia», és parcial i es limita a modernitzar el text establert per Vidal; la darrera, de Gallina, és indubtablement la més acurada.

L'edició de Vidal i de Valenciano (1878) té el gran mèrit de rescatar de l'oblit la traducció de Febrer amb els escassos mitjans de què es disposava al darrer terç del segle XIX.<sup>126</sup> A banda de les errates, els errors paleogràfics són freqüents, com també les modificacions tàcites al text del manuscrit L.II.18, sovint per acostar-lo al de Dante. Cada cant va acompanyat de diverses notes de comprensió, algunes de les quals evidencien un bon sentit crític.<sup>127</sup> El segon volum anunciat per Vidal (1878: X-XI), que

---

<sup>126</sup> A propòsit d'aquesta edició, vegeu RIBELLES (1915), ALÒS (1921a i 1921b), SOLER I PALET (1921), TODESCO (1951-52) i especialment GALLINA (1957: 240-44 i 1974-88: I, 42-27), que il·lustra els desencerts de Vidal; cal advertir a favor de l'antic editor, però, que Gallina col·laciona el text del manuscrit i l'establert per Vidal amb el de Dante segons l'edició de PETROCCHI (1966), que evidentment no va ser la utilitzada per Vidal i de Valenciano.

<sup>127</sup> Per exemple, *Pare: Pere* (*Inf.* II.24); *ferde: freda* (*Inf.* VI.8); *Venguen: Venguem* (*Inf.* VI.114), etc. (cf. l'aparat de la present edició en els llocs corresponents).

havia de contenir un estudi biogràfic i bibliogràfic del traductor, una aproximació al còdex utilitzat per Febrer, un glossari i un treball sobre la recepció de la *Commedia* a Espanya, malauradament no es va arribar a publicar.<sup>128</sup>

L'edició de la «Biblioteca Catalònia» (Alighieri 1906) només abasta l'*Infern*, si bé presumiblement s'hauria previst la publicació de dos volums més amb el *Purgatori* i el *Paradís*. La seva fidelitat respecte al manuscrit conservat és mínima, ja que no es basa en aquest, sinó en el text de l'edició de Vidal i de Valenciano, sotmès a una exhaustiva modernització lingüística, aprofitant sovint les escadusseres notes que el curador havia inclòs al final de cada cant. Cal esmentar també l'edició del cinquè cant del *Purgatori* a cura de Ramon d'Alòs (1921a) que aparegué en el marc del VIè Centenari de la mort de Dante (vegeu Alòs 1926).<sup>129</sup> Alòs el publica com a mostra de la necessitat de disposar d'una nova edició de la traducció de Febrer, i afirma que hi està treballant. El text que publica, però, no es basa en l'únic manuscrit conservat, sinó que esmena l'edició de Vidal i hi aplica una unificació ortogràfica. Fa l'efecte, doncs, que

---

<sup>128</sup> Nou anys més tard, el 19 de febrer de 1887, Josep Miquel Guàrdia, des de la seva residència a París, en una carta a Joaquim Rubió i Ors feia referència a la labor encara incompleta de Vidal: «Condenaria al Sr. Mariano Aguiló a concluir cuanto queda incompleto de su Biblioteca Catalana, y á publicar su inédita bibliografía; al Sr. D. Antonio de Bofarull, á refundir las crónicas que tiene publicadas, añadiendo otras; al Sr. Caietano Vidal de Valenciano á que continuara la interrumpida publicación de la Comedia de Dante traducida por Andreu Febrer; al amigo Balari á que se diese prisa á publicar la gramática histórica y el vocabulario etimológico de la lengua catalana que va preparando; al Sr. D. Manuel de Bofarull, á preparar nueva edición de las crónicas de Miguel Carbonell, aprovechando las correcciones de Gerónimo Zurita, en la edición de la Biblioteca nacional de París; y á Vd., muy Señor mío y dueño, á trabajar en un texto esmerado del metafísico poeta Ausias March, con su debido comentario, y una buena edición genuina y correcta de los versos del malogrado rector de Vallfogona, con todos sus requisitos» (*apud* COLL-VINENT & SALORD RIPOLL 2016: 189).

<sup>129</sup> Té un gran interès la commemoració de la mort del Sommo Poeta que es va celebrar a Catalunya el 1921 amb un gran nombre d'actes i publicacions, i que va tenir una intensitat sense precedents fins aleshores. Vegeu-ne un acurat estudi a GAVAGNIN 2005, d'on extraiem les informacions que segueixen. Antoni Rubió i Lluch va dedicar les lliçons del curs superior de la càtedra de literatura catalana de l'Institut d'Estudis Catalans del curs 1920-1921 a «l'estudi de la *Divina Comèdia* i de la versió catalana de la mateixa per Andreu Febrer», en edició de Vidal. «Fou encarregat de la lectura d'En Febrer l'avantajat alumne Sr. M. Olivar, així com del text italià l'asciençat dantòleg En Ramon d'Alòs». El mateix Rubió afirma que «Aquestes conferències foren com un modestíssim assaig de *Lectura Dantis* mai intentat a Espanya que sapiguem». Per motius de temps, només es van estudiar nou cants de l'*Infern* i tres del *Purgatori*, escollits d'acord amb els objectius del curs: «tractàrem d'aclarir els passatges més obscurs, o d'aprofitar aquells de caràcter més personal i històric, o que oferissin algun punt de contacte amb idees o fets literaris nostrats»; així, s'aprofitava per parlar de Lull o de Muntaner, per exemple (les citacions provenen de RUBIÓ 1926, *apud* GAVAGNIN 2005: 185-87). En paraules de GAVAGNIN (2005: 188), «un dels motius pels quals aquest aniversari dantesc es va rebre amb tanta sensibilitat rau precisament en el fet que es va entreveure la possibilitat d'il·luminar a través de Dante les glòries del passat humanístic català. [...] El fet de comptar amb la primera traducció europea en versos de la *Comèdia* era una fita massa important per no evocar-la amb tots els honors que s'esqueien en una circumstància propícia per a projectar-ho internacionalment».

Alòs encara no havia tingut accés al còdex de El Escorial, la nova transcripció del qual era un requisit indispensable per a una edició que superés la de 1878.<sup>130</sup>

§9 L'edició de Gallina (1974-88), a gairebé un segle de distància de l'edició de Vidal, és acurada i, en general, regida per un criteri filològic exigent.<sup>131</sup> Introdueix com a novetat l'acarament de la versió catalana amb el text italià, cosa que en facilita la comprensió, per bé que pot induir a pensar que Febrer s'aparta del seu original en més ocasions que no ho fa (§7). Gallina recorre a les variants italianes documentades per Petrocchi en alguns versos conflictius, però no pas sistemàticament; tampoc no va arribar a publicar l'estudi sobre la relació del text de Febrer amb el model italià que havia de formar part del darrer volum de l'edició (1974-88: I, 48). El conservadorisme caracteritza l'edició de Gallina: en molts casos prefereix proposar en nota les esmenes (generalment encertades), que no pas introduir-les en el text.<sup>132</sup> Les correccions d'*Infern* I-XI (§33-42, §59-69), que s'atribueixen erròniament a la mateixa mà del copista, no han estat objecte d'estudi (1974-88: I, 40); normalment s'accepten, però no en tots els casos. Pel que fa a la introducció, conté apartats de caire més divulgatiu i altres en què s'introdueixen novetats, com en la biografia d'Andreu Febrer (§1) o l'estudi de la traducció. Si bé l'edició de Gallina és notable, és possible millorar el text establert, que no tracta críticament les correccions efectuades per una altra mà en els onze primers cants i conté alguns errors de lectura. També s'hi poden introduir noves esmenes, basades fonamentalment en l'examen de la transmissió italiana.<sup>133</sup>

---

<sup>130</sup> Set anys més tard, Josep FERRAN I MAYORAL (1928) refereix una conversa amb Alòs i remarca que «La publicació d'aquella traducció magnífica no és cosa tan fàcil com hauria semblat anys enrera», atesa la dificultat econòmica que implicava anar a El Escorial a transcriure el manuscrit o bé obtenir-ne una bona còpia fotogràfica. El 1928, doncs, encara no s'havia aconseguit.

<sup>131</sup> Vegeu la ressenya de SALUDES (1975) al primer volum de l'edició.

<sup>132</sup> Per a les esmenes de Gallina, vegeu l'anotació de la present edició, en què es fan constar les esmenes rellevants que s'han considerat encertades.

<sup>133</sup> Alguns exemples d'errors de lectura són *sinay* en lloc de *smay* (*Inf.* III.20), *nia* en lloc de *via* (*Inf.* I.76), etc. Pel que fa a les esmenes, es pot corregir *cor* en *cors* (*Inf.* I.28) o *sapura* en *cega* (*Inf.* III.47), etc. També és remarcable que la majoria dels problemes de rima als quals Gallina dedica un apartat en la seva introducció (1974-88: I, 36-37) s'han resolt fonamentalment en la present edició. Vegeu l'anotació i PARERA 2007.

### 3. DESCRIPCIÓ CODICOLÒGICA DE L.II.18

§10 Com s'ha explicat en el capítol anterior, tot i que tenim coneixement de la circulació de la traducció de Febrer, solament ens ha pervingut en un únic testimoni, conservat a la Biblioteca de El Escorial amb la sigla L.II.18.<sup>134</sup>

#### 3.1. DESCRIPCIONS ANTERIORS

§11 El descobridor del manuscrit escurialenc L.II.18 fou Pérez Bayer,<sup>135</sup> però el primer a descriure'l fou Torres Amat (1836: 237-38), que en reproduí l'incipit i el colofó, cometent, però, un error en la transcripció de la data (1428 en lloc de 1429) compartit per Amador de los Ríos (1852: 611-12), que no va dubtar a afirmar que el manuscrit era autògraf.<sup>136</sup> Vidal i de Valenciano (1869: 522-23) transcriví correctament la data, però l'autoritat dels seus predecessors el va portar a pensar que el 1428 havia estat la data de la traducció i el 1429, la de la còpia conservada; en l'«Advertencia» de la seva edició (1878: XIII-XV), va descriure el manuscrit amb força detall. Ja en el segle XX, el van descriure Zarco Cuevas (1932: 45-46), el qual aclareix la procedència del còdex després d'un llarg període de confusió, i posteriorment Gallina, primer en un article (1957: 238-39) i després en la seva edició (1974-88: I, 37-42). Les descripcions més recents, en suport electrònic, són les de la *Bibliografia de Textos Catalans Antics* (BITECA: Manid 1046) i la del *Proyecto Boscán* (registre núm. 6). La primera és sens dubte la més exhaustiva; per exemple, identifica la filigrana del paper i en realitza la col·lació, per bé que aquesta resulta força irregular i inexacta.

---

<sup>134</sup> Podeu veure una reproducció digital del microfilm (en blanc i negre) del manuscrit original a la Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives, emmarcada en el projecte de la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes: <<http://www.lluisvives.com/servlet/SirveObras/jlv/23581739872347295143457/index.htm>> (consulta: 02/02/18). Per a la descripció codicològica, m'han guiat metodològicament els estudis de MARTÍ 1997, ALBERNI 2002a, CABRÉ & MARTÍ 2010 i TORRÓ 2010.

<sup>135</sup> «*Andreas Febrerius* qui se perpetuo Alfonsi Aragoniæ Regis *Algutzirum* vocat, tresque Dantis Aligheri comædias in Lemosinum sermonem metrice transtulit, in Bibliotheca Escorialensi *Lit. L. Plut. II. n. 18* superstites.» (PÉREZ BAYER 1788: II, 106).

<sup>136</sup> Mario SCHIFF (1899: 272; 1905: 310-11) fa notar l'error de transcripció comès per ambdós estudiosos.

### 3.2. POBLACIÓ, BIBLIOTECA I SIGNATURA ACTUAL

§12 San Lorenzo de El Escorial. Biblioteca del Real Monasterio. Signatura L.II.18, que apareix al *verso* del segon full de guarda del còdex, en llapis vermell i lletra actual. A l'angle superior esquerre del f. 1r hi ha escrit el número 18 en tinta grisosa; a l'angle superior dret apareix *Dante*, amb tinta de color gris fosc, i a sota, en tinta negra, la signatura de El Escorial, amb l'ordre invertit: ij.L.18; la lletra d'ambdues inscripcions es pot situar entre els segles XVIII-XIX (làm. 1.a).

### 3.3. PROCEDÈNCIA

§13 De la biblioteca del comte-duc d'Olivares, amb la signatura 24.11, conservada al centre del marge superior del f. 1r, en tinta grisosa (làm. 1.a).

Durant més de mig segle (del 1852 al 1905) la crítica va vacil·lar a l'hora de determinar la procedència del còdex escurialenc. Amador de los Ríos (1852: 612), en un capítol dedicat a la biblioteca del marquès de Santillana, fa referència a l'esmentat manuscrit, relacionant-ne el contingut amb el conegut elogi de Santillana a la traducció de Febrer (§5), la qual cosa va provocar que Vidal i de Valenciano (1869: 523) interpretés que el còdex havia pertangut al marquès. Schiff (1899: 271-72; 1905: 310-11) ja es va adonar de la confusió, però l'autèntica procedència del manuscrit no es va clarificar fins a la descripció de Zarco Cuevas (1932: 45), que es va basar en l'esment de Gallardo (1863-89: IV, col. 1489) a un «*Dante*, en catalan» entre les obres de la biblioteca del comte-duc d'Olivares (calaix 24, núm. 11), segons el catàleg que ens ha pervingut, datat el 1627.<sup>137</sup>

§14 Estudis posteriors de la biblioteca del comte-duc afegeixen dades valuoses per a l'estudi de la procedència de l'actual L.II.18 (Marañón 1936; De Andrés 1973). Dificilment es podran conèixer els possessors del manuscrit anteriors al comte-duc, ja que aquest, bibliòfil insaciable, va reunir exemplars d'arreu d'Espanya i de l'estranger, recurrent sovint a l'espoliació (Marañón 1936: 12-15). En canvi, les circumstàncies que envolten el seu ingrés a El Escorial són menys obscures: malgrat la voluntat expressa del comte-duc d'evitar la dispersió de la seva biblioteca, els seus hereus no van respectar les clàusules testamentàries que hi feien referència (Marañón 1936: 16-21; De

---

<sup>137</sup> *Biblioteca Selecta del Conde-Duque de San Lúcar*, f. 133v (*apud* ZARCO CUEVAS 1932: 45).

Andrés 1973: 5-12): la seva vídua en va donar una bona part, eminentment impresos (De Andrés 1973: 5-6), a diverses entitats religioses a canvi de misses per a l'ànima del difunt i de la seva pròpia; sembla que la biblioteca manuscrita, en canvi, va ser heretada pel successor de la casa d'Olivares, Luis de Haro, que la llegà al seu fill Gaspar de Haro y Guzmán, marquès d'Heliche, gentilhome de cambra de Felip IV, a qui va regalar mil còdexs dels aproximadament mil cinc-cents que integraven la biblioteca. El monarca els va donar al monestir de El Escorial, on foren encuadernats. Segons reporta De Andrés (1973: 7, 15), les conegudes encuadernacions amb l'escut de la família d'Olivares només es devien aplicar a un conjunt d'exemplars, cap dels quals no va arribar a El Escorial, on sempre es respectaven les encuadernacions luxoses. El mateix estudiós (1973: 7-8), basant-se en una anotació conservada en un dels còdexs, assenyala l'any 1654 com a possible data de l'ingrés dels manuscrits olivarencs al monestir; la seva col·locació provisional en la part alta de la biblioteca els va salvar del devastador incendi de 1671. A la vista de les dades precedents, es pot suposar que l'actual L.II.18 va ser adquirit pel comte-duc d'Olivares abans de 1627 i que va arribar al monestir de El Escorial, al voltant de 1654, amb una encuadernació pobra o molt deteriorada.

#### 3.4. TÍTOL I CONTINGUT

§15 A l'encuadernació no hi consta cap títol. El manuscrit comença directament amb l'incipit (f. 1r):

Comença la comedia de dant al | lighieri de florença en la qual tracta | dela pena epunicio  
dels vicis | e dela purgatio e penitencia d'aquells | e dels merits e premjs de virtut tras |  
latada per Nandreu Ffabrer algut | zir del molt alt princep e uictorios | senyor lo Rey don  
alfonso Rey da | rago derims uulgars toscans en Rims | vulgars Cathalans

L'*Infern* (ff. 1r-89v) conté el text complet dels trenta-quatre cants, a excepció dels vv. 43-96 del cant IV i 67-120 del XXXI, corresponents, respectivament, als folis perduts 10 i 80 (§19, §23), i el v. 40 del cant XXI. Comença amb la rúbrica del primer cant:

Capitol primer dela primera part daquest | libre appellada jnfern en la qual lactor | fa  
proemj atot lo tractat daquest libre

i finalitza de la manera següent:

Explicit Prima comedia | dantis Deo gracias

El *Purgatori* (ff. 91r-180r) conté tot el text dels trenta-tres cants, llevat dels vv. 32-34 del cant XVI. S'inicia així:

Lo segon libre dela Comedia de dant | alli chier de florenca en lo qual tracta | dela  
purgacio dels peccats daquells | qui moren en estat de penitencia Transla | dat per  
Nandreu Febrer algutzir del molt | alt princep e uictorios senyor lo Rey | don alfonço Rey  
darago de rims vulgars | toscans en rims vulgars cathalans

i s'acaba com segueix:

Explicit secundus liber Comedie dantis deo *gratias*

El *Paradís* (ff. 181r-269v) conté el text complet corresponent als trenta-tres cants dantescos. Comença així:

Lo tercer libre dela comedia de dant allichí | er de florença en lo qual tracta dela | gloria  
de paradís e dels spirits qui son | premjats en aquella Translatada per Nan | dreu ffabrer  
algutzir del molt alt princep e victorios senyor lo Rey don alfonso Rey | darago de rims  
vullgars toscans en Rims | vulgars Cathalans

I de la manera següent es dóna per finalitzada la tercera part i tota l'obra:

Explicit tercius liber paradisi Comedie dantis | alicherij poete de fflorenca translatus *et*  
*scrip* | tus manu *propria* ab andrea ffebroarij Algotzi | rio dominj Alfonsi dei *gratia* Regis  
aragonum derit | timis seu *versibus* vulgaribus cathalanos gracias | altissimo deo *et*  
glorioso matri sue virginj Marie

I més avall (lãm. 35):

Completem fuit prima die mensis augusti | anno anatiuitate domini M CCCC xxviiiij | in  
Ciuitate nobili Barchinone Amen

### 3.5. MATÈRIA I FILIGRANA

§16 Manuscrit cartaci. La configuració dels plec presenta el format *in-folio*, és a dir, cada full de paper ha estat plegat una sola vegada, de manera que apareix una filigrana per bifoli, sempre la mateixa, ubicada al centre del foli, amb eix vertical, a vegades invertida. Es tracta d'un carro de dues rodes igual al catalogat per Briquet (1907: I, 228) amb el número 3540 (vegeu figura 1), que només es distingeix per un petit detall —el tancament del triangle inferior— de la filigrana 3528 (vegeu figura 2), la citada en totes les descripcions anteriors. Ambdues filigranes, originàries d'Itàlia, van ser àmpliament usades arreu d'Europa, però la primera té una datació més tardana (Pistoia, 1470) que la segona (Perpinyà, 1429). De la filigrana 3540, Briquet en documenta variants similars a Florència (1463-78), Palerm (1471), Venècia (1490) i Fabriano (1470).

De la resta de catàlegs consultats (Valls i Subirà 1970 i 1978, Zonghi 1953, Piccard 1961-1997), només n'hem trobat un altre amb una filigrana tan similar a la de L.II.18: Avenoza & Orduna (1990: 13, núm. 40) registren una filigrana que identifiquen amb la 3528 de Briquet —però que, pel detall que hem esmentat, s'assembla més a la 3540— al ms. 518 de la Biblioteca de Catalunya, que conté una traducció castellana dels *Factorum et dictorum memorabilium* de Valeri Màxim.

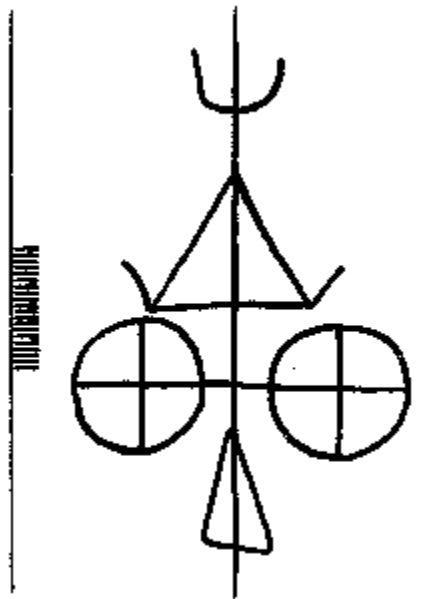
És interessant remarcar que, segons Beltran (2006: 170), la filigrana dels quaderns **op** (quaderns 14 i 15 a Torró 2010) del ms. 210 de la Biblioteca Universitària de Saragossa, conegut com a *Cançoner de Saragossa*, és un carro semblant al 3540 de Briquet; aquest cançoner, que segurament transmet la compilació més antiga de la poesia d'Ausiàs March, es pot datar entre 1461-62 i fou elaborat en un taller (Torró 2010), com probablement L.II.18, amb el qual presenta similituds com ara les inicials safranades (§31).<sup>138</sup> També es registra una filigrana similar en el *Cançoner del marquès de Barberà* (ms. 992 de la Biblioteca del Monestir de Montserrat), que es pot datar entre 1464 i 1475 (Martí 1997: 467), i en el ms. 188 de l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, datable a la segona meitat del segle XV, que conté el *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis.<sup>139</sup>

---

<sup>138</sup> Vegeu reproduccions de diversos folis del cançoner a TORRÓ 2010: 416-23. Vegeu també BELTRAN 2006: 165-171, TORRÓ 2009 i RODRÍGUEZ RISQUETE 2005.

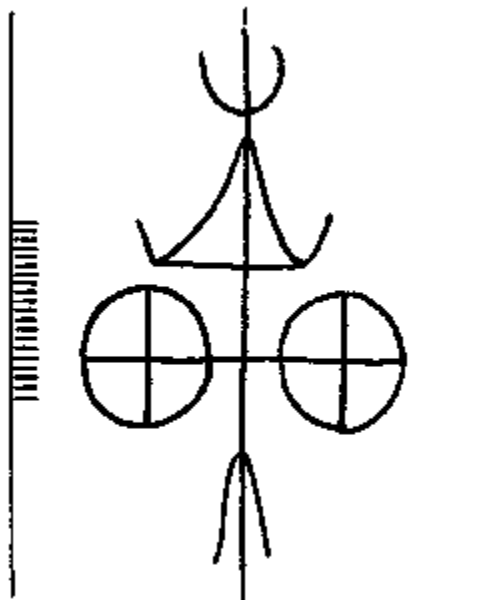
<sup>139</sup> Descripció de Sadurní Martí, <<http://www.sciencia.cat/db/cercador.htm?ms=590>>, *Sciència.cat* DB ms590 (consulta: 21/04/2018).





**3540**

Figura 1. Filigrana 3540 de Briquet  
(Pistoia, 1470)



**3528**

Figura 2. Filigrana 3528 de Briquet  
(Perpinyà, 1429)

### 3.6. MESURES

§17 De l'enquadració: 300 mm x 233 mm.

De gruix: amb les tapes, 70 mm; sense les tapes, 60 mm.

Del foli: 290 mm x 213 mm.

De la caixa d'escriptura: 186 mm x 108 mm. En alguns versos llargs, el text sobrepassa la caixa d'escriptura per la dreta.

Dels marges: superior: 41 mm; inferior: 63 mm; extern: 70 mm; intern: 35 mm.

Del verjurat: 38 mm.

El manuscrit ha estat guillotinat almenys una vegada, per a l'enquadració de El Escorial. No sembla que s'hagi reduït excessivament perquè només s'han tallat algunes restes de perforació del payout i diverses signatures dels plecs, però se'n conserven moltes. Els marges són generosos, però és habitual tractant-se d'un text en vers a una sola columna.

### 3.7. PREPARACIÓ DE LA PÀGINA

§18 El payout s'ha realitzat amb llapis de plom: es pot observar, amb més o menys claredat, al *recto* i al *verso* de la majoria de folis, ja que no s'ha esborrat del tot. També s'observa la puntura: tres punxades, a la part superior i inferior del foli, a dreta i esquerra. Les punxades pertanyents al payout horitzontal no s'observen, segurament a causa de la guillotiniació de què va ser objecte el manuscrit quan es va enquadrar.

El payout consta de 27 ratlles horitzontals, separades per 6'9 mm, i quatre línies verticals, tres a l'esquerra i una a la dreta. A cada cara del foli, doncs, es poden copiar nou tercines completes. Entre el final d'un cant i l'inici del següent, o bé entre la rúbrica i el primer vers, es pot deixar alguna línia en blanc per evitar de trencar la unitat estròfica i per escriure fins al final del payout. Pel que fa a les línies verticals, la de la dreta i la primera de l'esquerra emmarquen la caixa d'escriptura, i les altres dues indiquen la posició de la inicial de tercina, situada entre la primera i la segona línia de l'esquerra, mentre que l'espai entre la segona i la tercera marca el blanc que cal deixar entre la inicial i la resta del text (vegeu figura 3 i làm. 2).

Descriuré les mesures del payout segons la fórmula proposada per Lemaire (1989: 118-20), que pren en consideració la totalitat del foli. Primer apareixen les mesures, en mil·límetres, de les subdivisions provocades pels traços verticals i

seguidament, separades pel signe  $x$ , aquelles que són fruit de les línies horitzontals externes, és a dir, les que emmarquen la caixa d'escriptura.<sup>140</sup> Les mesures que pertanyen a una mateixa direcció se separen mitjançant el signe  $+$ .

$$35 + 6 + 6 + 96 + 70x41 + 186 + 63$$

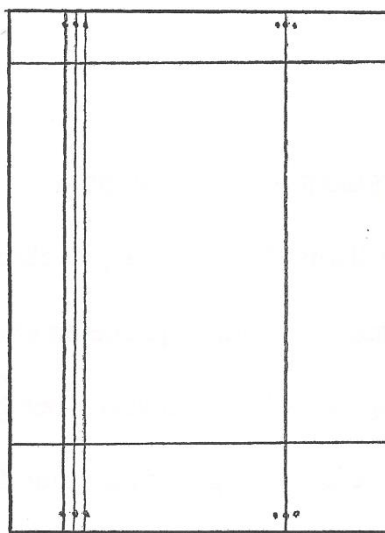


Figura 3. Preparació de la pàgina: pautat.

### 3.8. ESTRUCTURA DELS PLECS

§19 La unitat bàsica de l'estructura fascicular del còdex és el sextern, és a dir, el plec de sis bifolis. El manuscrit està constituït per vint-i-tres plecs: tots són sexterns, excepte el quart i el vuitè, que són quinquerns, i el quinzè, que és un octern. Al centre de l'extrem inferior del f. 160r, el primer del plec XV (l'octern), apareix l'anotació *viii cartes*, d'una mà semblant a la del copista, però amb el mateix to de tinta (òxid) que les signatures. Al f. 35, el primer del quart plec (un quinquern), en la mateixa posició, la guillotinatge només ha deixat restes d'una anotació semblant (presumiblement *v cartes*). La pèrdua del f. 80, el primer de l'altre quinquern, impedeix de saber si portava una indicació similar a les anteriors, tot i que és molt probable. Les esmentades anotacions, que indiquen irregularitat respecte a l'estructura bàsica del sextern, són un exemple més de

<sup>140</sup> Com que les línies horitzontals són equidistants, s'engloben en una sola mesura per evitar la redundància que provocaria consignar-les separatament.


la professionalitat i previsió que caracteritzen el manuscrit i apunten a la labor d'un taller.<sup>141</sup>

A continuació s'explicita la distribució actual dels fascicles. Entre claudàtors s'indiquen els folis perduts. Les lletres (a, b, c, d, e) representen folis no numerats.

I<sup>12-3</sup> (ff. [a-b] + 1-[10]), II<sup>12</sup> (ff. 11-22), III<sup>12</sup> (ff. 23-34), IV<sup>10</sup> (ff. 35-44), V<sup>12</sup> (ff. 45-55<sub>bis</sub>), VI<sup>12</sup> (ff. 56-67), VII<sup>12</sup> (ff. 68-79), VIII<sup>10-1</sup> (ff. [80]-89), IX<sup>12</sup> (ff. 90-101), X<sup>12</sup> (ff. 102-113), XI<sup>12</sup> (ff. 114-125), XII<sup>12</sup> (ff. 126-137), XIII<sup>12</sup> (ff. 138-149), XIV<sup>12</sup> (ff. 150-151 + c + 152-157 + [d] + 158-159), XV<sup>16</sup> (ff. 160-175), XVI<sup>12</sup> (ff. 176-187), XVII<sup>12</sup> (ff. 188-199), XVIII<sup>12</sup> (ff. 200-211), XIX<sup>12</sup> (ff. 212-217 + e + 218-222), XX<sup>12</sup> (ff. 223-234), XXI<sup>12</sup> (ff. 235-240 + 240<sub>bis</sub> + 241-245), XXII<sup>12</sup> (ff. 246-257), XXIII<sup>12</sup> (ff. 258-269).

### 3.8.1. Reclams, signatures i numeració dels plec

§20 Reclams: al *verso* de l'últim full de cada plec, a la part inferior central, es pot llegir el reclam, escrit pel copista en el mateix moment de copiar el text, com es pot observar per la tinta. Els reclams no porten ornamentació de cap mena (làms. 18.b i 32). Es conserven tots, llevat del pertanyent al primer plec, a causa de la pèrdua de l'últim foli del fascicle (f. 10).

§21 Signatures: a l'angle inferior dret (a 30 o 40 mm del marge) del *recto* dels sis primers folis de cada sextern (dels cinc primers en cas dels quinquerns, i dels vuit primers en l'octern), apareix una signatura alfanumèrica (amb una lletra llatina i una xifra romana). La guillotiniació ha escapçat, totalment o parcial, algunes signatures, però la regularitat s'observa perfectament. En la mateixa posició, al *recto* del setè full (sisè en els quinquerns i novè en l'octern) apareix un símbol que indica l'inici de la segona part del plec: 

§22 Numeració dels plec: exceptuant aquells fascicles mancats del primer foli (plecs I i VIII), al *recto* del primer foli de cada plec, a l'extrem inferior central, apareix una

---

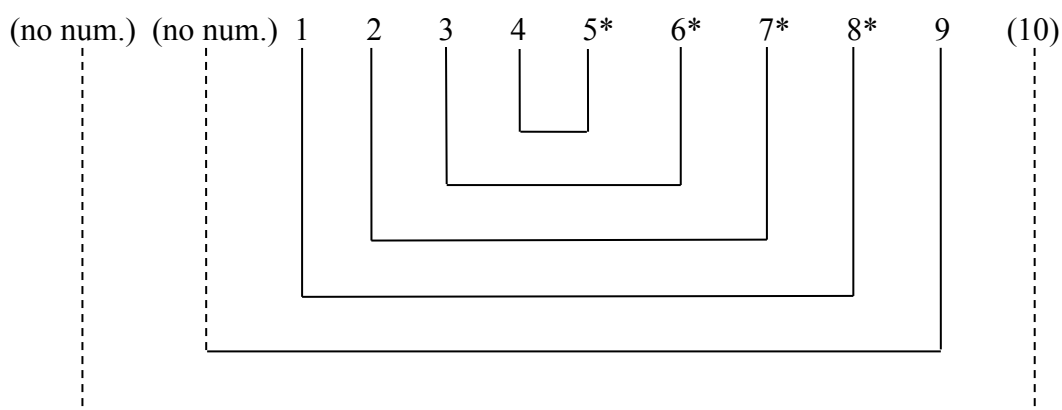
<sup>141</sup> El pergami situat entre el darrer full del manuscrit i les guardes, que probablement constituïa la coberta posterior del manuscrit abans de l'enquadernació del segle XVIII, també porta una anotació referent al nombre de folis (*CCLxx cartes*), així com diverses proves de ploma (en llatí), indicis que es poden sumar als anteriors per afirmar que el manuscrit es va efectuar en un taller (làms. 9).

numeració en xifres aràbigues, datable al segle XV (cf. Cappelli 1990: 422-428), fet que indica una enquadernació medieval del còdex. La tinta és d'un color gris fosc, diferent de la resta de tintes del còdex (làms. 3-8).

### 3.8.2. Representació gràfica dels plecs

§23 Els parèntesis indiquen que el foli no s'ha conservat. Quan el foli s'ha perdut abans que s'executés la foliació, el parèntesi apareix buit. Els folis que van quedar sense numerar un cop portada a terme la foliació es representen amb l'abreviació *no num.* Les línies discontinües indiquen la pèrdua d'un foli; les línies discontinües horitzontals assenyalen que no s'ha conservat el taló del foli perdut. Els fulls en què apareix la filigrana estan marcats amb un asterisc.

Plec I<sup>142</sup>

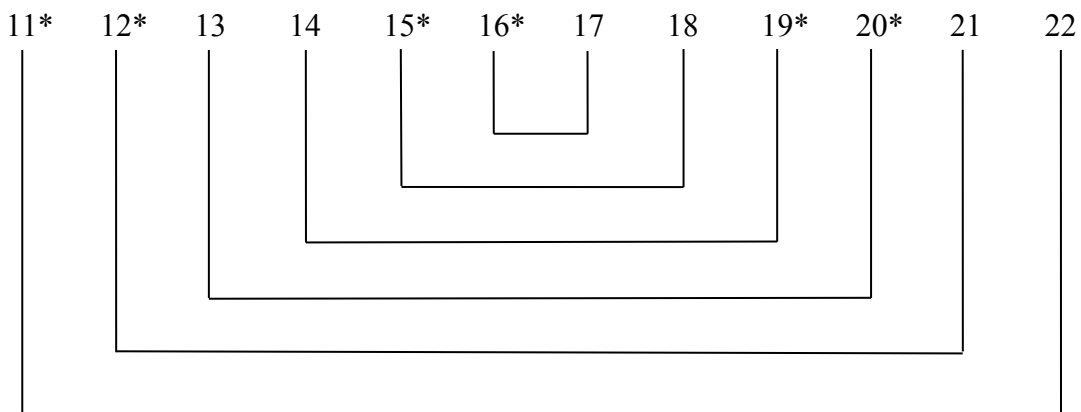


Tot i que el primer foli conservat estigui numerat com a 1, hi ha diversos indicis que permeten afirmar que s'han perdut els dos folis inicials del fascicle. Per començar, hi ha restes d'un full estripat entre les guardes i el f. 1, però les signatures d'aquest plec són encara més reveladores: la primera (i l'única) que es llegeix amb seguretat és la que porta el f. 2r: *aiiii*. La mancança del f. 10 (que havia de dur el reclam) i la correspondència de les marques d'aigua avalen la hipòtesi de reconstrucció del plec: el primer bifoli s'ha perdut sencer, ja que també manca l'últim foli del plec (f. 10); del

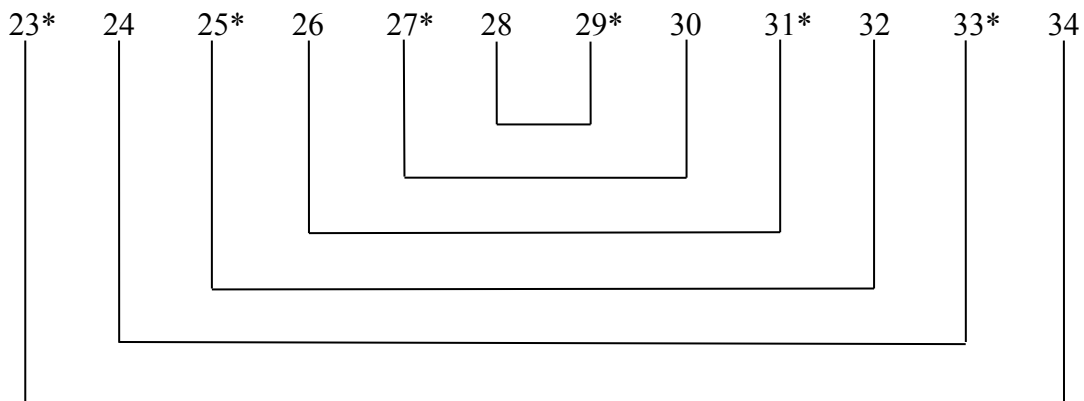
<sup>142</sup> L'enquadernació del primer plec està força deteriorada. Els folis 1 i 2 estan encolats entre ells i amb els fulls de guarda, i entre els ff. 2 i 3 s'observa un petit tros de paper en forma triangular (és l'angle inferior del full) que segurament forma part d'algun dels fulls del plec, doblegat.

segon, només en falta la primera meitat, que devia portar la filigrana (en correspondència amb el f. 9); el manuscrit conserva restes d'aquest foli estripat. Els dos primers folis del fascicle havien de dur les signatures *ai* i *aii* respectivament, però no estaven foliats perquè es va començar a numerar a partir del primer full del text. És possible que els folis perduts portessin la dedicatòria i/o la taula de continguts, les quals no sempre es foliaven, o bé s'indicaven amb lletres, i no es pot descartar que incloguessin també una miniatura (que podria haver-ne facilitat la desaparició). El fet que el topogràfic de la biblioteca del comte-duc d'Olivares es trobi al primer foli del manuscrit (§13) indica que els dos folis inicials ja s'havien perdut quan el còdex va ingressar en aquella biblioteca.

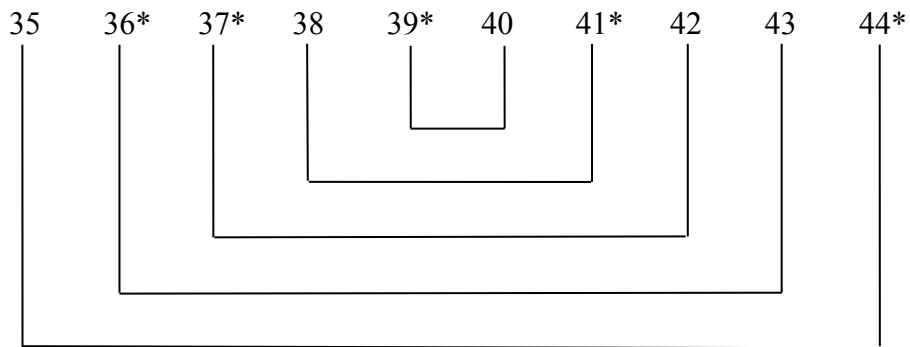
### Plec II



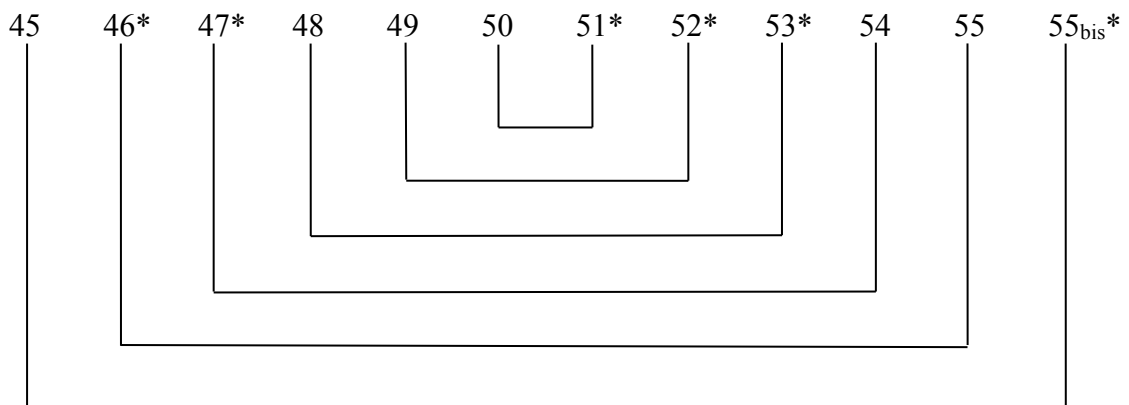
### Plec III



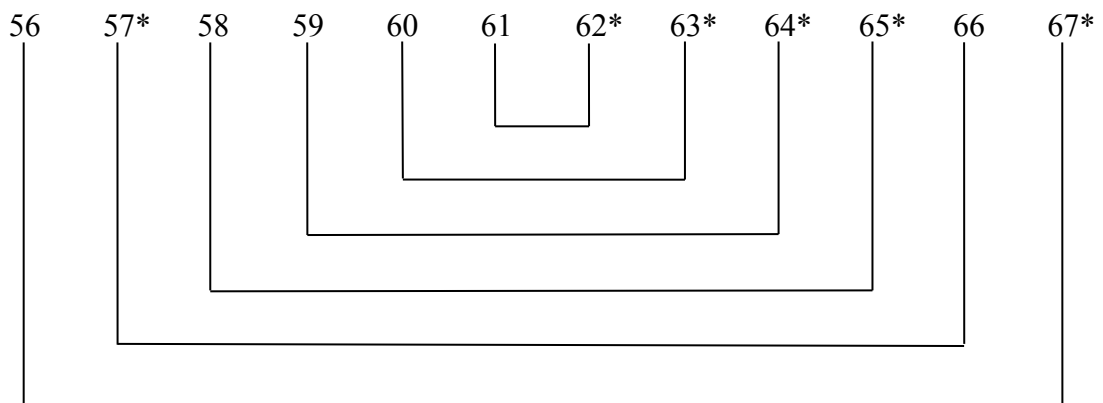
Plec IV



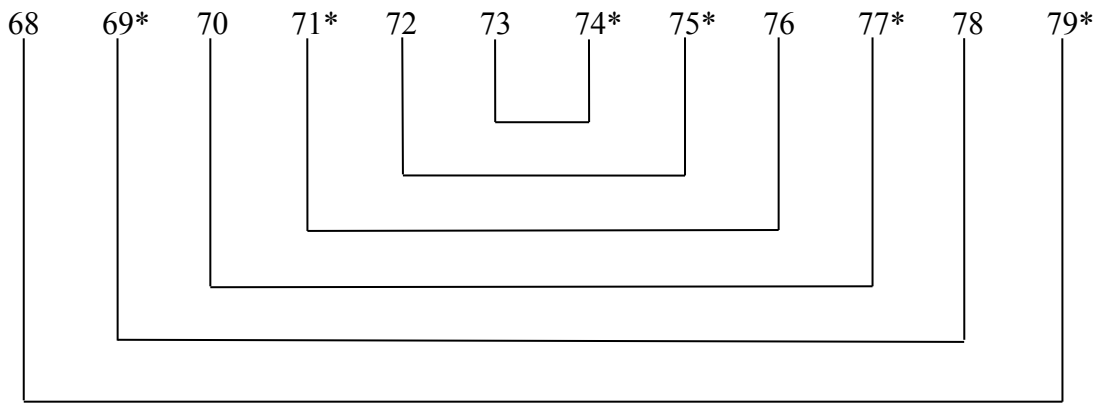
Plec V



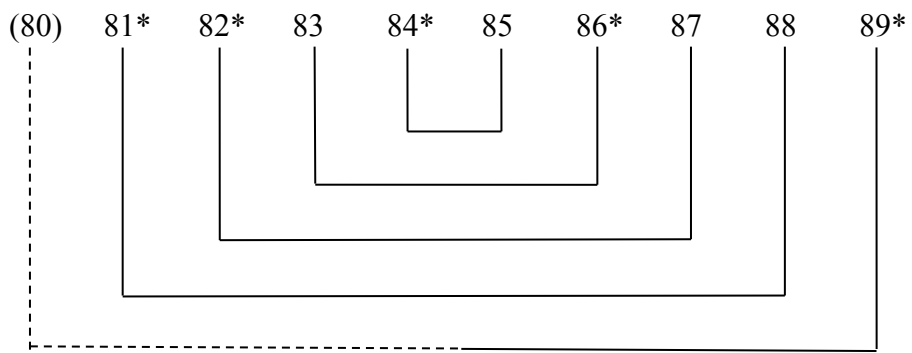
Plec VI



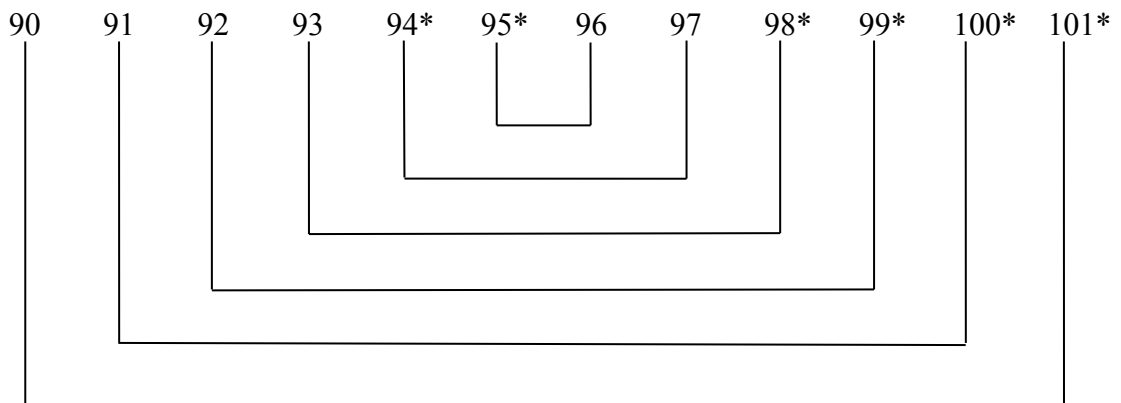
Plec VII



Plec VIII

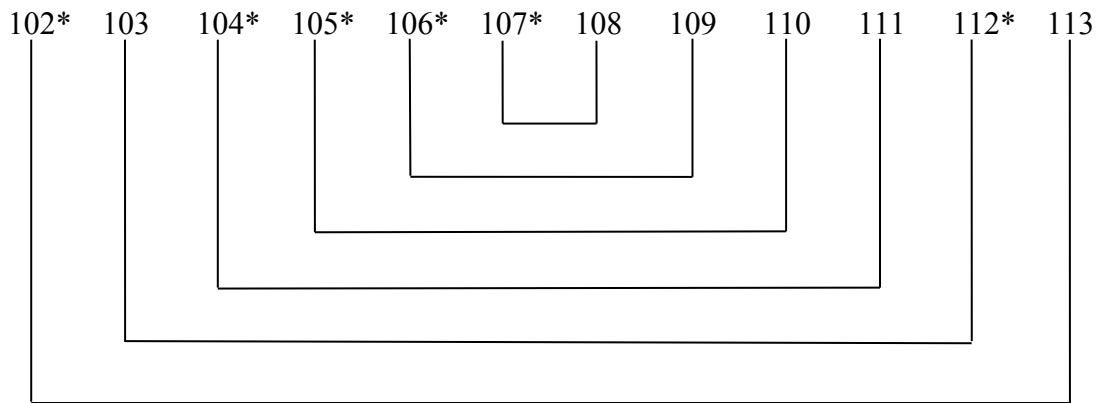


Plec IX

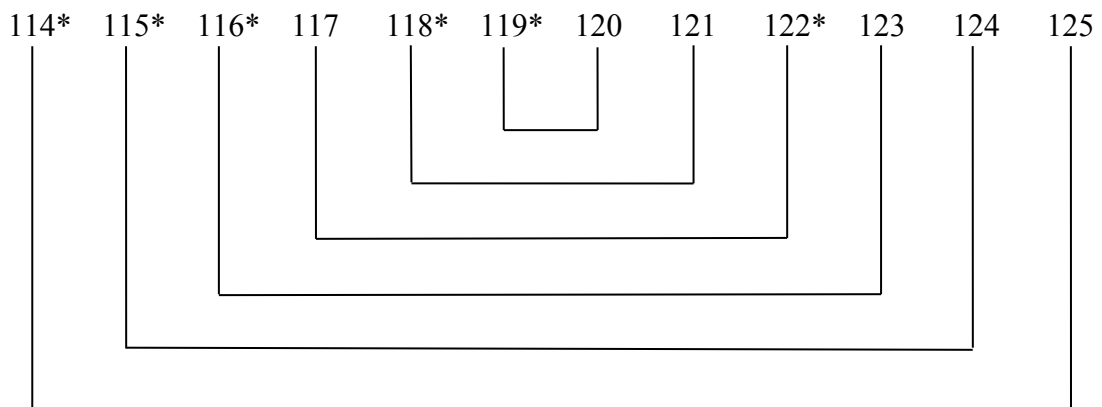




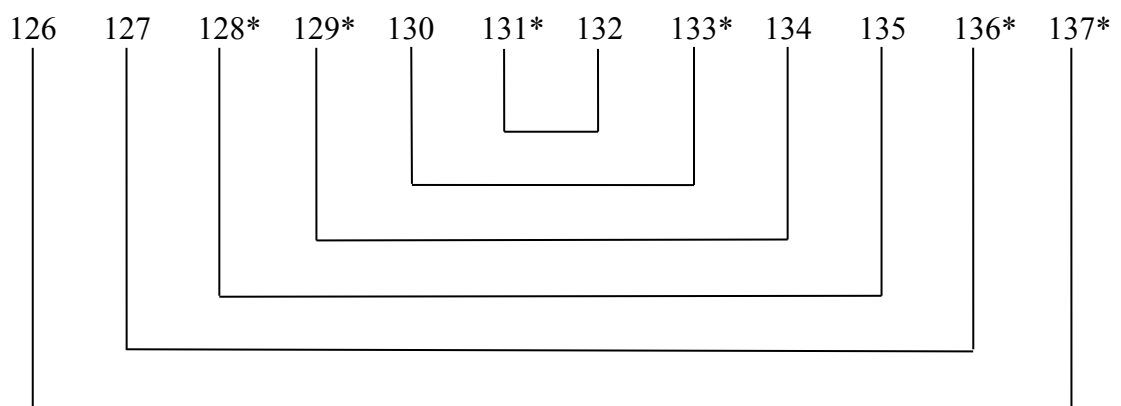
Plec X



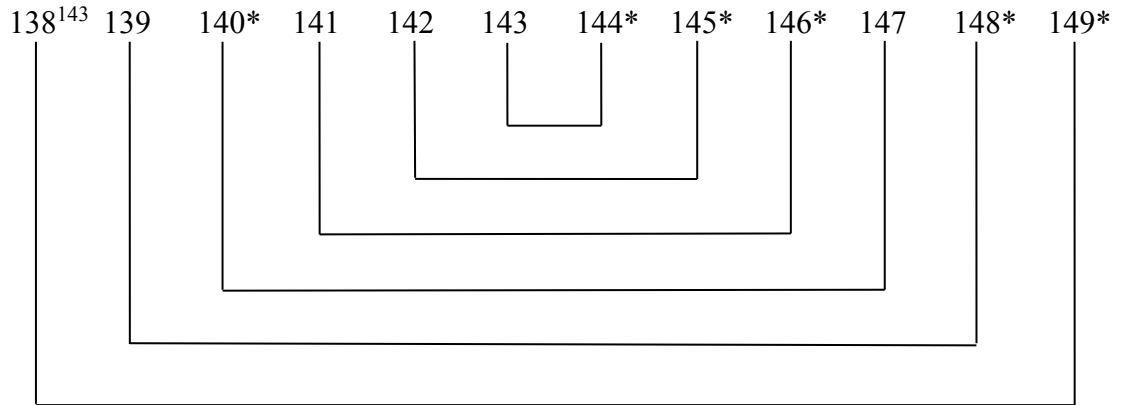
Plec XI



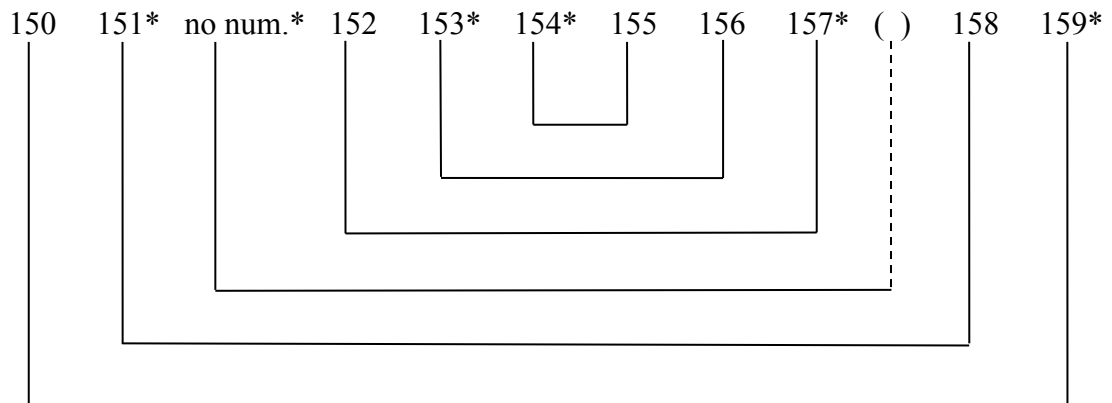
Plec XII



Plec XIII



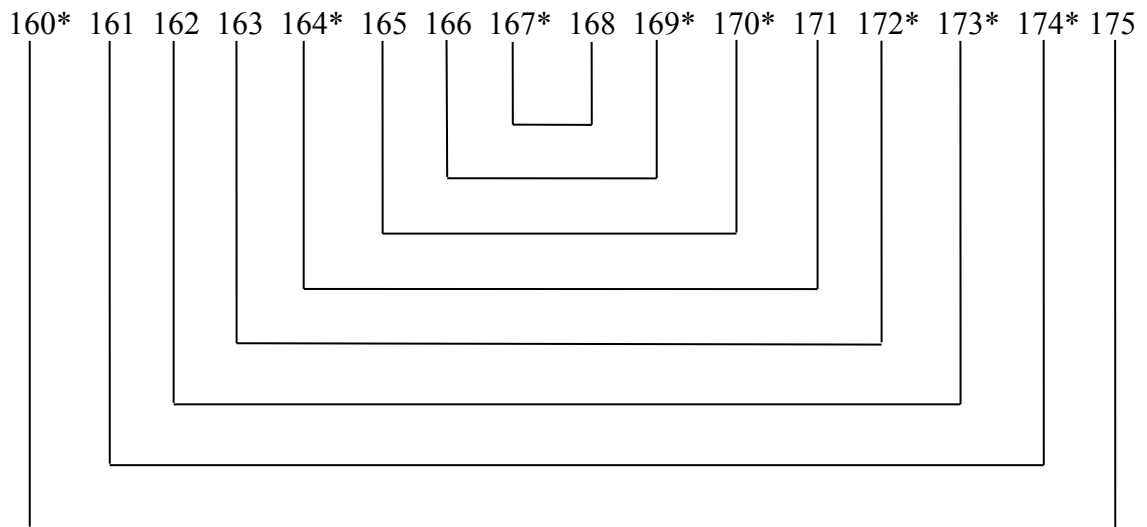
Plec XIV<sup>144</sup>



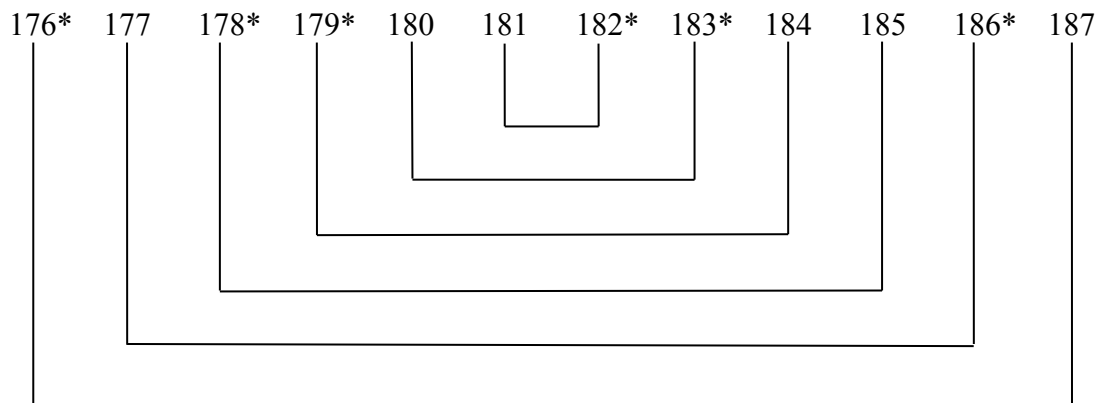
<sup>143</sup> Aquest foli es troba fora del seu lloc, entre els ff. 199 i 200, amb tota probabilitat a causa de l'enquadernació del segle XVIII.

<sup>144</sup> Entre els ff. 157 i 158 s'observen restes d'un foli tallat verticalment, del qual queden més de 20 mm d'amplada. És possible que el copista cometés algun error important i es veiés forçat a tallar el full, per continuar normalment al foli següent. Potser no és per casualitat que es correspongui amb el foli no numerat que hi ha entre els ff. 151 i 152.

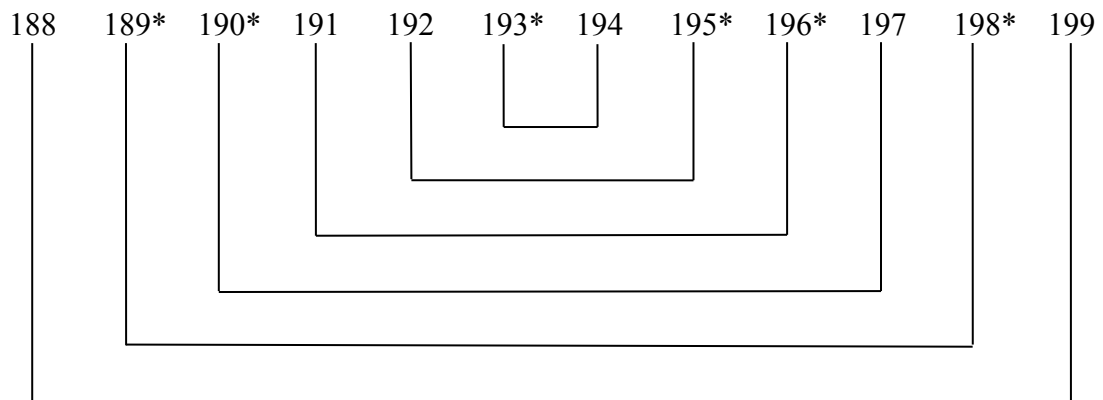
Plec XV



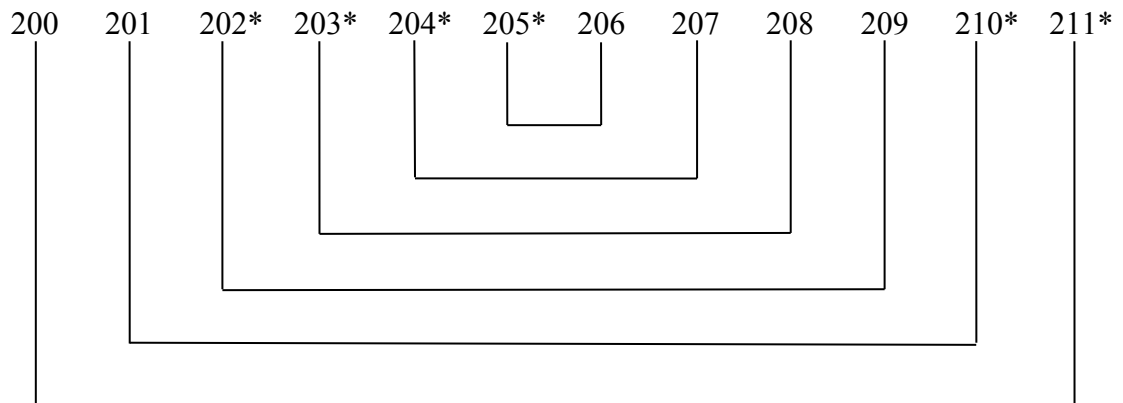
Plec XVI



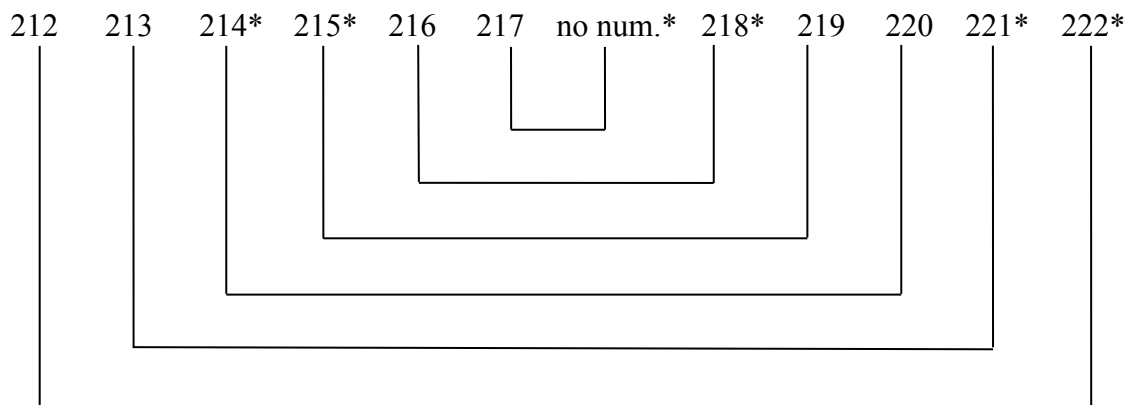
Plec XVII



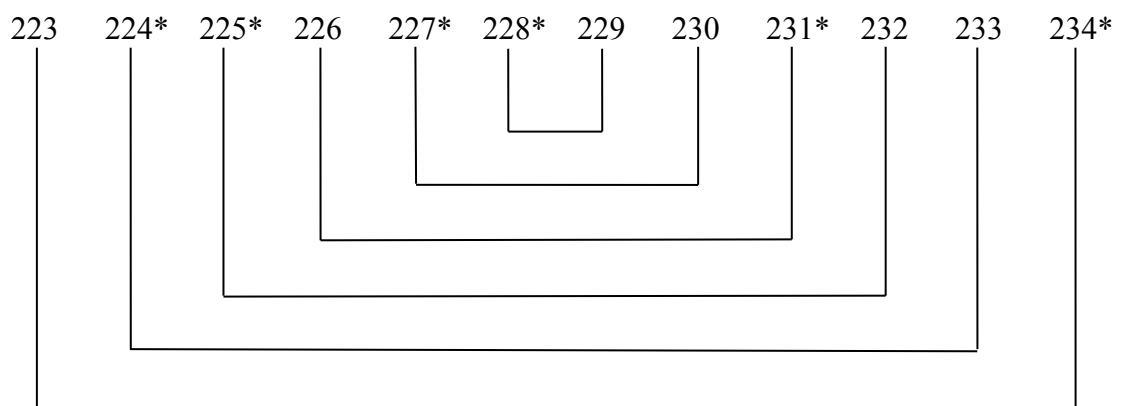
Plec XVIII



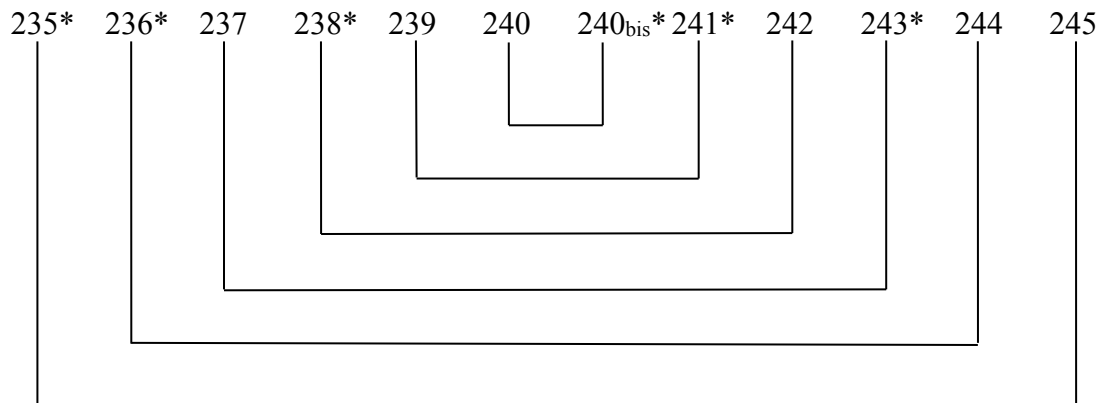
Plec XIX



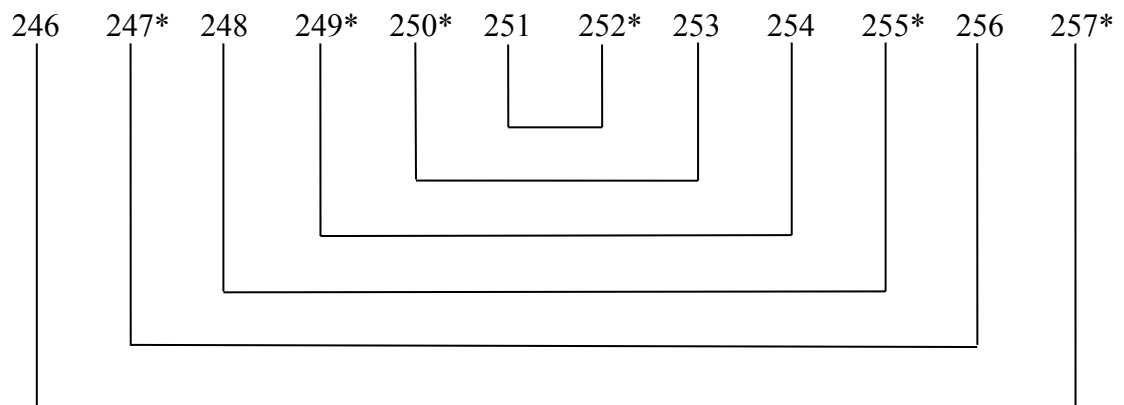
Plec XX



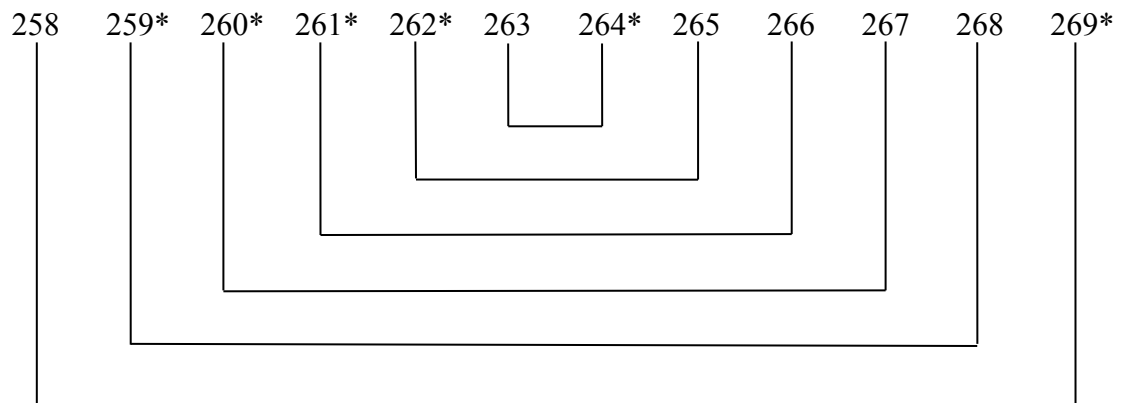
Plec XXI



Plec XXII



Plec XXIII



### 3.9. FOLIACIÓ

§24 La foliació es troba a l'angle superior dret, al *recto* de cada foli, i està executada en números romans (làms. 3-8). La tinta, força diluïda i de color grisós, és diferent de la resta de tintes del manuscrit. La mà també sembla diferent, però és medieval. La foliació es va portar a terme amb posterioritat a la còpia dels plecs, com demostra el full tallat entre els ff. 157 i 158, sense conseqüències per a la numeració (§19, §23).

En total, el còdex constava de 275 folis (dels quals se n'han perdut quatre: els dos primers, el 10 i el 80, amb el text corresponent), però el darrer foli està numerat com a 269 a causa d'algunes irregularitats: la foliació dels ff. 55 i 240 està repetida, i hi ha dos folis sense numerar (entre els ff. 151-152 i 217-218). Cal recordar que els dos primers folis del manuscrit no estaven numerats (§23).

Altres observacions: el f. 138 és fora del seu lloc, entre el 199 i el 200. El f. 90 és en blanc.

### 3.10. ENQUADERNACIÓ

§25 L'enquadrernació actual data de principi del s. XVIII, quan el manuscrit ja havia ingressat a la biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial, procedent de la biblioteca del comte-duc d'Olivares (§14). Les cobertes són de fusta, folrades de pell de color marró, i porten gravat l'emblema del monestir (la graella de Sant Llorenç), emmarcat per quatre flors de lis, representatives de la dinastia borbònica. Al tall frontal del còdex hi ha escrit el número 18 (corresponent al nombre de volum assignat a la biblioteca de El Escorial, §12), de dimensions considerables, en tinta negra. El relligat consta de cinc perforacions, i el cordill, força gruixut, és ben visible. Hi ha dos fulls de guarda en blanc al principi i al final; es tracta de dos bifolis amb la filigrana ROMEV; el verjurat mesura 28 mm. Un tercer bifoli, idèntic als anteriors, ha estat encolat a la cara interna de les cobertes. Aquest paper amb la filigrana ROMEV procedeix de la família paperera Romeu, establerta a Capellades des de 1672 i famosa per la qualitat del seu paper, que es troba en les millors publicacions de l'època de tot Espanya; la filigrana es pot datar al segle XVIII (Valls i Subirà 1970: I, 316-18).

§26 Entre l'últim foli del text (f. 269) i les guardes finals hi ha un full de pergami força gastat i una mica arrugat, 10 mm menor que la resta de folis del manuscrit. A l'angle superior esquerre apareix la inscripció *CCLxx cartes*, de la mateixa

mà que ha foliat la resta del còdex, però en tinta més fosca (potser a causa del diferent suport escriptural). Sembla, doncs, que aquest foli formava part del còdex primigeni, potser com a coberta o full de guarda. Al pergami s'observen proves de ploma en tinta negra, amb lletra força descurada (vegeu làm. 9).

§27 La composició del còdex es pot expressar mitjançant la fórmula següent:

L.II.18 = 2 guardes inicials + 88 ff. de text + 1 f. en blanc (f. 90) + 182 ff. de text + 1 f. de pergami + 2 guardes finals.

§28 En el procés d'enquadernació es van reforçar els plecs encolant, a la part central i als folis externs del fascicle, tires d'un paper de qualitat inferior (més prim que el de la resta del manuscrit), que presenta evidències de ser reciclat: a vegades conserva restes d'escriptura, com a la part central del segon plec (entre els ff. 16-17). Amb el mateix procediment també es van reforçar alguns folis deteriorats, com el 95 i el 96. És probable que la pèrdua d'alguns folis, així com la col·locació errònia del f. 138, es produís en aquest moment.

El còdex es troba en bon estat de conservació. El primer i el darrer full conservats estan més bruts que la resta, com també passa, generalment, amb el primer i l'últim full dels plecs (com el XIII i el XXI, per exemple), tot i que el grau de deteriorament varia d'un fascicle a un altre i també es pot donar a l'interior del plec. No hi ha evidències suficients, doncs, per afirmar que el manuscrit circulés totalment desenquadernat, almenys durant gaire temps. El bon estat del relligat actual no permet veure si existeixen restes de perforacions d'alguna enquadernació anterior a la del segle XVIII, si bé la numeració dels plecs fa pensar en una enquadernació medieval (§22). El costum del monestir era reenquadernar els còdexs que arribaven amb una enquadernació pobra o deteriorada, com devia ser el cas de l'exemplar de la *Comèdia* (§14). Els dos primers folis ja es devien haver perdut feia molt temps, com prova el fet que al primer foli conservat hi hagi la signatura 24.11 de la biblioteca del comte-duc d'Olivares.

### 3.11. MANS, TINTES, RÚBRIQUES I INICIALS

§29 Tot el manuscrit, inclosos l'incipit, el colofó i les rúbriques, està copiat per la mateixa mà en escriptura gòtico-cursiva, similar a la rodona castellana (cf. Millares Carlo 1983: I, 217).<sup>145</sup> En constitueix una excepció la primera rúbrica, en lletra gòtica

---

<sup>145</sup> Les dimensions de la lletra varien al llarg del manuscrit, però la mà no canvia (cf. làms. 21 i 28).

llibraria i de cos molt superior a la resta del text, efectuada per l'il·luminador que va executar les caplletres del còdex (vegeu làm. 1.d).

Els ff. 1-28, corresponents als onze primers cants de l'*Infern*, han estat objecte de correccions sistemàtiques per una segona mà.<sup>146</sup> Si el copista es caracteritza per l'escriptura regular i acurada, pròpia d'un professional, la lletra del corrector és més cursiva, és a dir, executada apressadament i sense cura (Millares Carlo 1983: I, 10). La lletra arrodonida del copista, enfront de l'angulositat de l'escriptura del corrector, és un altre tret que distingeix ambdues mans (per a una descripció més detallada, vegeu làms. 10 i 11). Probablement el corrector s'ha d'identificar amb un usuari que intentava imitar la lletra de l'amanuense.

§30 Pel que fa a les tintes, l'incipit i el colofó han estat executats pel copista, en tinta blava (làms. 1.b i 35). Totes les rúbriques han estat executades *a posteriori* pel copista, en tinta vermella. L'absència de mescla de tintes i algunes rúbriques que no caben a l'espai reservat i continuen al final del primer vers del cant, com les dels cants X, XVII i XVIII de l'*Infern* (ff. 24r, 44v i 42r respectivament; vegeu làms. 16.a, 17.a, 18.a), demostren que es van realitzar en una segona fase.<sup>147</sup> Una altra prova és el fet que les rúbriques d'*Inf.* XVII i *Inf.* XVIII estan intercanviades, error posteriorment corregit mitjançant l'addició marginal de les lletres ·a· i ·b·. Si l'amanuense copiés els cants i les rúbriques en un sol acte de còpia, s'hauria saltat el cant XVII i hauria començat a copiar el XVIII, però no podria haver intercanviat les rúbriques corresponents (làms. 17-18).

El color de la tinta del text varia molt al llarg de l'obra: pot anar del color òxid clar fins al negre. La primera tercina presenta un color marró més fosc que la resta del text; en canvi, l'addició *era fallida* es fa per mà del copista i en la mateixa tinta que el text que segueix (làm. 1.d). La tinta de les correccions habitualment és més fosca (vegeu làm. 10.d), llevat d'alguns folis en què presenta un color més clar i aigualit.

§31 Quant a les inicials de tercina, estan executades pel copista en el mateix moment de la còpia, com ho demostren alguns errors (vegeu làm. 19), i han estat safranades posteriorment (làms. 10.b, 20-21.c), com també els èxplicits de cadascuna de les tres parts de l'obra.

---

<sup>146</sup> En cap de les descripcions anteriors del còdex no es feia referència a aquest fet; per exemple, Gallina (i també el *Proyecto Boscán*) afirma que totes les correccions estan realitzades per la mateixa mà del copista; vegeu GALLINA (1974-88: I, 40).

<sup>147</sup> El copista, per no deixar cap tercina incompleta a final de pàgina, reserva per a la rúbrica dues línies (si és breu) o cinc (si és més llarga); si quan posteriorment copia la rúbrica li sobra espai, deixa una o dues línies en blanc (vegeu làms. 12-15). El fet que l'amanuense hagi de calcular l'espai necessari per a les rúbriques i de vegades s'equivoqui pot indicar que el seu antígraf no estava distribuït de la mateixa manera i divergia en les mides de la caixa d'escriptura.



§32 El còdex presenta unes caplletres de dimensions considerables, però situades generalment dins de la caixa d'escriptura, a l'alçada de les inicials de tercina; de mitjana mesuren 20-25x20-25 mm, en funció de cada lletra. Les caplletres inicials de cada part de l'obra, però, són majors: d'uns 40x40 mm de mitjana, i 75x75 mm amb la decoració; la inicial de l'incipit mesura 30x30 mm, 35x35 amb la decoració (vegeu làms. 1.e, 20-21.a). Totes les caplletres estan indicades en petit pel copista (vegeu làms. 12, 34.b), tot i que a vegades l'il·luminador s'equivoca (làms. 15). S'han efectuat alternant blau i vermell i amb decoració a ploma. Totes han estat executades, però alguna manca de decoració a ploma (làms. 13).

### 3.12. CORRECCIONS

§33 El còdex ha estat objecte de dos processos de correcció: en un, les intervencions estan efectuades pel copista; en l'altre, estan executades per una mà diferent (per a la caracterització paleogràfica, vegeu §29; per a la repercussió en l'establiment del text, vegeu §§59-66 i §§96-97). Anomenaré E' les correccions del copista i E<sup>2</sup> les de la segona mà, a qui em referiré com a corrector; E serà la resta del contingut textual de L.II.18.

#### 3.12.1. *Correccions executades pel copista (E')*

§34 Es caracteritzen per la indicació de l'error amb un punt a la interlínia, damunt de la grafia o grafies a esmenar, i un altre punt al marge, generalment l'esquerre (làms. 22.c, 23.b, 25.a). En alguns casos, però, solament apareix un dels punts (làms. 22.c i 31.c), i ocasionalment, quan hi ha dos errors en el mateix vers, cadascun es marca amb un punt a la interlínia i dos punts separats al marge dret, que en cap cas es poden confondre amb els de l'altre procés de correccions (vegeu làms. 23.a). Normalment les intervencions estan efectuades en una tinta més fosca que la del text.

§35 El procés de correcció s'ha dut a terme en dues fases: indicació dels errors i execució de les correccions, com demostren diversos casos, esparsos al llarg del manuscrit, en què l'error ha estat assenyalat però la correcció no ha estat realitzada

(vegeu lám. 24).<sup>148</sup> En els tallers, generalment era un corrector qui repassava el text i indicava quins llocs calia recol·lacionar amb el manuscrit, labor que realitzava el copista, el qual executava les correccions (§68).

§36 Les correccions d'E' abasten tot el manuscrit, però no són gaire nombroses (es redueixen a un parell per cant, de mitjana). En la majoria dels casos, no és possible distingir la lliçó anterior, i les poques variants que es poden llegir no són significatives: normalment s'esmenen errors paleogràfics i en alguns casos ofereixen simples variants gràfiques.<sup>149</sup>

### 3.12.2. *Correccions executades per una segona mà (E<sup>2</sup>)*

§37 Es caracteritzen per la indicació marginal del/s error/s, generalment amb dos punts a la dreta, independentment del nombre d'esmenes a realitzar. La indicació també pot ser a l'esquerra, normalment per proximitat amb l'error, i ocasionalment poden aparèixer tres punts. Existeixen casos d'absència d'indicació marginal, però la mà és clarament del corrector (vegeu làms. 10.d, 25.b). Normalment la tinta de les correccions és més fosca que la del text (làms. 10.d, 26, 28, 33.c).

§38 Les correccions d'E<sup>2</sup> s'han efectuat sistemàticament en els onze primers cants de l'*Infern*; les indicacions reapareixen ocasionalment en cants posteriors; per exemple, a *Inf.* XIII.2, *Inf.* XVII.5, *Purg.* IX.4 (làms. 14, 17.b, 22.a), i són molt abundants al llarg de tot el cant XVIII de l'*Infern*, però no s'hi ha executat la correcció en cap cas, si bé sovint es pot detectar l'error assenyalat (vegeu làms. 30-31.b). No hi ha evidències que la distribució dels plec tingui relació amb aquests fets.

§39 El procés de correcció tenia dues fases: indicació marginal de tots els versos a esmenar i execució de les correccions. En són una prova tots els casos d'indicació marginal sense correcció: en trobem vint-i-sis al llarg dels primers onze cants de l'*Infern* (lám. 33.c) i són molt abundants al cant XVIII, en el qual sembla que no s'ha arribat a realitzar la segona fase (§69). Un altre indicatiu del procediment en dues etapes és que, en alguns folis (e. g. ff. 15r i 16r), el color de la tinta dels dos punts és diferent (més clar) que el de les correccions.

---

<sup>148</sup> Altres exemples són: *fo ont* (f. 84v): errada per *front*, indicada amb un punt damunt de la segona *o* i un altre al marge, però no s'ha executat la correcció, com tampoc en *ceh* (f. 85r), que és una errada per *cech* assenyalada amb el mateix sistema.

<sup>149</sup> Algunes correccions d'errors paleogràfics són: *regnats* corregint *reguats* (f. 8v), *si io* corregint *smo* (f. 49r), etc. També s'esmenen divergències merament gràfiques: *cells* (f. 110v): *c* corregint *s*; *dupstar* (f. 148r): *p* corregint *b*; *dolcz* (f. 161v), amb la *z* esborrada, etc.

§40 Les intervencions d'E<sup>2</sup> es van realitzar amb posterioritat a l'execució de les caplletres, com demostra la correcció de la caplletra d'*Inf.* IV (f. 9r), realitzada en tinta més fosca i assenyalada amb dos punts al marge dret (làm. 26.a). També va ser posterior a la decoració de les inicials de tercina (làm. 27.a). En canvi, el procés de correcció va ser anterior a la pèrdua del f. 10, ja que res no indica la llacuna d'*Inf.* IV.43-96 (§15, §23), mentre que l'omissió d'*Inf.* I.136 sí que ha estat restituïda (làms. 10-11.d).

§41 El nombre de correccions per cant és força elevat (una vintena, de mitjana). Hi ha molts casos en què no es pot distingir la lliçó anterior, però en altres sí, i llavors les correccions ofereixen variants significatives, cosa que fa pensar en la col·lació amb un altre exemplar de la traducció de Febrer (§59-66).

§42 En alguns casos coincideixen en un mateix vers els dos tipus d'indicació (E', un punt a sobre i un al marge; E<sup>2</sup>, dos punts al marge), que presumiblement assenyalen que s'hi ha intervingut doblement, si bé de vegades només s'ha efectuat una correcció. En alguns casos es poden aïllar les intervencions de cada tipus (II.120, IX.20), però en d'altres no (II.97, VI.5, VII.94; vegeu els aparats de l'edició).

Les intervencions conscients que ha sofert el còdex conservat amb la intenció de depurar-lo d'errors són una mostra de qualitat. Les correccions d'E', a més, constitueixen un altre indici a favor de l'elaboració del manuscrit en un taller.

### 3.13. ABREVIATURES, ANOTACIONS, *MANICULAE* I ORNAMENTACIÓ

§43 Les abreviatures emprades són les habituals en textos en català contemporanis (de consonants nasals, vocals, -us, -er-, -ri-, *per*, etc.). Hi ha només dues anotacions marginals de la mà i la tinta del copista, als vv. 86 i 113 del cant XVIII de l'*Infern*, *jason* (f. 46r) i *stercol* (f. 46v), que ja es devien trobar en el seu exemplar (làms. 30-31.a). La primera destaca simplement el nom mític, que apareix a l'interior del vers tant en l'original italià com en la traducció; trobem aquest tipus de glossa també en els manuscrits italians de la *Commedia* (vegeu la nota al vers i Boschi Rotiroti 2004: 206 i 210). Pel que fa a la segona, en la traducció apareix el mot *merda* a l'interior del v. 113 i també al v. 116, mentre que en el text italià solament es troba al v. 116; els manuscrits italians llegeixen unànimement *sterco* al v. 113. L'anotació marginal *stercol* seria la

l·liçió original de Febrer, que hauria sobreviscut en glossa o en una correcció visible a l'exemplar d'E (vegeu la nota al vers).<sup>150</sup>

§44 Al f. 137v, a continuació del reclam, en tinta negra i lletra que es pot situar entre els segles XVIII-XIX, es pot llegir: «la paj corres- | pondiente o que a esta sigue que es la | Cxxxviiij esta colocada entre las fojas | Clxxxxviiiij y CC.» Probablement l'autor de la inscripció fou un usuari que s'adonà de la transposició del f. 138 i en volia advertir els futurs lectors (làm. 32).

§45 Es poden observar diverses *maniculae*, en una tinta grisosa i aquosa, diferent de la resta de tintes del còdex, però només al llarg de l'*Infern*: 4v (làm. 33.b), 18r, 24v, 25v. Al f. 112r, al marge, s'ha escrit *nota*, d'una mà diferent de la del copista i de la del corrector, en tinta més fosca que la resta del text.

§46 El còdex no conté miniatures de cap mena. A banda de la decoració a ploma de les caplletres, més elaborada en els primers fulls de cada part de l'obra, totes les inicials de tercina i els èxplicits estan safranats. També hi ha diverses inicials de tercina decorades, a vegades amb motius antropomòrfics: una cara a la primera inicial de 4v (làm. 33.a), 70v i 171v (làm. 34.a). Un altre detall ornamental és l'allargament de les astes ascendents de lletres com la *ela* o la *be*, quan es troben al primer vers de la pàgina (vegeu làms. 16.b, 17.c).

### 3.14. DATACIÓ

§47 Fins ara, cap de les descripcions codicològiques de L.II.18 no el data més enllà del primer terç del segle XV, en la majoria dels casos per influència del colofó (làm. 35):

Explicit tercius liber paradisi Comedie dantis | alicherij poete de fflorençia translatus et scrip | tus manu propria ab andrea ffebroarij Algutzi | rio dominj Alfonsi dei gratia Regis aragonum derit | timis seu versibus vulgaribus cathalanos gracias | altissimo deo et gloriose matri sue virgini Marie

---

<sup>150</sup> Vegeu WITTLIN 1979. Per la documentació que n'ofereixen els diccionaris, sembla que el mot *fem* era el d'ús més habitual a l'edat mitjana, seguit de *merda* (*DCVB*, s. v., amb el present passatge i un document d'arxiu com a exemples; FARAUDO, s. v., el registra en Bernat Metge i, s. v. *alfabia*, en el *Decameron*). L'ús d'*estèrcol*, segons es desprèn de les obres lexicogràfiques consultades, sembla que estava més aviat restringit al camp científic, particularment de la medicina (vegeu *DCVB* i FARAUDO, s. v.).

Completat més avall:

Completum fuit prima die mensis augusti | anno a natiuitate domini MCCCCxxviiiij | in  
Ciuitate nobili Barchinone Amen.

Cal plantejar-se, però, si és propi de la còpia conservada o bé és el de l'original que s'ha anat reproduint al llarg de la transmissió de l'obra. No es tracta de l'habitual colofó en què el copista s'identifica i data la finalització de la seva labor, sinó que sembla referir-se a la culminació de la traducció: per tant, a l'original, autògraf, de Febrer («translatatus et scriptus manu propria ab andrea ffebroarij»).<sup>151</sup> El manuscrit L.II.18, però, no és un autògraf (no conté variants o correccions d'autor) ni un idiògraf, ja que abunda en errors que no haurien passat per alt a Febrer (§53-57). Les correccions d'E<sup>2</sup> tampoc no s'hi poden vincular perquè algunes són trivialitzacions evidents del text d'E i no s'hi esmenen diversos errors manifestos (§58). Tampoc no es tracta d'un exemplar de presentació, que sens dubte mostraria una factura més luxosa, com la del manuscrit bellament il·luminat, avui perdut, que s'havia conservat a Sant Miquel dels Reis (§3). L'explicació més probable, doncs, és que el colofó de l'autògraf es va anar reproduint al llarg de la transmissió manuscrita fins arribar a L.II.18, de manera que dataria la traducció de la *Commedia* i no pas la còpia conservada.<sup>152</sup>

Tanmateix, existeix una altra possibilitat interpretativa que ha estat adoptada per alguns estudiosos. El text citat més amunt es podria dividir en dues parts: l'èxplicit (fins a «Marie»), que reproduiria l'original, i el colofó (de «Completum» fins al final), que dataria la còpia conservada (o un model d'aquesta en el cas que també s'hagués copiat),

---

<sup>151</sup> Segons RUBIÓ I BALAGUER, «El 1 de agosto de 1429, el mismo Febrer escribe el *explicit* de su versión en la ciudad de Barcelona, en la copia autógrafa, no borrador sino caligráfica, hoy conservada en El Escorial» (1953: 790). Altres estudiosos, com AMADOR DE LOS RÍOS (1852: 611-12), tampoc no van dubtar a afirmar que el manuscrit era autògraf. Posteriorment, la crítica ha desestimat aquesta hipòtesi (vegeu GALLINA, 1957: 245-47; 1974-88: I, 40-42).

<sup>152</sup> Així ho entén també Martí de Riquer, que assumeix el 1429 com a data de finalització de la traducció (§3). Es dona el mateix cas, per citar un exemple especialment proper, en la traducció catalana del *Decameron*, acabada a Sant Cugat del Vallès el 5 d'abril de 1429, d'acord amb el colofó reproduït en la còpia manuscrita que es conserva a la Biblioteca de Catalunya («fo acabada la present translació dimarts que comptavam v dies del mes d'abril | en l'any de la fructificant Incarnació del fill de Déu MCCCCXXVIII en la vila de Sanct Cugat del Vallès | Ací feneix la deena e darrera jornada del libre appellat de Cameron | nominat Lo Princep Galeot | en altra manera Lo Cento novel·la», *apud* RENESTO 2001: 301-302). Aquest còdex es pot datar a la primera meitat del segle XV, a partir de la grafia i les filigranes del paper, però ha de ser posterior a 1429 perquè, segons sostenen COLÓN (1978: I, 235-253) i RENESTO (2001: 302), ha de ser una còpia, de manera que el copista «ha quindi copiato dal proprio antigrapho anche il *colofon*» (RENESTO 2001: 303). Per a la traducció catalana del *Decameron*, vegeu també BADIA 1973-74 i RENESTO & HERNÁNDEZ 2005.

de manera que la traducció hauria de ser anterior al primer d'agost de 1429.<sup>153</sup> Rebaten aquesta hipòtesi, però, diversos indicis paleogràfics i codicològics que assenyalen una datació més tardana de L.II.18, com s'exposarà a continuació.<sup>154</sup>

§48 En primer lloc, cal advertir que és difícil concretar amb fiabilitat la data del manuscrit atenent solament a criteris paleogràfics, ja que un professional de l'escriptura podia arribar a exercir més de vint anys i la seva lletra podia presentar característiques arcaiques juntament amb trets més moderns, com succeeix amb la mà del copista de L.II.18. Per exemple, la decoració de les inicials de tercina, especialment la realitzada amb motius antropomòrfics (§46; làms. 10-11.a, 33.a, 34.a), situaria la còpia a la segona meitat del segle XV; no obstant això, s'observen restes de característiques bastardes (per tant, més antigues) en algunes grafies, especialment la essa llarga (de traços gruixuts al centre i més prims al final; vegeu làms. 10-11.e). Tanmateix, els especialistes consultats coincideixen a situar la mà del copista a la segona meitat del segle XV. La comparació amb alguns manuscrits datats o datables també apunta en aquesta direcció. Si bé, a diferència d'altres llengües, no disposem d'un catàleg de manuscrits datats i datables en llengua catalana, podem observar que la lletra del copista presenta similituds amb la del blanquer Bernat Nicolau, que copià el *Purgatori* dantesc en la llengua original el 1460 (una segona mà hi afegí glosses en italià i en català),<sup>155</sup> o la de l'amanuense que copià la traducció catalana de la *Isagoge* de Johannitius a principi de la segona meitat del segle XV.<sup>156</sup> Pel que fa a la mà del corrector (vegeu làms. 10.e, 26.a, 28-29.a), que no sembla un professional de l'escriptura, és posterior a la del copista i es pot situar més aviat cap a final del XV.

§49 Per altra banda, la filigrana del paper també és un indicatiu, per bé que no definitiu, de la datació tardana del manuscrit. Com s'ha observat més amunt (§16), el carro de L.II.18 és idèntic al catalogat per Briquet amb el número 3540, datat l'any

---

<sup>153</sup> Així es creu a BITECA, en què s'identifica la data del colofó amb la de la còpia conservada, i se situa la finalització de la traducció el 8 de setembre de 1423, sense justificar l'origen d'aquesta data. El *Proyecto Boscán* data la traducció, amb un interrogant, entre 1423 i 1429, i la còpia el 1429 (val a dir que tots dos catàlegs descriuen la lletra com a «gòtica del primer terç del segle XV»). GALLINA (1974-88: I, 37) no es pronuncia taxativament sobre la qüestió: «Aquesta indicació [de l'èplicit] sembla referir-se a la conclusió del treball de Febrer; però no descartem en absolut que faci al·lusió a la conclusió de la còpia».

<sup>154</sup> Vull agrair en aquest punt les opinions qualificades dels Drs. Jesús Alturo, Alberto Bleuca, Lluís Cifuentes, Marco Cursi, Anna M. Gudayol, Sadurní Martí, Albert Soler i Jaume Torró. Només es poden atribuir a mi, però, els errors que hagi pogut cometre en les conclusions.

<sup>155</sup> BOHIGAS (1961: 262-63): reproducció dels ff. 18r i 21v del ms. H 397 de la Hispanic Society of America de Nova York.

<sup>156</sup> CIFUENTES (2002: 411, làm. 1): reproducció del f. 1r del ms. esp. 508 de la Bibliothèque Nationale de París.

1470, tot i que hi ha filigranes molt semblants documentades en una data més reculada, atès que les del tipus *char* foren de les més usades.

§50 A la llum d'aquests indicis, segons els quals la còpia conservada dataria de la segona meitat del segle XV, el més plausible és que el colofó sencer sigui una reproducció de l'original, de manera que la traducció s'hauria culminat el primer d'agost de 1429. Podria ser que en una data propera Febrer en lliurés un bell exemplar de presentació a Alfons el Magnànim, que en aquell any va passar diverses temporades a Barcelona amb la seva esposa (§3).

### 3.15. CONCLUSIONS DE LA DESCRIPCIÓ CODICOLÒGICA

§51 El manuscrit L.II.18, l'únic que ens ha pervingut de la traducció de Febrer, no és un exemplar de presentació, donada la seva matèria escriptural (paper en lloc de pergamí), l'enquadració pobre amb què probablement va ingressar a El Escorial, la manca de miniatures al llarg del còdex (fet que no exclou que n'hi pogués haver una als folis inicials perduts) i l'abundància d'errors que el traductor hauria advertit si n'hagués controlat la còpia. La seva qualitat, però, no es pot negar: l'ús del mateix paper al llarg de tota l'obra, la uniformitat en l'estructura fascicular (el sextern, llevat de comptades excepcions), l'execució de totes les rúbriques i caplletres, la regularitat en la distribució del text per tal de respectar les unitats estròfiques, l'escriptura regular i acurada, pròpia d'un professional, i el fet que hagi estat corregit sistemàticament per tal de depurar-lo d'errors, en són evidències suficients. A la llum de totes aquestes característiques, sembla molt probable que el còdex es degui a la labor d'un taller.

Amb la pèrdua dels dos folis inicials del manuscrit, que presumiblement contenien la dedicatòria i/o la taula de continguts, segurament s'han extraviat dades precioses sobre les circumstàncies i les motivacions de Febrer a l'hora d'emprendre una traducció de la *Commedia* de Dante, i en vers.

Els indicis paleogràfics i la filigrana del paper permeten datar el manuscrit a la segona meitat del segle XV. L'estudi textual, com veurem tot seguit, aporta més proves en aquest sentit, ja que fa pensar en una transmissió del text conservat no pas immediata a la traducció original, acabada el primer d'agost de 1429.

#### 4. ESTABLIMENT DEL TEXT: DE FEBRER AL MANUSCRIT L.II.18

§52 Com s'ha vist en el capítol anterior (§§47-50), és probable que entre l'original de Febrer i L.II.18 hi hagi hagut un procés de transmissió no pas immediat, fet que determinarà els criteris d'establiment del text editat. Reprenem ara aquesta hipòtesi per il·lustrar-la amb exemples textuais.

##### 4.1. L.II.18 ÉS UNA CÒPIA NO CONTROLADA PER L'AUTOR

§53 A continuació es demostrarà amb exemples textuais que L.II.18 no és autògraf ni idiògraf (i.e. una còpia controlada per l'autor), reprenent l'argumentació iniciada més amunt (§§47-50), segons la qual el còdex es podria datar a la segona meitat del segle XV, fet que impossibilita l'execució o el control de la còpia per part de Febrer, que va morir entre 1441 i 1444 (§1.23). Si el manuscrit fos una còpia en net executada per ell mateix o per altri, i revisada per l'autor, no contindria errors com els següents.

##### 4.1.1. *Errors que fan el vers inintel·ligible*

###### § 54 [1] *Inf.* III.70-75

E puys, guardant ultra per los stremps,  
viu molt gran gent a riba d'un gran flum;  
per qu'eu li dix: «**Mestre**, prech te per temps  
sapia qui son, e quin e qual costum  
los fa parer del trespesar volon,  
sagons que jo esguard per lo poch lum».

E poi ch'a riguardar oltre mi diedi,  
vidi genti a la riva d'un gran fiume;  
per ch'io dissi: «**Maestro**, or mi concedi  
ch'i' sappia quali sono, e qual costume  
le fa di trapassar parer sì pronte,  
com' i' discerno per lo fioco lume».

72 Mestre] mostre *E*

L'error, causat per l'habitual confusió gràfica entre *e* i *o*, s'ha d'atribuir indubtablement a un copista, ja que en resulta la substitució del vocatiu referit a Virgili per una forma verbal.



[2] *Inf.* III.121-126

«Ffillol meu», dix lo mestre ensenyats,  
«cells qui moren en la ira de Deu,  
tots pervenen aci de tots regnats;  
e prests stan **a trespasar** lo freu,  
on divinal justícia·ls esprona,  
si que la por los torna en desig leu.

«Figliuol mio», disse 'l maestro cortese,  
«quelli che muoion ne l'ira di Dio  
tutti convegnon qui d'ogne paese;  
e pronti sono **a trapassar** lo rio,  
ché la divina giustizia li sprona,  
si che la tema si volve in disio.

124 a trespasar] etrespasat *E*

La lliçó d'E, potser explicable per atracció de la terminació de *prests*, malmet la sintaxi del passatge.

#### 4.1.2. *Llacunes*

§55 Deixant de banda les llacunes degudes a la pèrdua de folis (§15), manquen totalment els versos corresponents a *Inf.* XXI.40 i a *Purg.* XVI.32-34, si bé és cert que ja podrien haver faltat en el model italià del traductor. En diversos casos, però, l'evident omissió d'alguns mots hauria d'haver estat detectada per Febrer:

[3] *Inf.* I.112-117

D'on, per ton prou, jo veig que mes te val  
venir ab mi, e jo sere te guida,  
e traure·t ich per lo loch eternal;  
hon hoyras la desperada estrida,  
veuras los antichs esperits dolents,  
qui **cascu** d'els la segona mort crida;

Ond' io per lo tuo me' penso e discerno  
che tu mi segui, e io sarò tua guida,  
e trarrotti di qui per loco eterno;  
ove udirai le disperate strida,  
vedrai li antichi spiriti dolenti,  
ch'a la seconda morte **ciascun** grida;

117 cascu] *om. E*

El vers, a més d'hipomètric, resulta imperfecte sintàcticament i semàntica.

[4] *Inf.* II.13-15

Tu dius que **de** Silvio l'alt parent,  
corruptible encara, a l'inmortal  
segle ana, e fo sensiblement.

Tu dici che **di** Silvio il parente,  
corruttibile ancora, ad immortale  
secolo andò, e fu sensibilmente.

13 de] *om. E*

L'*alt parent* de Silvio és Enees, que, segons reporta Virgili, va penetrar a l'Avern en vida. La lliçó d'E és possible sintàcticament, però obeeix, òbviament, a una banalització del passatge.

#### 4.1.3. *Errades que vulneren la rima o provoquen irregularitats mètriques*

§56 [5] *Inf.* IV.127-132

E Bruto viu, cell qui gita Tarqui;  
Lucrecia, Marcia, Julia, **Cornilla**,  
e sol, a ppart, viu yo lo Salladi.

E pux que yo alçe un poch la **cilla**,  
viu lo mestre de tots aquells qui stan  
entre la filosofica **familla**.

Vidi quel Bruto che cacciò Tarquino,  
Lucrezia, Iulia, Marzia e **Corniglia**;  
e solo, in parte, vidi 'l Saladino.

Poi ch'innalzai un poco più le **ciglia**,  
vidi 'l maestro di color che sanno  
seder tra filosofica **famiglia**.

130 cilla] *cella E*

El traductor ha volgut mantenir la rima italiana i ha pres els mots directament del seu model. Al v. 130, però, algun copista ha corromput la rima catalanitzant *cilla* en *cella* (*cilla* torna a aparèixer al llarg de la traducció; vegeu la nota a *Inf.* IV.130).

[6] *Inf.* V.112-117

E jo respus, e comense: «Ay, las!  
Quant dolç pensar, quant desir **amoros**  
mena aquests a tant doloros pas!»

Puys me gire parlar a ells **amdos**,  
e començe: «Francescha, ells teus martirs  
plorar me fan, e trist e **piados**.

Quando rispuosi, cominciai: «Oh lasso,  
quanti dolci pensier, quanto disio  
menò costoro al doloroso passo!».

Poi mi rivolsi a loro e parla' io,  
e cominciai: «Francesca, i tuoi martiri  
a lagrimar mi fanno tristo e pio.

113 amoros] amors *E*

L'errada fa el vers hipomètric i repercuteix en el sentit i en la rima.

#### 4.1.4. *Repeticions*

§57 [7] *Inf.* III.79-81

E jo ab sguard molt vergonyos e bas,  
tament mon dit no li fos stat greu,  
tro sus al flum al parlar mis compas.

Allor con li occhi vergognosi e bassi,  
temendo no 'l mio dir li fosse grave,  
infino al fiume del parlar mi trassi.

79-80 e bas, / tament] **e bas** / **Ebastament** *E*

L'error de còpia, produït en el dictat intern (i facilitat per l'existència de la locució “a bastament”), sens dubte hauria estat advertit pel traductor.

#### 4.1.5. *Correccions que trivialitzen el text*

§58 Algunes de les correccions d'E<sup>2</sup> no es poden atribuir de cap manera a Febrer, ja que malmeten el text correcte d'E. Això ens assegura que el corrector no pot ser el traductor, ni pot reproduir les correccions d'aquest en un còdex anterior.

[8] *Inf.* II.25-30

Per est anar, d'on tu **vantas** aquell,  
entis coses que li for occayso  
de victoria e del papal mantell.

Ana hi puxs lo Vas d'eleccio,  
per portar ne confort a aquella fe  
qui es principi de salveçio.

Per quest' andata onde **li dai tu vanto**,  
intese cose che furon cagione  
di sua vittoria e del papale ammanto.

Andovvi poi lo Vas d'elezione,  
per recarne conforto a quella fede  
ch'è principio a la via di salvazione.

25 *vantas*] *vantas E*, *venras E*<sup>2</sup>

En aquest passatge, Dante parla del descens d'Enees a l'Avern, que Virgili va glorificar en el seu poema èpic. La correcció *venras* és una *lectio faciliior*, probablement atreta per *anar*. La lliçó d'E, *vantas*, s'acorda amb l'italià *li dai tu vanto* ('li dónes glòria, el lloes').

[9] *Inf.* IV.125-126

De l'altre part viu yo lo rey Lati,  
qui ab **Levina**, sa filla, sahia.

da l'altra parte vidi 'l re Latino  
che con **Lavina** sua figlia seadea.

126 *Levina*] *le vina E*, *le njna E*<sup>2</sup>

Aquí Dante enumera els personatges que va veure als llimbs, al castell dels esperits mages. La correcció *le njna*, 'la noia', és una banalització de l'antropònim *Levina* explicable per l'habitual confusió entre *n* i *u*.

#### 4.2. ELS ANTÍGRAFS D'E I D'E<sup>2</sup>

§59 Un cop demostrat que L.II.18 no és una còpia controlada per l'autor, s'intentarà dilucidar quines relacions textuais s'estableixen entre E i E<sup>2</sup> i entre aquests i l'original de Febrer o els seus possibles intermediaris per tal de decidir el tractament que ha de rebre E<sup>2</sup>: si és un *codex descriptus* d'E, és a dir, si només innova a partir d'E, només podrà ser un suport orientatiu en l'edició; si E<sup>2</sup> corregeix E a partir del model d'E (immediatament o poc després de la còpia d'E) caldrà acceptar totes les seves lliçons; si, en canvi, E<sup>2</sup> col·laciona E amb un exemplar diferent del model d'E, caldrà tractar-lo com a testimoni

independent i examinar críticament cadascuna de les variants que ofereix per decidir-ne la validesa en cada cas.

#### 4.2.1. *E<sup>2</sup> segueix un exemplar diferent d'E*

§60 Per tal d'establir un criteri de tractament d'E<sup>2</sup> en relació amb E, cal veure si n'és un *codex descriptus*. És evident que l'antígraf d'E no pot ser E<sup>2</sup> perquè el segon s'ha efectuat amb posterioritat al primer. Pel que fa a les correccions d'E<sup>2</sup>, en canvi, podrien haver estat realitzades *ope ingenii*, sense cap altre exemplar de la traducció que el mateix E. Els exemples següents, però, demostren que el corrector va col·locar E amb un altre exemplar de la traducció, ja sigui el mateix que havia servit de model a E o un altre de diferent. L'exemple més contundent és la restitució de l'últim vers del primer cant de l'*Infern*.

[10] *Inf.* I.130-136

Jo li repus: «Voler e que t requira,  
per aquell Deu que tu no conaguist,  
per ço que yo fuga aquest mal plen d'ira,  
que tu ma mens lla hon ara diguist,  
fins que veja la porta de sent Pera  
e cells qui dius qu'estan en loch tan trist».  
Lavors se moch, e yo l'ani derrera.

E io a lui: «Poeta, io ti richeggio  
per quello Dio che tu non conoscesti,  
a ciò ch'io fugga questo male e peggio,  
che tu mi meni là dov' or dicesti,  
sì ch'io veggia la porta di san Pietro  
e color cui tu fai cotanto mesti».  
Allor si mosse, e io li tenni dietro.

136 *om. E, add. E<sup>2</sup>*

La pèrdua d'*Inf.* I.136 es pot haver produït fàcilment perquè no vulnera cap unitat de significat sinó que és una frase solta, merament narrativa. E<sup>2</sup> no podria haver restituit el vers sense un exemplar de la traducció.

[11] *Inf.* I.64-66

E com jo viu aquest al gran desert,  
«Hajes merçe de mi», cride a luy,  
«ques que t sies, o ombra o home cert».

Quando vidi costui nel gran diserto,  
«Miserere di me», gridai a lui,  
«qual che tu sii, **od** ombra od omo certo!».

66 o ombra] ombra *E*, o ombra *E*<sup>2</sup>

Aquí Dante, esporuguit per la lloba, implora l'auxili de Virgili. L'addició d'*E*<sup>2</sup> és innecessària tant per al sentit com per a la mesura del vers (de fet, força a l'elisió de la conjunció, en contacte amb la *o* tònica inicial del mot següent), de manera que no es pot deure a una conjectura del corrector.

[12] *Inf.* V.52-60

«La primera d'aquells de qui novella  
tu vols saber», dix ell, «fo la regina  
emperadriu de Babillonia vella.

A vici de lutzuria **fon clina**  
tant, que libit feu licit en sa lig,  
per scusar lo crim de si, mesquina.

Ella es Semiramis, de qui hom lig  
que suchsey a Nino, e fon sa sposa:  
tench la terra que lo Soldan corig.

«La prima di color di cui novelle  
tu vuo' saper», mi disse quelli allotta,  
«fu imperadrice di molte favelle.

A vizio di lussuria **fu sì rotta**,  
che libito fé licito in sua legge,  
per tòrre il biasmo in che era condotta.

Ell' è Semiramis, di cui si legge  
che succedette a Nino e fu sua sposa:  
tenne la terra che 'l Soldan corregge.

55 fon clina] fon clina *E*, fon ci clina *E*<sup>2</sup>

L'addició del corrector enfosqueix la intel·ligibilitat del vers i el fa hipermètric (llegint *lutzuria* amb hiat, com és habitual, cf. *Purg.* VII.102 i XXVI.42). No pot ser una innovació d'*E*<sup>2</sup> perquè demana un procés de corrupció previ: és probable que un antecedent d'*E*<sup>2</sup> llegís *fon nclina* (error a partir de *fon clina* o *fo enclina*) i que l'exemplar d'*E*<sup>2</sup> o el corrector interpretessin la primera *n* de *nclina* com *ci*, per la semblança gràfica.

[13] *Inf.* XI.1-3

Sobre l'astremitat d'una altra riba  
que fan pedres grans rotes a rredor,  
vinguem sobre molt **pus** cruel stiba;

In su l'estremità d'un'alta riba  
che facevan gran pietre rotte in cerchio,  
venimmo sopra **più** crudele stipa;

3 pus] *om E*, *pus E*<sup>2</sup>

El corrector es podria haver adonat de la hipometria del vers, però sense un exemplar diferent d'E no hauria sabut quin mot hi mancava.

#### 4.2.2. *Ni E ni E<sup>2</sup> no són una còpia directa de l'original de Febrer*

§61 Un cop demostrat que L.II.18 no és una còpia controlada per l'autor i que E<sup>2</sup> es basa en un exemplar (el mateix model d'E o un altre), caldrà examinar, en la mesura del possible, les circumstàncies de la transmissió de la traducció. En primer lloc, cal suposar un intermediari entre l'original ([O]) i la còpia que ens ha pervingut, incloses les correccions d'E<sup>2</sup>. Dit d'una altra manera, a continuació s'intentarà demostrar que E i E<sup>2</sup> tenen un antecedent comú ([x]) diferent d'[O], és a dir, que no són apògrafs (i.e. còpies executades a partir del text original, però no controlades per l'autor; Martínez-Gil 2001: 24). Més amunt (§47-50) hem vist alguns indicis que fan pensar en una transmissió del text no pas immediata; per exemple, el temps transcorregut entre la culminació de la traducció (1429) i la factura del còdex conservat, datable probablement a la segona meitat del segle XV, i el fet que s'hagi executat molt possiblement en un taller. Les evidències textuais són encara més reveladores: l'abundància d'errors manifestos d'E (reflectits en un aparat no pas migrat), molts dels quals no han estat corregits per E<sup>2</sup>, fa pensar que ja es trobaven en un antecedent comú i, per tant, serien errors comuns, si bé no es pot afirmar amb total seguretat que les lliçons d'E siguin iguals a les del model d'E<sup>2</sup> quan el corrector no intervé en el text.<sup>157</sup> Disposem d'alguns errors conjuntius que demostren l'existència d'una intermediació ([x]) entre l'original perdut ([O]) i els testimonis que conservem.

[14] *Inf.* VII.40-42

Ez ell a mi: «Tots **foren** indirechs  
de lur pensa en la primera vida,  
car, despenent sens modo, foren cechs.

Ed elli a me: «Tutti quanti **fuor** guerci  
si de la mente in la vita primaia,  
che con misura nullo spendio ferri.

40 foren] ferem E, feren E<sup>2</sup>

---

<sup>157</sup> Per exemple, vegeu més avall, [39]: E conté una lliçó errònia, *sagura* (en lloc de *segua*, “cega”), que no ha estat corregida per E<sup>2</sup>, tot i que s'hagi realitzat una col·lació sistemàtica, probablement al dictat, entre E i el model d'E<sup>2</sup> (§69).

Virgili parla dels avars i els pròdigs. Evidentment, [O] havia de dir *foren*. En la transmissió es va produir un error paleogràfic provocat per la similitud entre *e* i *o*, molt acusada en alguns copistes, que va donar com a resultat la lliçó *feren* ([x]), transmesa per E<sup>2</sup>. La corrupció d'[x], però, encara es va agreujar més, potser per la mala interpretació d'una abreviatura, i va esdevenir *ferem* a E.

[15] *Inf.* VIII.43-48

Puys sobre l coll los seus brassos me mes,  
bessant me el volt, e dix: «Arma esdenyosa,  
beneyt'es ley qu'en tu cintura pres.

Perque 'n lo **mon** fo persona ergullosa,  
no fora bo tornar lo en memoria:  
tal es l'ombra d'ell açi furiosa.

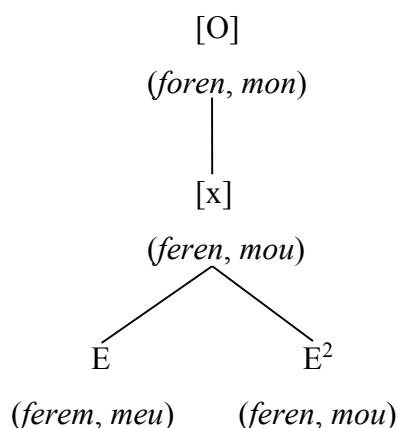
Lo collo poi con le braccia mi cinse;  
basciommi 'l volto e disse: «Alma sdegnosa,  
benedetta colei che 'n te s'incinse!

Quei fu al **mondo** persona orgogliosa;  
bontà non è che sua memoria fregi:  
così s'è l'ombra sua qui furiosa.

46 mon] meu E, mou E<sup>2</sup>

El savi mestre de Dante recorda el pecat de Filippo Argenti. La lliçó original *mon* (cf. *mondo*) s'ha corromput en *mou* ([x]) per un dels errors paleogràfics més comuns (la confusió entre *n* i *u*). E<sup>2</sup> manté l'errada, mentre que E hi afegeix un altre error per similitud gràfica (entre *e* i *o*) i *mou* esdevé *meu*.<sup>158</sup>

§62 Sabent que E<sup>2</sup> no depèn d'E, i atenent als errors [14] i [15], es pot conjecturar la filiació següent:



<sup>158</sup> Una altra interpretació del fenomen, crec que menys convincent, és que [x] mantingués la lliçó original *mon*, i que les corrupcions en *mou* i en *meu* es produïssin independentment. La primera, si no es disposava del model italià, podia arribar a fer sentit amb l'accepció de 'manera' (habitual, per exemple, en Ramon Llull; vegeu *DCVB* i *NGGL*, s. v. «mou»), interpretant-se com a 'manera de ser', 'tarannà'.



#### 4.2.3. *E i E<sup>2</sup> es basen, probablement, en antígrafs diferents*

§63 Sabem que E<sup>2</sup> és un procés de correcció posterior a la còpia d'E; sabem que E<sup>2</sup> no és una correcció d'E feta *ope ingenii*, sinó que demana un exemplar amb lliçons diferents d'E; sabem que E i E<sup>2</sup> han de tenir un antecedent comú altre que l'original. La qüestió, llavors, és si aquest antecedent comú [x] a E i E<sup>2</sup> explica, o no, totes les variants entre E i E<sup>2</sup>, o si cal suposar alguna còpia intermèdia entre [x] i E i E<sup>2</sup>. Dit planerament, ens convé saber si el corrector (E<sup>2</sup>) es limitava a corregir E tornant a l'antígraf d'E o si corregia E a partir d'un exemplar diferent. A continuació es justifica la hipòtesi segons la qual E tindria un antígraf [E], i E<sup>2</sup> un antígraf diferent [E<sup>2</sup>], tots dos derivats de [x].

En aquest punt, cal recordar que E ha sofert un procés de correcció diferenciat d'E<sup>2</sup>, que he anomenat E', executat per la mateixa mà del copista, que es limita a esmenar errors de còpia (a vegades divergències merament gràfiques) i tendeix a anul·lar totalment les lliçons anteriors (§33-36). Tenint en compte aquestes dades, la hipòtesi més explicativa és que E' es produeixi en primer lloc, abans de donar per acabat el còdex, per poder oferir un millor resultat. Es pretén depurar d'errors E al màxim, però sense que la presentació del manuscrit se'n ressentís (per això E' anul·la en la majoria dels casos la lliçó anterior i les correccions estan executades per la mateixa mà que ha copiat el text). Amb tot, després d'aquest primer procés de correccions, resta un gran nombre d'errors, inclosa la llacuna d'*Inf.* I.136, restituit a E<sup>2</sup>. La hipòtesi més econòmica és que la majoria d'errors ja es trobessin en l'antígraf d'E ([E]), que seria un intermediari entre [x] i E no comú a E<sup>2</sup>; altrament no s'explicarien correccions com les exemplificades a [11] i [13].

§64 Pel que fa a l'antígraf d'E<sup>2</sup> ([E<sup>2</sup>]), hi ha proves de pes per pensar que no és [x] sinó un antecedent no comú a E. Hi ha alguns casos en què E<sup>2</sup> ha intervingut en una lliçó correcta d'E i n'ha resultat un vers sense sentit, cosa que no es pot deure a una conjectura del corrector (E<sup>2</sup>), sinó a la col·lació d'E amb un exemplar ([E<sup>2</sup>]) transmissor de variants no sempre vàlides. En primer lloc, cal recordar els exemples [8] i [9], en què el resultat de la correcció és una trivialització del text que l'allunya de l'obra italiana. A [9] també es mostra que el corrector introdueix errors d'origen paleogràfic, com en els casos següents:

[16] *Inf.* VII.36-39

E jo, **que** 'via·l cor quasi compunt,  
digi: «Mestre, ara·t prech me demostra  
qui son aquests. Foren tots clerchs, ho lechs,  
cests coronats a la sinistra nostra?»

E io, **ch'avea lo** cor quasi compunto,  
dissi: «Maestro mio, or mi dimostra  
che gente è questa, e se tutti fuor cherchi  
questi chercuti a la sinistra nostra.»

36 que 'via·l] que vial *E*, que mal *E*<sup>2</sup>

Dante interroga el seu mestre sobre els pecadors punits al quart cercle, els avars i els pròdigs. La correcció vulnera el sentit del vers i la correcció mètrica. Probablement l'origen de l'error és paleogràfic, com a [9] i [17].

[17] *Inf.* VII.7-12

Puys, vers aquell **nas** inflat se gira,  
e dix tot alt: «Calla, maleyt lop!  
Consuma ab tu la rabia deça.  
No es sens gran raho l'enar al cup,  
qu'axi·s voll lla on l'ercangel Miquel  
venjança feu del teu superbo strup».

Poi si rivolse a quella 'nfiata **labbia**,  
e disse: «Taci, maladetto lupo!  
consuma dentro te con la tua rabbia.  
Non è sanza cagion l'andare al cupo:  
vuolsi ne l'alto, là dove Michele  
fé la vendetta del superbo strupo.»

7 nas] nas *E*, vas *E*<sup>2</sup>

Ens trobem a l'inici del quart cercle: els viatgers topen amb el «maleït llop» Plutó. El mot *nas*, referit al musell del llop (cf. l'italià *labbia*), inflat per la ràbia, fa plenament sentit. En canvi, cap de les accepcions documentades de *vas* no té cabuda en aquest context. Sembla que [E<sup>2</sup>] conté un error paleogràfic de confusió de *n* i *u*, i el corrector el reproduceix.

[18] *Inf.* I.37-42

Temps era del principi del mati,  
e'l sol muntava ab aquells senyals  
qu'eran ab ell lla com l'amor divi  
mogue primer les coses **mundials**;  
si com fo be de sperar occayso  
la gaya pell de semblants animals,

Temp' era dal principio del mattino,  
e 'l sol montava 'n sù con quelle stelle  
ch'eran con lui quando l'amor divino  
mosse di prima quelle cose belle;  
si ch'a bene sperar m'era cagione  
di quella fiera a la gaetta pelle

40 mundials] mundials *E*, mundenals *E*<sup>2</sup>

La correcció és una innovació, ja que *mundenals* és la forma catalana medieval, mentre que *mundials* ha de provenir de l'occità (*PD*, s. v. “mondial”) o de l'italià; *mundials*, doncs, no fóra un error de còpia, sinó una lliçó difícil.

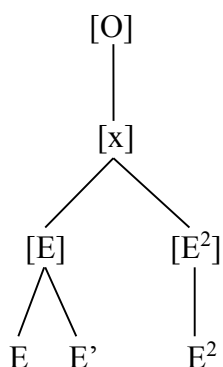
§65 Com a últim exemple, reprenem [10] (vegeu làms. 10 i 11): E omet el vers *Lavors se moch, e yo l'ani derrera* (*Inf.* I.136) i *E*<sup>2</sup> el restitueix. Es podria pensar que el vers figurava a l'antígraf ([E]) i que el copista (E) se'l salta, però no és probable que sigui així: en primer lloc, sembla que en el procés de correcció d'*E*' aquesta llacuna no hauria passat inadvertida; a més, es tracta del vers final del cant i el copista hi ha de parar un grau major d'atenció perquè ha de calcular l'espai que ha de deixar per a la rúbrica del cant següent. Vegem-ho amb detall. Com s'ha explicat més amunt (§18, §30), el payout de cada pàgina consta de vint-i-set ratlles, que corresponen a nou tercines senceres. A l'hora d'enllaçar el final d'un cant (que sempre s'acaba amb el primer vers d'una tercina) amb l'inici del següent, aprofitant el payout fins al final i sense deixar cap tercina incompleta, el copista calcula l'extensió aproximada de la rúbrica i li reserva dues o cinc línies per executar-la posteriorment. L'atenció que comporta aquest càlcul és un segon indicatiu que l'antígraf ([E]) no contenia el vers. En conseqüència, és més probable creure que *E*<sup>2</sup> devia tenir un altre model ([E<sup>2</sup>]), més complet, que li permetés restituir-lo.

§66 De la situació exposada més amunt, se'n dedueix que la transmissió de la traducció de Febrer va ser més abundant del que ens faria pensar l'únic manuscrit conservat.<sup>159</sup> Sempre en el terreny de la probabilitat, aquesta transmissió es podria

---

<sup>159</sup> A banda dels indicis textuais que fan suposar l'existència d'altres testimonis, tenim notícia d'un altre manuscrit d'aquesta traducció, avui perdut, que destacava pel luxe de la seva factura, i conservem un inventari de final del segle XV que registra un exemplar de la *Commedia* en català, segurament la versió de Febrer (§3-4).

representar gràficament de la manera següent, tenint en compte que a cada nus de l'*stemma* hi poden haver més testimonis perduts:



S'ha demostrat que no s'estableix cap relació de dependència entre E i E<sup>2</sup> i que, amb un alt grau de probabilitat, es basen en antígrafs diferents. Ens convé, doncs, tractar-los com a testimonis amb valor propi, per bé que E<sup>2</sup> sigui molt fragmentari, ja que es limita a les correccions dels onze primers cants de l'*Infern* i en cap cas no es pot assumir la identitat entre la lliçó d'E i la d'[E<sup>2</sup>] quan no existeix cap intervenció del corrector. Les lliçons d'E', en canvi, procedeixen del mateix antígraf que E i constitueixen un complement de les correccions executades pel copista en el mateix moment de la còpia, de manera que les intervencions d'E' es consignaran en el mateix aparat, amb la indicació E' (§97).

#### 4.3. RECONSTRUCCIÓ DEL PROCÉS MATERIAL DE CONSTRUCCIÓ DEL CÒDEX

§67 Ara que hem vist la descripció factual del manuscrit (cap. 3) i hem contrastat aquestes hipòtesis amb les dades resultants de l'anàlisi textual, podem oferir una visió de conjunt, coherent, del procés que va acabar en el manuscrit L.II.18.

En primer lloc, es va realitzar la còpia d'E, a partir del seu model [E]. El copista va cometre nombrosos errors per confusió de grafies (que no de sons) similars, fet que demostra que l'acte de còpia no es va efectuar al dictat sinó *de visu*.<sup>160</sup>

§68 A continuació es va executar una primera correcció (E'), que abasta el manuscrit íntegre (§§34-36). D'acord amb els indicis que L.II.18 és el producte d'un taller (§51), el procés de correcció seria una feina professional, amb la intenció d'aconseguir

<sup>160</sup> Per exemple, *Inf.* I.Rúbrica (f. 1r): *en la qual* en lloc de *en lo qual*; *Inf.* I.6 (f. 1v): *nona* per *nova* (corregit posteriorment per E<sup>2</sup>); *Inf.* I.86 (f. 3r): *colt* per *tolt* (corregit posteriorment per E<sup>2</sup>); *Inf.* III.72 (f. 7v): *mostre* per *mestre*, etc. (vegeu els aparats i les notes corresponents).

un còdex el més depurat d'errors possible, però mantenint la presentació de qualitat. És per aquest motiu que s'atén a tot tipus de divergències, incloses les merament gràfiques (§36); les intervencions s'executen de manera acurada, anul·lant totalment les lliçons anteriors en la majoria dels casos (vegeu làms. 6, 7, 23, 25), i sense canviar la mà que ha copiat el text (E). Les intervencions no són gaire nombroses (un parell per cant, de mitjana).

Es produeix en dues fases (§35). En la primera es col·laciona E amb [E] i s'assenyalen els errors amb un punt a la interlínia i un altre al marge (§34). En una segona fase, el copista executa les correccions de les grafies indicades, sovint en una tinta més fosca que la del text. No hi ha cap evidència que es col·lacioni amb un exemplar diferent d'[E], ja que no ofereix variants significatives.

El fet que la col·lació d'E amb [E] atengui a divergències gràfiques exclou la possibilitat que es realitzi al dictat. El més probable és que el procés d'indicació no el realitzi el mateix copista sinó un corrector (com era habitual en els tallers), per evitar que la memòria de l'amanuense afecti negativament la detecció d'errors; a més, altrament no tindria sentit que la correcció es realitzés en dues fases, sinó que el més econòmic seria executar les correccions en el mateix moment de la col·lació. Les correccions, en canvi, han de ser executades pel copista per tal que tot el text sigui de la mateixa mà. La indicació prèvia de les grafies a esmenar estalvia temps al copista, però provoca que a vegades se n'oblidi algunes (§35). No podem saber si les correccions d'E' es van portar a terme abans o després de la intervenció de l'il·luminador, però aparentment són anteriors, ja que no s'esmenen algunes caplletres equivocades (com la d'*Inf.* IV; vegeu làm. 26), tot i que potser no es van corregir per no malmetre la presentació del còdex.

§69 Posteriorment es va realitzar un segon procés de correcció (E<sup>2</sup>) (§§37-41). Va efectuar-se un cop acabat el còdex, atès que les caplletres ja havien estat executades (§40 i làm. 26). Molt probablement, doncs, la factura del manuscrit s'havia donat per finalitzada i l'exemplar ja es trobava en mans d'un usuari. El més plausible, d'acord amb les variants rellevants que ofereix E<sup>2</sup>, és que s'hagi col·lacionat E amb un exemplar d'una altra branca manuscrita ([E<sup>2</sup>]). El procediment complet només abasta els onze primers cants de l'*Infern*, però les indicacions reapareixen ocasionalment més endavant (§38). També es produeix en dues fases.

A la primera fase, es col·laciona E amb [E<sup>2</sup>] i el corrector indica al marge els versos a corregir. Probablement actuava al dictat, cosa que li permetia la realització (no acompanyada d'indicació marginal) d'algunes addicions i correccions d'algunes poques

grafies que normalment només impliquen la rectificació, i no l'anul·lació, de la lliçó precedent. En una segona fase, el corrector executa les correccions indicades prèviament. Notem que no intervé en alguns versos assenyalats, potser per oblit, o tal vegada perquè en la primera fase (al dictat) s'havia indicat un presumpte error que en fer la col·lació *de visu* no semblava tal.<sup>161</sup>

La intenció d'aquest segon procés de correccions (E<sup>2</sup>) és molt diferent del primer (E<sup>1</sup>): es decideix col·lacionar E amb un altre manuscrit ([E<sup>2</sup>]) per tal d'incorporar-hi sistemàticament les lliçons divergents.<sup>162</sup> No s'atén a la grafia, ja que això comportaria canviar tot el sistema gràfic d'E, i no es concedeix tanta importància a l'estètica del còdex (noteu els traços descurats de la mà del corrector a les làms. 3-4, i l'abundant ús del ratllat en lloc del raspat per cancel·lar les lliçons anteriors a les làms. 10-11). D'acord amb aquests objectius, l'opció més eficaç i econòmica en temps és la correcció al dictat: primer el corrector marca els versos en què s'ha detectat alguna divergència i posteriorment executa les correccions amb [E<sup>2</sup>] al davant, anant directament als punts indicats. Un altre indicatiu a favor d'aquesta hipòtesi és que sovint el corrector no corregeix divergències merament gràfiques; en canvi, en molts casos esborra les vocals que cal elidir perquè el còmput sil·làbic sigui correcte.<sup>163</sup> La continuïtat que implica la correcció al dictat minimitza les possibilitats d'oblit d'errors i d'innovació del corrector.

Aquesta correcció (E<sup>2</sup>) es produeix per l'accés a un altre manuscrit i probablement la va realitzar un usuari, com indica la mà menys professional d'E<sup>2</sup> i altres indicis com ara la datació d'aquesta mà (§§29 i 48).

---

<sup>161</sup> No és infreqüent trobar manuscrits en què el procés de correcció no ha estat completat; fins i tot, com explica LEMAIRE (1989: 182), hi ha casos en què la lliçó errònia ha estat cancel·lada però no s'ha restituit la lliçó correcta.

<sup>162</sup> La presència a [E<sup>2</sup>] del vers final del primer cant, omès a E ([10]), podia semblar una prova de qualitat.

<sup>163</sup> Per exemple, esborra la *a* en *de aquest* (Inf. I.93), *entre ab sellis* (Inf. IV.110) o *de aquells* (Inf. VII.116) (vegeu els aparats corresponents).

## 5. ESTABLIMENT DEL TEXT: DE DANTE A FEBRER

§70 A l'hora de fixar el text d'una traducció medieval, ens trobem davant d'una doble transmissió: una primera fase, de l'original de la llengua de partida a la còpia emprada com a model pel traductor, i una segona fase, de l'original de la traducció a la còpia que ens n'ha pervingut. Convé tenir present que en les dues etapes de la transmissió, italiana i catalana en el cas de la *Commedia*, s'han produït errors i innovacions alienes a la labor del traductor, de manera que per ser fidels a Febrer convé tenir presents, en la mesura del possible, tots els elements resultants de la transmissió. En l'apartat anterior s'han exposat les circumstàncies de la fase catalana i les seves conseqüències en la fixació del text; passem ara a la qüestió de la transmissió italiana.

### 5.1. EL TEXT DE FEBRER I LA TRADICIÓ ITALIANA

§71 Com és ben conegut, la tradició textual de la *Commedia* és monumental: grans dantistes, com Giorgio Petrocchi (1966) o Edward Moore (1889), han examinat centenars de manuscrits, però la col·lació completa dels més de sis-cents còdexs conservats amb el text complet de què es té notícia no s'ha arribat a publicar mai. La variació és consubstancial a la transmissió manuscrita, i en el cas de l'obra de Dante, a la vastíssima quantitat de testimonis conservats, s'hi afegeix el fet que a partir de la segona meitat del segle XIV, amb l'*editio* de Boccaccio, va començar un procés de *contaminatio* dels còdexs que no es va limitar a passatges isolats sinó que va afectar l'obra dantesca en la seva totalitat. A la vista d'aquesta evolució de la transmissió, Petrocchi va creure ben justificada l'aplicació de la màxima dels *recentiores deteriores* en la fixació del text de la *Commedia*, i va basar la seva edició, que va esdevenir canònica, en els vint-i-set testimonis conservats que considerava més antics (els datava entre 1321 i 1355), que formen la denominada *antica vulgata*.<sup>164</sup> D'acord amb la seva datació dels testimonis, en l'*stemma* no inclou els còdexs posteriors a l'*editio* de Boccaccio (darrer terç del s. XIV), les variants dels quals només registra en nota a l'edició, com a contraprova de la lliçó preferida, i en algun cas les consigna a l'estudi introductori. Per la seva banda, Moore va editar l'*Inferno* a partir de la col·lació de disset testimonis conservats a Anglaterra, la

---

<sup>164</sup> Les sigles dels manuscrits de l'*antica vulgata* són les següents: Ash, Bo, Cha, Co, Eg, Fi, Ga, Gv, Ham, La, Lau, Laur, Lo, Mad, Mart, Mo, Pa, Parm, Po, Pr, Rb, Ricc, Sa, Triv, Tz, Urb, Vat.

majoria del segle XV, de manera que no va desestimar *a priori* els manuscrits tardans.<sup>165</sup> La seva obra també inclou una selecció de passatges de tota la *Commedia* amb les variants dels més de dos-cents trenta còdexs que va examinar per a la realització de l'edició.<sup>166</sup>

§72 La traducció de Febrer (1429) plausiblement es va basar en algun manuscrit tardà, com fan pensar, d'entrada, les nombroses divergències que presenta el text transmès per L.II.18 respecte a l'edició de Petrocchi, i les abundants coincidències amb les variants tardanes registrades per Moore (§77).<sup>167</sup> La traducció és un testimoni més de la variació —potser s'hi conserven lliçons avui perdudes—, però el fet que els còdexs tardans no formin part de l'*stemma* de Petrocchi i que l'aparat crític de la *Commedia* no s'hagi acabat de construir mai és un obstacle insalvable a l'hora de filiar el text de la versió de Febrer.<sup>168</sup> Alguns estudiosos van anunciar el seu interès per la qüestió, però no van arribar a publicar els seus estudis: així Vidal i de Valenciano (1878: x-xi), que es volia aproximar al text dantesca en què s'havia basat el traductor, i Gallina (1974-88: I, 48), que havia d'analitzar la relació de la traducció amb el text italià. Actualment, l'estudi sobre la filiació més rellevant de què disposem és el de Mario Piccat (1994), relatiu a l'*Inferno*.<sup>169</sup> Piccat es basa en les variants registrades per Petrocchi (1966), i les completa amb les lliçons consignades per Moore (1889). Segons la seva hipòtesi, l'exemplar de Febrer pertanyia a la família  $\alpha$ , branca *b*, de l'*stemma* de Petrocchi, de la qual el còdex 88 de la Biblioteca Comunale e dell'Accademia Etrusca de Cortona, conegut amb la sigla Co, és el que ofereix un major nombre de lliçons afins a la versió de Febrer, si bé no pogué ser el mateix

---

<sup>165</sup> Es tracta dels coneguts Canoniciani italians de la Bodleian Library d'Oxford (siglats per Moore ABCDEFGHIKLM), tres testimonis de Cambridge (OPQ), un del British Museum (siglat *a* per Moore, que es correspon amb l'Eg de Petrocchi) i un còdex pertanyent al mateix editor (*Z*). Moore també consigna a l'aparat els quatre manuscrits emprats per WITTE (1862) en la seva edició, amb les sigles *ABCD*.

<sup>166</sup> Edicions més recents, com les de LANZA (1996) o SANGUINETI (2001), no ofereixen la col·lació de testimonis diferents dels examinats per Petrocchi o Moore. Lanza, seguint el mètode de Bédier, edita Triv, i per a les esmenes *ope codicum* se serveix d'altres testimonis florentins antics que ja integraven l'*antica vulgata* de Petrocchi. Sanguineti, en canvi, analitza els *loci critici* establerts per BARBI (1891) de tots els manuscrits complets conservats i, seguint el mètode lachmannià, realitza un *stemma* amb set testimonis vàlids: LauSC, Mart, Triv, Ash, Ham, Rb i Urb; basa la seva edició en Urb. Aquesta edició ha suscitat un debat ecdòtic molt intens que ha generat aportacions rellevants com les del grup de recerca dirigit per Paolo Trovato (vegeu TROVATO 2007 i TONELLO & TROVATO 2013).

<sup>167</sup> Pel que fa a les rúbriques, la crítica dantesca les classifica en italianes o llatines i breus o llargues. Les de Febrer són llargues (si bé menys que les editades per Petrocchi), i suposem que italianes. El fet que les rúbriques normalment s'executessin després d'haver copiat el text, facilitava la contaminació entre testimonis (es podien copiar d'un testimoni diferent); no contribueixen, doncs, a filiar l'antígraf de Febrer.

<sup>168</sup> Aquesta circumstància fa també que, com a testimoni en la variació, la versió de Febrer no pugui tenir un valor ecdòtic efectiu: no és possible determinar el valor de les seves lliçons singulars, suposant que no siguin fruit de la traducció.

<sup>169</sup> Posteriorment Claudia Piredda, en una tesi de llicenciatura dirigida per Piccat, ha realitzat l'escrutini de les variants italianes del *Paradiso* registrades per Petrocchi, també amb l'objectiu de filiar el còdex català. Les seves conclusions concorden amb les de Piccat: la majoria de lliçons coincidents amb Febrer es poden derivar de la família  $\alpha$ , branca *b* (PIREDDA 2007).



o l'únic utilitzat pel traductor.<sup>170</sup> Piccat conclou que Febrer no va fer servir cap dels manuscrits col·locionats exhaustivament a què ha tingut accés, i afirma que segurament tenia un manuscrit tardà de la línia de transmissió de la branca *b*.<sup>171</sup> Aquesta conclusió s'ha de compartir: és cert que la traducció, si bé presenta lliçons coincidents amb alguns manuscrits col·locionats per Petrocchi o per Moore, també en té de divergents respecte a aquests mateixos còdexs i, per tant, no s'hi pot identificar. Pel que fa a la hipòtesi de filiació, solament es pot afegir que el fet que l'antígraf de Febrer es pugui derivar de la branca *b* de la família  $\alpha$  no exclou la contaminació amb lliçons procedents d'altres branques, si tenim en compte que la majoria de manuscrits dantescos tardans són un dipòsit de les diverses branques de la tradició.<sup>172</sup> A continuació s'ofereix un conjunt d'exemples que corroboren la hipòtesi de Piccat, amb la remarca esmentada. El text de Febrer es presenta acarat amb l'edició de Petrocchi, l'aparat de la qual és negatiu.

§73 En primer lloc, s'il·lustraran algunes coincidències de la traducció amb variants exclusives de la branca *b* de la família  $\alpha$  (Ash, Co, Gv, Ham, Eg, Fi, Laur, Pa, Po); el còdex Co és el més similar.

[19] *Inf.* I. 55-57

E axi com cell qui volenter aquista,  
**e ve en temps** qui tot perdre li u fa,  
 qu'en tot son cor se complany e s'entrista;

E qual è quei che volentieri acquista,  
**e giugne 'l tempo** che perder lo face,  
 che 'n tutti suoi pensier piange e s'attrista;

56 e ve en temps] e vien nel tempo *Co*, e vien el tempo *Pa*

<sup>170</sup> Antonio LANZA (1996: CXIV), basant-se en la datació proposada per Gabriella Pomaro, afirma que Co s'hauria escrit entre 1365-70 i no pas a la dècada 1331-40 com defensava PETROCCHI (1966: I, 62-63); BOSCHI ROTIROTI (2004: 16) encara en proposa una datació més tardana: el darrer quart del segle XIV. El fet que el manuscrit de la branca *b* amb més lliçons similars a les de Febrer fos més tardà, abona la hipòtesi formulada per Piccat. Per altra banda, segons PASCUAL (1974: 40-41), la traducció d'Enric de Villena també es basa en un manuscrit emparentat amb Co (vegeu §§2.4 i 77). Tanmateix, les coincidències entre la versió de Febrer i la de Villena, pel que hem observat en el procés d'edició, no són especialment nombroses (§99). Caldria, però, un estudi sistemàtic per poder arribar a unes conclusions fonamentades.

<sup>171</sup> Antonio CONTRERAS (2000: 16, nota 27), en el seu estudi sobre la traducció dels apòstrofs dantescos, aporta alguns exemples que corroboren les conclusions de Piccat.

<sup>172</sup> Segons GALLINA (1957: 250), la traducció catalana podria haver estat redactada en diverses fases, ja sigui perquè Febrer tingués a la vista diversos manuscrits de la *Commedia* i escollís en cada cas la lliçó més adient, ja sigui perquè, a causa dels seus sovintejats viatges, no fes servir sempre el mateix manuscrit. D'aquesta manera, Gallina mira de justificar que la traducció a vegades s'expliqui a partir de variants de branques diferents.

[20] *Inf.* I.97-99

De natura es peyor qu'altra qui sia,  
que no omplex may se voluntat bramosa,  
**ans** pres del past a pus fam que no avia.

e ha natura sì malvagia e ria,  
che mai non empie la bramosa voglia,  
e dopo 'l pasto ha più fame che pria.

99 ans] ma *Co*

[21] *Inf.* II.31-33

Mas jo, per que **y ire, ne** d'on me ve?  
No Enea jo, ne sent Paul, son;  
ne digna a aço ne jo ne altrui cre.

Ma io, perché **venirvi? o** chi 'l concede?  
Io non Enēa, io non Paulo sono;  
me degno a ciò né io né altri 'l crede.

31 y ire, ne] andarui e *Co*

§74 A continuació veurem alguns casos en què la lliçó de Febrer coincideix amb manuscrits de branques diferents, però una d'elles sempre és la *b*; per tant, l'antígraf de Febrer es pot derivar d'aquesta branca, en la majoria dels casos (vegeu l'*stemma* de Petrocchi a la làm. 36):

[22] *Inf.* III.115-117

tot enaxi lo mal sement de Adam  
se va gitant **al bateu** d'una en una,  
com un falco fa per lo seu reclam.

similmente il mal seme d'Adamo  
gittansi **di quel lito** ad una ad una,  
per cenni come augel per suo richiamo.

116 al bateu] di quel linto *Eg Fi Parm*, in quel li<n>to *Rb*, in quel legno *Ricc 1026*

La lliçó de Febrer, *bateu* ('vaixell', en occità), no prové de la lliçó preferida per Petrocchi, *lito* ('riba'), sinó de la variant *linto* ("lintro", 'barca') o de la variant tardana *legno*, d'idèntic significat.

[23] *Inf.* III.130-132

Ffenit aço, cella scura **companya**  
trema tan fort, que de gran espevent  
la pensa encara de suor me·n banya.

Finito questo, la buia **campagna**  
tremò sì forte, che de lo spavento  
la mente di sudore ancor mi bagna.

130 companya] compagnia *Ham*, compagna *Mart Parm Triv*

La lliçó de Febrer s'explica per les variants *compagnia* o *compagna*, que fan referència a les ànimes damnades, en contraposició a la lliçó canònica *campagna*, 'camp'.

§75 Sovint, les lliçons de la branca *b* que expliquen la traducció catalana coincideixen amb les de manuscrits tardans; el còdex de Febrer seria un manuscrit tardà de la línia de transmissió de la branca *b*, com conclou Piccat. Vegem-ne alguns exemples:

[24] *Inf.* III.31-33

Jo, qui de orror hagui la testa sinta,  
diguí: « Mestre, qu'es ço qu'eu oig açi,  
e quina gent que al dol par **sia vinta?** ».

E io ch'avea d'error la testa cinta,  
dissi: « Maestro, che è quel ch'i' odo?  
e che gent' è che par nel duol **sì vinta?** ».

33 sia vinta] sia vinta *Ham*, *Moore* (L)

El canvi en el significat és mínim, però sens dubte en l'antígraf de Febrer ja s'havia produït la transformació de l'adverbi ('sembla així vençuda') en forma verbal ('sembla que sigui vençuda').

[25] *Inf.* III.49-50

Ffama de lor **al mon** esser no lassa  
justicia, e merçe los desdenya.

Fama di loro **il mondo** esser non lassa;  
misericordia e giustizia li sdegna:

49 al mon] al mundo *Pa*, al mondo *Moore* (F)

El passatge es refereix als indolents, que no són mereixedors de ser recordats. La variació d'una sola grafia ha provocat un canvi en la funció sintàctica de *mondo* (de subjecte a

complement circumstancial), de manera que només es pot mantenir la correcció sintàctica de la frase cercant un nou subjecte. Possiblement el manuscrit dantesc de Febrer llegia *giustizia e misericordia*, atesa l'abundància de casos de canvi d'ordre en la transmissió italiana. En llegir *al mondo*, el traductor va interpretar que el subjecte de *lassa* ('deixa') era *justicia*, i que el de *desdenya* era només *merçe*; el vers de Febrer, doncs, significa: 'la justícia no permet que al món hi hagi fama d'ells, i la mercè els desdenya'.

[26] *Inf.* IV.34-36

no han peccat; e si <b>agren</b> totes veus	ch'ei non peccaro; e s'elli <b>hanno</b> mercedi,
merce, no los basta sença babtisma,	non basta, perché non ebber batesmo,
qui es gran part de la fe que tu creus;	ch'è porta de la fede che tu credi;

34-35 *agren*] ebor *Co*, eber *Laur*, ebber *Ash*, *Moore* (DFGPC), ebbon *Moore* (IK)

Almenys deu manuscrits llegeixen en passat, com Febrer.

[27] *Inf.* IV.139-141

e viu lo bon aculidor del qual:	e vidi il buono accoglitor del quale,
Diascorida dich; e viu Orfeu,	Diascoride dico; e vidi Orfeo,
<b>Tulli, Ala</b> e Seneca moral.	<b>Tulio e Lino</b> e Seneca morale;

141 *Tulli, Ala*] *tulio e alano* *Eg*, *Tullio e alano* *Ricc. 1037*, *Ricc. 1047*, *Tullio Alano Moore (E)*, *Ricc. 1029*, *Casanatense 392*

La corrupció d'antropònims és un fenomen freqüent en la transmissió manuscrita; els testimonis amb la lliçó *Alano* són molt abundants (per a una llista més completa de manuscrits vegeu Moore 1889: 282).

§76 Reprenem ara la remarca que s'ha fet respecte a la conclusió de Piccat: que l'antígraf de Febrer pugui derivar de la branca *b* no exclou que s'hagi pogut contaminar amb lliçons procedents d'altres branques de l'*stemma*, com veurem en els exemples següents, en què no hi ha cap testimoni de la branca *b*:

[28] *Inf.* III.106-108

Puys se **recoliren** totes ensemps,  
fort complanyent, a la riba malvasa  
qu'espera cells qui ofenen Deu tots temps.

Poi si **ritrasser** tutte quante insieme,  
forte piangendo, a la riva malvagia  
ch'attende ciascun uom che Dio non teme.

106 recoliren] raccolser *La Lau Lo Mart Ricc Triv Tz, Moore* (A<sub>1</sub>E), raccolse *Moore* (FHPD)

[29] *Inf.* IV.1-3

Rompe a mi la gran son de la testa  
un tro **molt gran**, per que jo·m desperti  
com persona qui per força s'apresta;

Ruppemi l'alto sonno ne la testa  
un **greve** truono, sì ch'io mi riscossi  
come persona ch'è per forza desta;

2 molt gran] grande *Urb*

[30] *Inf.* VI.16-18

Los ulls vermells, la **boqua** ha unta e atra,  
lo ventre larch, ab ungles en les mans;  
los sperits engolex e esquadra.

Li occhi ha vermigli, la **barba** unta e atra,  
e 'l ventre largo, e unghiate le mani;  
graffia li spirti ed iscoia ed isquatra.

16 boqua] bocca *Urb*

§77 No podem anar més enllà de les conclusions de Piccat.<sup>173</sup> Però malgrat la impossibilitat d'identificar amb un manuscrit conservat l'antígraf emprat per Febrer, podem intentar d'aproximar-nos-hi documentant el major nombre possible de lliçons de la transmissió dantesca coincidents amb les de la traducció de Febrer, per tal de delimitar al màxim quines lliçons procedeixen de la transmissió italiana i quines són fruit de la fase catalana, ja sigui de la mà del traductor o dels copistes.<sup>174</sup> Ja hem vist que les edicions de

---

<sup>173</sup> Observem que l'únic exemplar conservat a Espanya integrat a l'*stemma* de Petrocchi (el ms. 10186 de la Biblioteca Nacional de Madrid) pertany a la família β, branca e. El còdex, conegut amb la sigla Mad, conté glosses llatines i, inserida als marges, la traducció castellana en prosa d'Enric de Villena, efectuada a instàncies del marquès de Santillana i finalitzada l'octubre de 1428 (vegeu §§2.4 i 72).

<sup>174</sup> Vegeu §§98-99. M'ha guiat, metodològicament, la recerca de Montserrat LLUCH (2004).

Petrocchi (1966) i de Moore (1889) són un instrument útil, però manca un aparat complet de tots els testimonis conservats de la *Commedia*, especialment de manuscrits tardans.<sup>175</sup>

Els exemples següents demostren la importància de controlar la transmissió dantesca tardana: totes les variants, procedents de l'edició de Moore, pertanyen a manuscrits del segle XV, exceptuant P (vegeu [33]), datat al segle XIV.

[31] *Inf.* I.28-29

E reposat un poch lo meu cors las,  
**pris lo cami** per la plaja deserta,

Poi ch'èi posato un poco il corpo lasso,  
**ripresi via** per la spiaggia deserta,

29 pris lo cami] presi 'l cammin *Moore* (Q)

[32] *Inf.* VI.7-9

Jo son al terç cercle, on par que plova  
pluja eternal, maleyta, freda e greu;  
qualitat may, ne regla, **no la innova**.

Io sono al terzo cerchio, de la piova  
eterna, maladetta, freda e greve;  
regola e qualità mai **non l'è nova**.

9 no la innova] non linnova *Moore* (F)

[33] *Inf.* V.64-66

Elena viu, per qui tant e ten greu  
mal se leva; e **Axilles lo fort**,  
qui a la fi ab amor combat feu.

Elena vedi, per cui tanto reo  
tempo si volse, e vedi **'l grande Achille**,  
che con amore al fine combatteo.

65 Axilles lo fort] il forte Achille *Moore* (P)

---

<sup>175</sup> Per intentar suplir en part aquesta mancança, hem col·locat vint-i-sis manuscrits de la segona meitat del segle XIV i del segle XV, conservats en diverses biblioteques d'Itàlia i d'Anglaterra, amb la traducció de Febrer en passatges en què el text català s'aparta de l'italià, i Petrocchi i Moore no aporten variants que ho justifiquin. Així mateix, hem consultat altres fonts que aporten variants d'altres testimonis, com els còdexs Riccardiani, i també la traducció en prosa d'Enric de Villena i les citacions de la *Commedia* dins del *Tractat de les penes particulars d'Infern* de Joan Pasqual. Vegeu §99.

[34] *Inf.* V.16-17

«O tu qui vens al doloros hostal»,  
**crida** Minos a mi dret regardant,

«O tu che vieni al doloroso ospizio»,  
**disse** Minòs a me quando mi vide,

17 crida] gridò *Moore* (I)

[35] *Inf.* VII.43-45

Ja la lur veu, udollant, clar o crida,  
quant son **al punt** del cercla dolloros  
on diversa culpa·n fa pertida.

Assai la voce lor chiaro l'abbaia,  
quando vegnono **a' due punti** del cerchio  
dove colpa contraria li dispaia.

44 al punt] al punto *Moore* (F)

## 5.2. UTILITAT DE LA *VARIA LECTIO* ITALIANA

§78 Els darrers exemples mostren com presumptes errors ([35]) o innovacions ([31]-[34]) del traductor es justifiquen per la transmissió del text italià. Passem, doncs, a sistematitzar el tipus d'operacions que podem realitzar gràcies a l'acarament de la traducció amb el text de la llengua de partida més semblant possible al que tenia el traductor: això és, podem efectuar esmenes amb més seguretat i valorar millor el grau de fidelitat o de creativitat del traductor, deslliurant-lo de falsos errors.

### 5.2.1. *Esmenes més fiables*

§79 En determinats passatges conflictius, podem trobar esmenes suggerides i fonamentades en les variants italianes:

[36] *Inf.* III.51

No·n parles pus, mas guarda avant e passa.

**non ragioniam di lor**, ma guarda e passa.

51 No·n parles pus] non ragionar(e) di lor *Ash Co Mad Pa Rb, Moore* (CDFIKMOD)

Virgili, un cop satisfeta la curiositat de Dante respecte als indolents, l'insta a continuar el viatge en silenci. El manuscrit llegeix *Nom parles pus*, divergent del *non racionam di lor* de la *vulgata*. Si recorrem a la tradició italiana, trobarem diversos manuscrits que llegeixen en segona persona del singular de l'imperatiu: *non racionar(e) di lor*. Cal pensar que la variant era present en el manuscrit de Febrer, el qual va traduir *No-n parles pus*, pronominalitzant *di lor* en “ne” (*·n*). La lliçó que transmet el manuscrit s'ha de deure a una mala interpretació de la titlla de nasal.

[37] *Inf.* IV.142-144

E vi·ll geometra e Tolomeu,  
Avicenna, Ypocras, Galien,  
Averoy, qui lo gran coment feu.

**Euclide** geomètra e Tolomeo,  
Ipocràte, Avicenna e Galieno,  
Averois che 'l gran coment feo.

142 E vi·ll] E(t) vidi *Ham Mart Pa Triv, Moore* (FL)

Dante enumera els esperits magnes ubicats als llimbs. Al v. 142, el manuscrit llegeix *Quill*, corregit en *E uill* a *E<sup>2</sup>*. Sembla que cap de les dues lliçons no s'ajusti al text de Dante, però l'examen de les variants revela l'existència de la lliçó *E(t) vidi*, que és una corrupció de l'original *Euclide* molt estesa en la tradició italiana. A la vista d'aquesta lliçó, doncs, cal acceptar la correcció d'*E<sup>2</sup>*, que restitueix el sentit i la mesura del vers.

§80 En altres casos, el *iudicium* ens indica una esmena que la transmissió italiana ajuda a corroborar. Com veurem tot seguit, el fet que la tradició italiana es mostri unànime en les lliçons que en la versió catalana resulten conflictives, abona la hipòtesi que es tracti d'errors; així en el cas de [38] i [39], amb errors atribuïbles a la transmissió catalana i no pas al traductor, de manera que convé introduir-hi esmenes:

[38] *Inf.* I.28-29

E reposat un poch lo meu **cors** las,  
pris lo camí per la plaja deserta,

Poi ch'èi posato un poco il **corpo** lasso,  
ripresi via per la piaggia diserta,

28 cors] cor *E*



Dante abandona l'obscuritat de la selva per iniciar l'ascens a la muntanya. És necessari, però, que abans es recuperi de la lassitud provocada per les tribulacions passades en aquell lloc. Al v. 28, el manuscrit del text català llegeix *cor*, en divergència amb la lliçó que transmeten tots els testimonis italians, *corpo*, molt més adient al significat del passatge. Si bé *cor* seria acceptable perquè no violenta totalment el sentit del vers, fa estrany que Febrer s'hagi apartat conscientment del seu model, tenint a mà una solució lingüística perfectament equivalent: *cors*. Es tracta, doncs, d'un error de còpia fàcilment esmenable.

[39] *Inf.* III.46-48

Aquests no han sperança de mort,  
e la **cega** vida lur es tant bassa,  
qu'envejosos son de tota altra sort.

Questi non hanno speranza di morte,  
e la lor **cieca** vita è tanto bassa,  
che 'nvidiosi son d'ogne altra sorte.

47 cega] sagura *E*

Virgili explica al seu deixeble les sofrances dels indolents. El manuscrit llegeix *sagura* en el v. 47, que no s'ajusta a la lliçó unànime de la tradició italiana, *cieca* ('obscura'), i fa el vers hipermètric. Sembla que s'ha produït una corrupció gràfica, al llarg de la transmissió del text català, de *cega* (també grafiat *segua*) en *sagura*. L'acarament amb el text italià permet realitzar l'esmena, que restitueix el sentit i la mesura del vers, amb més fiabilitat.

### 5.2.2. *Justificació d'aparents errors del traductor*

§81 La transmissió italiana és útil, encara més, a l'hora de valorar correctament la labor del traductor, ja que permet explicar nombroses lliçons que podrien semblar errors de traducció. Els exemples són molt abundants. Ho podem comprovar a [22], [23], [25], [27], [35] i en els casos següents:

[40] *Inf.* II.20-21

qui fon de Roma e de l'inperi seu  
pare, en lo cel **imperial**, donat;

ch'e' fu de l'alma Roma e di suo impero  
ne l'**empireo** ciel per padre eletto.

21 en lo cel inperial] nellonperio ciel *Ham Rb*, nellimperio ciel *Triv*, nello imperio ciel *Moore* (C), Nel'omperio *Moore* (A)

Dante parla de la funció providencial d'Enees. El text de E, *inperial*, no es correspon amb la forma italiana *empireo*. Es podria pensar que Febrer ha comès un error de lectura, interpretant *imperio* en lloc d'*empireo*, atret per l'aparició d'*impero* al vers anterior. La corrupció, però, ja es troba en la transmissió dantesca, en què abunden els testimonis que llegeixen (*i*)*imperio*, transformat en *inperial* per Febrer.

[41] *Inf.* V.4-6

Estech Minos, **q'horiblament fremia**,  
examinant les colpes en la entrada;  
jutga e mana segons que s'i senyia.

Stavvi Minòs **orribilmente, e ringhia**:  
essamina le colpe ne l'intrata;  
giudica e manda secondo ch'avvinghia.

4 q'horiblament fremia] e orribilmente ringhia *Co Si*

La lliçó italiana majoritària és la preferida per Petrocchi, 'Minos s'estava allà d'una manera espaventable, i grunyia', però la traducció catalana es justifica per *Stavvi Minòs e orribilmente ringhia*, 'Minos s'estava allà, i grunyia d'una manera espaventable'.

[42] *Inf.* II.25-27

Per est anar, d'on tu vantas aquell,  
**entis** coses que li for occayso  
de victoria e del papal mantell.

Per quest' andata onde li dai tu vanto,  
**intese** cose che furon cagione  
di sua vittoria e del papale ammanto.

26 entis] >i<ntesi *Eg*, intesi *Fi Lau Lo Parm Pr Ricc Triv Tz Vat*, entesi *Mad*

Dante parla d'Enees, glorificat per Virgili en la seva obra mestra. Notem que al v. 26, el verb italià es troba en tercera persona del singular, mentre que en la versió catalana apareix en primera del singular, de manera que el subjecte és Dante, quan hauria de ser Enees. L'error, però, ja es troba en la tradició italiana: *intesi*.

### 5.2.3. Diversitat de variants

§82 Com ja s'ha explicat més amunt, el manuscrit de la *Commedia* que tenia Febrer devia ser el resultat d'un llarg procés de *contaminatio*; per aquest motiu, hem d'estar atents a variants de manuscrits diversos, encara que el vers no hi coincideixi sencer:

[43] *Inf.* VII.100-105

Nos devellam lo cercla en altra riva,  
sobre una font qui lla bull e reversa  
per un fossat qui d'aquella diriva.

L'aygua era assay negra e **plus** que persa;  
e nos, seguint aquella scura honda,  
entram jus per una via diversa.

Noi ricidemmo il cerchio a l'altra riva  
sovr' una fonte che bolle e riversa  
per un fossato che da lei deriva.

L'acqua era buia assai **più** che persa;  
e noi, in compagnia de l'onde bige,  
intrammo giù per una via diversa.

103 L'aygua era assay negra e plus que persa] Lacqua sua era buia e piu che persa *Co*

La traducció catalana del v. 103, 'l'aigua era molt negra i més que negrosa', no s'avé amb la versió canònica, 'l'aigua era fosca més que no pas negra', però es pot explicar per la lliçó *e più* del manuscrit de Cortona, si bé aquest no pot haver estat la font directa de la versió catalana, ja que transmet *sua* en lloc d'*assai*, però molt probablement la lliçó *e più* va fer fortuna en altres testimonis. Vegeu la nota al vers.

[44] *Inf.* III.25-30

Divers lenguatge ab orribile parlat,  
paraules de dolor, accents d'ira,  
grans veus mudes, e so de mans justat  
ffeyen un gran brogit, lo qual se gira  
sempre en cella aura sença temps tinta,  
com **neula** quant **ab torp de vent** aspira.

Diverse lingue, orribili favelle,  
parole di dolore, accenti d'ira,  
voci alte e fioche, e suon di man con elle  
facevano un tumulto, il qual s'aggira  
sempre in quell' aura senza tempo tinta,  
come la **rena** quando **turbo** spira.

30 com neula] come la nebbia *Moore* (FD)

ab torp] a turbo *Ash Cha Co Eg Fi Ham La Lau Lo Mad Mart Pa Parm Po Pr Rb Rice Triv Tz Vat,*  
*Moore*

ab torp de vent] quando al uento ispira *Laur* (*in marg.* al turbo)

Ens trobem davant d'un altre exemple de variants superposades que s'uneixen en la traducció catalana. El vers final d'aquest passatge, en què es descriuen els laments dels indolents, divergeix força de l'edició de Petrocchi, però l'avalen les variants italianes reproduïdes més amunt: *nebbia* justifica *neula* i l'estesa lliçó *a turbo* explica *ab torp*. Pel que fa a *torp de vent*, notem que la majoria de manuscrits italians llegeixen *turbo*, però en Laur s'ha substituït per un sinònim, *vento*. La convergència de les dues variants en la traducció de Febrer pot tenir l'origen en alguna glossa marginal, com a Laur, en què s'ha afegit *al turbo*, si bé el traductor també pot haver afegit *de vent* per innovació, per tal d'obtenir dues síl·labes.

### 5.3. ALTRES QÜESTIONS SOBRE LA TRANSMISSIÓ DEL TEXT ITALIÀ

§83 A banda de la relació dels manuscrits italians conservats amb l'exemplar del traductor, hi ha un parell de qüestions sobre la transmissió italiana que demanen comentari. En primer lloc, ens podem preguntar si el corrector d'E<sup>2</sup> tenia accés al text italià. Vegeu la seva intervenció a *Inf. V.53*:

[45] *Inf. V.52-60*

«La primera d'aquells de qui novella  
tu vols saber», dix ell, «fo la regina  
emperadriu de Babillonia vella.

A vici de lutzuria fo 'nclina  
tant, que libit feu licit en sa lig,  
per scusar lo crim de si, mesquina.

Ella es Semiramis, de qui hom lig  
que suchsey a Nino, e fon sa sposa,  
e tench la terra que lo Soldan corig.

«La prima di color di cui novelle  
tu vuo' saper», mi disse quelli **allotta**,  
«fu imperadrice di molte favelle.

A vizio di lussuria fu sì rotta,  
che libito fé licito in sua legge,  
per tòrre il biasmo in che era condotta.

Ell' è Semiramis, di cui si legge  
che succedette a Nino e fu sua sposa:  
tenne la terra che 'l Soldan corregge.

Al final del vers 53 hi ha un senyal de crida (dos punts barrats) que remet al mot *lota*, afegit pel corrector (E<sup>2</sup>). Indubtablement, fa referència a la paraula rima del text italià del mateix vers, *allotta* ('aleshores'), si bé l'anotació no té gaire sentit tenint en compte que Febrer no tradueix el mot ni manté la rima. Es podria aventurar que, malentenent el text italià, s'interpreti que la *regina emperadriu* (it. *imperadrice*) s'anomena Lota, tot i que més avall s'identifica amb Semíramis. Tanmateix, a banda d'aquest indicatiu, que es podria

explicar per una glossa marginal en l'antígraf del corrector, no hi ha cap altra evidència de l'accés del corrector al text italià.

§84 Una segona qüestió que convé plantejar-se és si el traductor treballava amb un comentari sistemàtic de la *Commedia*, o si el seu manuscrit contenia algun tipus de glossa. Alòs (1921a: 13) donava per fet que Febrer havia utilitzat algun comentari, i apuntava que calia esbrinar quin. Efectivament, sembla molt probable que tingués a l'abast un aparat exegetic suficient per a la comprensió de la *Commedia* (vegeu §2 i Gómez 2016a), ja fos en forma de comentari o de glosses. La presència d'aquest tipus d'aparat ja s'entreveu en Bernat Metge a final del segle XIV i es pot documentar al llarg del segle següent (Gómez 2016a); per altra banda, les estades de Febrer a Sicília li haurien pogut facilitar encara més l'accés a aquests materials. Si bé la fidelitat, sovint literal, de la versió catalana, i la labor mateixa de traduir, que en el fons implica interpretar, dificulten la troballa d'evidències incontestables, sí que es poden destacar alguns casos en què aparentment l'exegesi dantesca suggereix a Febrer una determinada solució, malgrat que no es pot descartar que innovi.<sup>176</sup>

[46] *Inf.* XII.34-36

Vull que sapies qu'a l'altra veguada  
qu'al baix infern **Aricon** me avalla,  
esta roca no era enderocada.

Or vo' che sappi che l'altra fiata  
ch'i' discesi qua giù nel basso inferno,  
questa roccia non era ancor cascata.

La fetillera Eriton, que ja s'ha esmentat a *Inf.* IX.23 («Ver è ch'altra fiata qua giù fui, / congiurato da quella Eritón cruda»), no apareix en el vers italià, en què el subjecte és *io*, és a dir, Vigili, però en diversos comentaris es relaciona aquest passatge amb el del cant IX. Vegeu Graziolo Bambaglioli: «Virgilius alias descendit ad profundum inferni occasione coniurationis illius crudellissime **Erito** incantatricis, sicut habetur supra nono capitulo»; l'Ottimo Commento: «io voglio che tu sappia, che l'altra volta che io congiurato da **Eriton** cruda, come dice nel IX capitolo di questa prima parte della *Commedia*, discesi nel profondo d'Inferno, questa roccia non era ancora ruinata», i Benvenuto da Imola: «alia vice, quando fui coniuratus ab illa **Herithoe** cruda; quando

---

<sup>176</sup> Al llarg de l'edició s'han consultat en llocs crítics els comentaris de la *Commedia* dels segles XIV i XV inclosos a la base de dades del *Dartmouth Dante Project*, d'on provenen totes les citacions (vegeu §99). Per a més informació sobre els exegetes, BELLOMO 2004. Vegeu també BARANSKI 2001 i BARANSKI & MCLAUGHLIN 2007.

fuit tractus ad infimum centrum, sicut ipse Virgilius pulcre finxit supra capitulo IX». Algun comentari, doncs, o la seva mateixa memòria, devien suggerir a Febrer el canvi de subjecte —legítim, perquè no contravé al sentit. La modificació de l'ordre dels elements del vers, posant el verb al final, i l'ús de la tercera persona, faciliten al traductor les rimes dels vv. 35-37-39 (v. 37, «se ben discerno», traduït per «qui be lo comte ffa»; v. 39, «cerchio superno», en català «cercle sobira»; vegeu-ne altres casos al cap. 6).

[47] *Inf.* III.112-117

E com d'autumpne va tombant la fuylla,  
la una apres de la altra, fins que'l ram  
a terra veu trastota se despuylla,  
tot enaxi lo mal sement de Adam  
se va gitant al bateu d'una en una,  
com un **falco** fa per lo seu reclam.

Come d'autunno si levan le foglie  
l'una appresso de l'altra, fin che 'l ramo  
vede a la terra tutte le sue spoglie,  
similmente il mal seme d'Adamo  
gittansi di quel lito ad una ad una,  
per cenni come **augel** per suo richiamo.

Les ànimes damnades es dirigeixen a l'embarcació de Caront, empeses per la providència, igual que els ocells de caça tornen al seu amo en sentir el reclam. Dante, però, no especifica de quina au es tracta, mentre que Febrer la concreta en un falcó. Tenint en compte el context cortesà en què es movia Febrer, i sobretot l'afició d'Alfons el Magnànim a la falconeria —recordem també que el seu falconer més il·lustre fou Ausiàs March—, el canvi no resulta estrany; a més, alguns comentaris, que el traductor podria haver tingut extractats en glossa en el seu exemplar, esmenten aquest ocell. Cf. Buti: «Qui fa la similitudine dell'uccellatore che richiama lo sparviere con l'uccelino, e lo **falcone** con l'alia delle penne, e l'astore col pollastro, e ciascuno con quel, di che l'uccello è vago».

[48] *Inf.* VI.7-12

Jo son al terç cercle, on par que plova  
pluja eternal, maleyta, freda e greu;  
qualitat may, ne regla, no la innova.

Pedra grossa, aygua tinta ab neu  
per cell aer tenebros se reversa;  
put la terra qui aquest **humor** beu.

Io sono al terzo cerchio, de la piovà  
eterna, maladetta, fredda e greve;  
regola e qualità mai non l'è nova.

Grandine grossa, acqua tinta e neve  
per l'aere tenebroso si riversa;  
pute la terra che **questo** riceve.

Ens trobem davant d'un altre cas de concreció per part del traductor, però aquí té una utilitat mètrica (li aporta les síl·labes que li manquen; vegeu-ne altres exemples al cap. 6). El terme *humor* ('líquid'), encara que pertanyia a la terminologia científica de l'època, era ben conegut, especialment gràcies a obres àmpliament divulgades com els regiments de sanitat. Febrer es podria haver inspirat en alguna glossa o en algun dels comentaris que fan servir aquest terme específic. Benvenuto da Imola, per exemple, diu en aquest lloc: «*aqua tinta*, idest **humores** turbidi et corrupti, *neve*, **humores** frigidi, *rheumata*, *catharri*».

En altres casos, els comentaris avalen la interpretació de Febrer d'un determinat passatge.

[49] *Inf.* VI.67-72

Après un poch, cove que aquesta cage  
entre tres sols, e que l'altre remont  
ab la força d'aquell qui te esta plaga.

Alta tindra, e per lonch temps, la front,  
l'altra tinent desota molts greus pesos,  
com que **yo digua o** plangua o m'ahont.

Poi appresso convien che questa caggia  
infra tre soli, e che l'altra sormonti  
con la forza di tal che testé piaggia.

Alte terrà lungo tempo le fronti,  
tenendo l'altra sotto gravi pesi,  
come che **di ciò** pianga o che n'aonti.

En el context de la profecia de Ciaccio apareix una divergència respecte a la versió canònica que pot semblar un error del traductor. El v. 72, segons l'edició de Petrocchi, es pot traduir així: 'encara que (la facció dels "blancs") se'n lamenti o s'indigni (de les represàlies dels "negres")'. Ara bé, tenint en compte que *dicio* podia aparèixer unit, hi ha una altra possible interpretació del passatge, *dic'io* ("dica io", 'digui jo'), que Febrer comparteix amb alguns exegetes de l'obra dantesca: «Avvegnadio, soggiunge lo spirito, ch'io ne pianga ed abbiane onta; cioè, che Ciaccio ne sarà doloroso perchè fu guelfo» (Jacopo della Lana); «quasi dicat quamvis doleam de hoc [...] et quamvis faciam contumeliam tibi qui es de parte ista tibi praenuncio quia sum de eadem parte tecum» (Benvenuto da Imola); «Sicut de hoc ego ploro et habeo in despectum: sive reputem me aggravatum» (Johannis de Serravalle). Probablement, doncs, el traductor va entendre «come che dic'io, pianga o che n'aonti», 'encara que jo (Ciaccio) digui, em lamenti o m'indigni (per les represàlies)'.

En els exemples que segueixen, veurem com la solució de Febrer s'explica per unes determinades variants italianes compartides per alguns exegetes.

[50] *Inf.* VII.58-60

Mal dar e mal tenir en lo bell mon  
los ha perduts, e possats a tal xufa:  
qualca sia, **parlar no te n'es bon.**

Mal dare e mal tener lo mondo pulcro  
ha tolto loro, e posti a questa zuffa:  
qual ella sia, **parole non ci appulcro.**

60 parlar] parlar *Urb*, parlare *Moore* (AG)

te n'es bon] cie pulcro *Laur*, ti pulcro *Mad*, è pulcro *Moore* (A)

Petrocchi prefereix *parole non ci appulcro*, 'no ho abelleixo amb paraules', però la tradició italiana i els diversos comentaris ofereixen altres lliçons i interpretacions que justifiquen la traducció. Probablement el manuscrit de Febrer llegia *parlar non c'è* (o *non t'è*) *pulcro*, 'parlar no n'és (t'és) bell', és a dir, no és agradable descriure la punició dels condemnats: «*non c'è pulcro*, idest non est delectabile, *parlar qual ella sia*, scilicet in particulari vel amplius, quia nimis dictum est de ista materia», segons Benvenuto da Imola. En aquest cas, és ben palès el paral·lelisme funcional entre les variants italianes (superposades, com hem vist a [43] i [44]) i els comentaris.

[51] *Inf.* XI.112-15

Mas seguex me d'uymes, qu'anar me-n plau,  
car Piscis sall ja sobre l'oritzon,  
e'l Carro tot sobre'l **pol artich** jau;  
e'l balç es lla, on se desmunta 'l fon».

Ma seguimi oramai che 'l gir mi piace;  
ché i Pesci guizzan su per l'orizzonta,  
e 'l Carro tutto sovra 'l **Coro** giace,  
e 'l balzo via là oltra si dismonta».

114 sobre'l pol] soural polo *Si*

En el vers 114, *pol artich* divergeix de l'italià *Coro*, el lloc del cel per on bufa el mestral, però hi ha un manuscrit que llegeix *polo* en lloc de *coro*, i també el comentari de Graziolo Bambaglioli (1324): «*E 'l Carro tutto sovra 'l polo giace*. Adhuc subiungit auctor et dicit, ad ostendendum quod dies adveniebat, quod currus totus residet supra polum; hoc est



quod ipsa hora adveniente nova die ille stelle, que vocantur currus, manent proxime supra polum nostrum, quem videmus continue. Polus autem est illa pars celi quam continue videmus et que numquam occidit nobis, ubi posita est stella illa que vocatur tramontana, penes quam posite sunt dicte stelle que dicuntur lo Carro». El traductor probablement ha afegit *artich* per obtenir les dues síl·labes que li mancaven.

El v. 115 (*e-ll balç*) està relacionat amb l'exemple següent, en què és possible que en la transmissió italiana una glossa hagi substituït una lliçó original i hagi corromput el passatge.

[52] *Inf.* XII.1-3

Era lo loch on avallar la riva,  
vinguem **al balç**, e, per aquell qui y era,  
tal que tota vista n seria esquiva.

Era lo loco ov' a scender la riva  
venimmo, **alpestro** e, per quel che v'er' anco,  
tal, ch'ogne vista ne sarebbe schiva.

Al segon vers, *al balç* es refereix a la zona muntanyosa ja esmentada al final del cant anterior, però no fa gaire sentit perquè al primer vers ja s'esmenta *la riva*; els manuscrits italians col·locacionats coincideixen en la lliçó *alpestro*, 'agrest', que qualifica *lo loco* del primer vers. La traducció de Febrer podria tenir l'origen en alguna glossa referida a *la riva* del vers anterior, que potser ha acabat substituïnt *alpestro* en aquest vers per error; és a dir, que potser al manuscrit italià de Febrer ja s'hi llegia *al balzo*. Cf. Anonimo Fiorentino: «in questo presente [capitolo] dice essere venuto alla riva, cioè è **al balzo** di sopra nominato: et dirizzando la tema vuol dire, era lo loco alpestro ove venimmo a scendere alla riva». Villena llegeix com Febrer (llevat de la traducció errònia de «scender» per «subía»): «Era el logar, onde se subía aquel rrib[aç] / viniemos, al peñasco por aquel que aun e[ra] / tal que toda vista sería d'ello esquiva». La versió de Villena, doncs, en alguns casos comparteix la solució amb Febrer i és útil a l'hora de documentar una probable variant que no registren Petrocchi ni Moore.

Tots aquests exemples han mostrat la utilitat que tenen els comentaris a l'hora d'editar la traducció de la *Commedia*: similarment a les variants italianes, que com hem vist permetien justificar moltes de les lectures de Febrer, els diversos comentaris poden explicar passatges conflictius de la traducció; demostren que determinades interpretacions del traductor no són un fet aïllat en la tradició de l'exegesi dantesca medieval.

## 6. ESTRATÈGIES DE TRADUCCIÓ

§85 La versió de Febrer és un *tour de force* per l'època en què va ser confegida: les traduccions en vers d'obres en vers eren escasses en època medieval. Per aquesta raó, i per la importància de l'obra de Dante, figura ja entre les edicions de la primera Renaixença gràcies a Gaietà Vidal i de Valenciano (1878; §8). Des de llavors s'ha analitzat sobretot pel seu valor en la història de la llengua catalana i atenent a la qualitat o naturalesa de la llengua del traductor. Els estudiosos han mirat d'avaluar si la traducció era o no *correcta* i han observat fins a quin punt incloïa préstecs o calcs de l'italià —un criteri que pressuposa que una bona traducció hauria de mesurar-se per la capacitat de traduir l'original en un català genuí.

Més amunt (§6) s'han ressenyat breument les valoracions de què ha estat objecte la versió de Febrer. No totes són negatives, però la majoria comparteixen la tendència a avaluar la traducció des del punt de vista dels cànons hodierns, atribuïnt a Febrer la concepció actual de la llengua literària, més restringida que en el seu temps pel que fa a fronteres entre llengües.<sup>177</sup> Fins i tot en els judicis més ponderats, que defensen l'obra del traductor, predomina la idea que Febrer se serveix de mitjans poc lícits, però excusables, per servir fidelitat al poema dantesc.

Aquest punt de vista general no té en compte dues qüestions històriques d'ordre pràctic. La primera: Febrer traduïa d'un antígraf que portava un text italià amb variants que sovint expliquen els seus suposats errors (§§78-81). La segona: traduïa d'una llengua literària a una altra llengua literària, i no del toscà al català parlat al segle XV. Per això, es podia sentir perfectament legitimat per introduir en la seva llengua literària d'arribada formes de la llengua poètica de tradició trobadoresca (i algun gal·licisme) i de la llengua poètica de Dante —algunes avui semblen calcs exagerats però d'altres s'haurien pogut introduir en la llengua poètica si el seu text hagués esdevingut modèlic.<sup>178</sup> Més amunt

---

<sup>177</sup> PRATS (1988: 104) assenyalava que «la idea de la clara diferenciació lingüística és també relativament moderna».

<sup>178</sup> Sobre aquesta qüestió, Costanzo DI GIROLAMO afirma que la versió de Febrer «è in assoluto la prima traduzione in versi (nel metro originale) del poema, sostanzialmente fedele al testo italiano e di grande efficacia. Il suo interesse è anche di carattere linguistico, poiché è evidente, oltre alla consueta patina occitana, una patina italianizzante, che avrebbe potuto avere (ma non ebbe) il valore di proposta di un nuovo modello di lingua poetica», i afegeix, a propòsit de l'adopció de l'*endecasillabo* italià en alguns versos (ho exemplificarem més avall), que «come sarebbe sbagliato considerare gli italianismi della traduzione dei sotterfugi di un traduttore pigro, allo stesso modo sarebbe ingenuo giudicare improvvisati i suoi decasillabi, molto poco tolosani. Febrer ha avuto l'intelligenza di sperimentare nella sua lingua un verso molto più variato e imprevedibile di quello occitano-catalano, un nuovo verso che avrebbe potuto, ma così non

s'ha parlat de la consciència lingüística de Febrer (§6), que definia com a català la llengua de la seva traducció, de manera que considerava tots aquells termes plenament vàlids per a la llengua literària que estava creant i que intentà elevar a l'altura de Dante.

El criteri de *correcció* o *naturalitat* té valor per jutjar la capacitat del català medieval per anotar una obra tan complexa, però no sembla el millor per avaluar la manera com Febrer es va haver d'encarar amb la *Commedia*. El criteri més just hauria de partir de la doble dificultat que s'imposà el traductor per respecte a la dignitat de Dante en tant que poeta: mantenir el metre i la rima dels tercets encadenats. Era un fet doblement insòlit, i així ho destacà el marquès de Santillana (§5). En aquest capítol, doncs, s'intentarà adoptar el punt de vista del traductor en el seu context: entenem que Febrer pretenia emular el Sommo Poeta, amb la novetat, la dificultat i també el prestigi que això comportava. El manteniment de la forma —el metre i la rima—, sense trair el sentit d'un text tan reverenciat, havia de ser el seu objectiu, i per assolir-lo es va servir de diverses estratègies i recursos que exemplificarem a continuació sense pretensions valoratives, classificatòries ni estadístiques, sinó solament descriptives.<sup>179</sup>

---

avvenne, sostituire il vecchio» (2003: 46-47; cito la versió italiana de l'article). Febrer es pot considerar, doncs, un traductor plenament conscient, característica ben esperable d'un gran poeta que va exercir una forta influència en els seus contemporanis i en les generacions posteriors, com hem apuntat breument més amunt (§2.3).

<sup>179</sup> Michela LETIZIA (2007) ha portat a terme un estudi de les rimes del conjunt de la *Commedia* —atès que és on es concentra el pes poètic— des del punt de vista de la fidelitat semàntica envers el text de partida, i inspirant-se lleugerament en la classificació establerta per BADIA I MARGARIT (1973; vegeu §6.1). Classifica les rimes en diverses categories: *rime forzate*, quan Febrer manté la rima de Dante (de vegades fins i tot el mateix mot), però no recull totalment el significat de l'original o bé en calca literalment un terme no documentat en català; *traduzioni libere*, quan el traductor no és literal però manté el sentit (pot conservar la mateixa rima o no); *traduzioni sbagliate*, quan Febrer no manté la rima i s'allunya del sentit; *parole in rima no catalane*, que provenen de l'occità o de l'italià. Si bé l'enfocament d'aquest estudi és diferent del nostre, resulta igualment interessant i ofereix abundants exemples. En les seves conclusions observa que de vegades el traductor afegeix a final de vers un adjectiu que no era en Dante, «ma che risulta appropriato», o bé reordena el vers, o afegeix adverbis, partícules, preposicions i perifrasis (p. 113). Efectivament, són algunes de les estratègies de què se serveix Febrer, com veurem al llarg de la nostra anàlisi. El punt de vista de Marta MARFANY (2017: 8-11), en canvi, coincideix amb el que hem adoptat en aquest capítol. Marfany analitza la traducció dels vv. 127-142 del cant V de l'*Infern*, especialment pel que fa al metre i a la rima, i documenta algunes de les fórmules emprades per Febrer en els trobadors i en la seva pròpia producció poètica. Vegeu també LETIZIA (2008), PARERA (2007 i 2010) i MARFANY (2013).

E com jo viu aquest al gran desert,  
 «Hajes merçe de mi», cride a luy,  
 66 «ques que t sies, o ombra o home cert!».  
 Respos me ell: «No hom, home ja fuy;  
 e pare e mare meus foren lombarts,  
 69 de Mantova per patria amenduy.  
 Nasqui sots Julio, be que fos tarts;  
 visqui en Roma sota'l bon August,  
 72 en temps dels deus qu'eren fals e bugiarts.  
 Poeta fuy, e quante d'aquell just  
 fill d' Anchise, qui puix vench lla de Troya,  
 75 que l'ergulos Ilion fo combust.  
 Mas tu, per que tornes la via croya?  
 Com no montes la serra delitosa  
 78 qui es principi e cap de tota yoya?»  
 «Est tu Virgili, aquella font joyosa  
 qui expandist de parlar si larch flum?»,  
 81 respongui jo ab cara vergonyosa.

Quando vidi costui nel gran diserto,  
 «Miserere di me», gridai a lui,  
 «qual che tu sii, od ombra od omo certo!».  
 Rispuosemi: «Non omo, omo già fui,  
 e li parenti miei furon lombardi,  
 mantoani per patria ambedui.  
 Nacqui sub Iulio, ancor che fosse tardi,  
 e vissi a Roma sotto 'l buono Augusto  
 nel tempo de li dèi falsi e bugiardi.  
 Poeta fui, e cantai di quel giusto  
 figliuol d' Anchise che venne di Troia,  
 poi che 'l superbo Ilión fu combusto.  
 Ma tu perché ritorni a tanta noia?  
 perché non sali il diletto monte  
 ch'è principio e cagion di tutta gioia?».  
 «Or se' tu quel Virgilio e quella fonte  
 che spandi di parlar sì largo fiume?»,  
 rispuos' io lui con vergognosa fronte.

66 o ombra] ombra *E*, o ombra *E*<sup>2</sup> 67 Respos me] Respos *E* 69 Mantova] mantoca *E*, mantova *E*<sup>2</sup>

81 respongui] respongu *E*

64 E com jo] Quandi (Quand'i') *Cha Parm Vat*, Quandio *Eg Fi La Lau Lo Pa Pr Ricc Tz*

70 be que fos] ben che fosse *Co, Moore (IL)*

Analitzem detalladament el passatge. Fins al v. 75 (*combust*), Febrer manté tots els mots-rima de Dante, servint-se de tots els recursos de què disposa, especialment l'ús d'elements italians i/o occitans. La primera sèrie de rimes (v. 62: *it. offerto*, *cat. offert*) no li presenta cap problema perquè només ha de traduir literalment els mots. En la segona només ho pot fer al v. 67 (*fuy*), mentre que als vv. 65 i 69 manté els mots-rima de Dante, *lui* i *ambedui* (sota la forma «amenduy»), que l'italià compartia amb l'occità i que formaven part, doncs, de la llengua poètica de Febrer (vegeu la variant formal *anduy* al poema I, 50).<sup>180</sup> La tercera ve marcada per la traducció literal de *lombardi* en *lombarts* (v. 68); al v. 72 ha

<sup>180</sup> *luy* també apareix a les seves poesies (VII, 21; XV, 79), però en femení, probablement per influència del francès, segons RIQUER (1951: 86). Sobre *amenduy* vegeu PRATS 1988:102.

de mantenir l'italià *bugiardi* ('mentiders'), catalanitzant-lo formalment en *bugiarts*, per mantenir la rima i el sentit; al v. 70 afegeix la -s adverbial a *tart* (recurs que torna a utilitzar a *Inf.* II.80 per rimar amb *guards* i *arts*). En la quarta sèrie pot mantenir les dues primeres rimes literalment (*August* i *just*), mentre que en la darrera calca el llatí emprat per Dante (*combust*).

A la cinquena sèrie de rimes, però, Febrer es veu obligat a canviar un dels versos perquè ha de mantenir *Troia* (v. 74; com veurem més endavant, és habitual que els noms propis marquin les rimes); *gioia* (v. 78) es pot traduir literalment, però no pas *noia* (v. 76), de manera que canvia *ritorni a tanta noia* ('retornes a tanta angoixa') per *tornes la via croya* (que interpretem 'tornes a la via mesquina'), recorrent a l'adjectiu occità *croya* en posició de rima, mot que li devien suggerir les lectures poètiques que tenia interioritzades: al *Diccionari de rims* de Jaume March, en la rima en -oya hi apareixen els mots *Troya, ploya, sauoya, croya, croya, monoya, joya, bloya* i *monjoya* (Griera 1921: 46, ll. 745-46), i retrobem la rima *croya-Troya* en un poema anònim, «Amor de cor hafectuos», on llegim: «preguen per me, donchs, que ten trist/ se son estar en vida croya./ E requir ne Ector de Troya» (vv. 58-60; font: RIALC).<sup>181</sup> Cal notar, també, que el mot *via* del v. 76 és molt escaient, tenint en compte que l'obra de Dante narra el seu viatge al més enllà. El recurs de modificar el vers per mantenir la rima, sense traïr el sentit de l'original, és, doncs, una altra estratègia de les utilitzades per Febrer.

La darrera sèrie del passatge exemplifica un fenomen ben diferent: Febrer decideix canviar la rima, mantenint els mots de l'original i modificant-ne l'ordre. En aquest cas concret, la rima podria ser perfectament *mont, font* i *front*. De fet, el primer i el darrer mot donen una rima força productiva al llarg de l'*Infern*: retrobem *front* i *mont* a XVIII, 31 i 33; XXI, 66 i 62; XXIV, 17 i 21, rimant amb *pont* en tots tres casos; i a XXVII, 57 i 53, i XXXIII, 33 i 29, rimant amb *pront* en tots dos casos. La parella *font* i *front* també la trobem a XXV, 98 i 100, rimant amb *pront*. Val a dir que no en tots els casos reproduïx l'original, sinó que de vegades se serveix d'aquestes rimes ja fixades per modificar un vers que no pot traduir literalment al català; ens referim a XXI, 62 (it. *conte*, cat. *mont*), i

---

<sup>181</sup> Trobem un cas similar a *Inf.* XIX.101-103-105: «la reverenza de le somme chiavi», «io userei parole ancor più gravi» i «calcando i buoni e sollevando i pravi». Febrer decideix traduir literalment el primer vers, que és el més rellevant per al sentit: «la reverença de les sommes claus», i la rima en -aus li evoca altres mots que poden traslladar el sentit dels altres dos versos: *braus*, traduïnt *gravi* («jo-t diguera de mots assats pus braus») i *maus*, traducció literal de *pravi* («baxant los bons e sus levant los maus»). Al *Diccionari de rims* de Jaume March, a la rima en -aus, hi ha la llista següent: *Paus, repaus, claus, laus, laus, aus, aus, aus, braus, naus, corraus, leyaus, faus, maus, fraus* (GRIERA 1921: 67, ll. 1415-1417). Retrobem les mateixes rimes, per exemple, en la cançó «El so que pus m'agensa» de Raimbaut de Vaqueiras: a la segona cobla trobem en rima *Baus, chivaus, braus, vassaus, raus, claus* i *maus* (font: *Corpus des Troubadours*).

XXVII, 55 i XXXIII, 31 (it. *conte*, cat. *pront*, en ambdós casos). No sabem per què el traductor va decidir canviar la rima; potser volia evitar que aparegués *montes* i *mont* en un mateix vers. Devia decidir invertir l'ordre de l'adjectiu i el substantiu a *diletto* *monte* (v. 77) i de seguida es va adonar que *delitosa* li permetia de rimar amb *vergonyosa* si realitzava la mateixa operació al darrer vers. Aquesta estratègia d'inversió d'adjectiu i substantiu és recurrent, i de vegades el traductor se'n serveix per mantenir les mateixes rimes de Dante. L'estructura resultant (substantiu + adjectiu), a banda de ser molt natural en català, li ofereix moltes més possibilitats de rima, ateses les característiques morfològiques dels adjectius. Al v. 79 el recurs és diferent: l'addició d'algun element que no apareix en l'original, en aquest cas l'adjectiu *joyosa*. És una de les estratègies més comunes al llarg de l'obra, atès que no solament permet aconseguir una rima, sinó que també completa el vers quan li manca alguna síl·laba (vegeu, per exemple, els rebles dels vv. 72, *qu'eren*, i 74, *puix* i *lla*). En general, Febrer s'inspira en el context a l'hora d'escollir el mot; en aquest cas, en *joya* del vers anterior. Notem que aquí l'addició implica sacrificar alguns mots de Dante: *Or se' tu quel Virgilio* es redueix a *Est tu Virgili*.

§87 A continuació s'examinarà la mètrica del passatge. A §6.2 s'ha apuntat que el decasíl·lab català de patró 4+6 és el metre preponderant al llarg de la traducció de Febrer, però que també hi trobem el decasíl·lab amb cesura lírica i un bon nombre de casos en què el traductor conserva el patró italià de l'*endecasillabo*, sense cesura. L'anàlisi mètrica del fragment que ens ocupa, tot i que no té cap pretensió estadística, ho corrobora. Així, observem que la major part dels versos d'aquest fragment són decasíl·labs catalans amb el patró 4+6 (vv. 64, 65, 67, 72, 73, 75, 76, 80, 81)<sup>182</sup> o bé 3'+6, és a dir, amb cesura lírica, ben documentada ja en els trobadors (vv. 66, 74, 77).<sup>183</sup> Vegem-ne alguns exemples:

72            en temps dels **deus** qu'eren fals e bugiarts. (4+6)  
                  nel tempo de li dèi falsi e bugiardi.

<sup>182</sup> En el cas dels vv. 64 i 65, si se'n fes una lectura sintàctica, l'accent recauria sobre la sisena síl·laba, però notem que mètricament admeten un patró 4+6 perfectament regular. SERRA-BALDÓ (1935) també exemplifica aquest fenomen en els trobadors clàssics i conclou que «el criteri rigorosament estricte, mecanitzat, de la poètica medieval comporta una sobrevaloració del ritme, tant damunt de la sintaxi com de la prosòdia» (p. 28).

<sup>183</sup> Vegeu DI GIROLAMO (2003: 43-46), que analitza el decasíl·lab català en relació amb els seus models occitans.

- 75        que l'ergulos Ilion fo combust. (4+6)  
          poi che 'l superbo Ilión fu combusto.

Aquests dos versos presenten l'estructura més habitual en la lírica catalana medieval: cesura després de la quarta síl·laba tònica; l'accent recau damunt d'un mot oxíton o monosíl·lab. Vegem ara dos exemples de cesura lírica:

- 74        fill d'Anchise, qui puix vench Ila de Troya, (3'+6)  
          figliuol d'Anchise che venne di Troia,
- 77        Com no **montes** la serra delitosa (3'+6)  
          perché non sali il diletto monte

En els decasíl·labs, parlem de cesura lírica quan l'accent recau en la tercera síl·laba i en un mot paroxíton; la síl·laba posterior a l'accentuada s'inclou en el còmput sil·làbic. Per exemple, en el v. 77, l'accent recau damunt de *mon-*, i la síl·laba següent, *-tes*, també es compta; altrament, el vers seria hipomètric.<sup>184</sup>

En canvi, els vv. 68, 69, 70, 71, 78 i 79, que no tenen cesura, es poden considerar *endecasillabi* amb diversos patrons accentuals. De la mateixa manera que Febrer manté mots italians, especialment a final de vers, per no modificar la rima de Dante, també adopta l'*endecasillabo* en alguns casos, per fidelitat a l'original. La presència d'un mot insubstituïble en el text italià, com ara un antropònim, un topònim o un gentilici, determina sovint l'elecció mètrica del traductor, tot i que no es tracta de cap regla general. En els versos que ens ocupen, hi abunden aquest tipus de termes: *lombardi* (*lombarts*, v. 68), *mantoani* (*de Mantova*, v. 69), *Iulio* (*Julio*, v. 70), *Roma* (v. 71), *Virgilio* (*Virgili*, v. 79).<sup>185</sup> Al v. 78, per contra, no hi apareix cap nom propi.

Vegem el patró accentual dels versos que hem considerat *endecasillabi*:

---

<sup>184</sup> En la cesura èpica, en canvi, les síl·labes posteriors a l'accentuada s'exclouen en el còmput sil·làbic. Vegeu, per exemple, els vv. 7-8 del *Sermó* de Ramon Muntaner, escrit en alexandrins: «per est món e per l'altre, e que a salvació / vengon trestuit li comte, e vescomte e baró»; són compostos de dos hemistiquis de sis síl·labes, perquè les síl·labes *-tre* i *-te* no es compten. La cesura èpica és força excepcional en el decasíl·lab català.

<sup>185</sup> SERRA-BALDÓ (1935: 26) n'ofereix altres exemples del mateix cant: «e entre feltre e feltre nexara» (v. 105), «per qui la verge Camilla mori» (v. 107). La interpretació del v. 105 és controvertida; alguns comentaristes van entendre *Feltro* com un topònim del Vèneto (SAPEGNO 2002: 13-14). Examinant el context immediat d'aquests versos, hi trobem un altre *endecasillabo* farcit de noms propis: «Eurallo, Turno e Nixo perduto» (v. 108), però més amunt n'hi ha dos més que no en contenen: «Terra ne piltre aquest jes no:s beura, / mas sapiència, amor e virtut» (vv. 103-104).

- 68 e pare e mare **meus** foren lombarts, (6a, 10a)  
e li parenti **miei** furon lombardi, (6a, 10a)
- 69 de Mantova per **patria amenduy**. (6a, 10a)  
mantoani per **patría ambedui**. (6a, 10a)
- 70 Nasqui sots **Julio**, **be** que fos **tarts**; (4a, 7a, 10a)  
Nacqui sub **Iulio**, ancor che **fosse tardi**, (4a, 8a, 10a)
- 71 visqui en **Roma** sota l **bon August**, (4a, 8a, 10a)  
e vissi a **Roma** sotto 'l **buono Augusto** (4a, 8a, 10a)
- 78 qui es principi e **cap** de tota **yoya?**» (6a, 10a)  
ch'è principio e **cagion** di tutta **gioia?**». (6a, 10a)
- 79 «Est tu **Virgili**, aquella **font** joyosa (4a, 8a, 10a)  
«Or se' tu quel **Virgilio** e quella **fonte** (6a, 10a)

Notem que aquests versos de Febrer presenten els patrons accentuals habituals de l'*endecasillabo*: a la sisena síl·laba i a la desena; a la quarta, la setena i la desena, o a la quarta, la vuitena i la desena.<sup>186</sup> A més, en quatre dels sis casos, el traductor manté el mateix patró accentual que l'original. Podem observar també uns petits —però importants— canvis en els dos primers versos: si traduís literalment *e li parenti* en *e·ls pares* i *mantoani* en *mantoans*, l'accent recauria en la cinquena síl·laba i li mancarien síl·labes per obtenir el decasíl·lab. Traduint-ho, sense trair el sentit, per *e pare e mare* i *de Mantova*, aconseguix completar els versos i accentuar-los a la italiana, a la sisena síl·laba.

Per acabar les consideracions sobre mètrica, a banda del que ja s'ha apuntat, també es podria destacar que en els versos de Febrer, en general, no hi ha diftong creixent en mots com *patria* (v. 69), *Julio* (v. 70) o *Ilion* (v. 75), com és habitual en tota la poesia catalana medieval. També cal tenir present, a l'hora d'escandir els versos, que la llengua poètica medieval tenia una tendència a l'hiat molt més gran que no pas la moderna, especialment quan una de les vocals en contacte era tònica (vegeu *crìde a* al v. 65, *visqui en* al v. 71, o *qui expandist* al v. 80), si bé els contactes vocàlics poden variar d'un vers a

---

<sup>186</sup> PAZZAGLIA 1990: 64.



un altre per oferir un major ventall de possibilitats al traductor (per exemple, al v. 108 es fa hiat en dues àtones diferents en contacte: «Eurallo, *Turno e Nixo* perdut», mentre que al v. 79 es fa sinalefa: «Est tu *Virgili, aquella* font joyosa»).

§88 A continuació centrarem l'anàlisi en l'ús de la llengua occitana que fa el traductor. Examinem un parell de passatges.

[54] *Inf.* III.4-9

	Justicia moch lo meu alt factor;	Giustizia mosse il mio alto fattore;
	feu a mi la divinal potestatz,	fecemi la divina podestate,
6	l'alta sapiencia e'l primer amor.	la somma sapienza e 'l primo amore.
	Abans de mi no fon altre creyats	Dinanzi a me non fuor cose create
	sino eternalls, e jo eternal dur.	se non etterne, e io eterno duro.
9	Lexats tota sperança, vos qu'intrats.	Lasciate ogne speranza, voi ch'intrate.

8 eternal] eternal *Moore (Z)*

Aquest fragment il·lustra una qüestió morfològica: la flexió sigmàtica. En occità, com a norma general, els substantius i adjectius masculins singulars es caracteritzen per la terminació en *-s* quan es troben en cas recte. En plural, per contra, el cas recte es declina sense la desinència *-s*. La traducció de Febrer abunda en exemples de flexió nominal occitana, especialment en posició de rima, com exemplifiquen aquests versos que transcriuen la inscripció de la porta infernal. Febrer, fidelment, tradueix *intrate* per *intrats* en el darrer vers, la qual cosa condiona la rima dels versos 5 i 7 (no és probable que sigui a la inversa, perquè podria haver usat perfectament les formes catalanes *potestat* i *creat*; en canvi, no li era possible emprar *intrat*). El recurs a l'occità ofereix les solucions *potestatz* i *creyats*; la segona és un exemple de flexió sigmàtica. La resta d'elements de la frase, que no es troben en posició de rima, concorden amb el participi *creyats* en cas (recte), gènere (masculí) i nombre (singular): així l'adjectiu *eternalls* i el pronom *altre*, que usualment no presenta la desinència *-s* en cas recte.<sup>187</sup>

<sup>187</sup> En trobem un altre exemple a *Inf.* XIV.107-109-111. En italià, els versos són: «e puro argento son le braccia e 'l petto», «da indi in giuso è tutto ferro eletto» i «e sta 'n su quel, più che 'n su l'altro, eretto». Febrer tradueix: «e pur argent son los brasos e'l pits», «d'aquí enjus es tot de ferro eslitz» (hem esmenat la lliçó del manuscrit «e silitz», que no feia sentit, en «eslitz»; vegeu la nota al vers) i «sus cell esta plus que sus l'altre ergits». Al v. 107 la traducció és literal: *pits* és la forma pròpia del català antic (amb conservació de la *-s* etimològica), i apareix al llarg de la versió de la *Commedia*, també a l'interior del vers. En el v. 109, per mantenir la rima, Febrer recorre al participi occità *eslitz* (del verb *eslir*), amb flexió sigmàtica, que també aplica a *ergits* del v. 111.

- |  |   |
|--|---|
| <p>72 per qu'eu li dix: «Mestre, prech te per temps<br/>sapia qui son, e quin e qual costum<br/>los fa parer del trespesar volon,<br/>75 sagons que jo esguard per lo poch lum».<br/>Ez ell a mi: «Les coses, tals com son,<br/>veuras tot clar com fermarem lo pas<br/>78 sus la trista flumayre d'Acheron».<br/>E jo ab sguard molt vergonyos e bas,<br/>tament mon dit no li fos stat greu,<br/>81 tro sus al flum al parlar mis compas.<br/>Ez ech vers nos venir en un bateu<br/>un vell tot blanch per sobresentich pell,<br/>84 cridant a nos: «Guay, enamichs de Deu!<br/>No esperets james veure lo cel:<br/>jo vinch per menar vos a l'altra riva<br/>87 en tanebres, en callor e en gell.<br/>E tu qui t'acostes, anima viva,<br/>part de aquests qui ja son trestuy mort».<br/>90 Mas, pus que viu que no me'n departiva,<br/>dix: «Per altra via e per altre port<br/>hi paseras, que aci no pots passar:<br/>93 pus leuger leny cove que t'i aport».</p> | <p>per ch'io dissì: «Maestro, or mi concedi<br/>ch'i' sappia quali sono, e qual costume<br/>le fa di trapassar parer si pronte,<br/>com' i' discerno per lo fioco lume».<br/>Ed elli a me: «Le cose ti fier conte<br/>quando noi fermerem li nostri passi<br/>su la trista riviera d'Acheronte».<br/>Allor con li occhi vergognosi e bassi,<br/>temendo no 'l mio dir li fosse grave,<br/>infino al fiume del parlar mi trassi.<br/>Ed ecco verso noi venir per nave<br/>un vecchio, bianco per antico pelo,<br/>gridando: «Guai a voi, anime prave!<br/>Non isperate mai veder lo cielo:<br/>i' vegno per menarvi a l'altra riva<br/>ne le tenebre etterne, in caldo e 'n gelo.<br/>E tu che se' costì, anima viva,<br/>pàrtiti da cotesti che son morti».<br/>Ma poi che vide ch'io non mi partiva,<br/>disse: «Per altra via, per altri porti<br/>verrai a piaggia, non qui, per passare:<br/>più lieve legno convien che ti porti».</p> |
|--|---|

72 Mestre] mostre *E* 77 fermarem] fermaren *E* 79-80 e bas, / tament] e bas / Ebastament *E*

83 sobresentich] sobresentich *E*<sup>2</sup> — pell] pell *E*, pel *E*<sup>2</sup> 84 cridant] cridat *E* — a nos] auos *E* — enamichs]  
enamjch *E* 89 aquests] aquestes *E*

74 los fa] lor fa *Eg*, li fa *Mad Parm Po Pr Urb, Moore* (AC\*DFKZA<sub>1</sub>(?)) — parer del trespesar] parer del  
trapassar *Co*, parer di trapassar *Cha Vat, Moore* (FI) 75 per lo poch lum] in questo poco lume *Moore* (F)  
79 E io] et io *Moore* (F) 85 james] già mai *Moore* (D) 91 e per altre] e per altri *Pa (interlineat), Moore*  
(D) 93 pus leuger] più leggier *Moore* (F)

Aquest passatge exemplifica diversos usos de la llengua occitana. Per començar, en el v. 72 trobem el pronom personal *eu*, que el traductor alterna amb la forma catalana *jo* en funció de les necessitats mètriques (vegeu tres versos més avall, per exemple, *sagons que jo esguard*). Al v. 74, en posició de rima, apareix l'adjectiu occità *volon*, 'desitjosos',

traduint l'italià *pronte* (en referència a *genti*, que apareix al v. 71). En italià, les rimes són *pronte*, *conte* i *Acheronte*. El traductor ha de conservar la darrera (v. 78), un topònim que no pot modificar, i ha de buscar dues paraules que rimin amb *Acheron* i li permetin mantenir-se fidel al sentit de l'original. D'aquesta manera, recorre a l'occità *volon* i a la modificació de l'italià *ti fier conte* ('et seran explicades') en *tals com son* (v. 76). Podem observar, doncs, com Febrer ha meditat tot el passatge abans de decidir com el traduïa.

A la sèrie següent, al v. 79 apareix *bas* en posició de rima. Aquest adjectiu podria provenir de l'italià *basso*, però també coincideix amb l'occità *bas*, i apareix força al llarg de l'obra a final de vers (*Inf.* I.30, V.110, VIII.108, etc.). Aquí *bas*, concordant amb *sguard*, rima amb *pas* (v. 77) i *compas* (v. 81), mentre que en italià les rimes són *bassi* (concordant amb *li occhi*), *passi* i *mi trassi* ('em vaig controlar' les ganes de parlar). Febrer manté els dos primers mots en posició de rima (vv. 77 i 79), només canviant-los el nombre; per al tercer, en canvi, ha de buscar un equivalent, i el troba en *mis compas*, 'vaig posar mesura'.

El v. 82 comença amb la conjunció *Ez*, amb la *z* antihiàtica pròpia de l'occità, que apareix sovint al llarg de la traducció (només a l'*Infern*, es registren una cinquantena de casos de *ez*, habitualment en correspondència amb l'italià *ed*; vegeu, més amunt, el v. 76). La paraula següent, *ech*, que significa 'vet ací', està documentada tant en italià (*ecco*) com en occità (*ec*), i és freqüent en català antic (vegeu la nota al vers). El darrer mot del vers, *bateu* ('embarcació'), que tradueix l'italià *nave*, procedeix de l'occità. En aquest cas, el traductor ha mantingut la primera paraula de la sèrie de rimes (*grave*, en català *greu*, v. 80) i s'ha servit de l'occità (*bateu*) i d'una modificació (*anime prave* en *enamichs de Deu*, v. 84). Fixem-nos, doncs, que només conserva un mot-rima literal de l'original, però que gràcies al seu domini de l'occità pot traduir amb fidelitat el segon (*nave*), que segurament era el més difícil; per al tercer ha de trobar una solució diferent, com hem vist als vv. 76 i 81; en aquestes ocasions d'innovació necessària s'observa la capacitat creativa del traductor: *enamichs de Deu* és un excel·lent equivalent d'*anime prave*.

En els versos següents (vv. 85-88), la similitud entre l'italià i el català facilita una traducció literal. A 89-91-93, però, Febrer ha de recórrer de nou a l'occità. La traducció del verb del darrer vers (*porti* en *aport*) condiciona la rima dels precedents. El vers 91 es resol canviant el nombre del sintagma *altri porti* al singular (*altre port*), sense modificació substancial del sentit. En canvi, al vers 89 Febrer es veu forçat a mantenir el plural perquè es refereix a les ànimes (*cotesti che son morti*); per evitar traïr la rima se serveix de la flexió occitana i tradueix *che son morti* en *qui ja son trestuy mort* ('que ja són tots morts'):

l'adjectiu *mort* es troba en cas recte masculí plural, en concordança amb el pronom occità *trestuy* i amb la forma catalana *aquests*, que presenta la desinència -s com és regular en català. No cal dir que això suposa un bon domini de la gramàtica occitana. Notem també que *ja* i *trestuy* no són a l'original i permeten al traductor de completar mètricament el vers, el qual segueix el patró 4+6.

§89 Continuem la il·lustració d'altres estratègies de traducció amb diversos passatges, sense fer-ne una anàlisi exhaustiva.

[56] *Inf.* XVIII.1-13

<p>Loch ha infern appellat Males Voltes, de pedra tot e de collar ferrenya, 3 com la cerca es qu'entorn les te revoltes. Dret mig del camp maligne par que strenya tot buyt un pou assats ample e pregon, 6 de qui en son loch dire ço que se·n denya. Aquell cingle qui roman tot rodon entre·l pou e·l peu de l'alt ribaz dur, 9 era distint en deu vallons al fon. Com lla on per la guardia del mur molts, molts fossats tornejen los castells, 12 la part e·l loch on son n'es pus segur, a tal semblant eran possats aquells;</p>	<p>Luogo è in inferno detto Malebolge, tutto di pietra di color ferrigno, come la cerchia che dintorno il volge. Nel dritto mezzo del campo maligno vaneggia un pozzo assai largo e profondo, di cui <i>suo loco</i> dicerò l'ordigno. Quel cinghio che rimane adunque è tondo tra 'l pozzo e 'l piè de l'alta ripa dura, e ha distinto in dieci valli il fondo. Quale, dove per guardia de le mura più e più fossi cingon li castelli, la parte dove son rende figura, tale imagine quivi facean quelli;</p>
---	---

2 e de collar] e di color *Ash Cha Co Eg Fi Ga La Lau Laur Lo Mad* (coll-) *Mart Pa Parm Po Pr Rb Ricc Si Tz Urb Vat, Moore* (ABCDEFGHIJMNOPZCD) 4 Dret mig] Dritto nel meçço *Ham*  
6 en son loch] in suo loco *Moore* — se·n denya] lor digno *La Pa Rb, Moore* (C), lor degno *Mad* (e corr. i)  
7 roman tot rodon] rimane adunque tondo *Ash Co Eg Fi* (add-) *Ga La Lau Lo Pa Parm* (add-) *Pr Ricc Tz*  
9 era distint] era distinto *Co Eg Fi Ga La Lau Laur Lo Mad Pa Parm Po Pr Ricc Triv Tz, Moore* (ADEFKLMNOPQ) — al fon] in fondo *Co*, al fondo *Moore* (Q) 10 Com lla on] Come doue *Co*  
12 n'es pus segur] rende sicura *Ham*, r. segura *Rb*, r. sicura *Cha, Moore* (ABCDFGIKMPZA<sub>2</sub>CD)

En primer lloc, cal observar que el canvi de *Malebolge* en *Males Voltes* no es deu a la rima d'aquesta sèrie, sinó que és l'opció de traducció que Febrer ha escollit per a *Malebolge*; en la resta de casos no apareix en posició de rima (vegeu *Males Voltes* als epígrafs dels cants XVII i XVIII, i a XXI.5; *Malavolta* a XXIV.37 i XXIX.41). Al v. 3 trobem una petita modificació per la rima: *il volge* ('l'envolta') traduït per *les té revoltes*

(perquè es refereix a *Males Voltes*), i un canvi d'ordre per la mètrica: el verb *es* després de *cerca* (devia interpretar *com'è*), amb el qual aconsegueix un decasíl·lab amb l'estructura 4+6.

Passem als vv. 2-4-6. Febrer decidí mantenir *ferrigno* —que determina la rima de la sèrie—, però ha de canviar el gènere de l'adjectiu perquè, en el català de l'època, *color* era femení. Manté el mot-rima, doncs, però amb un canvi de gènere, i la rima serà en *-enya*. En el v. 4, que a l'original acaba amb *maligno*, hi afegeix *par que strenya*, sense substituir cap mot de l'original; aquesta addició, que l'ajuda a completar mètricament el vers, no és gratuïta: Febrer tradueix el verb *vaneggia* del vers següent (que els diccionaris defineixen com «aprirsi di un vuoto, di una cavità») per *par que strenya / tot buyt*. El v. 6 podria semblar una modificació substancial de *l'ordigno*, però si mirem com separen les paraules diversos manuscrits italians (*lor digno*) i la traducció de Villena (*lo que-l' pertenesçe*), podem entendre la versió de Febrer: *ço que se-n denya* (vegeu la nota al vers). Pel que fa a la mètrica, destaca el canvi d'ordre del v. 2 (*tutto di pietra* en *de pedra tot*), que li permet crear un decasíl·lab amb l'estructura 4+6.

Els vv. 8-10-12 ens ofereixen un altre exemple de canvi de gènere, en aquest cas, motivat per la rima: si hagués traduït *ripa dura* en *riba dura*, no hauria pogut traduir literalment el v. 10 (*de le mura* en *dels murs*),<sup>188</sup> de manera que en lloc de *riba* emprà el mot masculí *ribaz* ('ribàs') perquè *dur* rima amb *mur*. En el v. 8, doncs, canvia el gènere, i en el 10 el nombre (passa del plural *mura* al singular *mur*). El v. 12, com el v. 6, pot semblar una innovació de Febrer, però la variant italiana *rende sicura* (vegeu la nota al vers) explica la solució *n'es pus segur*, amb el canvi de gènere requerit per la rima, que aconsegueix afegint *e-l loch*, addició que també l'ajuda a completar el vers mètricament (observem que en resulta el doblet sinonímic *la part e-l loch*).

En els vv. 5-7-9, en canvi, manté la rima sense dificultats (*profondo, tondo, fondo*). Devien ser rimes habituals; tots tres mots apareixen al *Diccionari de rims* de Jaume March (*preyon, redon, fon*), juntament amb més d'una vintena d'altres mots acabats en *-on* (Griera 1921: 62, ll. 1263-1267). El *pou pregon* recorda el v. 26 del poema VIII del mateix Febrer: «lo preyon potz de l'infernabisme», peça que conté reminiscències dantesques als vv. 33-36 (vegeu §2.2). Per altra banda, en el poema IX, Febrer rima *preyon* amb *fon* (vv. 6-7).

---

<sup>188</sup> Tanmateix, a *Inf.* IV.107 ha emprat *mura* (vegeu la nota al vers).

Per acabar, el v. 13 tradueix l'italià mantenint-ne el sentit, però en termes diferents; la substitució de *tale imagine* per *a tal semblant* (sinònims que ja trobem aparellats en la Bíblia) produeix un decasíl·lab d'estructura 4+6. Del vers original conserva el mot-rima, *quelli* (*aquells*), com també els altres dos de la sèrie, *castelli* (*castells*, v. 11) i *ponticelli* (*pontixells*, v. 15).

§90 [57] *Inf.* XVII.50-63

<p>ar del cap, ar dels peus, com son morduts  51 de mosques o puces o de tavans.      Pusqu'al lur vis mos vulls haguì moguts,  lo qual cell doloros foch fer e quasca,  54 no·n conegui un; mas fuy percebuts      qu'all coll de tots penjava una tasca  ab cert senyal e ab certa color,  57 e d'ço par que·l vis de lor se pasca.      Com jo, guardant, fuy vengut entre lor,  sobre una bossa d'or viu atzur eu  60 qui d'un leo forma havia e tenor.      Puys, procehint lo tret del sguart meu,  un'altra·n viu, qu'era com a sanch rossa,  63 mostrant una ocha blanca plus que neu.</p>	<p>or col ceffo or col piè, quando son morsi  o da pulci o da mosche o da tafani.      Poi che nel viso a certi li occhi porsi,  ne' quali 'l doloroso foco casca,  non ne conobbi alcun; ma io m'accorsi      che dal collo a ciascun pendea una tasca  ch'avea certo colore e certo segno,  e quindi par che 'l loro occhio si pasca.      E com' io riguardando tra lor vegno,  in una borsa gialla vidi azzurro  che d'un leone avea faccia e contegno.      Poi, procedendo di mio sguardo il curro,  vidine un'altra come sangue rossa,  mostrando un'oca bianca più che burro.</p>
--	---

53 quasca] guasca *E* 55 tasca] casca *E* 57 de lor] dolor *E*

51 de mosques o puces o de tavans] / da mosconi da pulci o da tafani *Co* 53 lo qual] nel qual(e) *Ham Po*, *Moore* (DI) 55 qu'all coll de tots] Chal collo di ciaschun *Ham*, che al collo di ciascuno *Moore* (D), Che al collo a c. *Mad, Moore* (E)

Comentarem només alguns aspectes rellevants de la traducció del passatge. Al v. 54 notem la forma *percebuts*, en flexió occitana (cas recte), per tal de rimar amb *morduts* (v. 50) i *moguts* (v. 52). En aquest cas, Febrer ha preferit traslladar literalment *morsi* (v. 50) i adaptar els altres dos versos a la rima en *-uts*, mantenint-ne intacte el significat. Al v. 53 destaca l'addició de *fer e* ('fereix i'), escaient en el context, que aporta dues síl·labes que mancaven en la traducció literal i forma un doblet sinonímic amb *quasca*. Passem als vv. 56-58-60, on, un cop més, davant de la impossibilitat de mantenir les rimes de Dante, l'estratègia utilitzada és l'alteració de l'ordre dels elements de l'original. Febrer devia

detectar que gràcies a aquest recurs podia rimar fàcilment els vv. 56 i 58, canviant *certo colore e certo segno* en *cert senyal e [...] certa color*, i *tra lor vegno* en *fuy vengut entre lor*, i també el v. 60, traduint *contegno* per *tenor* i alterant *avea faccia e contegno* en *forma havia e tenor*. Probablement la seva professió notarial li va suggerir el binomi *forma e tenor*, habitual en la documentació. Per altra banda, al v. 56 fa una petita modificació per la mètrica: substitueix *ch'avea* per *ab ... ab*; la traducció literal hauria provocat hipermetria. Les rimes dels vv. 53-55-57, per contra, s'han mantingut, cosa que ha implicat conservar el terme italià *tasca*.

La sèrie més interessant, però, és la dels vv. 59-61-63, on la tercera rima determina les altres dues. Febrer no pot conservar les rimes de Dante; només la primera forma coincideix en ambdues llengües (*azzurro-atzur*). La comparació del color de l'oca del v. 63, en italià *bianca più che burro*, li devia suggerir la fórmula més habitual *blanca plus que neu*, que rima amb el v. 61 alterant l'ordre de l'italià *di mio sguardo il curro* en *lo tret del sguart meu*, i amb el v. 59 afegint a final de vers el pronom occità *eu*. Aquesta addició al v. 59 provocaria hipermetria si traduís literalment *gialla* en *groga*; per això opta pel metafòric *d'or*, tan habitual per designar aquest color com la neu per al blanc.

#### §91 [58] *Inf.* XVIII.86-99

<p>Ell es Jason, qu'ab seny e ab coratge  87 del molto d'or los Colchos privats fe.  Passa l'isla de Lenno, e pel ribatge,  despuys que les fembres despiedades  90 dels mascles lurs tots feran gran carnatge;  la ab senyals e ab paraules ornades  Ysiphile trompa, la joveneta  93 qui primer hac les altres enganades.  Lexa la aqui, prenyada e soleta;  de tal culpa aytal martir li part;  96 e de Medea s fa venjança streta.  Ab ell se'n va qui decep de tal part.  E bast a tu aço del primer vall  99 saber, e d'aquells de qui est ben fart».</p>	<p>Quelli è Iasón, che per cuore e per senno  li Colchi del monton privati fène.  Ello passò per l'isola di Lenno  poi che l'ardite femmine spietate  tutti li maschi loro a morte dienno.  Ivi con segni e con parole ornate  Isifile ingannò, la giovinetta  che prima avea tutte l'altre ingannate.  Lasciolla quivi, gravida, soletta;  tal colpa a tal martiro lui condanna;  e anche di Medea si fa vendetta.  Con lui sen va chi da tal parte inganna;  e questo basti de la prima valle  sapere e di color che 'n sé assanna».</p>
---	--

88 l'isla] lisba E 90 feran] faran E

94 e soleta] e solecta *Ash Cha Co Ga Laur Vat*, e soletta *Moore*

Observem les rimes d'aquest passatge presidit per Jàson, personatge que el traductor coneixia bé, com demostra la seva presència en el poema V de Febrer: «no fon Jason del velhor conquistar/ quan los perills del drach fer poch sobrar,/ e may dels bous qui-l cuydaren aucire» (vv. 30-32). Fixem-nos també que al v. 87, on Dante només parla del *monton*, Febrer hi afegeix *d'or* per obtenir la síl·laba que li manca; a més, trasllada el sintagma al principi del vers per aconseguir el patró accentual 4+6.

Les rimes dels vv. 86-88-90 no corresponen a les de Dante i demostren, una vegada més, que el traductor llegia primer tot el fragment. En aquest cas, al v. 88 a l'original hi ha el topònim *Lenno* en posició de rima. Febrer ha de mantenir el terme, però l'ha de desplaçar a l'interior del vers perquè en català no pot rimar amb *-enno*.<sup>189</sup> Probablement és el primer vers de la sèrie que li suggereix la solució: canviant l'ordre de *per cuore e per senno* obté *ab seny e ab coratge*; el mot *coratge* li evoca altres rimes en *-atge* del seu *thesaurus* mental, propi d'un poeta experimentat. En la seva obra lírica conservada trobem en rima *salvatge*, *pelatge*, *viatge* i ***carnatge*** al poema IX; ***coratge***, *salvatge*, *dampnatge*, *omatge*, *ostatge*, *eretatge*, *menatge*, *guatge* i *peratge* al poema XIV; *hostatge*, *alegratge*, *pessatge* i *visatge* al poema VII, i *linatge* al poema I. No hi apareix *ribatge*,<sup>190</sup> però sí que trobem aquest mot en rima en els trobadors. A tall d'exemple, observem les rimes en *-atge* al cinquè i vuitè vers de cada cobla, i al primer de la tornada, del poema «Be·m platz lo gais temps de pascor» de Bertran de Born: *boscatge*, *alegratge*, ***coratge***, ***ribatge***, *vassalatge*, *agradatge*, *aratge*, *paratge*, *ombratge*, *erbatge*, *lignatge*, *maestratge*, *gatge*.<sup>191</sup> Cinc coincideixen, a més, amb la lírica de Febrer. Era un conjunt de rimes finit i recurrent, que s'anaven combinant.

<sup>189</sup> Passa el mateix a *Inf.* XX.78, on en italià apareix *Po* rimant amb *mette co* ('comença', v. 76) i *può* (v. 74): «ciò che 'n grembo a Benaco star non può,/ e fassi fiume giù per verdi paschi./ Tosto che l'acqua a correr mette co,/ non più Benaco, ma Mencio si chiama/ fino a Governol, dove cade in Po.» Febrer no pot mantenir les rimes, però vol restar fidel a l'original; alterant els termes del primer vers, *star non può*, en *no pot star*, aconsegueix una rima més fàcil: només necessita dos infinitius de la primera conjugació. Així, tradueix *a correr mette co* per *s pren a 'vallar* i *dove cade in Po* per *on se va al Po mesclar*, solucions totalment adients al context.

<sup>190</sup> Tampoc no figura en el *Diccionari de rims* de Jaume March. En la rima amb *-atge* hi ha la llista següent: *viatge*, *outratge*, *senyoratge*, *paratge*, *linatge*, *languatge*, *guiatge*, *passatge*, *dampnatge*, ***coratge***, *bernatge*, *misatge*, *alegratge*, *saluatge*, *boscatge*, *romiatge*, *auantatge*, *vsatge*, [*estatge*], *prestatge*, *fformatge*, *rematge*, *visatge*, *viatge*, *hostalatge*, *estatge*, *guatge* (GRIERA 1921: 47, ll. 777-782). Una desena d'aquests termes coincideixen amb les rimes de les poesies de Febrer.

<sup>191</sup> També es documenta *ribatge* en poetes posteriors a l'obra de Febrer, com Ausiàs March (rimant amb *coratge*, LXVIII, vv. 18-19), Ausiàs de Sant Joan («Si dels infels Polifemo y Golies», v. 34), Bernat Serra («Pus so destret no·m tenguats a follia», v. 31; al v. 14 hi apareix *carnatge*) o Jaume Roig (*Espill*, v. 570). Pel que fa a *carnatge*, es troba, per exemple, al v. 23 del poema «A Dieu done m'arma de bon'amor» de Raimon Gaucelm de Bezers (als vv. 13 i 43 hi apareix *coratge*), i en poetes posteriors com Ramon Savall («De mal saber, ab verinos coratge», v. 22; *coratge* apareix als vv. 1 i 40), Pere Tresfort («Gran carrech han huy tuyt l'om de paratge», v. 25), el ja citat Bernat Serra o la traducció catalana de *Fronidino e Brisona* (v. 80). Fonts: *Corpus des Troubadours*, RIALC.



El mot *coratge*, doncs, suggereix a Febrer com traduir el passatge: al v. 88 afegeix *e pel ribatge*, en referència a la riba de l'illa, i al v. 90 modifica *a morte dienno* en *feran gran carnatge*, sense traïr el sentit i fins i tot potenciant la imatge.<sup>192</sup>

Avancem fins al v. 96. Febrer ha traduït literalment els mots-rima dels vv. 92 (*giovinetta*) i 94 (*soletta*), però no ho pot fer amb *vendetta* (v. 96), de manera que manté el mot, però afegeix l'adjectiu *streta* en posició de rima. L'addició d'aquest adjectiu és un recurs que trobem en altres passatges, com ara *Inf.* I.21, «ab pietat streta»; XIV.16-17, «O venjança de Deu! E com estreta/ pahor deus fer a cascun hom qui lig», o XXVI.94, «ne pietat estreta».

La darrera sèrie de rimes del fragment no es pot traduir literalment. Probablement Febrer va observar que, simplement canviant l'ordre a *da tal parte inganna* (v. 97), podia obtenir una rima amb *part* (*decep de tal part*), i va optar pels rims equívocs, tradicionals en la pràctica del trobar ric i amb secció separada en el rimari de Jaume March; així, al v. 95 modifica *tal colpa a tal martiro lui condanna* en *de tal culpa aytal martir li part*, on *part* significa 'sorgeix, ve'.<sup>193</sup> En el darrer vers (99), per contra, el canvi de sentit és substancial. L'original, *che 'n sé assanna* ('que a dins seu mossega'), es tradueix en *de qui est ben fart*. La innovació de Febrer, però, no és tan agosarada si llegim el darrer vers del cant (136): «E quinci sian le nostre viste sazie» («E·lls nostres ulls sian sadolls d'aço», en la versió catalana). El traductor s'inspira en el context, com ja hem vist a *Inf.* I.79 ([53]), a l'hora de modificar el text; i aquest cas demostra, a més, la lectura d'un llarg fragment (segurament del cant sencer) abans d'emprendre'n la traducció. Aquesta manera de fer demostra com, a pesar de la volguda fidelitat a la lletra, Febrer no traduïa *verbum verbo*, sinó d'una manera més moderna, amb «cops d'ala intel·lectuals», per dir-ho com Josep Carner. Un altre exemple el trobem a *Inf.* XIX.89: «ch'io respongui paraula vertedera», traduint «ch'i' pur rispuosi lui a questo metro»; Febrer tradueix literalment

---

<sup>192</sup> Trobem un cas paral·lel a *Inf.* VII.80-82-84: Febrer canvia les rimes i també escull la terminació en *-atge*. En italià els mots en rima són *sangue*, *langue* ('llangueix, s'afebleix') i *angue* ('serp'). El procediment és el mateix que en altres casos: canviant d'ordre els termes del v. 84, *come in erba l'angue*, en resulta *com la serp en l'erbatge*; aleshores tradueix *sangue* per *linatge*, que té el mateix sentit en aquest context, i modifica lleugerament *e l'altra langue* en *altres son en servatge*, conservant metafòricament el significat. Notem que el primer mot en rima, *linatge*, ja apareix a les poesies de Febrer, i també, juntament amb el tercer, *erbatge*, al poema de Bertran de Born citat més amunt; els retrobem tots dos, per exemple, en el poema «Tant es lo mons ples d'amor descortezza» de Joan de Castellnou (vv. 20 i 47). Fonts: *Corpus des Troubadours*, RIALC.

<sup>193</sup> També trobem rims equívocs en les poesies de Febrer, com XIV, vv. 77-78 i 218-219, o XV, 101-102, i en altres passatges de la *Commedia*; per exemple, al cant XIV, vv. 17 i 21, *legge* en Dante (en el sentit de 'llegeix' i de 'lleï'), que es tradueix literalment en *lig*; el v. 19, en canvi, es modifica sàviament: «D'anime nude vidi molte gregge» esdevé «D'esperits nuus viu un molt gran trepig».

els mots *Pietro* (v. 91) i *retro* (v. 93) en *Pere i derrerera*, però ha de modificar *questo metro*; l'elecció del sintagma *paraula vertedera* no és casual: prové del v. 123, «lo suon de le parole vere espresse». El traductor, doncs, modifica el vers quan és necessari, però intentant mantenir els mots de Dante.

§92 Al cant XVI n'observem un altre cas, però aquí Febrer no troba la solució més endavant, sinó en el cant precedent.

[59] *Inf.* XVI.61-66

Lex l'amarg fel e vaig per lo dolç pom  
a mi promes per cell qu'es mon govern;  
63 mas al centre primer cove que tom».  
«Si longament ta anima govern  
los membres teus», respos aquell lahora,  
66 «e si ta fama apres tu se etern.

Lascio lo fele e vo per dolci pomi  
promessi a me per lo verace duca;  
ma 'nfino al centro pria convien ch'i' tomi».  
«Se lungamente l'anima conduca  
le membra tue», rispuose quelli ancora,  
«e se la fama tua dopo te luca,

64 Si longament] Silongoment E 66 etern] etern E  
65 lahora] allora *Ash Co Laur Pr, Moore (D)*

El traductor es veu obligat a canviar les rimes dels vv. 62-64-66. La semblança lèxica de *duca* (v. 62) i *conduca* (v. 64) li deu suggerir la traducció en rims equívocs; així, *lo verace duca* esdevé *cell qu'es mon govern*, i *conduca* es tradueix per *govern*. Li resta la tercera rima, *luca*, potser la més difícil. La memòria del traductor, però, li evoca les paraules que Dante ha dirigit a Brunetto Latini en el cant anterior (v. 85), en què s'empra el verb *eternar* referit a la fama: «m'insegnavate come l'uom s'eterna» («m'ensenyavets co·s fa l'hom eternal» en la versió catalana). Febrer, doncs, tradueix *luca* per *se etern*, innovació que li aporta la rima que li mancava i li permet mantenir el sentit i alhora la fidelitat als mots del Sommo Poeta.

§93 No és la primera vegada que el traductor s'enfrontava amb *luca* en rima.

[60] *Inf.* IV.148-151

La companya de sis en dos se scema;  
per altra part mena lo sage escorta  
fors dels retrets mi, en l'ayre qui trema.  
E vinch en loch on tota lum es morta.

La sesta compagnia in due si scema:  
per altra via mi mena il savio duca,  
fuor de la queta, ne l'aura che trema.  
E vegno in parte ove non è che luca.

150 retrets] racrets *E* — en] eu *E* — trema] crema *E* 151 on] om *E*

150 ayre] aira *Ash*, aer *Co Urb*, aere *Pr*

En aquest cas ha traduït *ove non è che luca* per *on tota lum es morta* (i *duca* per *escorta*). La bella solució de Febrer s'inspira en el context general de l'*Inferno*, on predomina la idea de la mort. Hi ha altres exemples de la competència lingüística del traductor, com ara el v. 46 del cant XVII, on tradueix «Per li occhi fora *scoppiava* lor duolo» en «Pels ulls deffors los *degotava*·l dol», o els vv. 100-101: «Come la navicella esce di loco/ *in dietro in dietro*, sì quindi si tolse» esdevé «Com la barqua fa quant ix de son loch/ *ab la popa denant*, axi·s leva». Els vv. 74-75 del mateix cant ens ofereixen una imatge menys elegant, però en consonància amb la varietat de registres emprats per Dante al llarg de la *Commedia*: per rimar amb *bochs* (v. 73, it. *becchi*), tradueix «Qui distorse la bocca e di fuor trasse/ la lingua, come bue che 'l naso lecchi» per «Aqui torçe la cara e trasch defora/ la lengua, com fa·l bou qui·s lepa·ls mochs», descrivint exactament la mateixa escena que l'original.

Hi ha ocasions en què el traductor encara és més creatiu, com ara al v. 19 del cant XVII, on concep una imatge nova. L'italià diu: «Come talvolta stanno a riva i burchi,/ che parte sono in acqua e parte in terra» (vv. 19-20), i el català: «Axi estan a vets los tartugots,/ qui estan part en aygua, part en terra». Febrer, per rimar amb *glotz* (it. *lurchi*, v. 21), afegeix *gots* al v. 17 (*turchs*, *tartes ne gots*; it. *Tartari né Turchi*), i al v. 19 tradueix *burchi*, que designa unes embarcacions petites, una mena de xalupes, per *tartugots*,<sup>194</sup> augmentatiu de *tartuga*, que fa sentit plenament perquè també es poden estar amb mig cos fora de l'aigua i mig a dintre. Potser *la vebra* (it. *lo bivero*) del v. 22 li ha suggerit aquesta nova imatge.

§94 En altres casos, Febrer se serveix de la seva formació cultural a l'hora de traduir. Per exemple, al cant XIV, els vv. 100-101 en italià diuen: «Rëa la scelse già per cuna fida/ del suo figliuolo», i en català «Rea la pres per bres feell *a sa dida* / e a son fill». Febrer demostra els seus coneixements de mitologia afegint-hi la dida de Júpiter. No es pot descartar que li ho suggerís alguna glossa o comentari, però el seu nivell cultural no ho requeria. Altres exemples són V.54: «emperadriu de *Babillonia vella*», referit a Semíramis, el nom del regne de la qual no apareix en el text italià («fu imperadrice *di molte favelle*»); XVIII.87: *molto d'or* traduint *monton*, com hem vist més amunt; XX.59:

---

<sup>194</sup> Hem esmenat la lliçó del ms., «targugots»; vegeu la nota al vers.

*del deu Bach* traduint *di Baco*, o l'ús del nom romà de Sevilla (que no hem trobat als comentaris consultats) a XX.126: *Yspalis* traduint *Sobilia*.

§95 Recapitulant, al llarg d'aquest apartat s'ha vist que Febrer tradueix amb la màxima fidelitat a l'original, el més literalment possible, com s'exigia a les traduccions de les obres sagrades o de gran prestigi. No és, però, una traducció *verbum verbo*, sinó que el traductor examina unitats de sentit i de forma estròfica, i decideix quines rimes pot mantenir respectant el significat. Així, en molts casos (III.78, *Acheron*; XVII.63, *plus que neu*; XVI.66, *se etern*, etc.) la tercera rima determina les dues precedents, i també s'han aportat exemples que demostren que Febrer llegia fragments més llargs, probablement tot el cant, abans d'emprendre la tasca de traducció (XVIII.99, XIX.89).

Les similituds entre la llengua de partida i la d'arribada, en alguns casos permeten a Febrer de mantenir els mots-rima gràcies a la traducció literal (per exemple, I.62-64-66; XVIII.5-7-9). Quan això no és possible, el seu domini de la llengua poètica el forneix de diverses estratègies per apartar-se el mínim del text de Dante. La primera que hem vist és el manteniment dels mots italians en rima, que de vegades també són patrimoni de l'occità —la llengua poètica de la tradició trobadoresca que el mateix Febrer havia emprat en les seves poesies— (I.65 i 69, *luy, amenduy*), tot i que no pas sempre (I.72, *bugiarts*; XVII.55, *tasca*). Aquest, però, no és el recurs més freqüent, com tampoc no ho és que pugui mantenir els tres mots-rima del tercet. Sovint en pot mantenir un o dos, i ha de modificar l'altre vers (*tornes la via croya* a I.76; *enamichs de Deu* a III.84); en altres ocasions ha de canviar també les rimes (I.77-79-81, XVIII.86-88-90, XVI.62-64-66). Ara bé, sempre que pot manté els mateixos mots de Dante, modificant l'ordre dels elements del vers: es desplaça a la posició de rima un element ja present en l'original —la intervenció, doncs, és mínima— (XVII.58, 61; XVIII.86; XX.74). Destaca la inversió adjectiu-substantiu: les característiques morfològiques dels adjectius li ofereixen més possibilitats de rima, i a més en resulta una estructura molt natural en la llengua d'arribada (I.77, 81).

Els canvis d'ordre són una de les estratègies més freqüents, juntament amb l'addició d'algun mot a final de vers, en rima (*e pel ribatge* a XVIII.88, *streta* a XVIII.96), sovint inspirant-se en el context (com *joyosa* a I.79). És molt habitual, també, que el traductor es vegi forçat a alterar la part final d'algun vers per la rima, cercant alguna fórmula de significat similar al del text italià (*tornes la via croya* a I.76, *aytal martir li part* a XVIII.95, *per cell qu'es mon govern* a XVI.62). En aquests casos també intenta emprar mots dantescos, encara que apareguin en un altre vers (*de qui est ben fart* a XVIII.99, *paraula vertedera* a XIX.89). De vegades, però, només li cal canviar el gènere o el

nombre d'algun dels mots-rima, com a XVIII.8 i 10 (*ripa dura, le mura*), en què es conserven els mateixos mots en rima (*ribaz dur, del mur*), tot i que la rima en si canvia (vegeu també III.77 i 79).

El recurs a la llengua occitana, tant des del punt de vista lèxic (*croya* a I.76, *volon* i *bateu* a III.74 i 82, *eu* a XVII.59, *maus* a XIX.105) com morfològic (*potestatz* i *creyats* a III. 5 i 7, *percebutz* a XVII.54), li permet enriquir les possibilitats de rima, com ja va observar Riquer (1964: 110) i com s'ha mostrat a [54] i [55].

A l'hora de decidir quines rimes manté, el sentit és determinant. Quan hi ha antropònims, topònims o gentilicis en rima no pot reformular el vers, sinó que intenta mantenir el mot en rima (*Troya* a I.74, *Acheron* a III.78, *lombarts* a I.68), encara que hagi de canviar els altres dos; si la rima és impossible, desplaça el nom a l'interior del vers (*Lenno* a XVIII.88, *Po* a XX.78).

Les estratègies que acabem de veure per a la rima també s'apliquen al metre. Així, trobem canvis d'ordre gràcies als quals s'obté un decasíl·lab amb el patró 4+6 (*tutto di pietra* en *de pedra tot* a *Inf.* XVIII.2; *li Colchi del monton* en *del molto d'or los Colchos* a XVIII.87); addicions per completar el vers, que de vegades conformen un doblat sinonímic (*la part e-l loch*, patró 6+4, it. *la parte*, a XVIII.12; *fer e quasca*, it. *casca*, a XVII.53); modificacions en la traducció (com a I.68 i 69, per mantenir l'accentuació de l'*endecasillabo* i arrodonir el vers; o a XVIII.13, emprant un terme sinònim per aconseguir un decasíl·lab català: *a tal semblant* per *tale imagine*). En alguna ocasió, un canvi degut a la rima provoca una alteració per mantenir la regularitat mètrica, com a XVII.59, en què s'ha afegit el pronom *eu* en rima i s'ha hagut d'estalviar una síl·laba a l'interior del vers (s'ha aconseguit traduint *gialla* en *d'or*).

S'han detectat diverses sèries de rimes en què es pot observar el rimari que Febrer tenia a la memòria i que ja havia emprat en les seves poesies, com I.74-76-78, XIX.101-103-105, XVIII.86-88-90, en què afloren les lectures poètiques que tenia interioritzades. Així mateix, han aparegut alguns exemples de rims equívocs (recurs que també trobem en la seva obra lírica), com a XVI.62-64 (*govern*) o XVIII.95-97 (*part*).

També han sorgit un parell de casos en què les variants de la transmissió italiana justifiquen la solució del traductor (XVIII.6 i 12), i hem vist diverses solucions creatives de Febrer, que expressen en altres paraules el sentit del text dantesc. A banda de les que s'han enumerat al final d'aquest capítol, espigolant entre els passatges que ens han servit per il·lustrar com traduïa, trobem *feran gran carnatge* traduït a *morte dienno* (XVIII.90), *un molt gran trepig* traslladant *molte gregge* (XIV.19), *enamichs de Deu* traduït *anime*

*prave* (III.84), *d'or per gialla i blancha plus que neu per bianca più che burro* (XVII.59 i 63), o *si ta fama apres tu se etern* traduint *se la fama tua dopo te luca* (XVI.66). Quan la constricció formal no li permet ésser literal, doncs, el seu domini dels recursos poètics i lingüístics li permet ser creatiu mantenint-se fidel al sentit.

Aquesta selecció d'estratègies del traductor il·lustra, sobretot, dues qüestions. Febrer era un poeta destre, entrenat en la lectura i la pràctica del trobar ric i de gèneres de gran complexitat versificatòria (com ara el lai líric), i aquesta perícia és a l'arrel de la seva traducció de Dante: per això es devia atrevir a fer-la en vers i en *terza rima*. Emular una obra d'aquesta dificultat i amb aquest prestigi no volia dir recrear-la amb llibertat com ho faria un poeta actual, sinó retenir-ne al màxim allò que en resulta admirable per a un artífex medieval: la mesura del vers i la rima. La traducció d'Andreu Febrer s'ha de jutjar en proporció a aquesta voluntat d'imitar la perícia d'un «fabbro del parlar materno».

## 7. AQUESTA EDICIÓ

§96 A continuació es presenta l'edició dels vint primers cants de l'*Infern*. Vegeu el capítol 4 per a les qüestions relatives a l'establiment del text. L'únic manuscrit conservat de la traducció de Febrer (El Escorial, L.II.18), ha estat objecte de dos processos de correcció. En el primer (E'), s'ha col·locat el text d'E amb el seu antígraf ([E]) i el mateix copista ha executat les correccions; abasta tot el còdex. El segon procés de correcció (E<sup>2</sup>) ha estat efectuat per una segona mà i incorpora lliçons d'un altre testimoni ([E<sup>2</sup>]); es limita als onze primers cants de l'*Infern*. L'edició es basa en el text d'E perquè transmet el gruix del text i per mantenir la coherència gràfica. Només es recorre a E<sup>2</sup> quan és impossible llegir E i quan corregeix un error manifest, ja que s'ha demostrat que depèn d'un altre testimoni (§64). Les correccions d'E', que reproduïen [E], s'han acceptat totes (vegeu §59-66).

Les esmenes introduïdes en el text d'E segueixen criteris clàssics com l'*usus scribendi* i la *lectio difficilior*, i sempre tenen en compte el text italià, amb totes les variants de què disposem. Només s'esmenen els errors que s'han considerat produïts en la transmissió catalana. S'ha suposat que el vers de Febrer era regular, de manera que les irregularitats mètriques o en la rima s'han anotat sempre i s'han corregit quan només hi havia una solució possible.

§97 La complexitat textual del manuscrit L.II.18 es reflecteix en la creació de tres aparats positius:

1. Aparat de lliçons rebutjades d'E (quan només hi ha E) i de totes les lliçons d'E<sup>2</sup> (quan hi ha intervingut el corrector). En aquest segon cas, per claredat, es registra la lliçó d'E i la d'E<sup>2</sup>; quan la lliçó d'E no es pot llegir sencera amb seguretat, solament s'ofereix la d'E<sup>2</sup>.
2. Aparat d'accidents d'E i intervencions d'E' (indicades E').
3. Aparat en què es detallen totes les correccions d'E<sup>2</sup>, per facilitar la identificació d'aquesta correcció sistemàtica posterior (Apèndix 2). Es detalla entre parèntesis la ubicació de la indicació marginal quan les correccions han estat assenyalades prèviament a la seva execució.

§98 Per tal de facilitar la comprensió de la traducció, el text es presenta acarat amb la *Commedia* en llengua original (reproduïda de Petrocchi 1966: II). El text italià es

completa amb les variants documentades per Petrocchi (1966: II) o per Moore (1889) — tant en els aparats com a les notes o, en el cas de Moore, a l'apartat «Collation and Discussion of Selected Passages»— que justifiquen o expliquen d'alguna manera la solució de Febrer quan divergeix de la lliçó privilegiada per Petrocchi (vegeu cap. 5). Les variants italianes complementàries, doncs, tenen una utilitat traductològica: es dóna compte de la variació textual italiana publicada que ajuda a delimitar quines lliçons són atribuïbles al traductor o a la transmissió catalana i quines poden provenir de la tradició italiana; això no exclou, però, que algunes de les variants italianes aportades, com per exemple les relatives a canvis d'ordre, coincideixin amb la versió de Febrer de manera casual. Atès que no tenim col·locionades totes les variants italianes existents i que, com s'ha vist més amunt (§71-76), no podem reconstruir l'antígraf de Febrer, no té sentit fer un aparat amb la col·loció de totes les variants recollides pels editors italians fins avui, de manera que, per economia i claredat, no s'inclouen les sigles d'aquells manuscrits que coincideixen amb la lliçó preferida per Petrocchi.

L'aparat de variants italianes complementàries ofereix la lliçó de la versió catalana acarada amb la variant o variants italianes que hi coincideixen d'alguna manera. Les sigles dels manuscrits de Moore (1889) s'indiquen sempre entre parèntesis; quan solament s'indica *Moore*, vol dir que és la variant preferida per aquest editor.

En els aparats es fan servir les abreviatures següents:

- om. (*omisit*)
- add. (*addidit*)
- post. (posteriorment)
- rev. (revisat)
- < > expuntuat o raspat (Petrocchi)
- > < correcció sobre escriptura expuntuada o raspada (Petrocchi)
- [ ] llacuna, paraules o lletres omeses
- \* lliçó corregida (no es llegeix la lliçó anterior; Moore)
- 1 lliçó original (Moore)
- 2 lliçó corregida (quan es llegeix l'original; Moore)

§99 En un intent de documentar noves variants, s'han examinat altres testimonis del text italià, les variants dels quals s'afegeixen a l'aparat quan són diferents de les



registrades per Petrocchi o per Moore o quan aquests editors les documenten solament en un o dos manuscrits:

- Citacions de la *Commedia* en el ms. 468 de la Biblioteca de Catalunya, que conté el *Tractat de les penes particulars d'Infern* de Joan Pasqual (abreujat Pasqual), obra posterior a 1436. Font: Gómez 2013: 579-583.
- Variants dels còdexs Riccardiani registrades en l'article de Salomone Morpurgo (1893). Es tracta d'una col·lació per llocs crítics. Són un total de trenta-sis testimonis.
- S'han col·lacionat diversos manuscrits de la *Commedia*, conservats en diferents biblioteques d'Itàlia i d'Anglaterra, amb la traducció de Febrer en passatges escollits en què el text català s'aparta de l'italià, i les variants de Petrocchi i de Moore no ho justifiquen (vegeu §77):<sup>195</sup>

Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana

Barberiniani latini 3974

Borghesiani 365

Capponiani 266

Palatini latini 1728

Vaticani latini 3197

Vaticani latini 10678

Roma, Biblioteca Angelica

ms. 1101

ms. 1102

---

<sup>195</sup> Les recerques es van portar a terme amb l'assessorament d'un expert en transmissió manuscrita de les obres de Dante, el professor Giorgio Inglese (Università degli Studi di Roma "La Sapienza"). A l'hora d'escollir els manuscrits es va tenir en compte, a banda de PETROCCHI (1966) i MOORE (1889), COLOMB DE BATINES 1845, RODDEWIG 1984 i BOSCHI ROTIROTI 2004, com també DIONISOTTI 1965-66, entre altres. Es va donar preferència als còdexs de la segona meitat del segle XIV i del segle XV, als de procedència meridional i als que contenien glosses o comentaris marginals. Primer es van col·lacionar sistemàticament diversos cants de l'*Infern* de la traducció de Febrer amb alguns manuscrits italians de la Biblioteca Apostolica Vaticana (Cap. 266, Borg. 365 i Vat. lat. 10678), però a la vista dels escassos resultats obtinguts, es va adoptar un altre mètode: cercar tots els passatges al llarg de l'*Infern* de Febrer que divergien del text dantesc editat per Petrocchi i també de les variants registrades en la seva edició i en la de Moore, i col·lacionar-los amb els manuscrits que figuren a la llista. Cap dels còdexs no tenia un nombre prou notable de lliçons coincidents amb la versió de Febrer que en justifiqués una col·lació sistemàtica. La majoria de variants ja figuraven als aparats de Petrocchi o de Moore; les variants noves s'inclouen a l'aparat de variants italianes de la present edició.

Roma, Biblioteca Casanatense

ms. 251

ms. 392

Palerm, Biblioteca Nazionale

ms. F.M.2

Londres, British Library<sup>196</sup>

Additional 10317

Additional 21163

Additional 22780

Additional 26836

Additional 26771

Additional 31918

Egerton 932

Egerton 2085

Egerton 2567

Egerton 2628

Harley 3459

Harley 3460

Harley 3513

Harley 3581

Yates Thompson 36 (vegeu §3)

- S'ha consultat en llocs crítics la traducció castellana en prosa d'Enric de Villena (abreujada Vill.); l'edició de referència ha estat Villena 2000. Es consignen en nota les lliçons similars a les de Febrer. Sovint les variants que aporta Villena ja estan registrades en Petrocchi o en Moore, però en diversos casos n'ofereix alguna de diferent que coincideix amb la traducció de Febrer, de manera que és útil per documentar altres variants italianes. Vegeu §§2.4, 72, 77 i 84, [52].

També s'han consultat en llocs crítics els comentaris de la *Commedia* dels segles XIV i XV inclosos a la base de dades del *Dartmouth Dante Project* (vegeu §84), en la qual consten la data de cadascun i les edicions de referència. S'incorporen en nota solament les informacions relatives a l'exegesi dantesca rellevants per a l'edició.

---

<sup>196</sup> Tots formen part de l'«Account of the mss. examined or collated» de MOORE (1889: 509-679), llevat de l'Egerton 2628 i del Yates Thompson 36, que ingressaren més tard a la British Library.

§100 Al final de cada cant es troba l'anotació corresponent, en què es justifiquen les esmenes, es registren les irregularitats mètriques o de rima quan no s'han pogut corregir, s'ofereixen aclariments lingüístics per tal de facilitar la comprensió del text, s'hi comenten les variants italianes que coincideixen amb la traducció de Febrer o la justifiquen, i s'intenten explicar les divergències més importants de la traducció respecte al text italià editat per Petrocchi, a vegades amb el suport de l'exegesi dantesca medieval, que pot oferir interpretacions paral·leles a les de Febrer. L'anotació ha estat més exhaustiva en els onze primers cants, més complexos atesa la presència de correccions procedents d'un segon testimoni; així mateix, s'hi comenten aspectes lingüístics i traductològics (les obres lexicogràfiques de referència han estat: *DCVB*, *DECLC*, *NGGL*, Faraudo, *PD*, *Enciclopedia dantesca*). En els cants següents s'ofereix una anotació més continguda, centrada en l'establiment i la comprensió del text; s'hi resolen els problemes principals i s'hi destaquen algunes qüestions relatives a la transmissió italiana.

§101 S'han adoptat els criteris del RIALC, que resumeixo a continuació.<sup>197</sup> Es prescindeix de l'accentuació gràfica, de la dièresi i de la grafia moderna *l·l* per distingir la *ll* alveolar de la palatal. Es prescindeix també del guionet, de manera que els pronoms enclítics en forma plena no s'uneixen amb el verb mitjançant cap signe gràfic. Es fa servir l'apòstrof per marcar les elisions vocàliques: en les afèresis es deixa un espai entre el primer i el segon mot; en les apòcopes no es deixa cap espai. El punt volat només marca la reducció de pronoms i articles enclítics. S'han resolt les abreviatures, i s'ha regularitzat l'ús de *i* i *j* i el de *u* i *v*. S'ha puntuat el text i s'han distribuït les majúscules i les minúscules segons el criteri actual.

---

<sup>197</sup> Tenint en compte que no existeixen uns criteris d'edició exempts de problemes, s'han adoptat els criteris del RIALC perquè s'ajusten força als criteris tradicionals de la romanística, que resulten molt útils a l'hora d'editar un text com el de Febrer. Pel que fa a l'accentuació, cal remarcar que la confluència en la traducció de formes de llengües diferents (català, italià, occità) justifica la renúncia a l'aplicació d'uns criteris d'accentuació gràfica uniformes.

## MANUSCRITS

Segueix una llista dels manuscrits que apareixen en l'aparat de variants italianes, procedents de Petrocchi (1966) i Moore (1889). Es presenten en primer lloc els còdexs col·locats totalment en les seves edicions, i a continuació les sigles dels testimonis de què s'han servit parcialment.

### PETROCCHI

Ash	Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ashburnhamiano 828.
Bo	Bolonya, Archivio di Stato, Fragments de divulgació de la <i>Commedia</i> .
Cha	Chantilly, Musée Condé, 597.
Co	Cortona, Biblioteca Comunale e dell'Accademia Etrusca, 88.
Eg	Londres, British Museum, Egerton 943.
Fi	Nàpols, Biblioteca Oratoriana dei Girolamini, 4 20.
Ga	Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, fondo principale (Plutei), Gaddiano 90 sup. 125.
Ham	Berlín, Deutsche Staatsbibliothek, Hamilton 203.
La	Piacenza, Biblioteca Comunale Passerini Landi, 190.
Lau	Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, fondo principale (Plutei), 40 16.
Laur	Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, fondo principale (Plutei), 40 22.
Lo	Belluno, Biblioteca del Seminario, 35.
Mad	Madrid, Biblioteca Nacional, 10186.
Mart	Milà, Biblioteca Nazionale Braidense, Aldina AP XVI 25.
Mo	Mòdena, Archivio di Stato e Biblioteca Estense e Universitaria, Fragments de l' <i>Inferno</i> i del <i>Purgatorio</i> .
Pa	París, Bibliothèque Nationale, fonds italien 538.
Parm	Parma, Biblioteca Palatina, Parmense 3285.
Po	Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, Palatino 313.

- Pr París, Bibliothèque Nationale, fonds italien 539.
- Rb Florència, Biblioteca Riccardiana, 1005, i Milà, Biblioteca Nazionale Braidense, AG XII 2.
- Ricc Florència, Biblioteca Riccardiana, 1010.
- Triv Milà, Biblioteca dell'Archivio Storico Civico e Trivulziana, 1080.
- Tz Milà, Biblioteca dell'Archivio Storico Civico e Trivulziana, 1077.
- Urb Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Urbinate latino 366.
- Vat Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticano latino 3199.
- 
- Ambr 198 Milà, Biblioteca Ambrosiana, 198.
- An Roma, Biblioteca Angelica, 1101.
- Chig Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Chigiano L VI 213.
- Eg 2085 Londres, British Museum, Egerton 2085.
- Est. it. 957 Mòdena, Biblioteca Estense e Universitaria, fondo principale 957.
- Laur. 40 15 Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, fondo principale (Plutei) 40 15.
- Laur. Strozz. 156 Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, Strozziiani 156.
- 156
- Par. 69 París, Bibliothèque Nationale, fonds italien 69.
- Ri Florència, Biblioteca Riccardiana, 1035.
- Ricc 1002 Florència, Biblioteca Riccardiana, 1002.
- Ricc 1026 Florència, Biblioteca Riccardiana, 1026.
- Si Sevilla, Biblioteca Capitular y Colombina, 7 5 40 (comentari de Graziolo de' Bambaglioli a l'*Inferno*).
- To Toledo, Biblioteca del Cabildo, 104 6.

MOORE

- A Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 105-107.  
B Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 109.  
C Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 108.  
D Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 97.  
E Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 103.  
F Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 112.  
G Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 95.  
H Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 96.  
I Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 98.  
K Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 111.  
L Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 104.  
M Oxford, Bodleian Library, Canoniciano italiano 115.  
O Cambridge, University Library, Mm. 2 3.<sup>1</sup>  
P Cambridge, University Library, Mm. 2 3.  
Q Cambridge, University Library, Gg 3 6.  
Z Oxford, Principal of S. Edmund Hall.  
*A* Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, fondo principale (Plutei),  
Santa Croce 26 sin. I (conegut com a LauSC).  
*B* Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticano latino 3199  
(=Vat).  
*C* Berlín, Deutsche Staatsbibliothek, Ital. 136.  
*D* Roma, Duca di Sermoneta  
  
72 Roma, Biblioteca Corsini, 44.G.3.

---

<sup>1</sup> O i P estan relligats en un sol volum.

EDICIÓ DE L'*INFERN*, I-XX

Comença la *Comedia* de Dant Allighieri, de Florença, en la qual tracta de la [1r]  
pena e punicio dels vicis, e de la purgacio e penitencia d'aquells, e dels  
merits e premis de virtut; traslatada per N' Andreu Ffabrer, algutzir del molt  
alt princep e victorios senyor lo rey don Alfonso, rey d'Arago, de rims  
vulgars toscans en rims vulgars cathalans.

## CAPITOL PRIMER

de la primera part d'aquest libre, appellada *Infern*, en lo qual l'actor fa proemi a tot lo  
tractat d'aquest libre.

En lo mig del cami de nostra vida  
me retrobe per una selva escura,  
3 que la dreta via era fallida.  
Hay!, quant a dir qual era es cosa dura [1v]  
esta selva salvatge, aspra e fort,  
6 qu'el pensament nova por me procura;  
tant amargant, que poch es plus la mort.  
Mas, per tractar del be qu'eu hi trobe,  
9 dire l'als que y descobri, si u record.  
Jo no se be redir com hi entre,  
tant era ple de son en aquell punt  
12 que la vera via abandone.  
Mas pus qu'ieu fuy al peu d'un gran coll junt,  
on termenava aquella escura vall  
15 qui m'havia de por lo cor compunt,

*Rúbrica* en lo qual] en la qual *E*                      5 selva] sema *E*, selua *E*<sup>2</sup> — aspra] aspera *E*, aspra *E*<sup>2</sup>  
6 nova] nona *E*, nova *E*<sup>2</sup>                      12 abandone] abandona *E*

---

3 via] uia: uia *repetit al marge inferior, amb llapis de plom* — era fallida] era fallida *afegit al marge dret*



## CANTO I

Incomincia la *Comedia* di Dante Alleghieri di Fiorenza, ne la quale tratta de le pene e punimenti de' vizi e de' meriti e premi de le virtù. Comincia il canto primo de la prima parte la quale si chiama *Inferno*, nel qual l'auttore fa proemio a tutta l'opera.

Nel mezzo del cammin di nostra vita  
mi ritrovai per una selva oscura,  
3 ché la diritta via era smarrita.  
Ahi quanto a dir qual era è cosa dura  
esta selva selvaggia e aspra e forte  
6 che nel pensier rinova la paura!  
Tant' è amara che poco è più morte;  
ma per trattar del ben ch'i' vi trovai,  
9 dirò de l'altre cose ch'i' v'ho scorte.  
Io non so ben ridir com' i' v'intraï,  
tant' era pien di sonno a quel punto  
12 che la verace via abbandonai.  
Ma poi ch'i' fui al piè d'un colle giunto,  
là dove terminava quella valle  
15 che m'avea di paura il cor compunto,

5 aspra e fort] <e> aspra e forte *Ash*, [e] aspra e forte *Co La (add. post. et) Laur Mad Pa Parm, Moore*

guarde en alt e vi·l seu dors qui sall  
 plus alt, vestit ja del raig del planeta  
 18 qui mena hom dret per cascuna call.  
 Lavores fo un poch la pahor queta,  
 qu'ins en lo lach del cor m'era durada  
 21 la nit denant, ab pietat streta.  
 E axi com cell qu'ab elena affanada  
 ix del pelech for, del mar a la riva,  
 24 mira l'aygua perillosa e malvada,  
 axi·l meu cor, qui enqueres fugiva,  
 se regira a remirar lo pas  
 27 qui no lexa jamay persona viva.  
 E reposat un poch lo meu cors las,  
 pris lo cami per la plaja deserta,  
 30 axi que·l peu ferm sempr'era·l pus bas.  
 Ez ech vos, quax al començar de l'erta, [2r]  
 una lonça parda, presta e leugera,  
 33 qui d'un guay pell virat era cuberta;  
 e no·m lexava, ans me anava primera,  
 empexant me ten fort lo meu cami,  
 36 que mantas veus fuy per tornar arrera.  
 Temps era del principi del mati,  
 e·l sol muntava ab aquells senyals  
 39 qu'eran ab ell lla com l'amor divi

20 m'era] mer *E*, mera *E*<sup>2</sup>

22 elena] ele na *E*<sup>2</sup>

28 cors] cor *E*

31 ez ech] Ezech *E*<sup>2</sup>

guardai in alto e vidi le sue spalle  
 vestite già de' raggi del pianeta  
 18 che mena dritto altrui per ogni calle.  
 Allor fu la paura un poco queta,  
 che nel lago del cor m'era durata  
 21 la notte ch' i' passai con tanta pietà.  
 E come quei che con lena affannata,  
 uscito fuor del pelago a la riva,  
 24 si volge a l'acqua perigliosa e guata,  
 così l'animo mio, ch' ancor fuggiva,  
 si volse a retro a rimirar lo passo  
 27 che non lasciò già mai persona viva.  
 Poi ch' èi posato un poco il corpo lasso,  
 ripresi via per la piaggia diserta,  
 30 sì che 'l piè fermo sempre era 'l più basso.  
 Ed ecco, quasi al cominciar de l'erta,  
 una lonza leggiera e presta molto,  
 33 che di pel macolato era coverta;  
 e non mi si partia dinanzi al volto,  
 anzi 'mpediva tanto il mio cammino,  
 36 ch' i' fui per ritornar più volte vòlto.  
 Temp' era dal principio del mattino,  
 e 'l sol montava 'n sù con quelle stelle  
 39 ch' eran con lui quando l'amor divino

**17** del raig] di raggio *Ham Pr*, del raggio *Po*, *Moore (KC)*, de raggio *Moore (L)*  
 riposato *Moore (F)*, *Ricc. 1049<sup>a</sup>*      **29** pris lo cami] presi 'l cammin *Moore (Q)*

**28** E reposat] Et

mogue primer les coses mundials;  
 si co·m fo be de sperar occayso  
 42 la gaya pell de semblants animals,  
     l' hora del temps et la dolça stazo;  
 mas no per tant que pahor no·m fahes  
 45 la vista qui m'aparech d'un leo.  
     Aquest sembla que contra mi vengues,  
 la testa alçant ab fam molt rabiosa,  
 48 si que aparech que l'aer ne temes.  
     E una loba flaqua e bramosa,  
 segons parech en la sua magressa,  
 51 qui molta gent feu ja viure confossa;  
     aquesta·m mes tanta de fexuguesa  
 ab la pahor qu'exia de sa vista,  
 54 que yo perdi tot l'esper de l'altesa.  
     E axi com cell qui volenter aquista,  
 e ve en temps qui tot perdre li u fa,  
 57 qu'en tot son cor se complany e s'entrista;  
     aytal me feu cella bestia lla, [2v]  
 que, vinent me en contre, poch a poch  
 60 m'empenyia lla on may sol no ha.  
     Mentre que jo cahia en lo baix loch,  
 denant mos ulls viu qu'e mi·s fou offert  
 63 qui, per callar lonch, mut parech de poch.

40 mundials] mundials *E*, mundenals *E*<sup>2</sup>  
 qimisefou *E*, quemjs fou *E*<sup>2</sup>

49 bramosa] bramosa *E*<sup>2</sup>

62 qu'e mi·s fou]

mosse di prima quelle cose belle;  
 sì ch'a bene sperar m'era cagione  
 42 di quella fiera a la gaetta pelle  
 l'ora del tempo e la dolce stagione;  
 ma non sì che paura non mi desse  
 45 la vista che m'apparve d'un leone.  
 Questi pareva che contra me venisse  
 con la test' alta e con rabbiosa fame,  
 48 sì che pareva che l'aere ne tremesse.  
 Ed una lupa, che di tutte brame  
 sembiava carca ne la sua magrezza,  
 51 e molte genti fé già viver grame,  
 questa mi porse tanto di gravezza  
 con la paura ch'uscia di sua vista,  
 54 ch'io perdei la speranza de l'altezza.  
 E qual è quei che volontieri acquista,  
 e giugne 'l tempo che perder lo face,  
 57 che 'n tutti suoi pensier piange e s'attrista;  
 tal mi fece la bestia senza pace,  
 che, venendomi 'ncontro, a poco a poco  
 60 mi ripigneva là dove 'l sol tace.  
 Mentre ch'i' rovinava in basso loco,  
 dinanzi a li occhi mi si fu offerto  
 63 chi per lungo silenzio pareva fioco.

**42** la gaya] la gaetta *Ash Cha*, la gaeta *Parm Po*, la gaietta *Eg Fi Ham La Lau Laur Lo Mad Mart Pa Ricc Triv Tz Vat, Moore* (EFGHIKOPQZ)      **48** temes] temesse *Ash Cha Co Eg Fi La Lau Laur Mad Mart Pa Parm Po Pr Rb Ricc Triv Tz Vat, Moore*      **51** qui molta gent] che molta giente *Co*, che molte genti *Pa, Moore* (K)      **55** E axi com cell] E come quei *Urb, Moore* (C)      **56** e ve en temps] e vien nel tempo *Co*, e vien el tempo *Pa*

E com jo viu aquest al gran desert,  
 «Hajes merçe de mi», cride a luy,  
 66 «ques que·t sies, o ombra o home cert!».

Respos me ell: «No hom, home ja fuy;  
 e pare e mare meus foren lombarts,  
 69 de Mantova per patria amenduy.

Nasqui sots Julio, be que fos tarts;  
 visqui en Roma sota·l bon August,  
 72 en temps dels deus qu'eren fals e bugiarts.

Poeta fuy, e quante d'aquell just  
 fill d'Anchise, qui puix vench lla de Troya,  
 75 que l'ergulos Ilion fo combust.

Mas tu, per que tornes la via croya?  
 Com no montes la serra delitosa  
 78 qui es principi e cap de tota yoya?».

«Est tu Virgili, aquella font joyosa  
 qui expandist de parlar si larch flum?»,  
 81 respongui jo ab cara vergonyosa.

«O, de tots poetas honor e lum,  
 valle·m lo lonch studi e gran amor  
 84 qu'a mi ha fet cercar lo teu volum.

Tu est lo meu mestra e·l meu doctor, [3r]  
 tu est aquell solls de qui yo he tolt  
 87 lo bell stil qui m'ha feta honor.

66 o ombra] ombra *E*, o ombra *E*<sup>2</sup>  
 mantova *E*<sup>2</sup>

67 Respos me] Respos *E*

69 Mantova] mantoca *E*,

81 respongui] respongu *E*

86 tolt] colt *E*, tolt *E*<sup>2</sup>

70 tarts] tarts: *segona t interlineada*

72 qu'eren] queren *corregint quesen (E')*

Quando vidi costui nel gran deserto,  
 «*Miserere* di me», gridai a lui,  
 66 «qual che tu sii, od ombra od omo certo!».

Rispuosemi: «Non omo, omo già fui,  
 e li parenti miei furon lombardi,  
 69 mantoani per patria ambedui.

Nacqui *sub Iulio*, ancor che fosse tardi,  
 e vissi a Roma sotto 'l buono Augusto  
 72 nel tempo de li dèi falsi e bugiardi.

Poeta fui, e cantai di quel giusto  
 figliuol d' Anchise che venne di Troia,  
 75 poi che 'l superbo Ilión fu combusto.

Ma tu perché ritorni a tanta noia?  
 perché non sali il diletto monte  
 78 ch'è principio e cagion di tutta gioia?».

«Or se' tu quel Virgilio e quella fonte  
 che spandi di parlar sì largo fiume?»,  
 81 rispuos' io lui con vergognosa fronte.

«O de li altri poeti onore e lume,  
 vagliami 'l lungo studio e 'l grande amore  
 84 che m'ha fatto cercar lo tuo volume.

Tu se' lo mio maestro e 'l mio autore,  
 tu se' solo colui da cu' io tolsi  
 87 lo bello stilo che m'ha fatto onore.

64 E com jo] Quandi (Quand'i') *Cha Parm Vat*, Quandio *Eg Fi La Lau Lo Pa Pr Ricc Tz*

70 be que fos] ben che fosse *Co, Moore (IL)*      83 e gran] et grande *Moore (M)*

85 doctor] doctore *Ash Laur, Harley 3459*

Ve·t la fera per qui jo·m son revolt;  
 ajude me·n tu qu'est famos e sage,  
 90 car tremolar me fa tant, que m'a molt».

«A tu cove tenir altre viatge»,  
 respos ell pus que lagremar me viu,  
 93 «si escapar vols de aquest loch ten salvatge;  
 qu'esta fera per que·t fas ten squiu,  
 no lexa may hom pessar per sa via,  
 96 ans l'empatxe ten fort fins que ll'ausiu.

De natura es peyor qu'altra qui sia,  
 que no omplex may se voluntat bramosa,  
 99 ans pres del past a pus fam que no avia.

Molts animals son qui l'han per esposa,  
 e mes seran encara, fins que·l ca  
 102 vendra, qui la fara morir dolorosa.

Terra ne piltre aquest jes no·s beura,  
 mas sapiencia, amor e virtut,  
 105 e entre feltre e feltre nexara.

De aquella umill Ytallia salut,  
 per qui la verge Camilla mori,  
 108 Eurallo, Turno e Nixo perdut.

Aquell la gitara del mon, axi  
 que la metra dins al pou infernal,  
 111 de hon primer enveja la parti.

93 de aquest] de aquest *E*, de quest *E*<sup>2</sup>

98 no omplex may] no may *E*, no may omplex *E*<sup>2</sup>

108 Eurallo] urallo *E*, eurallo *E*<sup>2</sup>

109 gitara] agitara *E*, gitara *E*<sup>2</sup>



Vedi la bestia per cu' io mi volsi;  
 aiutami da lei, famoso saggio,  
 90 ch'ella mi fa tremar le vene e i polsi».

«A te convien tenere altro viaggio»,  
 rispuose, poi che lagrimar mi vide,  
 93 «se vuo' campar d'esto loco selvaggio;  
 ché questa bestia, per la qual tu gride,  
 non lascia altrui passar per la sua via,  
 96 ma tanto lo 'mpedisce che l'uccide;  
 e ha natura sì malvagia e ria,  
 che mai non empie la bramosa voglia,  
 99 e dopo 'l pasto ha più fame che pria.

Molti son li animali a cui s'ammoglia,  
 e più saranno ancora, infin che 'l veltro  
 102 verrà, che la farà morir con doglia.

Questi non ciberà terra né peltro,  
 ma sapienza, amore e virtute,  
 105 e sua nazion sarà tra feltro e feltro.

Di quella umile Italia fia salute  
 per cui morì la vergine Cammilla,  
 108 Eurialo e Turno e Niso di ferute.

Questi la caccerà per ogne villa,  
 fin che l'avrà rimessa ne lo 'nferno,  
 111 là onde 'nvidia prima dipartilla.

**88** per qui jo] per chi io *Moore (I)* — ·m son revolt] miriuolsi *Cap. 266*

*Fi Laur Pr Urb, Moore (AB\*CDFIG\*KMQPA)*, e saggio *Mad Rb*

*Eg, E di natura Rb*

**99** ans pres] ma dopo *Co*

*Vat, Borg. 365, euriallo turno Co, Moore (B\*GKOZ)*

**89** e sage] e saggio *Co*

**97** De natura] Et <da> natura

**108** Eurallo, Turno] eurialo turno *Cha*

**110** la metra] l'havera messa *Moore (E)*

[3v]

D'on, per ton prou, jo veig que mes te val  
venir ab mi, e jo sere te guida,  
114 e traure·t ich per lo loch eternal;  
    hon hoyras la desperada estrida,  
veuras los antichs esperits dolents,  
117 qui cascu d'els la segona mort crida;  
    e pux veuras aquells qui son contents  
dins en lo foch, perque speren venir,  
120 quant que sia, vers les beneytes gents.  
    A les quals, puys, si tu volras salir,  
anima qu'est d'aço pus de mi digna,  
123 ab ella·t lexare al meu partir;  
    que·ll sobiran emperador insigna,  
perque jo fui rebellant a sa ley,  
126 no·s vol que y entre yo per tal condigne.  
    En totes parts mana, e lla es rey;  
la te la gran ciutat, l'alta cadira:  
129 beneyt es cell qui lla fa son pertrey!».  
    Jo li repus: «Voler e que·t requira,  
per aquell Deu que tu no conaguist,  
132 per ço que yo fuga aquest mal plen d'ira,  
    que tu m'amens lla hon ara diguist,  
fins que veja la porta de sent Pera  
135 e cells qui dius qu'estan en loch tan trist».  
    Lavors se moch, e yo l'ani derrera.

117 cascu] *om. E*

120 beneytes] *benytes E*

123 ab ella·t] *ab ells te E*

128 la te] *alate E, late E<sup>2</sup>*

135 dius] *djns E, divs E<sup>2</sup>*

136 *om. E, add. E<sup>2</sup>*

---

127 En] *En: n corregint e*

Ond' io per lo tuo me' penso e discerno  
 che tu mi segui, e io sarò tua guida,  
 114 e trarrotti di qui per loco eterno;  
     ove udirai le disperate strida,  
 vedrai li antichi spiriti dolenti,  
 117 ch'a la seconda morte ciascun grida;  
     e vederai color che son contenti  
 nel foco, perché speran di venire  
 120 quando che sia a le beate genti.  
     A le quai poi se tu vorrai salire,  
 anima fia a ciò più di me degna:  
 123 con lei ti lascerò nel mio partire;  
     ché quello imperador che là sù regna,  
 perch' i' fu' ribellante a la sua legge,  
 126 non vuol che 'n sua città per me si vegna.  
     In tutte parti impera e quivi regge;  
 quivi è la sua città e l'alto seggio:  
 129 oh felice colui cu' ivi elegge!».  
     E io a lui: «Poeta, io ti richeggio  
 per quello Dio che tu non conoscesti,  
 132 a ciò ch'io fugga questo male e peggio,  
     che tu mi meni là dov' or dicesti,  
 sì ch'io veggia la porta di san Pietro  
 135 e color cui tu fai cotanto mesti».

Allor si mosse, e io li tenni dietro.

**114** per lo loch] per lo luogo *Moore* (D)      **117** qui cascu d'els la segona mort crida] che la seconda  
 morte ciascun grida *Ash Co Eg Ham Laur Mad Mart Pa Parm Po Pr Triv, Moore*      **118** e pux  
 veuras] Po uederai *Co*, Poi uederai *Mad*, >Et po< uederai *Pa*, E po uedrai *Triv*, E poi vedrai *LauSC*,  
*Moore*      **129** es cell] è colui *Moore* (A)

## NOTES *INFERN*. I

**Rúbrica** *en lo qual: en la qual* E. Esmeno perquè el relatiu es refereix al capítol introductori general i no pas a la primera part de l'obra. Cf. la rúbrica del cant II: "en lo qual [capitol] fa prohemi al primer cant d'aquest libre, appellat *Infèrn*".

**2** *me retrobe*: it. *mi ritrovai*, 'em vaig trobar'. Registrat com a italianisme al *DCVB* (s. v. "retrobar.2"): es documenta amb el present vers de Febrer i amb un fragment de la traducció catalana del *Liber de homine* ("Retrobant, donchs, lo cors evacuat e famolent, encar dissecaria més", Carré 2004: 146).

**3** *que*: conjunció causal. En l'exegesi dantesca, però, encara es discuteix si *che* és causal o consecutiva. — *dreta via*: cf. "laysan la dreyta via" al v. 20 del poema IX de Febrer (Riquer 1951: 91). — *fallida*: 'equivocada, errada' (*DCVB*, s. v. "fallir.2", 'errar, caure en un error o engany'), de significat similar a l'it. *smarrita*, 'extraviada' (cf. *Inf.* II.64).

**4** Vers sintàcticament desordenat: "Hay!, quant és cosa dura a dir qual era", 'Ai!, com és dur de dir com era'.

**5** *aspra*: *aspera* E, *aspra* E<sup>2</sup>. La correcció d'E<sup>2</sup> resol la hipermetria del vers. Cap testimoni del text italià no porta la forma *aspera*, i tampoc no torna a aparèixer al llarg de la traducció catalana. — *fort*: adjectiu invariable pel que fa al gènere. En aquest passatge pot significar 'difícil de transitar' o també 'desagradable' (*DCVB*, s. v. "fort.I.8 i 11").

**10** *redir*: 'repetir', en italià i en occità (*PD*, s. v. "redir, -ire", 'redire'); l'única documentació antiga que n'ofereix el *DCVB*, s. v. "redir", és un vers de Febrer: *Inf.* VI.113.

**12** *abandone*: *abandona* E. Probable error de còpia que esmeno d'acord amb el sentit, per exigència de la rima (*trobé* i *entré*, vv. 8 i 10) i seguint l'italià *abbandonai*. Gallina (1974-88: VI, 237-38) interpreta el fenomen de manera diferent: proposa l'existència de trets dialectals baleàrics en la llengua del copista.

**15** *compunt*: 'compungit'. Cf. *DCVB* (s. v. "compunt"): de la documentació que s'hi ofereix, se'n dedueix que es tracta d'un llatinisme. En el cas del traductor, però, la influència de l'italià és innegable.

**16** *sall*: 'puja'. Italianisme no introduït en català segons el *DCVB* (s. v. "salir"), que només documenta el verb en la traducció de Febrer. En aquest cas, el mot no apareix en el vers italià.

**17** *del raig*: *de' raggi* Petrocchi, però nombrosos manuscrits italians porten la lliçó en singular (cf. var. it.).

**18** *call*: mot registrat al *DCVB* (s. v. "2.call.1") com a substantiu masculí amb el significat de 'camí estret situat entre dues parets o roques'. En aquest cas, però, el terme és femení com en italià.

**21 pietat:** Febrer usa aquest substantiu en el sentit dantesc d'angoixa'. — *streta*: 'severa' (DCVB, s. v. "estret.I.6").

**22 elena:** 'alè, força' (PD, s. v. "alen, s. m., alena, s. f.", 'haleine'); cf. *Inf.* XIII.122, *Inf.* XXIV.43, *Inf.* XXIV.59. El DCVB (s. v. "2.alena") documenta el mot únicament amb versos de la traducció de Febrer. — *affanada*: it. *affannata*, 'panteixant'. Mot registrat al DCVB (s. v. "afanat, -ada.2", 'fatigós'), però documentat només amb un passatge de la traducció de Febrer. En català i en occità existeix "afanar", però el sentit que més s'adequa en aquest context és el de l'italià (vegeu nota a *Inf.* V.80).

**23 for:** 'fora' (PD, s. v. "fors, for, fora, -as").

**25 fugiva:** en els imperfets, segons les necessitats de la rima, Febrer combina les formes amb *-ia* i les formes amb *-iva*, que es troben en el seu model italià i també es documenten en català nord-occidental.

**28 E reposat:** *Poi ch'èi posato* Petrocchi, però existeix la variant *Et riposato* (cf. var. it. i Moore 1889: 257-258). — *cors*: *cor* E. Si bé la lliçó del manuscrit (reproduïda a l'ed. Gallina) no violenta totalment el sentit del vers, sembla clarament un error de còpia, atès que els manuscrits italians llegeixen *corpo* unànimement.

**29 pris lo cami:** *ripresi via* Petrocchi, però existeix la variant *presi 'l cammin* (cf. var. it.). — *plaja*: en el sentit de l'it. *piaggia*, que designa la porció de terreny entre el pla i la muntanya que comença a fer pendent.

**30 bas:** 'baix'. Adjectiu registrat com a italianisme al DCVB (s. v. "1.bas"), documentat només amb passatges de la traducció de Febrer, però també existent en occità (PD, s. v.).

**31 erta:** it. *erta*, 'rost'.

**32 lonça:** it. *lonza*, felí similar al lleopard o a la pantera. El mot es documenta al DCVB (s. v.) només amb un passatge de la traducció de Febrer (*Inf.* XVI.108). En el *Llibre de les bèsties* de Ramon Llull hi apareix una "onça" com a personatge, que aparentment cal identificar amb el mateix tipus d'animal (NGGL, s. v.).

**33 guay:** llegiu "gai", 'alegre'. — *pell*: llegiu "pèl". — *virat*: 'blanc amb taques negres o negre amb taques blanques' (DCVB, s. v. "virat.2").

**38 senyals:** 'constel·lacions, signes astronòmics' (DCVB, s. v. "senyal.3c"), traduïnt *stelle*.

**40 mundials:** *mundials* E, *mundenals* E<sup>2</sup> (*mundanals* en l'ed. Gallina). La lliçó d'E<sup>2</sup> és *facilior* respecte a *mundials*, que només es documenta antigament en italià ("mondiale") i en occità (PD, s. v. "mondial"), mentre que *mundenals* és la forma habitual en català (cf. *Inf.* VII.77). El còmput sil·làbic no varia, ja que els dos mots són trisil·làbics (vegeu l'estudi introductori, §64, [18]).

**41-43** La traducció d'aquests versos s'explica pels testimonis italians que llegeixen *la gaetta pelle* en lloc d'*a la gaetta pelle*. En el text editat per Petrocchi, el significat és

‘l’hora del temps (matí) i la dolça estació (primavera) em feien esperar bé de la fera de pelatge alegre’; tanmateix, en nombrosos manuscrits s’omet la preposició *a*, de manera que el pelatge alegre de l’animal passa a formar part de la causa de l’esperança d’un desenllaç positiu de l’encontre (cf. var. it. i Moore 1889: 259-262).

**41** *ocayso*: ‘causa’ (*PD*, s. v. “ocaizon, enc-, ocazion”), traduïnt *cagione*, d’idèntic significat (cf. *Inf.* VI.62). Cal entendre “si co·m fo ocayso de sperar be”.

**42** *semblants animals*: Dante parla d’una sola *lonza*, però el traductor, constret per la rima (amb *senyals*, v. 38, i *mundials*, v. 40), utilitza el plural; amb tot, no violenta la interpretació del vers, ja que es refereix genèricament al tipus de pelatge vistós d’aquesta classe de felins.

**48** *aparech*: ‘va semblar’ (*DCVB*, s. v. “aparèixer.II”). — *temes*: Petrocchi prefereix *tremesse* (‘tremolés’) (cf. Petrocchi 1966: I, 165), però la majoria de manuscrits italians llegeixen *temesse* (‘temés’), lliçó editada per Moore (cf. var. it. i Moore 1889: 263-264).

**49** *bramosa*: solament es llegeix E<sup>2</sup>, que s’adequa a l’original italià (*di tutte brame*). L’adjectiu, que Dante usarà al vers 98 (com també Febrer), en italià significa ‘àvida, anhelant’; al *DCVB* (s. v. “bramós”), però, es defineix com a ‘afamegat’, basant-se únicament en aquest vers de Febrer. — *flaqua*: llegiu “flaca”.

**49-50**. El sentit d’aquests versos: ‘la lloba semblava flaca i anhelant, segons es dedueïa de la seva magresa’, divergeix del text italià: ‘que en la seva magresa semblava carregada de tots els anhels’.

**51** *qui molta gent*: *e molte genti* Petrocchi, però diversos manuscrits italians llegeixen *che* en lloc de *e* (cf. var. it.).

**55** *aquista*: ‘obté, aconseguí’. Verb documentat en català des del segle XIV (cf. *DCVB*, s. v. “aquistar”).

**62** *qu’e mi·s fou*: *qimisefou* E, *quemjs fou* E<sup>2</sup>. Llegiu “que a mi·s fou”. La correcció d’E<sup>2</sup> resol la hipermetria del vers i restitueix el sentit. Gallina edita *qu· a mi se fou*.

**63** *mut parech de poch*: ‘semblava gairebé mut’, tradueix l’italià *parea fioco*, ‘semblava amb la veu afeblida’.

**66** *o ombra*: *ombra* E, *o ombra* E<sup>2</sup>. La transmissió italiana llegeix majoritàriament *od ombra*, però tres manuscrits (Ash, Pa i F) ometen la conjunció. Atès que no sembla que el corrector (o el seu antígraf) hagi col·lacionat sistemàticament la traducció amb el text italià, sembla més probable que la conjunció es trobés en la versió de Febrer i s’hagués perdut, com va passar també en italià. Costa més d’explicar l’operació inversa; si bé la conjunció es podria haver generat per un error de còpia per repetició (*ombra* > *o ombra*), difícilment podria ser fruit d’una innovació, atès que el vers és completament regular i té ple sentit sense la conjunció. En el text català, una de les dues conjuncions de la correlació s’ha de fusionar amb la primera vocal del mot següent (*ombra*, *home*) perquè el còmput sil·làbic sigui regular (vegeu l’estudi introductori, §60, [11]).

**67** *Respos me ell: Respos* E. Esmeno per evitar la hipometria del vers d'acord amb l'italià *Rispuosemi*.

**69** *Mantova: mantoca* E, *mantova* E<sup>2</sup>. La correcció d'E<sup>2</sup> restitueix el topònim correcte.

**70** *be que fos: ancor che fosse* Petrocchi, però existeix la variant *ben che fosse* (cf. var. it.).

**72** *fals*: 'falsos', amb morfologia occitana. — *bugiarts*: it. *bugiardi*, 'mentiders'.

**74** *quante*: llegiu "canté".

**75** *combust*: it. *combusto*, 'cremat'. Mot documentat al *DCVB* (s. v. "combust") només amb un passatge de la traducció de Febrer. En italià és un llatanisme.

**76** *tornes la via croya*: entenc 'tornes a la via mesquina', d'acord amb l'italià *ritorni*. Gallina va editar *tornes la mia croya* ('renoves el meu dolor'), segurament per un error de lectura (*nia* en comptes de *uia*). L'adjectiu *croya* és un occitanisme (*PD*, s. v. "croi", 'vilain, mauvais'). Vegeu l'estudi introductori, §86, [53].

**83** *valle·m*: 'valgui'm' (*DCVB*, s. v. "valer").

**85** *doctor: autore* Petrocchi, però existeix la variant *doctore* (cf. var. it. i Piccat 1994: 167).

**86** *solls*: llegiu "sols", que pot ser adverbí ('solament') o la forma arcaica de l'adjectiu "sol". — *tolt: colt* E, *tolt* E<sup>2</sup>. La lliçó *colt* possiblement ha estat atreta per *honor* (v. 87). Accepto *tolt* d'acord amb l'italià *tolsi*.

**89** *sage*: llegiu "satge" per la rima; it. *saggio*, 'savi'. Al *DCVB* està registrat com a gal·licisme quan és adjectiu (s. v. "satge", documentat amb el present passatge i amb un text rossellonès del segle XIX), i com a italianisme quan és substantiu (s. v. "sage", només documentat en la traducció de Febrer). — *e sage: saggio* Petrocchi, però nombrosos manuscrits italians porten la conjunció com Febrer (cf. var. it.).

**90** La traducció canvia la imatge dantesca, però no en modifica el significat. — *m'a molt*: en sentit figurat, 'm'ha deixat abatut'. Al *DCVB* (s. v. "mòlt") es documenta a final del s. XV el sentit figurat del participi ("Dexant-li ses forces molt trites hi mòltes", *Proc. olives* 1315).

**95** *pessar*: llegiu "passar".

**98** *no omplex may: no may* E; *omplex* ha estat afegit posteriorment a la interlínia (E<sup>2</sup>) després de *may* per restituir el text; *no may omplex*, però, fa el vers hiper mètric. Probablement *omplex* havia d'anar abans de *may* i el corrector s'ha equivocat de lloc a l'hora d'escriure-ho a la interlínia. Esmeno d'acord amb aquesta hipòtesi, a diferència de Gallina, que opta per esmenar en *may no*. Cf. *no lexa may* tres versos més amunt. — *se*: llegiu "sa". — *bramosa*: vegeu nota a *Inf.* I.49.

**102** Vers hipermètric. És possible que l'original llegís *dolrosa*, com proposa Gallina. Si bé el mot no torna a aparèixer al llarg de l'obra, es documenta en Ausiàs March (*DCVB*, s. v. “dolrós”).

**103** *piltre*: aliatge d'estany amb plom i zinc (*DCVB*, s. v. “peltre”), que en el vers pren el sentit de ‘moneda’; el ca, doncs, no anhelarà terres ni diners (vegeu Sapegno 2002: 13).

**108** *Eurallo*: *urallo* E, *eurallo* E<sup>2</sup>. La correcció d'E<sup>2</sup> restitueix la forma correcta de l'antropònim. Alguns manuscrits italians presenten el mateix error, segurament per desconeixement del nom propi per part dels copistes (*urialo* Laur Mad, *uriale* Po Pr).

**109** *gitara*: *agitara* E, *gitara* E<sup>2</sup>. La forma d'E<sup>2</sup>, *gitar*, és la que apareix sempre al llarg de l'obra, flexionada segons correspon.

**112** *prou*: ‘profit’ (*DCVB*, s. v. “prou.I”), traduint *me'* (“meglio”), amb el mateix significat.

**113** *te*: llegiu “ta”. — *guida*: ‘guia’, en italià i en occità (*PD*, s. v. “guida, guia”).

**115** *estrida*: it. *strida*, ‘cridòria’. Mot registrat al *DCVB* (s. v. “estrida”, ‘soroll estrident’) només amb aquest passatge.

**117** *cascu*: manca al ms. Seguint Gallina, el restitueixo d'acord amb *ch'a la seconda morte ciascun grida* (vegeu l'estudi introductori, §55, [3]).

**118** *e pux veuras*: *e vederai* Petrocchi, però diversos manuscrits porten l'adverbi *poi* (o *po*); cf. var. it.

**121** *salir*: vegeu nota a *Inf.* I.16. En aquest cas, però, el mot apareix al vers italià: *salire*.

**123** *ab ella-t*: *ab ells te* E. Esmeno, com Gallina, d'acord amb *con lei ti lascerò*.

**128** *la te*: *alate* E, *late* E<sup>2</sup>. La correcció d'E<sup>2</sup> resol la hipermetria del vers sense modificar-ne el significat, “llà té”.

**129** *pertrey*: ‘pertret, esforç’. Al *DCVB* apareix la forma “pertreyt” (s. v. “pertret.2”); potser Febrer apocopa la -t final per exigència de la rima. El text dantesc diu: ‘feliç aquell que allà elegeix [Déu]’; Febrer tradueix: ‘beneït és aquell que s'esforça per arribar allà’.

**130** Vers probablement corromput. Entenc ‘i jo li vaig respondre: “tinc (*e*) voluntat de requerir-te”’. Febrer, condicionat per la rima (*cadira*), recorre a una construcció que porti el verb *requerir* en subjuntiu. Gallina va editar *Jo li repús voler, e que “-t requira* (‘jo li vaig respondre que ho volia i que’).

**132** *fuga*: llegiu “fuja”.





## CAPITOL II

de la primera part, en lo qual fa prohemí al primer cant d'aquest libre, appellat *Infern*.

Lo bell jorn se n'anave, e l'ayre bru [4r]  
levave·l·ls animals qui son en terra  
3 de lurs trebals; e jo, qu'era sol u,  
m'aperalave a sostenir la guerra  
tant del cami com de la pietat,  
6 que retraura la pensa qui no erra.  
O musa, o alt enginy, or m'ajudat;  
o pensa qui escrivist ço que yo viu,  
9 qu'açi parra la tua nobletat.  
Jo començe: «Poeta per qui·m guiu,  
garda la mia virtut si es potent,  
12 si·t plau, abans qu'a l'alt pas jo ma fiu.  
Tu dius que de Silvio l'alt parent,  
coruptible encara, a l'inmortal  
15 segle ana, e fo sensiblement.  
Pero, si l'adversari de tot mal  
cortes li fo, com hag ço perpensat  
18 qu'axir devia d'ell, e quin e quall,

1 bru] breu *E*      2 levave·l·ls] leuarrels *E* — en terra] enderera *E*, en terra *E*<sup>2</sup>      3 qu'era] *queram*  
*E*, *quera* *E*<sup>2</sup>      5 cami] *camj q E*, *camj E*<sup>2</sup>      6 retraura] *retraure E*, *retraura E*<sup>2</sup>      12 si·t  
plau] *si plau E*, *sitplau E*<sup>2</sup>      13 de] *om. E*

1 jorn] *jorn: titlla de nasal sobrerera*      5-6 *Errada d'ordre al manuscrit, esmenada amb la inclusió de*  
*les lletres a i b a inici de vers*      13 parent] *parent corruptible: corruptible expuntuat*

## CANTO II

Canto secondo de la prima parte ne la quale fa proemio a la prima cantica cioè a la prima parte di questo libro solamente, e in questo canto tratta l'auttore come trovò Virgilio, il quale il fece sicuro del cammino per le tre donne che di lui aveano cura ne la corte del cielo.

Lo giorno se n'andava, e l'aere bruno  
toglieva li animai che sono in terra  
3 da le fatiche loro; e io sol uno  
m'apparecchiava a sostener la guerra  
sì del cammino e sì de la pietate,  
6 che ritrarrà la mente che non erra.  
O muse, o alto ingegno, or m'aiutate;  
o mente che scrivesti ciò ch'io vidi,  
9 qui si parrà la tua nobilitate.  
Io cominciai: «Poeta che mi guidi,  
guarda la mia virtù s'ell' è possente,  
12 prima ch'a l'alto passo tu mi fidi.  
Tu dici che di Silvïo il parente,  
corruttibile ancora, ad immortale  
15 secolo andò, e fu sensibilmente.  
Però, se l'avversario d'ogne male  
cortese i fu, pensando l'alto effetto  
18 ch'uscir dovea di lui, e 'l chi e 'l quale

7 musa] musa *Ash Cha Eg Fi La (rev. -e) Mad Po Rb Si Urb, Moore (A<sub>2</sub>BC(?)DO)*  
gran parente *Co*      14 a l'inmortal] all' immortale *Moore (A)*

13 l'alt parent] il

no par indigne ha hom ben asenat,  
 qui fon de Roma e de l'inperi seu  
 21 pare, en lo cel inperial, donat;  
 la qual e·l qual, certament yo creu,  
 fon statblit ja pel loch sant e bell  
 24 o·l successor del major Pere seu.  
 Per est anar, d'on tu vantas aquell,  
 entis coses que li for occayso  
 27 de victoria e del papal mantell.  
 Ana hi puxs lo Vas d'eleccio, [4v]  
 per portar ne confort a aquella fe  
 30 qui es principi de salveçio.  
 Mas jo, per que y ire, ne d'on me ve?  
 No Enea jo, ne sent Paul, son;  
 33 ne digna a aço ne jo ne altrui cre.  
 Per que, si al venir yo m'abondon,  
 la venguda tem no torn a mon dol.  
 36 Entin ho tu mils que yo no u rahon.»  
 E axi con cell qui desvol ço que vol  
 e per novell pensar camja preposta,  
 39 si que de son comensar tot se tol,  
 tal me fiu jo en cella scura costa,  
 si que pensant guaste la mia empresa,  
 42 qui fo en lo comensar axi tosta.

24 Pere] pare *E*  
 diguna *E*, digna *E*<sup>2</sup>

25 vantass] vantass *E*, venras *E*<sup>2</sup>

32 Paul] pa?l *E*, pav *E*<sup>2</sup>

33 digna]

---

33 ne jo] ne io *corregint* no io

non pare indegno ad omo d'intelletto;  
 ch'e' fu de l'alma Roma e di suo impero  
 21 ne l'empereo ciel per padre eletto:  
 la quale e 'l quale, a voler dir lo vero,  
 fu stabilita per lo loco santo  
 24 u' siede il successor del maggior Piero.  
 Per quest' andata onde li dai tu vanto,  
 intese cose che furon cagione  
 27 di sua vittoria e del papale ammanto.  
 Andovvi poi lo Vas d'elezione,  
 per recarne conforto a quella fede  
 30 ch'è principio a la via di salvazione.  
 Ma io, perché venirvi? o chi 'l concede?  
 Io non Enëa, io non Paulo sono;  
 33 me degno a ciò né io né altri 'l crede.  
 Per che, se del venire io m'abbandono,  
 temo che la venuta non sia folle.  
 36 Se' savio; intendi me' ch'i' non ragiono».

E qual è quei che disvuol ciò che volle  
 e per novi pensier cangia proposta,  
 39 sì che dal cominciar tutto si tolle,  
 tal mi fec' io 'n quella oscura costa,  
 perché, pensando, consumai la 'mpresa  
 42 che fu nel cominciar cotanto tosta.

**20** qui] chi *Mad Parm*      **21** en lo cel inperial] nellonperio ciel *Ham Rb*, nellimperio ciel *Triv*, nello imperio ciel *Moore (C)*, Nel' omperio *Moore (A)*      **23** fon statblit ja pel loch sant] fu stabilito già per lo loco santo *Moore (C)*, fu stabilito per lo loco santo *Co Eg Ham La Lau Laur Lo Mart Parm Po Pr Ricc Triv Tz Urb*      **26** entis] >i<ntesi *Eg*, intesi *Fi Lau Lo Parm Pr Ricc Triv Tz Vat*, entesi *Mad*  
**31** per que y ire] perche andarui *Co* — ne] e *Co*      **33** ne digna] ne degno *Ash Eg Fi Ham Laur Pr Rb Urb Pa Ricc, Moore (ADFGILM)*, ne digno *Moore (PQ)* — altrui cre] altri crede *Ash Cha Fi (l interlineada post.) La Lau Mad Po Vat, Moore (ACDGLQ<sub>1</sub>(?))*      **38** novell pensar] nouo pensier *Co, Cap. 266*, nouo piensier *Pa*, nuovo pensier *Moore (CIKM)* — preposta] preposta *Moore (M)*      **41** si que pensant] si che pensando *Ham, Moore (FGI)*, sicche pensando *Cap. 266*

«Si jo he be ta peraula entesa»,  
 respos d'aycell magnanim aquella ombra,  
 45 «l'anima tua es de villtat ofessa;  
 la qual moltes veguades l'hom encombra,  
 si que d'onrada empresa·l fa partir,  
 48 com fals vasser fa bestia quand s'ombra.  
 D'aquesta por perque puxes axir,  
 dire·t per que vingui e ço qu'entis  
 51 al primer punt que·t vingui sovenir.  
 Jo era ab cells que alls no han que sospirs;  
 a mi crida dona beata e bella,  
 54 tal que de comendar jo la requis,  
 ab sos ulls clars, luzents plus q'una stella; [5r]  
 e comensa·m a dir suau e plana,  
 57 ab dolza veu angelical, isnella:  
 “O anima cortesa mantoana,  
 de qui la fama encara en lo mon dura,  
 60 e durara co·l moviment londana,  
 lo meu amich, mas no de la ventura,  
 en la plaja deserta es enpedit,  
 63 si que·l cami volta ja per por dura;  
 e tem que no sia ja tant fallit  
 que·m sia tard al seu secors levade,  
 66 per ço qu'heu he d'ell en lo cel oyt.

46 encombra] en *cambra E*, en *combra E<sup>2</sup>*

60 londana] *lomdana E*, *lon dana E<sup>2</sup>*

62 enpedit] en *tredit E*, en *pedit E<sup>2</sup>*

65 tard] *tard corregint tart*

66 qu'heu] *qu heu corregint que eu*

«S'i' ho ben la parola tua intesa»,  
 rispuose del magnanimo quell' ombra,  
 45 «l'anima tua è da viltade offesa;  
 la qual molte fiata l'omo ingombra  
 sì che d'onrata impresa lo rinvolve,  
 48 come falso veder bestia quand' ombra.  
 Da questa tema a ciò che tu ti solve,  
 dirotti perch' io venni e quel ch'io 'ntesi  
 51 nel primo punto che di te mi dolve.  
 Io era tra color che son sospesi,  
 e donna mi chiamò beata e bella,  
 54 tal che di comandare io la richiesi.  
 Lucevan li occhi suoi più che la stella;  
 e cominciommi a dir soave e piana,  
 57 con angelica voce, in sua favella:  
 “O anima cortese mantoana,  
 di cui la fama ancor nel mondo dura,  
 60 e durerà quanto 'l mondo lontana,  
 l'amico mio, e non de la ventura,  
 ne la diserta piaggia è impedito  
 63 sì nel cammin, che vòlt' è per paura;  
 e temo che non sia già sì smarrito,  
 ch'io mi sia tardi al soccorso levata,  
 66 per quel ch'i' ho di lui nel cielo udito.

**55** plus q'una stella] piu chuna stella *Ash Ham, Moore* (BKL)

*Cha Eg Fi La Lau Lo Mart Parm Pr Rb Ricc Triv Tz Vat, Moore, muoto Mad*  
*Moore* (F)

**60** moviment] motto *Ash*, moto

**61** mas no] ma non

Mou de asi, donchs, ab ta paraula ornada,  
 e ab aço que fa mester a son selvar  
 69 l'ajuda, qu'eu na sia consolada.  
 Jo son Beatriu, qui t'i fas anar,  
 e vinch del loch on tornar desig breu;  
 72 amor me mou, qui·m fa axi parlar.  
 Quant yo sere denant al Senyor meu,  
 jo·m loare sovey de tu aqui.”  
 75 Lavors calla, e puxs comensi eu.  
 “O dona de virtut, solla per qui  
 sobremonta l'om tot altra content  
 78 sot'aquell cell q'ha menor cercle ab si,  
 tant m'es de grat lo teu comendament,  
 que l'obeir, si donchs ja no, m'es tarts;  
 81 plus no t'es obs mas dir me·l teu talent.  
 Mas di·m, si·t plau, com es que tu no·t guards [5v]  
 de develar zajus en aquest sentra  
 84 de l'ample loch on retornar tu arts.”  
 “Pus que tu vols atant saber a dentra,  
 dire·t breument”, respos ma ella, “com es  
 87 per que no tem jo de venir ça entra.  
 Tembra deu hom solament, e no mes,  
 ço q'ha poder de fer mal ad altruy;  
 90 l'als no, car no pot fer pahor en res.

67 paraula ornada] paraula ornada *E*<sup>2</sup>      70 t'i] ci *E*, ti *E*<sup>2</sup>      73 meu] meu *E*<sup>2</sup>      74 sovey]  
 souey *E*, soujn *E*<sup>2</sup>      80 l'obeir] lobur *E*, lobejr *E*<sup>2</sup>      82 guards] guardes *E*      83 zajus]  
 e zajus *E*, zajus *E*<sup>2</sup>      84 tu] ta *E*      88 hom] hon *E*      90 l'als] ials *E*

73 Senyor] senyor: *titlla de nasal sobrera*  
*esborrades*

78 cell q'ha] cell qha *a sobre de diverses grafies*



Or movi, e con la tua parola ornata  
 e con ciò c'ha mestieri al suo campare,  
 69 l'aiuta sì ch'i' ne sia consolata.  
 I' son Beatrice che ti faccio andare;  
 vegno del loco ove tornar disio;  
 72 amor mi mosse, che mi fa parlare.  
 Quando sarò dinanzi al signor mio,  
 di te mi loderò sovente a lui".  
 75 Tacette allora, e poi comincia' io:  
 "O donna di virtù sola per cui  
 l'umana spezie eccede ogni contento  
 78 di quel ciel c'ha minor li cerchi sui,  
 tanto m'aggrada il tuo comandamento,  
 che l'ubidir, se già fosse, m'è tardi;  
 81 più non t'è uo' ch'aprirmi il tuo talento.  
 Ma dimmi la cagion che non ti guardi  
 de lo scender qua giuso in questo centro  
 84 de l'ampio loco ove tornar tu ardi".  
 "Da che tu vuo' saver cotanto a dentro,  
 dirotti brevemente", mi rispuose,  
 87 "perch' i' non temo di venir qua entro.  
 Temer si dee di sole quelle cose  
 c'hanno potenza di fare altrui male;  
 90 de l'altre no, ché non son paurose.

67 ab] [e] con *Co Eg* (et *add. post.*) *Ham Laur Pr, Moore* (FLM)

choncio cheffa mestier *Cap. 266*

72 mou] moue *Eg Laur*

79 m'es de grat] m'è grato *Moore* (D)

85 Pus que] poi che *Cha Vat, Moore* (Z)

68 e ab aço que fa mester]

73 Quant yo] Quando *Parm*

Merce de Deu, yo aytall feta fuy  
 que la vostra miseria no·m tany,  
 93 ne flam' en foch no·m pot fer jes anuy.  
 Dona es gentil al cel qui se complany  
 d'quest empatx on yo anar te man,  
 96 si que dur juy lasus en lo cel frany.  
 Aquesta ques Lucia en son deman  
 e dix: —Ara ha mester lo teu faell  
 99 de tu, e yo a tu lo recoman—.

Lucia, enamigua de tot cruel,  
 se moch vinent en lo loch on jo era,  
 102 qui·m sehia ab l'entigua Ratxel.  
 —Beatriu —dix—, tu qu'est laus de Deu vera,  
 com no secors aquell qui t'ama tant,  
 105 que isque per tu de lla vulgar esquera?  
 No hous tu ja lo seu piedos plant?  
 No veus tu ja la greu mort qui l'aresta  
 108 sus lo trist flum o·l mar no·s dona vant?—.

Al mon no fo may persona ten presta  
 a fer son prou, ne a fugir a son dan,  
 111 com jo, despuys que hoy cela raquesta,  
 vingui çajus, del meu beneyt scan,  
 fiant me molt del teu parlar molt bo,  
 114 qui onra tu e tots cells qui oyt l'an."

[6r]

92 vostra] nostra *E*

94 complany] complay *E*

105 isque] isqua *E*

111 cela] cel *E*

94 gentil] gentil: n *és correcció (E')*  
 esborrat (*E'*)

97 ques Lucia] queslucia: ques *és correcció sobre quelcom*

106 No hous] No hous *corregint* Nou ous (*E'*)

I' son fatta da Dio, sua mercé, tale,  
che la vostra miseria non mi tange,  
93 né fiamma d'esto 'ncendio non m'assale.

Donna è gentil nel ciel che si compianghe  
di questo 'mpedimento ov' io ti mando,  
96 sì che duro giudicio là sù frange.

Questa chiese Lucia in suo dimando  
e disse: —Or ha bisogno il tuo fedele  
99 di te, e io a te lo raccomando—.

Lucia, nimica di ciascun crudele,  
si mosse, e venne al loco dov' i' era,  
102 che mi sedea con l'antica Rachele.

Disse: —Beatrice, loda di Dio vera,  
ché non soccorri quei che t'amò tanto,  
105 ch'uscì per te de la volgare schiera?

Non odi tu la pieta del suo pianto,  
non vedi tu la morte che 'l combatte  
108 su la fiumana ove 'l mar non ha vanto?—.

Al mondo non fur mai persone ratte  
a far lor pro o a fuggir lor danno,  
111 com' io, dopo cotai parole fatte,  
venni qua giù del mio beato scanno,  
fidandomi del tuo parlare onesto,  
114 ch'onora te e quei ch'udito l'hanno”.

93 en foch] d'esto foco *Moore* (K)

103 —Beatriu —dix] Beatrice disse *Mart Triv*

109 fo] fo *Moore* (M), fu *Moore* (ACE)

110 ne] ne *Ash Co Eg Fi La Lau Lo Mad Po Pr Ricc*

*Triv Tz, Moore*

E pus que ella m'ach rahonat aço,  
 sus bells vulls clars, plorant fort, me gira,  
 117 si que mi feu venir pus a bendo.  
 Vingui a tu, axi com comanda;  
 cella cruel fera·t leve d'enant,  
 120 qui del bell puig l'anar curt te leva.  
 Donques, per que, per que vas recullant?  
 Per que villtat en lo teu cor se met?  
 123 Per que ardiment franch no vas demostrant,  
 pus tres dones baneytes ten stret  
 curan de tu lla en la cort dell cel,  
 126 e·ll meu parlar tant de be te promet?».

Si com les flos per lo nocturn gel  
 stret closes, pus que·ll sol les enblanca  
 129 sobredresant les vers lo bell stell,  
 tal me fiu jo de ma virtut estanca,  
 e tant me mes al cor bon ardiment,  
 132 qu'eu començe com a persona francha:  
 «O piadosa, qui acoriment  
 me feu, e tu cortes, qui obeist tost  
 135 al seu parlar que·t dix certanament!  
 Tu m'has ab gran desig lo cor disposat  
 tant al venir, ab ton parlar, qu'eu suy  
 138 ja retornat en mon primer prepost.

[6v]

120 bell] bel *E*, bell *E*<sup>2</sup>

135 dix] dir *E*, dix *E*<sup>2</sup>

129 sobredresant] sobren dresant *E*, sobre dresant *E*<sup>2</sup> — les] de *E*, les *E*<sup>2</sup>

137 suy] fuy *E*

---

120 bell] bel *corregint* ben (*E*<sup>1</sup>)

Poscia che m'ebbe ragionato questo,  
 li occhi lucenti lagrimando volse,  
 117 per che mi fece del venir più presto.  
 E venni a te così com' ella volse:  
 d'inzani a quella fiera ti levai  
 120 che del bel monte il corto andar ti tolse.  
 Dunque: che è? perché, perché restai,  
 perché tanta viltà nel core allette,  
 123 perché ardire e franchezza non hai,  
 poscia che tai tre donne benedette  
 curan di te ne la corte del cielo,  
 126 e 'l mio parlar tanto ben ti promette?».

Quali fioretti dal notturno gelo  
 chinati e chiusi, poi che 'l sol li 'mbianca,  
 129 si drizzan tutti aperti in loro stelo,  
 tal mi fec' io di mia virtude stanca,  
 e tanto buono ardire al cor mi corse,  
 132 ch'i' cominciai come persona franca:  
 «Oh pietosa colei che mi soccorse!  
 e te cortese ch'ubidisti tosto  
 135 a le vere parole che ti porse!  
 Tu m'hai con disiderio il cor disposto  
 sì al venir con le parole tue,  
 138 ch'i' son tornato nel primo proposto.

**121** Donques, per que] Dunque [che è] perchè *Moore (L)*  
*Moore (L)*

**127** Si com les flos] quali i fiorecti *Ash Fi*, Quali ifioretti *Cap. 266*

**138** prepost]

preposto *Moore (K)*

Ves, donchs, q'un sol voler avem amduy:  
tu guiador, tu senyor e tu mestre.»

141 Axi li dix, e pus que mogut fuy,  
entre per lo cami alt e silvestre.

Or va, ch'un sol volere è d'ambidue:  
tu duca, tu signore e tu maestro».

141 Così li dissi; e poi che mosso fue,  
intra per lo cammino alto e silvestro.

## NOTES INFERN. II

**Rúbrica** *cant* equival a l'italià *cantica*, i per tant a *la primera part*, és a dir, l'*Infern*.

**1 bru:** *breu* E. Esmenat per Gallina d'acord amb el sentit, la rima (*u*) i l'italià *bruno*.

**2 animals:** 'éssers vius' (cf. *Inf.* V.88, *Purg.* XXIX.138, *Par.* XIX.85).

**3 qu'era:** *queram* E, *quera* E<sup>2</sup>. La correcció d'E<sup>2</sup> restitueix la concordança entre el subjecte i el verb.

**4 m'aperalave:** llegiu "m'aparellava".

**5 pietat:** en el sentit dantesca d'angoixa' (cf. *Inf.* I. 21).

**6 retraura:** *retraure* E, *retraura* E<sup>2</sup>. La lliçó d'E<sup>2</sup>, d'acord amb el futur italià *ritrarrà*, restitueix la concordança del verb amb el seu subjecte (*la pensa*).

**7 musa:** *muse* Petrocchi, però molts manuscrits llegeixen en singular: *musa* (cf. var. it.). — *or:* it. *or*, 'ara'. — *m'ajudat:* 2a pl. de l'imperatiu; per exigència de la rima (*pietat*, *nobletat*) manca la *-s* final. La construcció d'imperatiu amb el pronom avantposat (*m'ajudat[s]* en lloc d'*ajudat[s] me*) és pròpia de l'italià.

**12 si-t plau:** *si plau* E, *sitplau* E<sup>2</sup>. La correcció d'E<sup>2</sup> restitueix el sentit. La lliçó d'E pot explicar-se per atracció de *si* del vers anterior. — *ma fiu:* llegiu "me fiu", 'em confio', que cal entendre en subjuntiu ('em confii').

**13 de:** manca al ms. Esmena de Gallina, d'acord amb *di Silvio* i amb la mesura del vers (vegeu l'estudi introductori, §55, [4]). — *l'alt parent:* Enees, 'el noble pare' (*DCVB*, s. v. "1.alt.I.5" i "1.parent.1"). La tradició manuscrita italiana oscil·la entre *il parente* i *lo parente* (cf. Petrocchi 1966: I, 22; Moore 1889: 9), en el segon cas per evitar l'hiat. Una alternativa singular és *il gran parente* (Co), que podria ser la lliçó de l'exemplar de Febrer, tot i que *alt* també podria ser un reble per motius mètrics, atret per *alt pas* (v. 12) (cf. Piccat 1994: 163).

**17 perpensat:** 'pensat detingudament' (*DCVB*, s. v. "perpensar.1"; també existeix en occità: *PD*, s. v. "perpensar").

**18 axir:** llegiu "eixir".

**19 ha:** llegiu "a".

**20 qui** es refereix a Enees. Febrer podia haver llegit *chi* (Mad Parm) o bé haver interpretat *che* (*ch'e*) com un pronom relatiu.

**21 lo cel imperial:** és a dir, l'empiri (ben documentat en Lull; cf. *NGGL*, s. v. "imperial"). En la tradició manuscrita italiana abunden les variants de *ne l'empireo ciel* contaminades per *impero* (v. 20), com *nell'impero ciel* (cf. var. it.).



**22** Vers hipomètric. Potser, a l'original, *certainament*, que apareix més avall (v. 135), o bé *la qual e lo qual*.

**23** *fon statblit ja pel loch sant: fu stabilita per lo loco santo* Petrocchi, però un bon nombre de manuscrits llegeixen en masculí, *stabilito*, i un també incorpora l'adverbi *già* (cf. var. it.).

**24** *Pere: pare* E. Error de còpia evident: it. *Piero*. Algun copista ha produït la lliçó fàcil *pare*, atreta pel v. 21. L'esmena restitueix el sentit: 'on el successor del major Pere seu'.

**25** *vantas: vantas* E, *venras* E<sup>2</sup>. La correcció d'E<sup>2</sup> és una *lectio faciliior*, probablement originada per atracció d'*anar*; cf. l'italià *li dai tu vanto* ('li dónes glòria, el lloes'). L'ús transitiu de "vantar" ('lloar') és propi de l'italià, encara que no es trobi en el model immediat: el *DCVB*, s. v. "vantar-se", i el *DECLC*, s. v. "va", només documenten el verb com a reflexiu (vegeu l'estudi introductori, §58, [8]).

**26** *entis*: 1a sg. del perfet d'"entendre" (cf. *Inf.* II.50). El subjecte no hauria de ser Dante, sinó Enees, i el verb hauria d'anar en tercera persona (*intese*). L'error ja es troba en la tradició italiana; vegeu les variants *intesi* i *entesi*.

**30** Gallina edità "qui és principi al camí de salveçió" per restablir la mesura del vers, però el text d'E no presenta cap problema mètric (cal fer l'hiat habitual a *salveçio*).

**32** *Paul: pa?l* E, *pav* E<sup>2</sup>. El corrector ha esborrat les dues grafies finals i en el lloc de la penúltima ha traçat una *b*, que després ha corregit en *v*. La lliçó d'E<sup>2</sup> dona el nom més corrent de l'apòstol, però convé esmenar en *Paul* (cf. *DCVB*, s. v.) per restituir la mesura del vers (cal llegir-lo com a bisil·lab). Potser E ja duia la lliçó correcta.

**33** *ne digna: me degno* Petrocchi, però diversos manuscrits italians llegeixen *ne degno* (cf. var. it.). — *cre*: 'crec'.

**34** *m'abondon*: variant d'"abandonar" (vegeu *DCVB*, s. v. "abandonar"). Ambdues formes conviuen en la traducció de Febrer (cf. "abandonar": *Inf.* V.105, *Inf.* VIII.109, etc.; "abandonar": *Inf.* I.12, *Inf.* XVII.107, etc.).

**38** *novell pensar: novi pensier* Petrocchi, però alguns manuscrits llegeixen en singular (cf. var. it.). — *camja*: 'canvia' (*PD*, s. v. "cambiar, camjar"). — *preposta*: 'proposta'. La *e* es pot explicar per la lliçó italiana *preposta* (cf. var. it.) o per inducció de l'occità (vegeu nota a *Inf.* II.138).

**41** *si que pensant: perché, pensando* Petrocchi, però vegeu la variant italiana *si che pensando*.

**42** *tosta*: it. *tosta*, 'ràpida'. El mot "tost" existeix en català antic com a adverbi, però l'ús adjectival és pres de l'italià (vegeu *DCVB*, s. v. "3.tost, tosta").

**45** *viltat*: en el sentit dantesc de 'covardia'.

**46** *encombra*: *en cambra* E, *en combra* E<sup>2</sup>. Cal acceptar la correcció, que restitueix el sentit, ‘empatxa, destorba, impedeix’ (*DCVB*, s. v. “encombrar”, documentat en la crònica de Jaume I i amb el present passatge de Febrer), idèntic a l’it. *ingombra*.

**48** *s’ombra*: it. *ombra*, ‘s’espanta’.

**51** *sovenir*: ‘ajudar’; la forma habitual en català per a aquest sentit era “subvenir” (cf. *DCVB*, s. v. “subvenir” i “sovenir”). Potser l’ha influït l’italià “sovvenire” (cf. *Inf.* XXXIII.115).

**52** *alls*: llegiu “àls”. — Febrer admet la rima *irs/is* (cf. *Purg.* XXV.104-108, *Par.* VI.98-102 i XVIII.113-117). El traductor s’aparta conscientment de la lletra de l’original (*Io era tra color che son sospesi*), però en manté el sentit: els *sospesi* als llimbs “sine poena et sine spe” (Benvenuto da Imola) sospiren a causa del desig impossible de veure Déu.

**55** i **57** Llegiu “estela” (cf. *Inf.* XVIII.53 i 55) i “isnela”. *Estela* està documentat en català i en occità (*DCVB*, s. v. “1.estela.1”, ‘estel, astre’; *PD*, s. v. “estela”, ‘étoile’); *isnela* existia en occità (*PD*, s. v. “isnel, ir-”, ‘rapide’).

**55** *plus q’una stella: più che la stella* Petrocchi, però vegeu *piu chuna stella* en diversos manuscrits (cf. Moore 1889: 266-270 i Piccat 1994: 167).

**60** *co-l*: ‘com lo’. — *moviment: mondo* (‘món’) Petrocchi, però molts manuscrits llegeixen *motto* (‘moviment’), lliçó preferida per Moore (vegeu Petrocchi 1966: II, 28-29, que justifica la lliçó *mondo*, i Moore 1889: 10 i 270-273, que justifica *moto*). — *londana*: ‘llunyana’ (*PD*, s. v. “lonhdan”).

**62** *plaja*: vegeu nota a *Inf.* I.29.

**64** *fallit*: vegeu nota a *Inf.* I.3.

**66** *qu’heu*: llegiu “que eu”, ‘que jo’.

**67** *asi*: llegiu “ací”. — *ab: e con* Petrocchi, però diversos manuscrits italians ometen la conjunció (cf. var. it.).

**68** *e ab aço que fa mester: e con ciò c’ha mestieri* Petrocchi, però cf. *choncio cheffa mestier* Caponiani 266.

**69** *l’ajuda*: ‘ajuda’l’ (vegeu nota a *Inf.* II.7).

**70** *fas*: ‘faig’.

**72** *mou*: *mosse* (‘mogué’) Petrocchi, però vegeu la variant italiana *moue* (‘mou’).

**74** *sovey*: *souey* E, *soujn* E<sup>2</sup>. “Sovey” és una variant gràfica de “soveny”, variant formal de l’adverbi “sovint” (vegeu *DCVB*, s. v.; en occità existeix “soven”; *PD*, s. v.).

**76** *solla*: llegiu “sola”, ‘l’única’.

**77** *content*: el traductor fa un calc semàntic de l'italià *contento*, 'contingut'; en català i en occità solament significa 'satisfet'.

**78** *cell*: llegiu "cel".

**80** *si donchs ja no*: it. *se già fosse*. Passatge obscur; no es pot descartar que estigui corromput ("fos" hauria passat a "no"). En italià significa 'que em trigaria obeir-te encara que ja ho estigués fent'.

**82** *guards*: *guardes* E. L'esmena restitueix la rima (*tarts* i *arts*).

**83** *develar*: llegiu "davallar". — *zajus*: llegiu "çajús". — *sentra*: llegiu "centre".

**84** *tu*: *ta* E. Esmeno d'acord amb l'italià *tu ardi*, 'tu desitges fervorosament' (cf. *Inf.* II.71).

**85** *atant*: variant de 'tant' (*DCVB*, s. v.). El traductor alterna ambdues formes en funció de la mètrica.

**90** *l'als*: *ials* E. Esmeno d'acord amb l'italià *l'altre* i segons l'*usus scribendi* del traductor (*l'als*: *Inf.* I.9, XXX.54, XXXII.132, etc.).

**92** *vostra*: *nostra* E. Esmeno d'acord amb el sentit i amb l'italià *vostra*.

**93** *anuy*: 'enuig'. Occitanisme que ja apareix a les poesies de Febrer (per exemple, a la poesia XIV, vv. 70 i 175; Riquer 1951: 110 i 114).

**94** *complany*: *complay* E. L'esmena restitueix la rima (*tany*, *frany*).

**96** *juy*: llegiu-lo com a monosíl·lab; l'estructura del vers és 4+6.

**97** *ques*: 'va demanar, requerir' (cf. *DCVB*, s. v. "querir", i *NGGL*, s. v. "querre", amb diversos exemples de "ques").

**98** *faell*: llegiu "fael", 'fidel'.

**103** —*Beatriu* —*dix*: *Disse*: —*Beatrice* Petrocchi, però l'ordre està invertit en dos manuscrits (cf. var. it.).

**105** *isque*: *isqua* E. Esmeno d'acord amb l'italià *uscì*. Cf. nota a *Inf.* I.12. — *esquera*: documentat en català antic com a 'tropa, formació de combat' (*DCVB*, s. v. "esquera.1"; *DECLC*, s. v. "esquera"). L'it. *schiera* té, a més, el significat de 'multitud de gent', com en el present vers. El *DCVB*, s. v. "esquera.2", només documenta aquest sentit en traduccions catalanes de textos italians. Vegeu Prats 1988: 102-103.

**107** *l'aresta*: llegiu "l'arresta", 'l'atura' (*DCVB*, s. v. "1.arrestar.1").

**109** *fo*: *fur* ('foren') Petrocchi, però alguns manuscrits llegeixen *fo* o *fu* ('fou') (cf. var. it.).

**111** *hoy*: llegiu “oí”, ‘vaig sentir’. — *cela*: *cel* E. Esmeno per restablir la concordança amb *raquesta* i el còmput sil·làbic.

**117** *a bendo*: ‘sans restriction, sans réserve’ (*PD*, s. v. “bandon”; cf. també *NGGL*, s. v. “bandó”), traduïnt *presto*.

**119** *cella ... d'enant*: ‘et vaig treure aquella cruel fera de davant’ (cf. it. *d'inanza*).

**127** Vers hipomètric. Gallina proposa “són” després de *flos*.

**129** *sobredresant*: ‘elevant’; el prefix “sobre-” (*DCVB*, s. v.) sol formar mots que indiquen abundància o excés; en aquest cas, però, el prefix reforça la idea de verticalitat que es desprèn del verb “dreçar” (cf. *DCVB*, s. v. “sobrepujar.II”); també aporta dues síl·labes al vers, que segueix el patró 4+6. — *stell*: ‘estel’. Probablement el traductor, constret per la rima, modifica voluntàriament el vers: l’italià *stelo* vol dir ‘tija’ (cf. Riquer 1964: 107).

**130** *estanca*: ‘cansada, afeblida’, en italià i en occità (*PD*, s. v. “estanc”, ‘épuisé’); cf. *Inf.* VII.65.

**137** *suy*: *fuy* E. Esmeno d’acord amb l’italià *son*.

**138** *prepost*: substantiu masc., ‘propòsit’. Es pot explicar per la lliçó italiana *preposto* (cf. var. it.) o per l’occità “prepaus” (*PD*, s. v., ‘résolution, dessein, projet’).

**139** *Ves*: *Vers* E. Esmeno per claredat. D’acord amb els hàbits gràfics del copista, podem trobar -s o -rs a final de mot, després de vocal tònica.



### CAPITOL III

en lo qual tracta de la porta e de la entrada d'infern, e del flum d'Echeron.

- «Per mi va hom a la ciutat dolent,  
per mi va hom a la eternal dollor,  
3 per mi va hom vers la perduda gent.  
Justicia moch lo meu alt facthor;  
feu a mi la divinal potestatz,  
6 l'alta sapiencia e·l primer amor.  
Abans de mi no fon altre creyats  
sino eternalls, e jo eternal dur.  
9 Lexats tota sperança, vos qu'intrats.»  
Semblants paraules, de collar escur,  
viu escrites al limdar d'una porta;  
12 on yo: «Mestre, aquest dit m'es fort dur».  
E ell a mi, com persona acorta:  
«Açi-t cove lexar tot pensament;  
15 tota villtat cove que sia morta.  
Nos som venguts al loch tot certament  
on tu veuras cella gent dollorosa  
18 q'ha perdut lo be de l'enteniment».

### CANTO III

Canto terzo, nel quale tratta de la porta e de l'entrata de l'inferno e del fiume d'Acheronte, de la pena di coloro che vissero senza opere di fama degne, e come il demonio Caron li trae in sua nave e come elli parlò a l'auttore; e tocca qui questo vizio ne la persona di papa Cilestino.

‘Per me si va ne la città dolente,  
per me si va ne l’eterno dolore,  
3 per me si va tra la perduta gente.  
Giustizia mosse il mio alto fattore;  
fecemi la divina podestate,  
6 la somma sapienza e ’l primo amore.  
Dinanzi a me non fuor cose create  
se non eterne, e io eterno duro.  
9 Lasciate ogne speranza, voi ch’intrate’.  
Queste parole di colore oscuro  
vid’ io scritte al sommo d’una porta;  
12 per ch’io: «Maestro, il senso lor m’è duro».  
Ed elli a me, come persona accorta:  
«Qui si convien lasciare ogne sospetto;  
15 ogne viltà convien che qui sia morta.  
Noi siam venuti al loco ov’ i’ t’ho detto  
che tu vedrai le genti dolorose  
18 c’hanno perduto il ben de l’intelletto».

E pus sa ma ab la mia fou closa,  
 ab cara alegra sens algun smay,  
 21 me mis dedins a tan sacreta cosa.  
 Aqui sospirs e forts plants e alt gay  
 ressonaven per l'ayre sens clardat,  
 24 per que·n plore al començar açay.  
 Divers lenguatge ab horrible parlat,  
 paraules de dolor, accents d'ira,  
 27 grans veus mudes, e so de mans justat  
 ffeyen un gran brogit, lo qual se gira  
 sempre en cella aura sença temps tinta,  
 30 com neula quant ab torp de vent aspira.  
 Jo, qui de orror hagui la testa sinta,  
 digui: «Mestre, qu'es ço qu'eu oig açi,  
 33 e quina gent que al dol par sia vinta?».  
 Ez ell a me: «Aquest modo mesqui  
 tenen les animes tristes d'equells  
 36 qui laus ne fama no hagren ab si.  
 Mesclats son ab lo catiu cor tots cells  
 dells angells qu'a Deu no for rebellants  
 39 ne feells tenpoch, mas foren sols per ells.  
 Gita·lls lo cell, co y foren malestants,  
 ne lo pregon infern tenpoch los beu,  
 42 qu'algun conort n'agren los pus culpants».

23 clardat] claredat *E*24 per que·n] *perquem E*26 accents] al accents *E*, accents *E*<sup>2</sup>30 torp] torp *E*<sup>2</sup>31 sinta] tinta *E*, sinta *E*<sup>2</sup>33 al dol] aldo *E*, aldol *E*<sup>2</sup>40 Gita·lls] Gitalls *corregint* Gitalts



E poi che la sua mano a la mia puose  
 con lieto volto, ond' io mi confortai,  
 21 mi mise dentro a le segrete cose.  
 Quivi sospiri, pianti e alti guai  
 risonavan per l'aere senza stelle,  
 24 per ch'io al cominciar ne lagrimai.  
 Diverse lingue, orribili favelle,  
 parole di dolore, accenti d'ira,  
 27 voci alte e fioche, e suon di man con elle  
 facevano un tumulto, il qual s'aggira  
 sempre in quell' aura senza tempo tinta,  
 30 come la rena quando turbo spira.  
 E io ch'avea d'error la testa cinta,  
 dissi: «Maestro, che è quel ch'i' odo?  
 33 e che gent' è che par nel duol sì vinta?».  
 Ed elli a me: «Questo misero modo  
 tegnon l'anime triste di coloro  
 36 che visser senza 'nfamia e senza lodo.  
 Mischiate sono a quel cattivo coro  
 de li angeli che non furon ribelli  
 39 né fur fedeli a Dio, ma per sé fuoro.  
 Caccianli i ciel per non esser men belli,  
 né lo profondo inferno li riceve,  
 42 ch'alcuna gloria i rei avrebber d'elli».

**19** ab la mia] con la mia *Co*      **22** sospirs e forts plants] sospiri e pianti *Eg Ham*      **27** grans veus  
 mudes] voci alte <e> fioche *Ash*, [e] fioche *Rb*      **30** com neula] come la nebbia *Moore (FDa\*)* —  
 ab torp] a turbo *Ash Cha Co Eg Fi Ham La Lau Lo Mad Mart Pa Parm Po Pr Rb Ricc Triv Tz Vat, Moore*  
 — ab torp de vent] quando al uento ispira *Laur (in marg. al turbo)*      **31** orror] orror *Cha Co Eg Fi*  
*Lau Lo Ricc Tz Vat, Moore, orrore La*      **33** quina gent que] qual genti che *Moore (C)* — sia vinta]  
 sia vinta *Ham, Moore (L)*      **36** fama] fama *Fi Ham La Lau Laur Lo Mad Parm Pa (famma) Po Pr*  
*Ricc Tz, Moore (AB<sub>1</sub>(?)CDEHIKLMOPQ<sub>a2</sub>)*      **37** Mesclats] Mischiati *Ash Mad Si*  
**40** Gita·lls] Cacciarli *Co (-gli) Parm Vat, Cacciali Eg Fi Ham La Lau Lo Ricc Si Tz Urb, Caccialli Triv*

- E jo: «Mestre, donchs, qu'es ço qui tan greu  
los es que lagremar los fa tan fort?».
- 45 Raspos me: «Donchs, jo t'o dire molt breu.  
Aquests no han sperança de mort, [7v]  
e la cega vida lur es tant bassa,
- 48 qu'envejosos son de tota altra sort.  
Ffama de lor al mon esser no lassa  
justicia, e merçe los desdenya.
- 51 No·n parles pus, mas guarda avant e passa».   
E jo, qui reguarde, viu una ensenya  
qui, regirant, corria axi tost
- 54 que de tota posa parech indenya;  
e prop d'ella venia axi gran ost  
de gent, que jo no hagre may cregut
- 57 que mort n'agues fet axi gran desbost.  
Pus ch'io n'agui algu regonegut,  
viu, conexent, la ombra de celuy
- 60 qui per viltat feu ja lo gran reffut.  
Encontinent entesi e cert fuy  
qu'era la secta trista dels catius,
- 63 irats de Deu e enemichs de luy.  
Malahuyrats, qui may no foren vius,  
eren tots nuus, picats forts e punyits
- 66 de vespes e de moscartis punyitiis;

47 cega] sagura *E*

51 No·n] Nom *E*

52 viu una] viuuna *E*<sup>2</sup>

60 lo] la *E*

---

45 Raspos] Raspos *corregint* Rospos

E io: «Maestro, che è tanto greve  
 a lor che lamentar li fa sì forte?».

45 Rispuose: «Dicerolti molto breve.  
 Questi non hanno speranza di morte,  
 e la lor cieca vita è tanto bassa,  
 48 che 'nvidiosi son d'ogne altra sorte.  
 Fama di loro il mondo esser non lassa;  
 misericordia e giustizia li sdegna:  
 51 non ragioniam di lor, ma guarda e passa».

E io, che riguardai, vidi una 'nsegna  
 che girando correva tanto ratta,  
 54 che d'ogne posa mi pareva indegna;  
 e dietro le venia sì lunga tratta  
 di gente, ch'i' non averei creduto  
 57 che morte tanta n'avesse disfatta.  
 Poscia ch'io v'ebbi alcun riconosciuto,  
 vidi e conobbi l'ombra di colui  
 60 che fece per viltade il gran rifiuto.  
 Incontanente intesi e certo fui  
 che questa era la setta d'i cattivi,  
 63 a Dio spiacenti e a' nemici sui.  
 Questi sciaurati, che mai non fur vivi,  
 erano ignudi e stimolati molto  
 66 da mosconi e da vespe ch'eran ivi.

**44** lagremar] lagrimar *Laur*      **49** al mon] al mondo *Moore (F)*, al mundo *Pa*      **51** No-n  
 parles] non ragionar *Ash Co Mad Rb, Moore (CDKMOD)*, non ragionare *Moore (FI)*, non ragionar<e>  
*Pa*      **56** no hagre may cregut] non aurei mai creduto *Co, Moore*      **60** per viltat feu] per viltà  
 fece *Moore (A)*

ez en lur faç de sanch eren tenyits,  
 ab lagrimes mesclades tot ensemps,  
 69 e·lls peus de verms fats eren tots senyits.  
 E puys, guardant ultra per los stremps,  
 viu molt gran gent a riba d'un gran flum;  
 72 per qu'eu li dix: «Mestre, prech te per temps  
 sapia qui son, e quin e qual costum [8r]  
 los fa parer del trespesar volon,  
 75 sagons que jo esguard per lo poch lum».  
 Ez ell a mi: «Les coses, tals com son,  
 veuras tot clar com fermarem lo pas  
 78 sus la trista flumayre d'Acheron».  
 E jo, ab sguard molt vergonyos e bas,  
 tament mon dit no li fos stat greu,  
 81 tro sus al flum al parlar mis compas.  
 Ez ech vers nos venir en un bateu  
 un vell tot blanch per sobresentich pell,  
 84 cridant a nos: «Guay, enamichs de Deu!  
 No esperets james veure lo cel:  
 jo vinch per menar vos a l'altra riva  
 87 en tanebres, en callor e en gell.  
 E tu qui t'acostes, anima viva,  
 part de aquests qui ja son trestuy mort».  
 90 Mas, pus que viu que no me·n departiva,

72 Mestre] mostre *E*

77 fermarem] fermaren *E*

79-80 e bas, /tament] e bas /Ebastament *E*

83 sobresentich] sobresentich *E*<sup>2</sup> — pell] pell *E*, pel *E*<sup>2</sup>  
 enamichs] enamjch *E*

89 aquests] aquestes *E*

84 cridant] cridat *E* — a nos] auos *E* —

79 ab sguard] ab sguard: *mot esborrat entre les dues paraules*  
 — enamichs] enamjch *corregint* anamjch

84 Guay] guay *corregint* gaay (*E'*)

Elle rigavan lor di sangue il volto,  
 che, mischiato di lagrime, a' lor piedi  
 69 da fastidiosi vermi era ricolto.  
 E poi ch'a riguardar oltre mi diedi,  
 vidi genti a la riva d'un gran fiume;  
 72 per ch'io dissi: «Maestro, or mi concedi  
 ch'i' sappia quali sono, e qual costume  
 le fa di trapassar parer sì pronte,  
 75 com' i' discerno per lo fioco lume».  
 Ed elli a me: «Le cose ti fier conte  
 quando noi fermerem li nostri passi  
 78 su la trista riviera d'Acheronte».  
 Allor con li occhi vergognosi e bassi,  
 temendo no 'l mio dir li fosse grave,  
 81 infino al fiume del parlar mi trassi.  
 Ed ecco verso noi venir per nave  
 un vecchio, bianco per antico pelo,  
 84 gridando: «Guai a voi, anime prave!  
 Non isperate mai veder lo cielo:  
 i' vegno per menarvi a l'altra riva  
 87 ne le tenebre etterne, in caldo e 'n gelo.  
 E tu che se' costì, anima viva,  
 pàrtiti da cotesti che son morti».  
 90 Ma poi che vide ch'io non mi partiva,

**71** gent] gente Ash *Cha Co Fi Ham La Lau Laur Lo Mart Pa Parm Pr Rb* (gie-) *Ricc Triv Tz Vat, Moore*  
**74** los fa] lor fa *Eg*, li fa *Mad Parm Po Pr Urb, Moore* (AC\*DFKZA<sub>1</sub>(?)) — parer del trespesar] parer del  
 trapassar *Co*, parer di trapassar *Cha Vat, Moore* (FI)      **75** per lo poch lum] in questo poco lume  
*Moore* (F)      **79** E io] et io *Moore* (F)      **84** Guai, enamichs: Guai [a voi] (*add. in marg. 2<sup>a</sup>*  
*manu*) anime *Moore* (Q)      **85** james] già mai *Moore* (D)

dix: «Per altra via e per altre port  
 hi paseras, que aci no pots passar:  
 93 pus leuger leny cove que t'i aport».

E·ll mestre dix: «Caron, no turmentar,  
 qu'axi·s vol lla hon es tot lo poder  
 96 de quant se vol. No·t cal pus demanar».

Axi·n feu quiet, les galtes retener,  
 a aquell nautxer de les blaves paludes,  
 99 qu'entorn sos vulls flames faya vazer.

Mas les armes, qu'eren lassas e nudes, [8v]  
 mudant color, debateren les dens,  
 102 com oiren celles paraules crudes.

Blastomaven Deu e tots lurs parents,  
 l'humana specia e·l loch e·l temps  
 105 de lur semença e de lurs neximents.

Puy·s se recoliren totes ensemps,  
 fort complanyent, a la riba malvasa  
 108 qu'espera cells qui ofenen Deu tots temps.

Caron demoni, ab los ulls de brasa,  
 afelagant los perque axi·l·ls reculla,  
 111 bat ab lo rem qual un poch se retrasa.

E com d'autumpne va tombant la fuylla,  
 la una apres de la altra, fins que·l ram  
 114 a terra veu trastota se despuylla,

97 Axi·n] Axiu *E*      101 dens] dons *E*      103 Blastomaven] Blastomen *E*      105 lurs  
 neximents] lur neximents *E*

109 ulls] vlls *corregint* vus      113 altra] altra *corregint* altre

disse: «Per altra via, per altri porti  
 verrai a piaggia, non qui, per passare:  
 93 più lieve legno convien che ti porti».

E 'l duca lui: «Caron, non ti crucciare:  
 vuoi così colà dove si puote  
 96 ciò che si vuole, e più non dimandare».

Quinci fuor quete le lanose gote  
 al nocchier de la livida palude,  
 99 che 'ntorno a li occhi avea di fiamme rote.

Ma quell' anime, ch' eran lasse e nude,  
 cangiar colore e dibattero i denti,  
 102 ratto che 'nteser le parole crude.

Bestemmiavano Dio e lor parenti,  
 l'umana spezie e 'l loco e 'l tempo e 'l seme  
 105 di lor semenza e di lor nascimenti.

Poi si ritrasser tutte quante insieme,  
 forte piangendo, a la riva malvagia  
 108 ch'attende ciascun uom che Dio non teme.

Caron dimonio, con occhi di bragia  
 loro accennando, tutte le raccoglie;  
 111 batte col remo qualunque s'adagia.

Come d'autunno si levan le foglie  
 l'una appresso de l'altra, fin che 'l ramo  
 114 vede a la terra tutte le sue spoglie,

**91** e per altre] e per altri *Pa (interlineat), Moore (D)*      **93** pus leuger] più leggier *Moore (F)*  
**98** de les blaves paludes] de la livide palude *Laur Pr Rb, Moore (BCF)*      **106** recoliren] raccolser *La  
 Lau Lo Mart Ricc Triv Tz, Moore (A<sub>1</sub>E), raccolse Moore (FHPD)*      **109** ab los ulls] con li occhi  
*Mad Rb, con i occhi Moore (AC), con gli occhi Moore (DMO)*      **110** los [...] axi·lls] tutti (tuti) li  
 (gli) *Ash Cha Eg Fi Lau Laur Lo Mad Mart Pa Parm Pr Rb Ricc Triv Tz Urb, Moore (AB\*DEGHILMO  
 PQZ)*      **112** E com] E come *Eg Rb*      **114** a terra veu] a terra vede *Moore (F)*

tot enaxi lo mal sement de Adam  
 se va gitant al bateu d'una en una,  
 117 com un falco fa per lo seu reclam.  
 E axi se·n van tots sobre l'onda bruna,  
 e abans que sien la devallats,  
 120 de part de ça nova squera s'aduna.  
 «Ffillol meu», dix lo mestre ensenyats,  
 «cells qui moren en la ira de Deu,  
 123 tots pervenen aci de tots regnats;  
 e prests stan a trespassar lo freu,  
 on divinal justícia·ls esprona,  
 126 si que la por los torna en desig leu.  
 Asi jamay passa anima bona; [9r]  
 e per tal, si Caron de tu s'ensanya,  
 129 be pots saber duymes que·l seu dir sona».  
 Ffenit aço, cella scura companya  
 trema tan fort, que de gran espevent  
 132 la pensa encara de suor me·n banya.  
 La terra lacrimosa dona vent  
 tal, d'on isque una lum tant vermella  
 135 que a mi vençe cascun meu sentiment;  
 e caygui con hom qui gran son apella.

122 cells] cell *E*      124 a trespassar] etrespasat *E*      125 esprona] esproua *E*      126 por]  
 pahor *E*      131 trema] crema *E*, trema *E*<sup>2</sup>

119 devallats] de uallats: *és correcció, escrit sobre grafies esborrades*  
*corregint reguats; ts és correcció, sobre grafies esborrades (E')*  
*nasal sobrer*

123 regnats] regnats  
 129 d'uymes] duymes: *titlla de*



similmente il mal seme d'Adamo  
 gittansi di quel lito ad una ad una,  
 117 per cenni come augel per suo richiamo.  
 Così sen vanno su per l'onda bruna,  
 e avanti che sien di là discese,  
 120 anche di qua nuova schiera s'auna.  
 «Figliuol mio», disse 'l maestro cortese,  
 «quelli che muoion ne l'ira di Dio  
 123 tutti convegnon qui d'ogne paese;  
 e pronti sono a trapassar lo rio,  
 ché la divina giustizia li sprona,  
 126 sì che la tema si volve in disio.  
 Quinci non passa mai anima buona;  
 e però, se Caron di te si lagna,  
 129 ben puoi sapere omai che 'l suo dir suona».

Finito questo, la buia campagna  
 tremò sì forte, che de lo spavento  
 132 la mente di sudore ancor mi bagna.  
 La terra lagrimosa diede vento,  
 che balenò una luce vermiglia  
 135 la qual mi vinse ciascun sentimento;  
 e caddi come l'uom cui sonno piglia.

**116** se va gitant] gittasi *Cha Parm Vat, Moore (ADILZD)* — al bateu] di quel linto *Eg Fi Parm*, in quel  
 li<n>to *Rb*, in quel legno *Ricc 1026*                      **117** com un falco fa per] come uccello fa per *Moore (F)*

**120** s'aduna] saduna *Ash Cha Co Ham Laur Lo Mad Parm Pr Rb Urb Vat*                      **123** pervenen]  
 pervegnon *Moore (F)*                      **130** companya] compagnia *Ham*, compagna *Mart Parm Triv*

**135** ciascun meu] ogni mio *Pr*

### NOTES *INFERN*. III

**7** *creyats*: forma occitana, amb -s de nominatiu, usual en posició de rima (cf. *Inf.* III.121), concordant amb *eternalls* del vers següent. No manca, com considera Gallina, la concordança amb el subjecte *altre*, que també és nominatiu. Vegeu l'estudi introductori, §88, [54].

**8** *eternal*: adjectiu ('etern') usat com a adverbi, a imitació de l'italià *eterno*.

**13** *E ell*: *Cell* E. L'esmena, d'acord amb l'it. *Ed elli*, restitueix la correcta mesura del vers. — *acorta*: it. *accorta*, 'sagaç, avisada' (el *DCVB*, s. v. "acort", només documenta el mot amb el present passatge).

**15** *villtat*: en el sentit dantesca de 'covardia'.

**19** *ab la mia*: *a la mia* Petrocchi, però vegeu la var. it. *con la mia* (cf. Piccat 1994: 164).

**20** *smay*: 'desmai', en el sentit de pèrdua del coratge, de l'ànim (*DCVB*, s. v. "l.esmay"); "sinay" a l'ed. Gallina, per error de lectura.

**21** *mis*: per "mes", seguint l'it. *mise*.

**22** *gay*: llegiu "guai", 'crit de dolor' (*DCVB*, s. v. "guai!3"). En italià és en plural (*alti guai*), però el traductor s'ha de cenyir a la rima.

**23** *clardat*: *claredat* E. L'esmena restitueix la mesura correcta del vers. Si bé la forma *clardat* no apareix en l'obra conservada de Febrer, es documenta en català (*DCVB*, s. v. "claredat") i en occità (*PD*, s. v. "clardat, claretat, -ritat, -rtat"). Cf. *Inf.* V.28.

**24** *per que-n*: *perquem* E. Esmeno, com a l'ed. Gallina, d'acord amb *per ch'io al cominciar ne lagrimai*. — *açay*: 'assats'; documentat al *DCVB* com a italianisme, només amb la traducció de Febrer. El mot també apareix en un poema de Pere March ("Lo compte final", v. 29; vegeu Cabré 1993: 178 i 181), i en occità modern existeix com una variant d'"assatz".

**25** *parlat*: participi substantivat que tradueix l'italià *favelle*, 'pronúncies, maneres de parlar'.

**26** *accents*: el manuscrit llegeix *al accents*, amb *al* expuntuat. Entenc que *al* és un error de copista, que comença a copiar *ab* del v. 25, se n'adona i expuntua. En aquest cas, caldrà llegir "de ira" perquè el vers no sigui hipomètric.

**27** *grans veus mudes*: correspon a *voci alte e fioche*, però el traductor deu haver trobat la lliçó *voce alte fioche* (cf. var. it.) i no ha interpretat que hi havia una conjunció aglutinada (*alt'e*).

**29** *tinta*: 'tenyida' (*DCVB*, s. v. "tint"), en el sentit de 'negra, fosca'.

**30** *com neula quant ab torp de vent aspira*: ‘com la boira quan bufa un remolí de vent’. — *com neula*: *come la rena* Petrocchi (‘com l’arena’), però cf. var. it. *come la nebbia* (‘com la boira’), variant tardana segons Petrocchi (1966: II, 42) i documentada a Moore (FDa\*). — *ab torp*: *turbo* Petrocchi, però vegeu la lliçó majoritària *a turbo*, que explica la preposició *ab* de Febrer. — *torp de vent*: innovació de Febrer per la mètrica, que es podria haver inspirat en alguna anotació marginal: cf. la variant *quando al uento ispira*, amb l’anotació marginal *al turbo*, que reproduceix la lliçó correcta.

**31** *error*: *error* Petrocchi, però és molt estesa la lliçó *error(e)*; cf. var. it. i Moore 1889: 275-276.

**33** *sia vinta*: *sì vinta* (‘així vençuda’) Petrocchi, però vegeu la variant italiana *sia vinta* (‘sigui vençuda’).

**34** *modo*: ‘manera’. Forma llatinitzant documentada en català des de 1406; la forma d’evolució patrimonial era “mou” (vegeu *DECLC*, s. v. “mode”; *DCVB*, s. v.). En aquest vers, té el significat de ‘manera de ser, caràcter’.

**36** *qui laus ne fama no hagren ab si*: ‘que no tingueren lloança ni fama’. El text de Dante es refereix als indolents, ‘que visqueren sense infàmia i sense lloança’, però en la transmissió italiana és molt estesa la lliçó *fama* en lloc de *nfamia* (cf. var. it., Piccat 1994: 170, i Moore 1889: 276-278).

**37** *Mesclats*: *Mischiare* Petrocchi (en concordança amb *l’anime* del v. 35), però vegeu la variant italiana en masculí *Mischiati*.

**38** *for*: ‘foren’ (cf. *Inf.* IV.119, XXII.90).

**39** *feells*: llegiu «fels» per la mètrica; cf. *Inf.* XIV.100.

**40** *Gita-lls*: *Caccianli* Petrocchi, però existeix la variant en passat *Cacciarli*. — *co y foren malestants*: ‘perquè hi serien desavinents’. Cf. *PD*, s. v. “malestan”, ‘malséant, inconvenient’, i *DCVB*, s. v. “malestant”, ‘que està malament, mal fet’ (documentat en Llull). Febrer usa la forma catalana, però el significat s’adiu més amb l’occità.

**44** *lagremar*: *lamentar* Petrocchi, però cf. var. it. *lagrimar*.

**47** *cega*: *sapura* E, i així a l’ed. Gallina. Probable corrupció de *segua*, que esmeno d’acord amb la lliçó unànime *cieca* i per restituir la mesura correcta del vers.

**49-50** En la transmissió italiana, la lliçó majoritària és *Fama di loro il mondo esser non lassa*; / *miser cordia e giustizia li sdegna*. El traductor, però, devia trobar la lliçó *al mondo* (cf. var. it.) i va interpretar que el subjecte de *lassa* (‘deixa’) era *justicia*, i que el de *desdenya* era només *merçe* (vegeu l’estudi introductori, §75, [25]).

**51** *No-n parles*: *Nom parles* E. Entenc que un copista ha malinterpretat l’abreviatura de nasal. El text que transmet E no s’avé amb el model italià, que presenta variants diferents (cf. var. it.): Petrocchi edita *non ragionam di lor*, però alguns testimonis llegeixen en 2a sg. de l’imperatiu, *non ragionar(e) di lor*, lliçó que explica la traducció de Febrer, que ha pronominalitzat *di lor* en “ne” (·n).

54 *indenya*: it. *indegna*, ‘indigna’.

56 *no hagre may cregut*: *non averei creduto* Petrocchi, però cf. var. it. *non aurei mai creduto*.

57 *desbost*: ‘destrucció’. Com a adjectiu substantivat, el *DCVB* (s. v., 3) només el documenta amb passatges de Febrer. Com a participi-adjectiu (‘destruït’) apareix en Jordi de Sant Jordi (*suy desbosts*: poesia VIII, v. 34; vegeu Riquer & Badia 1984: 162).

58 *ch’io*: cal llegir-ho en una sola síl·laba, com en italià (i així sempre que apareix en el text).

60 *lo: la* E. L’esmena restitueix la concordança amb *reffut* (*PD*, s. v. “refut”, ‘dédain’).

62 *catius*: cf. *Inf.* III.37.

63 *e enemichs*: el sentit de l’italià és ‘desplaents a Déu i als seus enemics’. És possible que el traductor hagi trobat *e nemici* al seu manuscrit italià.

69 *fats*: ‘estúpids’ (*DCVB*, s. v. “3.fat, fada.1”, ‘mancat de seny’; *PD*, s. v. “fat”, ‘sot, niais’) o ‘desgraciats’ (*DCVB*, s. v. “3.fat, fada.2”, ‘dolent, desgraciat’); el *DECLC* no porta cap altra accepció. — *senyits*: llegiu “cenyits”. — El text de Dante diu que la sang i les llàgrimes dels indolents eren recollides, als seus peus, per molestos cucs. En la traducció es perd aquest matís: diu que els seus peus eren plens de cucs estúpids (o desgraciats).

71 *a riba*: la manca de l’article no és usual; aquesta expressió no torna a aparèixer indeterminada en tota la traducció. Aquí respon a necessitats mètriques. El traductor segueix el patró 4+6.

72 *Mestre: mostre* E. Evident error de copista (vegeu l’estudi introductori, §54, [1]). — *per temps*: correspon a *or*, ‘ara’.

74 *volon*: ‘desitjosos’ (*PD*, s. v. “volon”, ‘désireux’).

75 *per lo poch lum: per lo fioco lume* Petrocchi; cf. var. it. *in questo poco lume*.

77 *fermarem: fermaren* E. Esmeno d’acord amb el sentit i amb l’italià *fermerem*.

79 *E io: Allor* Petrocchi, però cf. var. it. *et io*.

80 *tament: ebastament* E. El copista, per error, ha repetit el final del vers anterior, *e bas* (vegeu l’estudi introductori, §57, [7]).

81 *mis compas*: ‘vaig posar mesura’, és a dir, ‘vaig callar’ (cf. *DCVB*, s. v. “compas.II.3”).

82 *ech*: ‘vet aquí’. El *DCVB*, s. v. “ec”, documenta aquesta forma en la *Lògica del Gatzell* de Ramon Llull i en el present vers de Febrer. Coromines (*DECLC*, s. v. “heus”

i “heus aquí”) la documenta també en Eiximenis i afirma que, atesa la seva freqüència en català medieval (tant o més que en occità antic), no hi ha motius per atribuir-li una provinença occitana. Curiosament, Coromines utilitza el vers de Febrer per exemplificar que els parlants del català antic tenien consciència que «ec» era l'equivalent català de l'italià *ecco* (i de l'occità *ec*, totes tres formes procedents del llatí *ecce*). — *bateu*: ‘vaixell’; documentat en textos poètics o occitanitzants des de principi del segle XV (*DECLC*, s. v. “bateu”; *PD*, s. v. “batel”).

**83** *sobresentich*: *sobre entich* E, *sobresentich* E<sup>2</sup>. Accepto la correcció d'E<sup>2</sup>, d'acord amb l'ús habitual del prefix “sobres-”: “sobresalt” (*DCVB*, s. v. 2, 3), “sobresdolor”, “sobresgran”, etc. — *pell*: llegiu “pèl”.

**84** *guay*: interjecció d'amenaça (*DCVB*, s. v. “guai!2”) que es pot usar sola o seguida d'un sintagma preposicional (cf. l'it. *Guai a voi*). No he documentat l'ús de la interjecció precedida del sintagma preposicional; en conseqüència, descarto la lectura *crident*: “*a vos guai [...]*! i esmeno com ho va fer Gallina. La modificació respecte a la lliçó dantesca es pot deure a la tradició italiana (hi ha un manuscrit que omet *a voi*, cf. var. it.), al traductor o a la transmissió catalana. — *crident*: *crident* E, *enamichs*: *enamjch* E: esmenes de l'ed. Gallina que restitueixen el sentit.

**89** *aquests*: *aquestes* E. Encara que hi ha algun manuscrit que llegeix *coteste [...]* *morte* (vegeu Moore 1889: 20), en aquest cas sembla un error de copista, induït per la proximitat del femení *anima* (v. 88). L'esmena restitueix la concordança amb *trestuy mort* (formes occitanes del nominatiu masc. pl.; *PD*, s. v. “trastot, tres-”, ‘tout’). Vegeu l'estudi introductori, §88, [55].

**90** *departiva*: vegeu nota a *Inf.* I.25.

**93** *pus leuger*: *più lieve* Petrocchi; cf. var. it. *più leggier*.

**94** *no turmentar*: ‘no et turmentis’, pres de l'imperatiu italià *non ti crucciare*.

**97** *Axi·n*: *Axiu* E. L'esmena s'adequa millor al sentit. — *Axi·n feu quiet, les galtes retener*: ‘així el va aquietar, així li va fer aturar el moviment de les galtes’. El text italià diu: ‘així es van aquietar les galtes llanoses’. El significat és el mateix: Virgili va fer callar Caront amb les seves paraules.

**98** *paludes*: ‘llacunes’ (*DCVB*, s. v. “paluda”); cf. *Inf.* VII.106. En italià és singular (*de la livida palude* Petrocchi), però alguns manuscrits llegeixen *de la livide palude*, que podia derivar en *de le livide palude* i facilitar una interpretació plural del sintagma (si bé en italià el plural de *palude* és *paludi*). Tanmateix, és possible que el canvi de nombre es degui sobretot a les exigències de la rima. — *blaves* tradueix *livida* (o *livide*), ‘de color blavenc, moradenc’.

**99** *faya*: variant antiga de ‘feia’ que cal llegir com a bisíl·lab (vegeu *DCVB*, s. v. “2.far”). — *flames faya vazer*: ‘feia veure flames’, és a dir, ‘mostrava flames’, traduïnt *avea di fiamme rote*, ‘tenia esferes de flames’.

**101** *dens*: *dons* E. L'esmena, segons l'italià *denti*, restitueix el sentit i la rima.

- 103** *Blastomaven: Blastomen* E, que fa el vers hipomètric. Esmeno d'acord amb *Bestemmiavano Dio e lor parenti*.
- 105** *lurs neximents: lur neximents* E. L'esmena restableix la concordança (cf. *Inf.* III.103: *lurs parents*).
- 106** *recoliren: ritrasser* Petrocchi, però cf. var. it. *raccolser*.
- 107** *malvasa*: 'malvada' (*PD*, s. v. "malvais, -aitz", 'mauvais').
- 109** *ab los ulls: con occhi* Petrocchi; cf. var. it. *con li occhi*.
- 110** *afelagant los*: 'amoixant-los' (*DCVB*, s. v. "afalagar"), és a dir, empenyent-los suauement per tal de recollir-los a la seva barca. It. *loro accennando*, 'assenyalant-los'.
- 111** *se retrasa*: 'es retira, es fa enrere' (*PD*, s. v. "retraire, -air, -ar", 'se retirer'; *DCVB*, s. v. "reure o retraure.I.1a", 'fer-se enrere'). It. *s'adagia*, 's'alenteix'.
- 112** *E com*: *Come* Petrocchi, però cf. var. it. *E come*.
- 114** *a terra veu*: *vede a la terra* Petrocchi; cf. var. it. *a terra vede*. — *se*: llegendu "sa".
- 116** *bateu*: cf. v. 82. La traducció de Febrer no es basa en la lliçó de Petrocchi *lito* ('riba'), sinó en la variant *linto* ("lintro", 'barca'), en algun cas substituïda per la forma *legno* (cf. var. it. i Petrocchi 1966: II, 53).
- 117** *falco*: el text de Dante llegeix *augel*. La traducció de Febrer podria ser una innovació (vegeu l'estudi introductori, §84, [47]), o bé la hi podria haver suggerit una glossa. Cf. "Qui fa la similitudine dell'uccellatore che richiama lo sparviere con l'uccelino, e lo falcone con l'alia delle penne, e l'astore col pollastro, e ciascuno con quel, di che l'uccello è vago" (Buti).
- 120** *squera*: vegeu la nota a *Inf.* II.105. — *s'aduna*: 'es reuneix' (*PD*, s. v. "adunar, -ir", 'réunir'); també existeix en italià (cf. var. it.).
- 123** *pervenien*: *convegnon* Petrocchi, però cf. var. it. *pervegnon*.
- 124** *a trespassar*: *etrespasat* E. Esmena de Gallina d'acord amb el sentit i amb l'italià *a trapassar* (vegeu l'estudi introductori, §54, [2]).
- 125** *esprona*: *esproua* E. L'esmena restableix la rima i el sentit: 'esperona' (it. *sprona*).
- 126** *por*: *pahor* E, que fa el vers hipermètric. Les dues formes alternen en el text, ajustant-se a la mesura del vers (cf. *por* a *Inf.* I.6, 15; II.49, 63; IV.21, etc., i *pahor* a *Inf.* I.19, 44, 53; II.90, etc.).
- 128** *s'ensanya*: tradueix *si lagna*, 'es queixa'. El *DCVB* només documenta el mot amb el present passatge. És possible que es tracti d'una lliçó errònia per "se'n lanyà", com suggereix Coromines (*DECLC*, III, 371), però no es pot descartar que provingui del castellà "se ensaña", 's'irrita', documentat des de l'obra de Gonzalo de Berceo (vegeu

*DCECH*, s. v. “saña”), i que derivaria del llatí tardà *insaniare*. En occità, “ensanhar” significa ‘ensagnar’ (*PD*, s. v.).

**129** *sona*: ‘significa’ (*DCVB*, s. v. “sonar.II.3”).

**130** *companya*: *campagna* (‘camp’) Petrocchi, però cf. var. it. *compagnia* i *compagna* (‘companyia’).

**131** *trema*: 3a persona del singular del perfet de “tremar”, ‘tremolar’ (pres de l’it. “tremare” segons el *DCVB*, s. v. 1, que només en dóna documentació antiga de la traducció de Febrer), d’acord amb l’ús de Febrer (cf. *trema* a *Inf.* IV.150, XII.41, etc.; *tremant* a *Inf.* XXXII.75, etc. i l’infinitiu *tremar* a *Purg.* XX.128 i141).

**135** *cascun meu*: *ciascun* Petrocchi, però cf. var. it. *ogni mio*.

## CAPITOL QUART

on tracta del primer cercle d'infern, appellat Limb.

Rompe a mi la gran son de la testa  
un tro molt gran, per que jo·m desperti  
3 com persona qui per força s'apresta;  
e, repossat, mos vulls entorn mogui,  
levat en alt, e de fit sguarde  
6 per conixer lo loch on eu me vi.

Ver es que sus la proa me trobe  
de la trista vall d'ebis dollorosa,  
9 que d'enfinites guays tro en si rete.

E era scura, pregonda e nuvolosa  
tant que, ficant abdos mos ulls al fon,  
12 no y podia triar alguna cosa.

«Ara davallam çajus en lo cech mon»,  
comensa·l bon poeta tot esmort.  
15 «Jo vaig primer, tu seras lo segon».

Jo, qui de se collar me fuy accort,  
dix: «Com ire, si tu n'as spevent,  
18 qui sols al meu duptar esser confort?».

[9v]

1 Rompe a mi] Compr ?mj *E*, Rompe amj *E*<sup>2</sup>

9 guays] gaays *E*, guays *E*<sup>2</sup>

13 Ara davallam]

Ara dv dauallam *E*, Ara dauallam *E*<sup>2</sup> — lo cech] lo ceh cech *E*, lo cech *E*<sup>2</sup>

4 entorn] en torn: *tilla de nasal sobrer*a

9 guays] gaays *E*: s *interlineada*



## CANTO IV

Canto quarto, nel quale mostra del primo cerchio de l'inferno, luogo detto Limbo, e quivi tratta de la pena de' non battezzati e de' valenti uomini, li quali moriron innanzi l'avvenimento di Gesù Cristo e non conobbero debitamente Idio; e come Iesù Cristo trasse di questo luogo molte anime.

Ruppemi l'alto sonno ne la testa  
un greve truono, sì ch'io mi riscossi  
3 come persona ch'è per forza desta;  
e l'occhio riposato intorno mossi,  
dritto levato, e fiso riguardai  
6 per conoscer lo loco dov' io fossi.  
Vero è che 'n su la proda mi trovai  
de la valle d'abisso dolorosa  
9 che 'ntrono accoglie d'infiniti guai.  
Oscura e profonda era e nebulosa  
tanto che, per ficcar lo viso a fondo,  
12 io non vi discerneva alcuna cosa.  
«Or discendiam qua giù nel cieco mondo»,  
cominciò il poeta tutto smorto.  
15 «Io sarò primo, e tu sarai secondo».  
E io, che del color mi fui accorto,  
dissi: «Come verrò, se tu paventi  
18 che suoli al mio dubbiare esser conforto?».

**2** molt gran] grande *Urb*                      **4** e, repossat, mos vulls entorn mogui] Eliocchi riposato intorno mossi  
*Casanatense* 392                      **9** tro] tuono *Ash, Moore*, trono *Cha Lau Parm Rb Ricc Tz Urb Vat, Moore*  
(BHKPQ), truono *Eg, Moore (D)*                      **10** scura, pregonda] Oscura profonda (o profund') *Ash Cha Co*  
*Eg Fi La Lau Laur (-unda) Lo Pa (-unda) Pr Ricc Tz Urb Vat, Moore*, Scura profonda *Parm* —  
nuvolosa] nubulosa *Ash*, nubilosa *Mad*, nubolosa *Pr*, nuvolosa *Moore (M)*                      **15** lo segon] il  
secondo *Moore (BIK)*

Ez ell a mi: «L'angoxa de la gent  
 qui es sajus, en lo vis me depany  
 21 la pietat que per por ton cor sent.  
 Anem, que la longua via·ns enpany».  
 Axi·s mes dins, e axi·m feu intrar  
 24 al primer cercla que l'abis streny.  
 Sagons que jo viu lla, per scoltar,  
 no avia plants, sino greus sospirs  
 27 qui l'eternal aer feyen tremblar;  
 e venia ço de dol sens martirs  
 qu'evia la gent, qui y es molta e gran,  
 30 de homens, de fembres e d'infans mesquis.  
 E·ll mestre bo dix: «Tu no·m faç deman  
 quins sperits son aquests que tu veus?  
 33 Vull que u sapies, ans que pas pus avan:  
 no han peccat; e si agren totes veus  
 merce, no los basta sença babtisma,  
 36 qui es gran part de la fe que tu creus;  
 e si foren ans del crestianisma,  
 no adorar degudament a Deu:  
 39 e d'equests tals fuy, mesqui, jo mesisme.

**30** mesquis] mesqujns *E*                      **33** Vull] ??? vull *E*, yo vull *E*<sup>2</sup> — que u sapies] que sapies *E*, que u  
 sapies *E*<sup>2</sup>                      **38** adorar] adorar *E*, adoraren *E*<sup>2</sup> — degudament] degudament *E*<sup>2</sup>

---

**37** crestianisma] crestianjsma: *segona s afegida*  
*copista i esborrat*

**38** e dequests a final de vers expuntuat pel

Ed elli a me: «L'angoscia de le genti  
che son qua giù, nel viso mi dipigne  
21 quella pietà che tu per tema senti.  
Andiam, ché la via lunga ne sospigne».  
Così si mise e così mi fè intrare  
24 nel primo cerchio che l'abisso cigne.  
Quivi, secondo che per ascoltare,  
non avea pianto mai che di sospiri  
27 che l'aura eterna facevan tremare;  
ciò avvenia di duol senza martiri,  
ch'avean le turbe, ch'eran molte e grandi,  
30 d'infanti e di femmine e di viri.  
Lo buon maestro a me: «Tu non dimandi  
che spiriti son questi che tu vedi?  
33 Or vo' che sappi, innanzi che più andi,  
ch'ei non peccaro; e s'elli hanno mercedi,  
non basta, perché non ebber battesimo,  
36 ch'è porta de la fede che tu credi;  
e s'e' furon dinanzi al cristianesimo,  
non adorar debitamente a Dio:  
39 e di questi cotai son io medesimo.

**25** que jo] chio *Ash* (-o *interlineada*) *Eg Fi Ham La Lau Lo Po Ricc Tz, Moore* (ACEFHLOQ)  
**26** plants] pianti *Co Rb, Moore* (BFGI) — sino] ma che *Cha Co Laur Parm Rb Urb Vat*, ma<i> che *Lo*  
**27** aer] aere *Co Mad Rb Pr, Moore* (Z), aire *Ham Parm, Moore* (B), aer *Urb* **28** e venia ço] Et cio  
avvenia *Cha Lau Lo Mart Pr Ricc Tz Vat*, Cio *La* (*rev.* Et cio), E ciò *Moore* (ABEGHL) **29** qui  
y es] quiueran *Pr* **31** E·ll] El *Ash* **33** que u sapies] che 'l sappi *Moore* (CQ)  
**34-35** e si agren totes veus merce] e se ebor merçedi *Co*, ebber mercedi *Ash*, eber mercedi *Laur*, ebber  
mercedi *Moore* (DGC), ebber mercede *Moore* (FP), ebbon mercedi *Moore* (IK) **35** no los basta]  
no basto *Laur* **36** part] parte *tots els mss., Moore* **37** e si] E se *Moore*

Sol per aço e no per altre reu  
som tots damnats, e offes sol de tant  
42 que sens sper vivim en desir greu».

.....

41 tant] tant *corregint* cant

Per tai difetti, non per altro rio,  
 semo perduti, e sol di tanto offesi  
 42 che senza speme vivemo in disio».

Gran duol mi prese al cor quando lo 'ntesi,  
 però che gente di molto valore  
 45 conobbi che 'n quel limbo eran sospesi.

«Dimmi, maestro mio, dimmi, signore»,  
 comincia' io per volere esser certo  
 48 di quella fede che vince ogne errore:

«uscicci mai alcuno, o per suo merto  
 o per altrui, che poi fosse beato?».

51 E quei che 'ntese il mio parlar coverto,  
 rispuose: «Io era nuovo in questo stato,  
 quando ci vidi venire un possente,  
 54 con segno di vittoria coronato.

Traseci l'ombra del primo parente,  
 d'Abèl suo figlio e quella di Noè,  
 57 di Moïse legista e ubidente;

Abraàm patriarca e David re,  
 Israèl con lo padre e co' suoi nati  
 60 e con Rachele, per cui tanto fé,  
 e altri molti, e feceli beati.

E vo' che sappi che, dinanzi ad essi,  
 63 spiriti umani non eran salvati».

Non lasciavam l'andar perch' ei dicessi,  
 ma passavam la selva tuttavia,  
 66 la selva, dico, di spiriti spessi.

**40** e no] e non *Ash Co Eg La Lau Lo Mad Parm Po Pr Rb Ricc Tz Urb, Moore (CEFHIKLMQZA)*, e no  
*Laur*      **41** damnats] dannati *Laur Parm, Moore (F)*



Non era lunga ancor la nostra via  
di qua dal sonno, quand' io vidi un foco  
69 ch'emisperio di tenebre vincia.

Di lungi n'eravamo ancora un poco,  
ma non sì ch'io non discernessi in parte  
72 ch'orrevol gente possedea quel loco.

«O tu ch'onori scienzia e arte,  
questi chi son c'hanno cotanta onranza,  
75 che dal modo de li altri li diparte?».

E quelli a me: «L'onrata nominanza  
che di lor suona sù ne la tua vita,  
78 grazia acquista in ciel che sì li avanza».

Intanto voce fu per me udita:  
«Onorate l'altissimo poeta;  
81 l'ombra sua torna, ch'era dipartita».

Poi che la voce fu restata e queta,  
vidi quattro grand' ombre a noi venire:  
84 sembianz' avevan né trista né lieta.

Lo buon maestro cominciò a dire:  
«Mira colui con quella spada in mano,  
87 che vien dinanzi ai tre sì come sire:

quelli è Omero poeta sovrano;  
l'altro è Orazio satiro che vene;  
90 Ovidio è 'l terzo, e l'ultimo Lucano.

Però che ciascun meco si convene  
nel nome che sonò la voce sola,  
93 fannomi onore, e di ciò fanno bene».

Così vid' i' adunar la bella scola  
di quel signor de l'altissimo canto  
96 che sovra li altri com' aquila vola.

[11r]

E com agren ensemps parlat alquant,  
giraren se molt salutivolment  
99 vers mi, e·l meu mestre somris d'aytant.  
E plus enquer assats d'onor me fen,  
tant que·m feran esser de lur esquera,  
102 si q'eu fui sext entre tant de gran sen.  
Axi n'anam tots fins a la lumera,  
parlant d'aço que·ll callar es molt bell,  
105 si com era·ll parlar lla on jo era.  
Vingem al peu d'un molt noble castell,  
per set voltes tornajat d'alta mura,  
108 defes entorn d'un petit flumiçell.  
Aquest pasam, axi com terra dura;  
per portes set entre ab sellis companys meus;  
111 vinguem en un prat de frescha verdura.  
Gent hi avia ab los vullis tardis e greus,  
de gran auctoritat en lurs semblants:  
114 parlaven tard e ab molt susaus veus.  
Apartam nos axi a un dels cants,  
en loch ubert, ben luminos e alt,  
117 si que vesser se podien tots quants.  
Ala, tot dret, sobre lo vert esmalt,  
me for mostrats aquells sperits mayns,  
120 que dell veser jo matex me n'axalt.

**98** giraren se] guarense *E*, girarense *E*<sup>2</sup> — salutivolment] salntiuolment *E*      **100** enquer] en quer *E*<sup>2</sup>  
— d'onor] donor *E*<sup>2</sup> — fen] feu *E*      **101** feran] feram *E*, feran *E*<sup>2</sup>      **102** sext] sext *E*, sexst  
*E*<sup>2</sup>      **110** entre ab] entre ab *E*, entreb *E*<sup>2</sup>      **114** molt] molts *E* — susaus] susauus *E* — veus]  
veuus *E*

---

**111** prat de] prath de: h *esborrada* (*E*)



Da ch'ebber ragionato insieme alquanto,  
 volsersi a me con salutevol cenno,  
 99 e 'l mio maestro sorrise di tanto;  
 e più d'onore ancora assai mi fenno,  
 ch'e' sì mi fecer de la loro schiera,  
 102 sì ch'io fui sesto tra cotanto senno.  
 Così andammo infino a la lumera,  
 parlando cose che 'l tacere è bello,  
 105 sì com' era 'l parlar colà dov' era.  
 Venimmo al piè d'un nobile castello,  
 sette volte cerchiato d'alte mura,  
 108 difeso intorno d'un bel fiumicello.  
 Questo passammo come terra dura;  
 per sette porte intrai con questi savi:  
 111 giugnemmo in prato di fresca verdura.  
 Genti v'eran con occhi tardi e gravi,  
 di grande autorità ne' lor sembianti:  
 114 parlavan rado, con voci soavi.  
 Traemmoci così da l'un de' canti,  
 in loco aperto, luminoso e alto,  
 117 sì che veder si potien tutti quanti.  
 Colà diritto, sovra 'l verde smalto,  
 mi fuor mostrati li spiriti magni,  
 120 che del vedere in me stesso m'essalto.

**101** tant que·m feran esser] chesser mi fecer *Rb Urb, Moore*                      **103** n'anam] nandammo *Ham,*  
*Moore, nandamo Pr*                      **105** lla on jo era] la douiera *Ham, ladouio era Laur, colla douiera Mad*  
**111** vingem] uenimo *Co Triv, uenimmo Lau Lo Mart Ricc Tz, Moore (AEFGHILP)*                      **112** Gent hi  
 avia] Gente v' era *Moore (EM), Giente v'eran Co Mad Laur (Gente)* — ab los vulls] cogliochi *Laur, con*  
*glochi Rb, con i occhi Moore (CK), con gli occhi Moore (M)*                      **114** tard] tardo *Moore (P)*  
**120** jo matex me n'axalt] nessleralto (*o nessleralto, nexalto*) *tots els mss. llevat de Ash Rb Pa Urb, n'essalto*  
*Moore*

Eletra viu, ab molts altres companys,  
 entre los quals viu Ector e Enea,  
 123 Cessar armat, ab los seus ulls guilfayns.  
     Viu Camilla e la Pantasilea. [11v]  
 De l'altre part viu yo lo rey Lati,  
 126 qui ab Levina, sa filla, sahia.  
     E Bruto viu, cell qui gita Tarqui;  
 Lucrecia, Marcia, Julia, Cornilla,  
 129 e sol, a ppart, viu yo lo Salladi.  
     E pux que yo alçe un poch la cilla,  
 viu lo mestre de tots aquells qui stan  
 132 entre la filosofica familia.  
     Tots lo miran e tots honor li fan.  
 Alla viu yo Socrates e Plato,  
 135 qui, denant los altres, pus prop li van;  
     Demetrico, qui·l mon dix que a cas fo,  
 Diogenes, Anaxagora e Tal,  
 138 Empedocles, Eraclito e Zeno;  
     e viu lo bon aculidor del qual:  
 Diascorida dich; e viu Orfeu,  
 141 Tulli, Ala e Seneca moral.

**122** entre los] en trells *E*      **124** la Pantasilea] pantisileya *E*      **126** Levina] le vina *E*, le njna *E*<sup>2</sup>  
**130** cilla] cella *E*      **132** filosofica] filosofia *E*      **133** miran] mjram *E*, mjran *E*<sup>2</sup>  
**136** mon] mun *E*, mon *E*<sup>2</sup> — que a cas] que acas *E*, que cas *E*<sup>2</sup>      **137** Tal] cal *E*  
**139** aculidor] aculidar *E*

I' vidi Eletra con molti compagni,  
 tra ' quai conobbi Ettòr ed Enea,  
 123 Cesare armato con li occhi grifagni.  
 Vidi Cammilla e la Pantasilea;  
 da l'altra parte vidi 'l re Latino  
 126 che con Lavina sua figlia sedea.  
 Vidi quel Bruto che cacciò Tarquino,  
 Lucrezia, Iulia, Marzia e Corniglia;  
 129 e solo, in parte, vidi 'l Saladino.  
 Poi ch'innalzai un poco più le ciglia,  
 vidi 'l maestro di color che sanno  
 132 seder tra filosofica famiglia.  
 Tutti lo miran, tutti onor li fanno:  
 quivi vid' ìo Socrate e Platone,  
 135 che 'nnanzi a li altri più presso li stanno;  
 Democrito che 'l mondo a caso pone,  
 Diogenès, Anassagora e Tale,  
 138 Empedoclès, Eraclito e Zenone;  
 e vidi il buono accoglitor del quale,  
 Diāscoride dico; e vidi Orfeo,  
 141 Tulio e Lino e Seneca morale;

**121** viu] Vidi *Moore* (K)                      **128** Marcia, Julia, Cornilla] Marzia Iulia Cornilia *Mart Triv*, Martia  
 iulia e cornigla *Ash Co* (cornilia), Martia Giulia e Corniglia *Moore* (BDI)                      **130** E pux que yo alçe]  
 Poi ch'io innalzai *Moore* (DEFIMZD)                      **132** entre la filosofica] tra la phylosofica *Mad*  
**136** Demetrico] Domecrito *Co*                      **141** Tulli, Ala] tulio e alano *Eg*, Tullio e alano *Ricc. 1037, Ricc.*  
*1047*, Tullio Alano *Moore* (E), *Ricc. 1029, Casanatense 392*

E vi·ll geometra e Tolomeu,  
 Avicenna, Ypocras, Galien,  
 144 Averoy's, qui lo gran coment feu.  
 Jo no los pux recitar tots a plen,  
 per ço com me encalça lo gran tema,  
 147 car moltes veus lo dir al fet desmen.  
 La companya de sis en dos se scema;  
 per altra part mena lo sage escorta  
 150 fors dels retrets mi, en l'ayre qui trema.  
 E vinch en loch on tota lum es morta. [12r]

**142** E vi·ll] Quill *E*, Euill *E*<sup>2</sup>  
 — trema] crema *E*

**146** encalça] en calca *E*  
**151** on] om *E*

**150** retrets] racrets *E* — en] eu *E*

Euclide geomètra e Tolomeo,  
 Ipocràte, Avicenna e Galieno,  
 144 Averois che 'l gran comento feo.  
 Io non posso ritrar di tutti a pieno,  
 però che sì mi caccia il lungo tema,  
 147 che molte volte al fatto il dir vien meno.  
 La sesta compagnia in due si scema:  
 per altra via mi mena il savio duca,  
 150 fuor de la queta, ne l'aura che trema.  
 E vegno in parte ove non è che luca.

**142** E vi·ll] E uidi l<u> Pa, e uidil *Ham Mart Triv*, E vidi *Moore* (FL)      **143** Avicenna, Ypocras]  
 auicenna ipocras *Pr*, auicenna ipocrate *Lau Lo Ricc Tz*, Avicenna Ypocrate *Moore* (EHP) — Ipocras *Ham*  
*Laur Rb Urb*, *Moore* (CG), Ypocras *Moore* (D)      **145** los pux recitar tots] posso ritrargli tutti  
*Moore* (I)      **147** car moltes] Perche molte *Moore* (F)      **150** ayre] aira *Ash*, aer *Co Urb*, aere  
*Pr*

**2** *molt gran*: greve Petrocchi, però cf. var. it. *grande*.

**3** *s'apresta*: 'es prepara' (per continuar el viatge). El mot existeix en occità (*PD*, s. v. "aprestar", 'apprèler, préparer, disposer'), però també en italià, com es fa notar al *DCVB* (s. v. "aprestar", 'preparar, posar a punt'), que documenta el verb només amb un passatge de Febrer (*Purg.* XII.79, on tradueix l'it. *apprestare*). *S'apresta*, però, apareix en altres ocasions traduint l'italià *desto / desta*, que significa 'despert, deixondit; atent' (cf. *Inf.* XXIII.38, *Purg.* XVIII.21).

**4** *e, repossat, mos vulls: e l'occhio riposato* Petrocchi, però Febrer interpreta que *riposato* es refereix al personatge de Dante, probablement perquè el seu manuscrit italià devia portar una variant com *E li occhi riposato* (cf. var. it.).

**7** *proa*: it. *proda*, 'vora' (cf. *Inf.* VIII.55, *Inf.* XII.101, *Inf.* XVII.5; *Purg.* VI.85, etc.).

**8** *ebis*: llegiu "abís", 'abisme'.

**9** *que d'enfinits guays tro en si rete*: 'que conté (*rete en si*) un soroll (*tro*) d'inacabables laments (*d'enfinits guays*)'. La majoria de manuscrits italians llegeixen com Febrer (*trono, tuono, truono*; cf. var. it.), enfront de la lliçó '*ntrono* ('soroll eixordador'), preferida per Petrocchi per evitar la repetició del mateix mot a poca distància (v. 2).

**10** Cal llegir la conjunció inicial aglutinada amb el mot següent per evitar la hipermetria del vers. — *nuvolosa: nebulosa* ('boirosa') Petrocchi, però cf. var. it. *nuvolosa*.

**11** *fon*: 'fons'. Mot documentat al *DCVB* (s. v. "fon.1") com a forma antiga de "fons" només amb un passatge de la traducció de Febrer (*Inf.* VI.86). Coromines considera el mot un barbarisme (*DECLC*, IV, 84). En l'obra poètica de Febrer conviuen ambdues formes: a les poesies (Riquer 1951), *fon*: IX.7; *fons* VIII.37; i a la *Comèdia*: *fon*: *Inf.* VI.86, XI.115, XIV.126, XVIII.9, etc.; *fons*: *Inf.* IX.16, XII.53 i 131, XIV.82, etc.

**12** *no y podia triar alguna cosa*: 'no hi podia distingir res' (cf. *PD*, s. v. "triar", 'discerner, distinguer'; en català la forma "destriar" té el mateix sentit, cf. *DCVB*, s. v.).

**13** Vers hiper mètric d'una síl·laba. Com indica Gallina, *Ara* deu ser un error per *Ar* o *Or*, formes usades per Febrer en altres passatges (cf. *ar*: *Inf.* XVII.50, *Purg.* VIII.20, *Purg.* XXIII.2, etc.; *or*: *Inf.* II.7, XV.82, XXVIII.130, etc.).

**14** *esmort*: it. *smorto*, 'pàl·lid'. El *DCVB* (s. v.) només documenta el mot amb el present passatge i reconeix que es tracta d'un italianisme equivalent al català "esmorteït".

**16** *se*: llegiu "sa". — *me fuy accort*: it. *mi fui accorto*, 'em vaig adonar (de la pal·lidesa de Virgili)'; cf. *Inf.* III.13, XII.80, etc.

**20** *vis*: 'rostre' (cf. *Inf.* V.131, X.93, etc.). Febrer també usa el mot (sempre com a masculí, contràriament al que diu Gallina) a les seves poesies (Riquer 1951): IV.29; XV.16, 38, 52, 100, i XIV.147: "e son dolç vis, qu'amor deppeny", qui sap si influït pel

present vers de la *Commedia*. Al *DCVB* (s. v. “1.vis”) només es documenta aquest sentit amb un passatge de *Par.* XXX.28, però és d’ús habitual en la poesia de l’època (cf. *PD*, s. v. “vis”, ‘visage’). — *depeny*: ‘pinta’ (cf. *DCVB*, s. v. “depènyer”).

**21** *la pietat que per por ton cor sent*: ‘la compassió que interpretes com a temor’.

**25** *que jo: che* Petrocchi, però cf. var. it. *chio*.

**26** *plants: pianto* Petrocchi, però alguns manuscrits llegeixen en plural, *pianti* (cf. var. it.).

**27** *tremblar*: verb pres de l’occità (*PD*, s. v., ‘trembler’); no torna a aparèixer al llarg del text. Les formes més usuals en Febrer són “tremar” (de l’it. “tremare”, cf. *Inf.* III.131, IV.150, XII.41, etc.) i “tremolar” (cf. *Inf.* I.90, V.136, IX.66, etc.).

**28** *e venia ço: ciò avvenia* Petrocchi, però cf. var. it. *Et ciò avvenia*.

**30** *mesquis: mesquins* E. Esmeno la catalanització del copista, d’acord amb l’exigència de la rima en *-ís* amb *sospirs / martirs* (vv. 26 i 28; cf. *Inf.* II.50-52-54).

**33** *Vull*: el corrector d’E<sup>2</sup> ha escrit *yo* a inici de vers, damunt d’un mot ratllat i esborrat. El pronom personal, però, no apareix en la tradició italiana i provoca hipermetria en el vers, que requereix la lectura bisil·làbica de *sapies* per tal de ser regular (cf. *Inf.* VI.85, XII.129). Gallina edita *Yo vull* i, per explicar la irregularitat mètrica, suggereix que potser l’original no duia el mot *pus*; el text italià, però, llegeix sempre *più* (*Or vo’ che sappi, innanzi che più andi*). — *que u sapies: que sapies* E, *que u sapies* E<sup>2</sup>. S’accepta la lliçó d’E<sup>2</sup> d’acord amb la variant *che ’l sappi*, ‘que ho sàpigues’ (cf. var. it.), i amb la sintaxi del passatge català.

**34-35** *e si agren totes veus merce*: ‘i si sempre van fer actes dignes de mèrit’ (cf. *PD*, s. v. “merce”, ‘mèrite’). — *agren: hanno* Petrocchi, en present, però diversos manuscrits llegeixen en *passato remoto*, com també un manuscrit llegeix *basto*, en passat, en lloc de *basto* al vers 35 (cf. var. it.).

**36** *part: porta* Petrocchi, que solament es basa en la lliçó de Co (*porta*, correcció de *parte*); la resta de manuscrits (també els de Moore) llegeixen *parte* (vegeu Petrocchi 1966: I, 170-71), contràriament al que diu la nota de Gallina.

**38** *no adorar*: a la llum de la forma paral·lela *no for*, ‘no foren’ (*Inf.* III.38, IV.119, XXII.90), no s’accepta la lliçó d’E<sup>2</sup> (*adoraren*), que respecte a la d’E és *facilior* perquè transmet la forma habitual en català. Tot i que hi ha manuscrits italians que llegeixen *non adaron*, la lliçó majoritària és *non adorar*.

**39** *mesisme*: ‘mateix’ (cf. *PD*, s. v. “mezeisme”).

**40** *e no: non* Petrocchi, però molts manuscrits porten la conjunció: cf. var. it. *e non*. — *reu*: it. *rio*, ‘culpa, pecat’. En català només es documenta el sentit de ‘culpable’ (*DCVB*, s. v. 1).

**41** *damnats: perduti* Petrocchi, però cf. var. it. *dannati*. — *offes sol de tant*: ‘punits només en això (desitjar gaudir de la contemplació de Déu sense poder-ho assolir mai)’. La forma *offes* és plural, d’acord amb la gramàtica de l’occità.

**43-96** Al manuscrit manca el f. 10, que contenia aquests versos.

**97** *alquant*: it. *alquanto*, ‘una mica’ (el *DCVB*, s. v., només documenta el mot amb aquest passatge).

**98** *salutivolment*: ‘amb gest de salutació’ (el *DCVB*, s. v., només el documenta amb el present passatge). Aparentment el traductor ha creat l’adverbi a partir de l’adjectiu italià *salutevol*.

**99** *d’aytant*: it. *di tanto*, en el sentit de ‘de tal cosa’ (Virgili somriu pel gest de salutació dels poetes).

**100** *fen: feu* E. L’esmena restitueix la rima. La forma *fen* (‘feren’) no apareix al *DCVB*; probablement Febrer la prengué de l’it. *fenno* per mantenir la rima.

**101** *tant que m feran esser: ch’e’ si mi fecer* Petrocchi, però cf. var. it. *chesser mi fecer*. — *esquera*: vegeu nota a *Inf.* II.105.

**103** *n’anam: andammo* Petrocchi, però cf. var. it. *nandammo*. — *lumera*: it. *lumera*, ‘llum’, referida al *foco* del v. 68.

**107** *tornajat*: ‘envoltat’ (cf. *PD*, s. v. “tornejat”, ‘entourer’). El *DCVB* (s. v. “2.tornejar.1”) només documenta aquest significat amb passatges de la traducció de Febrer (*Inf.* VI.112, XVIII.11) i de la traducció catalana del *Corbaccio* de Boccaccio. — *mura*: ‘mur’. Documentat en occità com a substantiu femení (*PD*, s. v.), per bé que el *DCVB* el consideri un italianisme, pres del substantiu en plural *mura* (cf. s. v. “2.mura”, ‘muralla’, només il·lustrat amb el present passatge).

**111** *vingem: giugnemmo* Petrocchi, però cf. var. it. *uenimo*.

**114** *tard: rado* Petrocchi, però cf. var. it. *tardo*.

**115** *cants*: ‘cantons’. Pres de l’italià *canti* o de l’occità (*PD*, s. v. “can”, ‘côté, bord’).

**117** *tots quants*: ‘tots ells’ (vegeu *DCVB*, s. v. “1. quant, quanta.Ie”).

**118** *Ala*: llegiu “allà”.

**119** *for*: ‘foren’ (cf. *Inf.* III.38, XXII.90). La forma italiana *fuor* pot haver induït el traductor a escurçar “foren” per motius mètrics. — *mayns*: it. *magni*, ‘grans’; apareix documentat al *DCVB* (s. v. “2.many”) des del s. XVI.

**122** *entre los: en trells* E. Esmena per la mètrica.



**123** *guilfoyans*: ‘ferotges, amenaçadors’. Com a substantiu està documentat en occità (*PD*, s. v. “guilfanh”); aquí usat com a adjectiu, semblantment a l’it. *grifagni*, en referència als ulls vermells i lluent dels falcons grifauts.

**124** *la Pantasilea*: *pantisileya* E. Restitueixo la forma correcta de l’antropònim, d’acord amb l’*usus* de Febrer, que fa servir el mot a la poesia I, “Sobre·l pus naut alament de tots quatre,” v. 33: “ay ben ausit que foro .vii. regines: / Semiramís, Thamaris e Lampheto, / Ezeneà, Dehiphile, Sinope / e la valent de cor Pantasilea” (Riquer 1951: 62); *Pantasilea* també apareix en els *Stramps* de Jordi de Sant Jordi (“Jus lo front port vostra bella semblança,” v. 52): “car tots jorns nays en vos, cors, e revida / bondats, virtuts mas qu’en Pantasilea.” (Riquer & Badia 1984: 176). L’addició de la *y* antihiàtica s’ha de deure a un intent poc encertat de restituir la rima del v. 124 amb el 126 (*sahia*) (vegeu la nota següent). Per altra banda, afegeixo l’article *la* d’acord amb l’it. *la Pantasilea* per tal de resoldre la hipometria del vers (cf. *lo Salladi*, it. *’l Saladino* al v. 129).

**126** *Levina*: la correcció d’E<sup>2</sup> (*le njna*) no es correspon amb el text italià, sinó que el trivialitza (sembla que entén “la nina”, ‘la noia’), per això cal restituir el text d’E (cf. *Inf.* II.25); vegeu l’estudi introductori, §58, [9]. — *sahia*: rima irregular amb *Enea* i *Pantasilea* (vv. 122 i 124); potser es tracta d’una llicència (rima *-ea* / *-ia*), però no es pot descartar que Febrer hagués pres de l’italià la forma *sede* per mantenir la rima, i algun copista l’hagués catalanitzada en *sahia*.

**128** *Marcia, Julia, Cornilla*: *Iulia, Marzia e Corniglia* Petrocchi, però alguns manuscrits italians presenten el mateix ordre que la versió de Febrer i ometen la conjunció (cf. var. it.).

**130** *cilla*: *cella* E. L’esmena restitueix la rima, d’acord amb l’ús d’aquesta forma en altres llocs del text (cf. *Par.* XI.88, XXXII.138). El mot, probablement pres de l’italià *ciglia*, també es documenta en occità (cf. *PD*, s. v. “silha”); vegeu l’estudi introductori, §56, [5].

**132** *philosofica*: *philosofia* E. L’error de copista també està documentat en un testimoni italià, però ja apareix corregit al mateix manuscrit: *philosophia* Pa (add. -c-).

**136** *Demetrico, qui·l mon dix que a cas fo*: ‘Demòcrit, que va dir que l’origen del món era fruit de la casualitat (*cas*)’. La corrupció de l’antropònim s’explica per la semblança gràfica entre *t* i *c* i entre *o* i *e*, i es remunta a la transmissió italiana (vegeu, per exemple, *Domecrit* a Co). — *que a cas*: *que acas* E, *que cas* E<sup>2</sup>. La correcció d’E<sup>2</sup> pot marcar simplement l’elisió que requereix el correcte còmput sil·làbic (cf. *Inf.* I.93, 109, etc.). La llició d’E és més semblant al text dantesc, *a caso*, i es documenta en Llull (*NGGL*, s. v. “cas”; per exemple, “D’on se seguex que tot quant és, és a cas e a fortuna”, *Coment del dictat*) i en la traducció de Valeri Màxim feta per Antoni Canals (“car la bona obra virtuosa qu’és començada no deu ésser estimada segons lo fet que ve a cas e fortuna per lo qual és empatxada”; ed. Rovira 2014: 569). El *DCVB*, s. v. “1.cas.II”, il·lustra l’accepció de ‘casualitat’ amb el present vers de Febrer, basant-se en l’edició de Vidal i de Valenciano (1878), que llegeix *que cas*.

**139** *e viu lo bon aculidor del qual*: Dioscòrides fou compilador (*aculidor*) de les qualitats (*del qual*) de les herbes per a ús farmacològic; en resultà una obra de gran pervivència, intitulada *De materia medica*.

**141** *Tulli, Ala: Tulio e Lino* Petrocchi, però existeix la variant *alano* o *e alano* en lloc de *e Lino*, en referència probablement a Alà de Lille. Benvenuto da Imola ja comenta aquest error. Cf. var. it., i Moore 1889: 282 per a més testimonis.

**142** *E vi-ll: Quill E, E uill E<sup>2</sup>*. La correcció d'E<sup>2</sup> restitueix el sentit i la mesura del vers. Malgrat que el text italià canònic llegeixi *Euclide*, és estesa la lliçó *E(t) vidi* (cf. var. it. i Moore 1889: 282, on aporta més testimonis).

**143** *Avicenna, Ypocras: Ipocrate, Avicenna* Petrocchi, però alguns manuscrits presenten l'ordre invertit; la forma *Ipocras* també està testimoniada (cf. var. it.).

**145** *los pux recitar tots: posso ritrar di tutti* Petrocchi, però cf. var. it. *posso ritrargli tutti*. — *a plen*: 'plenament, completament' (cf. *DCVB*, s. v. "ple.I.4a").

**147** *lo dir al fet desmen*: malgrat el significat usual de *desmen* ('desmenteix'), no vol dir que la narració contradigui els fets sinó que és inevitablement incompleta (cf. *al fatto il dir vien meno*).

**148** *se scema*: it. *si scema*, 'es redueix'.

**149** *sage*: 'savi' (cf. *Inf.* I.89).

**150** *retrets: racrets* E. El text italià llegeix *fuor de la queta*, és a dir, de la calma del castell envoltat per set muralles i *defes entorn d'un petit flumiçell* (vv. 106-108). Esmeno l'error de còpia entenent, com Gallina, que aquest castell és un lloc retirat, per oposició a l'aire agitat de l'exterior (cf. *ne l'aura che trema*, v. 150, i *che l'aura eterna facevan tremare*, v. 27). — *trema*: 'tremola' (cf. nota a *Inf.* III.131).



## CAPITOL QUINT

en lo qual tracta del segon cercle d'infern, on se ponex lo peccat de la luxuria.

Pel primer cercle axi devalle  
baix al segon, qui menor loch tenia,  
3 e de tant plus dolor e mes gay te.  
Estech Minos, q'horiblement fremia,  
examinant les colpes en la entrada;  
6 jutga e mana segons que s'i senyia.  
Jo dich: apres que l'anima malvada  
li ve denant, comta sa greu offessa,  
9 e·ll jutgador de tota greu arada  
guarda qual loch d'infern la ha conquesta;  
e ciny çe entorn la coha tantes voltes  
12 quans graus el voll en infern sia mesa.  
Enpertostemps n'estan denant ell moltes;  
van una apres d'altra al juy del mal,  
15 dien e oen, e pux son jus revoltas.  
«O tu qui vens al doloros hostal»,  
crida Minos a mi dret regardant,  
18 lexant l'acte de tant oficial,

6 senyia] senya E

8 comta] comta E<sup>2</sup>

11 coha] coha E<sup>2</sup>

16 vens] vens E<sup>2</sup>

18 oficial] ofiall E

---

8 offessa] offessa *corregint* offossa  
d'inicials de tercina (E')

9 E *esborrat a principi de vers, a l'alçada de la resta*  
15 e oen] e oen: *primera e interlineada*

## CANTO V

Canto quinto, nel quale mostra del secondo cerchio de l'inferno, e tratta de la pena del vizio de la lussuria ne la persona di più famosi gentili uomini.

Così discesi del cerchio primaio  
giù nel secondo, che men loco cinghia  
3 e tanto più dolor, che punge a guaio.  
Stavvi Minòs orribilmente, e ringhia:  
essamina le colpe ne l'intrata;  
6 giudica e manda secondo ch'avvinghia.  
Dico che quando l'anima mal nata  
li vien dinanzi, tutta si confessa;  
9 e quel conoscitor de le peccata  
vede qual loco d'inferno è da essa;  
cingesi con la coda tante volte  
12 quantunque gradi vuol che giù sia messa.  
Sempre dinanzi a lui ne stanno molte:  
vanno a vicenda ciascuna al giudizio,  
15 dicono e odone e poi son giù volte.  
«O tu che vieni al doloroso ospizio»,  
disse Minòs a me quando mi vide,  
18 lasciando l'atto di cotanto officio,

3 e mes gay te] e guaio *Ash Bo Eg* (rev. a) *Ham Laur Mart Pa* (>e<) *Triv, Moore* (GKL), dolor pugna e  
guaio *Moore* (F)      4 Estech] *Staua Bo, Moore* (P) — q'horiblement fremia] e orribilmente ringhia  
*Co Si*      7 Jo dich] Io dico *Moore* (FK)      11 e ciny çe entorn la coha] E cingesi la coda  
*Moore* (F), cingesi la coda *Parm*      15 revoltas] rivolte *Moore* (B)      17 crida] Gridò *Moore*  
(I)

«garde com vas e de qui fies tant,  
 que no t'engan l'amplesa de l'entrar!».

21 E lo meu duch dix li: «Que vas cridant?  
 No m'empatxes lo seu fadal anar,  
 qu'axi·s vol lla on es tot lo poder

24 de quant se vol. No·t cal pus demanar».

Lors començen denant mi a parer [12v]  
 de gran dollor los cants; e son vengut

27 la hon molts plants me fan l'oyr perder.  
 Jo fuy en loch de tota clardat mut,  
 qui mugia co·l mar fa per tempesta,

30 si de contraris vens es combatut.  
 L'aura infernal, fort, qui may no s'arresta,  
 los sperits mena ab tan gran rapina

33 que remenant e firent los molesta.  
 Quant se justen denant la gran ruina,  
 lla son los plants, los crits, l'odulament;

36 blastoman la tots la virtut divina.  
 Jo entessi qu'en aquest greu turment  
 eren dapnats los peccadors carnals,

39 qui la raho sotsmeten al talent.  
 E tot axi com al temps yvernalls  
 van stornels en arda gran e plena,

42 porta cell vent tots los sperits malls

23 vol] vol *E*<sup>2</sup>      25 denant] denant *E*, deuant *E*<sup>2</sup>      27 perder] perder *E*<sup>2</sup>      28 clardat]  
 claradat *E*      30 combatut] combatut *E*<sup>2</sup>      31 s'arresta] sarresta *E*<sup>2</sup>      32 rapina] rapina  
*E*<sup>2</sup>      38 dapnats] dapmats *E*      41 en arda] e arda *E*

---

25 Lors començen] lors Ci començen: lors *afegit al marge esquerre*; Ci *expuntuat i amb la C barrada*  
 38 dapnats] dapmats *corregint damnats*      40 yvernalls] yuernalls: *primera l afegida*  
 42 malls] malls: *segona l afegida*

«guarda com' entri e di cui tu ti fide;  
 non t'inganni l'ampiezza de l'intrare!».

21 E 'l duca mio a lui: «Perché pur gride?  
 Non impedir lo suo fatale andare:  
 vuolsi così colà dove si puote

24 ciò che si vuole, e più non dimandare».

Or incomincian le dolenti note  
 a farmisi sentire; or son venuto

27 là dove molto pianto mi percuote.  
 Io venni in loco d'ogne luce muto,  
 che mugghia come fa mar per tempesta,

30 se da contrari venti è combattuto.  
 La bufera infernal, che mai non resta,  
 mena li spirti con la sua rapina;

33 voltando e percotendo li molesta.  
 Quando giungon davanti a la ruina,  
 quivi le strida, il compianto, il lamento;

36 bestemmian quivi la virtù divina.  
 Intesi ch'a così fatto tormento  
 enno dannati i peccator carnali,

39 che la ragion sommettono al talento.  
 E come li stornei ne portan l'ali  
 nel freddo tempo, a schiera larga e piena,

42 così quel fiato li spiriti mali

**22** No m'empatxes] Non minpedire *Ham*                      **29** co-l mar fa per tempesta] com fa el mar *Laur*, l mar  
 fa *Co*, fa<il>mar<e> *Eg*, fal mar *Parm Ricc* (-l *add. post.*), il mar *Moore* (IB<sub>2</sub>LMQZD)                      **35** lla  
 son] quiui e *Urb*, *Moore* (C) — los plants] el pianto *Pasqual*                      **38** eren dapnats] eran dannati *Ash*  
 (*corr. d' enno*) *Co Ham La* (dapn-) *Urb*, *Moore* (CFGMA<sub>1</sub>(?)D), eron *Moore* (I), Erano *Moore* (A)

deça della, e sus e jus los mena;  
 esperansa no·ls recomforta may  
 45 ne de repos ne de aver menor pena.  
 E com les grues van cantant lur lay,  
 fayent de si en l'ayer longua tira,  
 48 axi viu jo venir, trahents fort guay,  
 ombres ixents de la damnada fira;  
 per que digui: «Mestre, qui es aquella  
 51 gent que l'ayre scur tant fort martira?».

[13r]

«La primera d'aquells de qui novella  
 tu vols saber», dix ell, «fo la regina  
 54 emperadriu de Babillonia vella.  
 A vici de lutzuria fon clina  
 tant, que libit feu licit en sa lig,  
 57 per scusar lo crim de si, mesquina.  
 Ella es Semiramis, de qui hom lig  
 que suchsey a Nino e fon sa sposa:  
 60 tench la terra que lo Soldan corig.  
 L'altra es cella qui s'ausis amorosa,  
 e perjura les cendres de Sicheu;  
 63 l'altre es Cleopatra luxuriosa».

44 no·ls] nol *E*      46 E com] Com *E*      49 ombres] O ombres *E*      55 fon clina] fon  
 clina *E*, fon ci clina *E*<sup>2</sup>      58 Semiramis, de] semjramjs de *E*<sup>2</sup>      59 a Nino e] anjno e *E*<sup>2</sup>  
 60 tench] tench *E*, etench *E*<sup>2</sup> — que lo] que lo *E*<sup>2</sup>      62 de] de *E*<sup>2</sup>

---

47 l'ayer] e *corregint* r — longua] longua: u *interlineada*      49 ombres ixents] O ombres ixents:  
*grafia esborrada entre ombres i ixents*



di qua, di là, di giù, di sù li mena;  
 nulla speranza li conforta mai,  
 45 non che di posa, ma di minor pena.  
 E come i gru van cantando lor lai,  
 facendo in aere di sé lunga riga,  
 48 così vid' io venir, traendo guai,  
 ombre portate da la detta briga;  
 per ch' i' dissi: «Maestro, chi son quelle  
 51 genti che l'aura nera sì gastiga?».

«La prima di color di cui novelle  
 tu vuo' saper», mi disse quelli allotta,  
 54 «fu imperadrice di molte favelle.  
 A vizio di lussuria fu sì rotta,  
 che libito fê licito in sua legge,  
 57 per tòrre il biasmo in che era condotta.  
 Ell' è Semiramìs, di cui si legge  
 che succedette a Nino e fu sua sposa:  
 60 tenne la terra che 'l Soldan corregge.  
 L'altra è colei che s'ancise amorosa,  
 e ruppe fede al cener di Sicheo;  
 63 poi è Cleopatràs lussuriosa.

**43** e sus e jus] di su di giu *Mad Pa, Moore (ABCEKMA)*      **51** ayre scur] aiere nero *Pr*, aer nero *Co*, aere nero *Mart Triv*, aire nera *Ash*, aer nera *Urb, Moore (ID)*, aier nera *Ham*, aria nera *Laur Rb*, aere nera *Moore (FG)*, aera negra *Moore (K)*      **63** l'altre es] L'altra è *Moore (GIPa<sub>2</sub>)*, laltre *Laur Pr*, >laltre< *Eg* — Cleopatra] cleopatra *Cha Po Urb Vat, Moore (IKD)*, cleopatra<s> *Fi Ricc*

Elena viu, per qui tant e ten greu  
mal se leva; e Axilles lo fort,  
66 qui a la fi ab amor combat feu.  
Paris, Tristany e d'altres mill m'acort  
que·m demostra e·m nomena a dit,  
69 qui per amors deça foren tuyt mort.  
Pus qu'eu agui al meu mestra hoyt  
nomnar tantes dones e cavallers,  
72 de pietat fuy quax tot smerrit.  
E començe: «Poeta, volentes  
volgre parlar a aquells dos qu'ensemps van,  
75 e paren be al vent esser leugers».  
E·l mestra dix: «Spera quant seran  
pus prop de nos; e tu lavors los pregua  
78 per cella amor qui·lls mena, e vendran».  
E axi tost co·l vent a nos los plegua,  
81 mogui la veu: «O animes afenades,  
venits a nos parlar, si altri no u nega!».  
May colomas ab lurs alas alsades  
vengren pus tost a la dolçor del niu  
84 per l'aer volant, ab gran desig portades,

[13v]

68 e·m] en *E*

83 pus] pust *E* — dolçor] dolcor *E*

---

66 a la] ala: *segona a és correcció (E')*

Elena vedi, per cui tanto reo  
 tempo si volse, e vedi 'l grande Achille,  
 66 che con amore al fine combatteo.  
 Vedi Paris, Tristano»; e più di mille  
 ombre mostrommi e nominommi a dito,  
 69 ch'amor di nostra vita dipartille.  
 Poscia ch'io ebbi 'l mio dottore udito  
 nomar le donne antiche e ' cavalieri,  
 72 pietà mi giunse, e fui quasi smarrito.  
 I' cominciai: «Poeta, volontieri  
 parlerei a quei due che 'nsieme vanno,  
 75 e paion sì al vento esser leggieri».

Ed elli a me: «Vedrai quando saranno  
 più presso a noi; e tu allor li priega  
 78 per quello amor che i mena, ed ei verranno».

Sì tosto come il vento a noi li piega,  
 mossi la voce: «O anime affannate,  
 81 venite a noi parlar, s'altri nol niega!».

Quali colombe dal disio chiamate  
 con l'ali alzate e ferme al dolce nido  
 84 vegnon per l'aere, dal voler portate;

**64** viu] uidi *Ash Cha Co Eg La Laur Mad Mart Pa Parm Po Pr Rb Ricc* (però var. de vedi) *Si Triv Vat Chig An, Moore*, uiddi *Ham*      **65** Axilles lo fort] il forte Achille *Moore (P)*  
**73** E començe] Et cominciai *Pr, Moore (G)*, Encominciai *Co*      **84** per l'aer volant] uolan per l'aere *Vat, Moore* — ab gran desig] dal disio *Urb Chig Florio Ricc 1002, Moore (CF)*

com feran cells, ixents de lla on viu  
 Dido, vinents a nos per l'aer maligna:  
 87 axi fort fo cell crit eficatiu.  
     «O animal gracios e benigne,  
     qui per l'aer escur vas visitant  
 90 nos, qui lexi al mon de sanc gran signa;  
     si·ns fos amich lo rey sobretonant,  
     soplicarem ell de la tua pau,  
 93 pus del pervers nostre mal te planys tant.  
     De ço que hoir e que parlar te plau,  
     nos oirem e parlarem a tu,  
 96 mentre que·l vent malvat un poch decau.  
     La terra on nasch lo meu cors qui ara es bru,  
     seu sus la mar o·l riu del Po dexe  
 99 fer pau ab cells qui seguen de u en u.  
     Amor, qu'al cor gentil tentost se pren,  
     pres aquest fort de la bella persona  
 102 qui tolta·m fo; e·l modo enquer m'offen.  
     Amor, qui a null amat amar perdona,  
     me pres de aquest complaure axi fort,  
 105 qu'axi com veus, enquer no m'abondona.  
     Amor porta nos dos a una mort. [14r]  
     Cahina acten qui de vida·ns sospes».  
 108 Paraules tals d'ells me dix, be m'acort.

85 feran cells] feran cells *E*<sup>2</sup>

91 si·ns] Sm *E*, Sjns *E*<sup>2</sup>

95 parlarem] *parlaren E*

103 a null amat] aullamant *E*

92 soplicarem] soplicarem *corregint* soplicaren

105 no m'abondona] nom abondona: *grafia*

*esborrada entre els dos mots*

cotali uscir de la schiera ov' è Dido,  
 a noi venendo per l'aere maligno,  
 87 sì forte fu l'affettüoso grido.  
 «O animal grazioso e benigno  
 che visitando vai per l'aere perso  
 90 noi che tignemmo il mondo di sanguigno,  
 se fosse amico il re de l'universo,  
 noi pregheremmo lui de la tua pace,  
 93 poi c'hai pietà del nostro mal perverso.  
 Di quel che udire e che parlar vi piace,  
 noi udiremo e parleremo a voi,  
 96 mentre che 'l vento, come fa, ci tace.  
 Siede la terra dove nata fui  
 su la marina dove 'l Po discende  
 99 per aver pace co' seguaci sui.  
 Amor, ch'al cor gentil ratto s'apprende,  
 prese costui de la bella persona  
 102 che mi fu tolta; e 'l modo ancor m'offende.  
 Amor, ch'a nullo amato amar perdona,  
 mi prese del costui piacer sì forte,  
 105 che, come vedi, ancor non m'abbandona.  
 Amor condusse noi ad una morte.  
 Caina attende chi a vita ci spense».

108 Queste parole da lor ci fuor porte.

**86** vinents a nos] Venendo a noi *Moore (I)*      **87** eficatiu] effectiuoso *Co Laur Parm*, efectiuoso  
*Ham*, effectiuoso *Moore (KZ)*      **92** soplicarem] pregheremo *Cha Co Fi La Lau Lo Pr Ricc Triv Tz*  
*Vat*      **94** te plau] ti piace *Eg Fi La Laur Mad Parm Po Rb Urb Vat, Moore*      **96** un poch  
 decau] si tace *Mad Pa, Moore*, se tace *Urb*      **104** de aquest] di (de) costui *Bo Co Eg La Laur Mad*  
*Pa Rb, Moore (CDGIKLMZD)*      **108** Parauls tals] Cotai parole *Moore (F)*, Cota parole *Co* —  
 me dix] mi fur porte *Co*

Quant jo entis cells qu'an Deu ten ofers,  
 baxe los vulls, e tant los tengui bas  
 111 fins que·l poeta me dix: «Que penses?».

E jo respus, e comense: «Ay, las!  
 Quant dolç pensar, quant desir amoros  
 114 mena aquests a tant doloros pas!».

Puys me gire parlar a ells amdos,  
 e començe: «Françescha, ·lls teus martirs  
 117 plorar me fan, e trist e piados.

Mas di·m: al temps dels teus dolzos sospirs,  
 per que ne com atorguist lla amor,  
 120 on conaguist tan duptosos desirs?».

Dix ella: «·L mon no ha major dolor  
 que recordar del temps de bananança  
 123 entre·ls masquins; e sab ho el teu doctor.

Mas si a saber la vera comensança  
 de nostra amor tu as ten gran voler,  
 126 fare com cell qui diu sa malanansa.

Nos dos ligent un jorn, per gran plaer,  
 de Lançolot, com amor l'entrepres,  
 129 eram tots sols, sens sospita aver.

113 dolç] dolc *E* — amoros] amors *E*

116 ·lls] ells *E*

127 plaer] pler *E*

---

119 lla amor] la amor *és correcció*

Quand' io intesi quell' anime offense,  
 china' il viso, e tanto il tenni basso,  
 111 fin che 'l poeta mi disse: «Che pense?».

Quando rispuosi, cominciai: «Oh lasso,  
 quanti dolci pensier, quanto disio  
 114 menò costoro al doloroso passo!».

Poi mi rivolsi a loro e parla' io,  
 e cominciai: «Francesca, i tuoi martiri  
 117 a lagrimar mi fanno tristo e pio.

Ma dimmi: al tempo d'i dolci sospiri,  
 a che e come concedette amore  
 120 che conosceste i dubbiosi disiri?».

E quella a me: «Nessun maggior dolore  
 che ricordarsi del tempo felice  
 123 ne la miseria; e ciò sa 'l tuo dottore.

Ma s'a conoscer la prima radice  
 del nostro amor tu hai cotanto affetto,  
 126 dirò come colui che piange e dice.

Noi leggiavamo un giorno per diletto  
 di Lancialotto come amor lo strinse;  
 129 soli eravamo e senza alcun sospetto.

**112** E jo respus, e comense] Allotta respusi e comenciai *Bo* — Ay, las!] ai lasso *Moore (M)*

**113** Quant dolç pensar] quanto duolce pensiero *Bo*      **117** e trist] et tristo *Po*

**120** conaguiat] conoscesti *Ash Eg Lau Lo Pa Po Ricc Tz, Moore*, cognosesti *Pa*, conosesti *Rb*

**121** Dix ella] Et ella *Ash Cha Mart Pr Rb Vat Co Parm, Moore*      **125** de] di *Ash Co Pr Rb Urb*

**126** fare] faro *Cha Co Ham Mad Pa Pr Vat, Moore*      **129** eram tots sols, sens] soli eravamo senza *Moore (ADM)*

Per moltes veus lo nostr'ull se sospes,  
 e cell legir descolori lo vis;  
 132 mas un sol punt fo cell qui·ns sobrepres:  
     quant nos legim aquell amoros ris [14v]  
     esser bessat de son leal amant,  
 135 aquest, qui may de mi no fos divis,  
     la boca me bessa tot tremolant.  
     Galeot fo lo libre e qui l'escris.  
 138 E aquell jorn no·n legim plus avant».  
     Mentre que l'un sperit aço dis,  
     l'altre plora tant, que de pietat  
 141 jo·m smorti, axi com si moris.  
     E caygui mort, com si fos trespessat.

132 cell] cells *E*

139 l'un] lum *E*

---

138 jorn] jorn: *titlla de nasal sobrera*



Per più fiate li occhi ci sospinse  
quella lettura, e scolorocci il viso;  
132 ma solo un punto fu quel che ci vinse.  
Quando leggemmo il disïato riso  
esser baciato da cotanto amante,  
135 questi, che mai da me non fia diviso,  
la bocca mi baciò tutto tremante.  
Galeotto fu 'l libro e chi lo scrisse:  
138 quel giorno più non vi leggemmo avante».  
Mentre che l'uno spirto questo disse,  
l'altro piangëa; sì che di pietade  
141 io venni men così com' io morisse.  
E caddi come corpo morto cade.

**131** descolori] [e] scoloroci *Casatense* 392  
(CLZ), sia *Moore* (72)

**135** fos] fo *Casatense* 392, fu *Laur Mad, Moore*

## NOTES INFERN. V

**3** *gay*: llegiu “guai”, ‘crit de dolor’ (*DCVB*, s. v. “guai! 3”). — *e mes gay te*: Petrocchi edita *e tanto più dolor, che punge a guaio*, ‘i tant major dolor que estimula a cridar’, però hi ha diversos manuscrits que llegeixen *e guaio*; fins i tot es documenta *dolor pugna e guaio* (cf. var. it.). Febrer devia interpretar, doncs, ‘i molt més dolor punyent i guai’.

**4** *Estech*: la majoria de manuscrits porten *Stavvi* (‘hi estava’), però també es documenta la forma *Staua*, sense el pronom enclític (cf. var. it. i Petrocchi 1966: II, 77). — *q’horibilmente fremia*: la lliçó majoritària és *Stavvi Minòs orribilmente, e ringhia* (‘Minos s’estava allà d’una manera espaventable, i grunyia’), però dos manuscrits llegeixen *Stavvi Minòs e orribilmente ringhia* (cf. var. it. i Piccat 1994: 165) (‘Minos s’estava allà, i grunyia d’una manera espaventable’). — *fremia*: ‘grunyia’ (vegeu *DCVB*, s. v. “fremir”; *PD*, s. v. “fremir, fren-”).

**6** *senyia*: *senya* E. Esmena de Gallina per restablir la rima i el sentit. El vers és equivalent a l’italià *secondo ch’avvinghia*, és a dir, en funció del nombre de vegades que se cenyia la cua al voltant del cos, com s’explica als vv. 11-12.

**7** És possible que s’hagi perdut la conjunció *que* després de *dich* en la transmissió catalana (*qu’apres*); cf. it. *Dico che*.

**8** *ofessa*: ‘ofensa’ (a Déu), vegeu *DCVB*, s. v. “ofesa”, documentat en Ausiàs March i en el present vers de Febrer. Gallina llegeix erròniament *ofassa* i ho interpreta com un tret baleàric del copista.

**9** *arada*: llegiu “errada”, en el sentit de ‘pecat’.

**10** *la ha conquesta*: ‘l’ha conquerida’, és a dir, Minos mira quina és la part de l’infern adequada a cada ànima.

**11** *e ciny çe entorn la coha*: la lliçó majoritària és *cignesi con la coda*, però cf. var. it. *E cignesi la coda*.

**17** *crida*: per bé que la lliçó majoritària és *disse*, existeix la variant tardana *gridò* (cf. var. it.). — *dret regardant*: ‘mirant-me directament’, varia respecte a l’italià *quando mi vide*, ‘quan em veié’.

**18** *oficiall*: *ofiall* E. L’ed. Gallina introdueix l’esmena, que restableix el sentit i la mesura correcta del vers. La versió catalana, *de tant oficiall* ‘de tan gran oficial’, és a dir, abandonant l’exercici propi d’un administrador de la justícia divina tan important, no divergeix gaire de l’italià *di cotanto officio* ‘de tan alt ofici’.

**22** *No m’empatxes*: la lliçó majoritària és *Non impedir*, però un manuscrit porta *Non minpedire* (cf. var. it.). — *fadal*: *DCVB*, s. v. “fadal”, ‘fatal’, només documentat amb el present vers de la traducció de Febrer.

**23-24** El traductor, fidel al seu original, reproduïx la fórmula exacta de què Virgili s'ha servit anteriorment per aplacar Caront (*Inf.* III.95-96). La justificació providencial de la davallada de Dante a l'infern reapareix a *Inf.* VII.11-12, dirigida a Plutó, però expressada de manera diferent.

**25-26** *Lors*: 'aleshores' (*PD*, s. v. "loras, lors", 'alors'). — *Lors començen davant mi a parer / de gran dolor los cants*: 'aleshores comencen a aparèixer davant meu els cants de gran dolor'. Febrer expressa, amb un lleuger canvi d'ordre, l'equivalent a l'italià *Or incomincian le dolenti note / a farmisi sentire*, 'ara comencen a fer-se'm sentir les notes doloroses'.

**27** *me fan l'oyr perder*: amplifica l'italià *mi percuote*, 'em colpeix' (l'oïda). — *perder*: Febrer normalment empra *perdre*, a excepció d'aquest vers i *Par.* XV.12, també en posició de rima. No he documentat la forma en català ni en occità, però potser l'empra per analogia amb verbs del tipus *caure/cazer*, *veure/ve(z)er*; en italià és *perdere*.

**28** *clardat*: *claradat* E. L'esmena restitueix la mesura correcta del vers. Cf. *Inf.* III.23.

**29** *co-l mar fa per tempesta*: *come fa mar per tempesta* Petrocchi, però cf. var. it. *comel mar fa* (Co), entre altres.

**30** *vens*: llegiu "vents".

**31** *s'arresta*: 's'atura' (*DCVB*, s. v. "1.arrestar.1").

**32** *rapina*: it. *rapina*, 'remolí'.

**35** *lla son*: *quivi* Petrocchi, però alguns manuscrits porten el verb: cf. var. it. *quiui e*. — *los plants*: *il compianto* Petrocchi, però cf. *el pianto* Pasqual. — *odulament*: llegiu "udolament". El mot està documentat en català (*DCVB*, s. v. "udolament") i en occità (*PD*, s. v. "udolamen").

**36** *blastoman la*: llegiu "blastomen lla".

**38** *eren dapnats*: en italià, la lliçó majoritària és *enno dannati* ('són damnats'), però és força estesa la forma en imperfecte, *eran(o)* (cf. var. it. i Piccat 1994: 168; per a més testimonis, vegeu Moore 1889: 283-84).

**40** *al temps yvernalls*: 'al temps hivernal'. El traductor aconseguí la rima amb *carnals* (v. 38) i *malls* (v. 42), tots dos mots en plural, servint-se de la flexió sigmàtica de l'occità.

**41** *en arda*: *e arda* E. L'ed. Gallina introdueix l'esmena de l'evident error de copista. El sintagma, que no torna a aparèixer al llarg de l'obra, significa 'en estol' (vegeu *DCVB*, s. v. "arda", 'gran multitud', documentat al *Diccionari de rims* de Jaume March).

**44** *no·ls*: *nol* E. El pronom ha de ser forçosament plural, ja que es refereix a *los sperits malls* (v. 42); cf. it. *li*.

**46** *E com*: *Com E*. L'esmena resol la hipometria del vers; la conjunció inicial es troba a tots els manuscrits italians.

**47** *ayer*: variant antiga d'"aire" (vegeu *DCVB*, s. v. "àer"); també es troba a *Inf.* IX.6, *Inf.* XXIX.113 i *Par.* VIII.126. — *tira*: 'filera' (*DCVB*, s. v. "1.tira 2").

**49** *fira*: en el sentit de 'multitud de gent'. El traductor s'aparta lleugerament de l'italià *ombre portate da la detta briga*, 'ombres portades per l'esmentat remolí de vent'.

**51** *ayre*: la lliçó majoritària és *aura*, però diversos manuscrits porten *aire* o variants similars (cf. var. it.). — *martira*: 'martiritza', forma presa probablement de l'italià "martirare" (vegeu *DCVB*, s. v. "martirar"), que també es troba a *Inf.* XXVI.55, *Purg.* XV.108 i *Purg.* XVII.132. En català i en occità existeix "martiriar" (vegeu *DCVB* i *PD*, s. v.).

**54** *de Babillonia vella*: Febrer, per les necessitats de la rima, substitueix *di molte favelle*, 'de moltes llengües' (per tant, 'de moltes nacions'), pel nom del regne de Semíramis (*Babillonia vella*). Aquesta informació es trobava sistemàticament en els comentaris, però era prou sabuda; Febrer mateix esmenta Semíramis al poema I (cf. nota a *Inf.* IV.124).

**55** *fon clina*: *fon clina E*, *fon ci clina E*<sup>2</sup>. L'addició del corrector enfosqueix la intel·ligibilitat del vers i el fa hipermètric (llegint *lutzuria* amb hiat, com és habitual, cf. *Purg.* VII.102 i XXVI.42). Probablement es va produir un error en la transmissió catalana: de *fon clina* (o *fo enclina*) en *fon nclina*, al qual es va sumar posteriorment un error paleogràfic (*ci clina* en lloc de *nclina*) que explicaria l'addició d'E<sup>2</sup> (vegeu l'estudi introductori, §60, [12]). No considero que la correcció d'E<sup>2</sup> tingui a veure amb l'italià *sì*, que Febrer tradueix per *tant* a l'inici del vers següent. — *clina*: 'inclinada' (*DCVB*, s. v. "clí,-ina").

**56** *libit*: it. *libito*: 'desig, especialment carnal' (vegeu *DCVB*, s. v. "libid", 'voluptat carnal, luxúria', només documentat amb el present passatge de Febrer). — *lig*: 'lleï' (*DCVB*, s. v.).

**60** *tench*: *tench E*, *etench E*<sup>2</sup>. L'addició de la conjunció inicial fa el vers hipermètric i l'aparta de la tradició italiana, en què no es documenta. No crec que es pugui acceptar la correcció i aglutinar *que lo* en "que·l" per tal que la mètrica sigui regular, ja que la *o* ja era a E i el corrector d'E<sup>2</sup>, que en diversos casos marca les elisions, la manté (vegeu aparats). — *corig*: 'regeix, comanda' (*DCVB*, s. v. "corríger").

**62** *perjura les cendres de Sicheu*: 'trencà el jurament fet a les cendres de Siqueu', d'acord amb l'italià *ruppe fede al cener di Sicheo*. Un dels exemples que ofereix el *DCVB* de l'ús transitiu del verb "perjurar" (s. v.) és el present passatge de Febrer, que significaria 'invocar amb jurament'. El sentit del vers, però, reclama una altra accepció del mot, 'jurar en fals', per bé que només es documenti quan el verb és intransitiu o reflexiu (*DCVB*, "perjurar 1.").

**63** *l'altre es*: la versió canònica és *poi è*, però diversos manuscrits llegeixen *laltre* (*l'altr' è*) o *l'altra è* (cf. var. it. i Piccat 1994: 168).

**64 viu:** ‘vaig veure’. Petrocchi edita *vedi*, ‘veges’, entenent que Virgili continua assenyalant les ànimes damnades al seu deixeble, però en la transmissió dantesca és molt estesa la lliçó *vidi*, ‘vaig veure’ (cf. var. it. i Piccat 1994: 170), d’acord amb la qual el narrador del v. 64 en endavant és el personatge de Dante.

**65 Axilles lo fort:** la immensa majoria de testimonis italians porten *’l grande Achille*, però hi ha un manuscrit que llegeix *il forte Achille* (cf. var. it.).

**67 m’acort:** ‘recordo’ (vegeu *DCVB*, s. v. “1.acordar.III”, documentat amb el present passatge, entre altres). Cf. *Inf.* V.108.

**68 e·m:** en E. L’esmena restitueix el sentit: Virgili assenyala i anomena a Dante les ànimes dels luxuriosos. — *a dit:* ‘amb el dit’ (per a l’ús modal de la preposició “a”, vegeu *DCVB*, s. v. “2.a.III.2”).

**69 per amors:** és el complement agent de *foren tuyt mort*, enfront de la forma activa de l’italià *amor di nostra vita dipartille*. — *deça:* ‘aquí, al nostre món’, tradueix l’it. *di nostra vita*. — *tuyt mort:* ‘tots morts’, en occità, declinat en cas recte plural, per rimar amb *fort* (v. 65) i *acort* (v. 67).

**72 smerrit:** ‘torbat’. El *DCVB* (s. v. “esmarrit”), que documenta el mot amb el present vers de Febrer i amb un passatge de la traducció catalana del *Corbaccio*, el considera pres de l’italià. En occità, però, existeix “esmarrir” (*PD*, s. v., ‘s’affliger, se désespérer’).

**73 volentes:** llegiu “volenters”.

**77 los pregua:** ‘prega’ls (que vinguin)’.

**79 los plegua:** ‘els acosta’ (*DCVB*, s. v. “aplegar I.2.”).

**80 afenades:** ‘turmentades’. El participi està registrat al *DCVB* (s. v. “afanat, -ada.2”, ‘fatigós’), documentat només amb un passatge de la traducció de Febrer (vegeu nota a *Inf.* I.22). El verb “afanar-se”, però, existeix tant en català com en occità amb el significat de ‘passar pena o tribulació’ (vegeu *DCVB* i *PD*, s. v.). En una de les poesies de Febrer apareix “afan”, ‘pena, turment’ (“Are·m platz bé com l’afan e·l martire”, vv. 1 i 54, ed. Riquer 1951: 103, 105).

**82-85** El traductor modifica l’ordre i l’estructura del passatge, però en manté el sentit: les ànimes de Francesca i Paolo surten de la multitud empeses pel crit de Dante, com els coloms quan tornen al niu, atiat per l’instint.

**83-84 vengren [...]** *per l’aer volant:* la transmissió italiana ofereix dues possibilitats que apareixen unides en la versió de Febrer: *vegnon per l’aere* o *volan per l’aere* (cf. var. it. i Petrocchi 1966: II, 87); fos quina fos la lliçó del manuscrit del traductor, podria haver-se basat en alguna glossa o comentari, o, simplement, podria haver innovat. — *ab gran desig portades:* la versió canònica és *dal voler portate*, però possiblement el manuscrit de Febrer llegia *dal disio portate* (cf. var. it.). En alguns testimonis s’inverteixen els termes *voler* (v. 84) i *disio* (v. 82), però en d’altres es produeix un error de còpia per repetició, que podria haver induït Febrer a no traduir *dal disio chiamate* (v. 82). — Cal

llegir *aer* en una sola síl·laba perquè la mesura del vers sigui correcta. El traductor emprà el mot com a monosíl·lab (cf. v. 86) o com a bisíl·lab (cf. v. 89) en funció de les necessitats mètriques.

**86** Cal llegir *aer* com a monosíl·lab perquè la mesura del vers sigui correcta (cf. nota anterior).

**87** *eficatiu*: ‘eficaç’. El *DCVB*, s. v. “eficatiu, -iva”, ‘que té eficàcia’, només exemplifica el mot amb el present passatge de Febrer. El manuscrit del traductor devia llegir *effettuoso* (‘efectiu’), variant documentada en diversos testimonis italians (cf. var. it. i Piccat 1994: 166), producte de la confusió amb *affettuoso* (‘afectuos’, és a dir, ‘mogut per un sentiment intens’). La interacció d’*effettuoso* amb *forte* no resulta pas aberrant: el crit és fort i, per tant, efectiu.

**88** *animal*: en el sentit d’‘ésser viu’; cf. *Inf.* II.2, *Purg.* XXIX.138, *Par.* XIX.85.

**89** *escur*: l’italià *perso* designa un color fosc, entre negrós i porpra; cf. *Inf.* VII.103 i *Purg.* IX.97.

**90** El sentit de la traducció, ‘deixarem un gran rastre de sang al món’, equival a l’it. *tignemmo il mondo di sanguigno*, ‘tenyírem el món de color de sang’.

**91** *sobretonant*: l’ús del prefix “sobre-” és molt freqüent en català medieval i en occità per indicar abundància o superioritat, i Febrer hi recorre sovint; l’adjectiu “tonant”, provinent del participi de present llatí “tonans, -ntis”, normalment s’aplica al déu Júpiter, que produeix el tro (vegeu *DCVB*, s. v. “tonant”); per extensió, també es pot aplicar al Déu omnipotent del cristianisme, com en aquest cas.

**94** *te plau*: el text dantesc diu *vi piace*, referint-se a Dante i Virgili, en correspondència amb *venite a noi parlar* (*venits a nos parlar*, v. 81), però diversos testimonis italians llegeixen *ti piace* (cf. var. it.). Febrer, coherentment, al vers següent tradueix *parleremo a voi* (llició unànime, puix que es troba en posició de rima), per *parlarem a tu*, que determina la rima dels vv. 97 i 99.

**96** *malvat*: el traductor substitueix *come fa* pel qualificatiu *malvat*. — *un poch decau*: la llició preferida per Petrocchi, en tant que *lectio difficilior*, és *ci tace*, entenent *ci* com un locatiu (‘aquí’) o com el pronom de primera persona del plural (‘per a nosaltres’), però diversos manuscrits porten *si (se) tace*, ‘amaina’ (cf. var. it. i Petrocchi 1966: 88-89).

**97** *qui ara es tot bru*: perquè és una ombra castigada pel remolí de vent obscur de l’infern (cf. *supra*, vv. 49-51). Afegit per Febrer per la rima.

**98** *o:l*: enteneu ‘on el’. — *dexen*: ‘descendeix’ (del verb “descendre”, *DCVB*, s. v., i *PD*, s. v.).

**99** *seguen*: ‘segueixen’ (ús no incoatiu del verb “seguir”, potser per influència occitana, no documentat al *DCVB*). — El sentit del passatge és: ‘per fer la pau amb aquells que el segueixen l’un rere l’altre’, és a dir, per unir-se amb els seus afluents en arribar al mar, com diu el text dantesc. No es pot descartar que, per un error de còpia, manqui un pronom (*qui-l seguen*).

**101** *pres*: ‘enamora’. L’amor es va apoderar de Paolo, que quedà captivat per la bellesa de Francesca.

**102** *modo*: vegeu nota a *Inf.* III.34.

**103** *a null amat*: *aullamant* E. Probablement algun copista va desenvolupar malament una abreviatura de nasal. Esmeno per fidelitat al sentit dantesc, tenint en compte que la tradició italiana reproduceix *a nullo amato* pràcticament en tots els casos i no presenta cap variant que avaluï la lliçó *a ull amant* (“ull” tindria el mateix significat que “null”; cf. *DCVB*, s. v. “2.ull, ulla”, documentat en Mach).

**104** *pres*: vegeu nota a *Inf.* V.101. — *de aquest complaure*: Petrocchi edita *del costui piacer*, ‘de la bellesa d’ell’, en què *costui* té valor genitiu en relació amb el substantiu *piacer*, emprat en el sentit de ‘bellesa’, però el manuscrit de Febrer devia llegir *di (de) costui piacer* (‘d’aquest plaer’), com molts testimonis italians (cf. var. it.). El traductor pot haver interpretat *piacer (complaure)* com la bellesa de Paolo, però també, en un sentit més genèric, com la felicitat que proporciona l’amor.

**105** *m’abondona*: vegeu nota a *Inf.* II.34.

**107** *acten*: ‘espera’. La forma existeix en català (vegeu *DCVB*, s. v. “actendre”), però amb altres accepcions. En canvi, en occità (com en italià) “atendre” sí que té el sentit d’‘esperar’ (cf. *PD*, s. v.), i amb aquest significat l’empra Febrer mateix en la seva lírica: “E per ço vulh enquer actendre” (poema XIV, “Amors, qui tost fêr, quant li play”, v. 117; Riquer 1951: 112).

**108** *me dix*: el text dantesc diu *ci fuor porte*, ‘ens foren dites’, referint-se a Dante i Virgili, com en els vv. 81, 94 i 95. Un manuscrit italià llegeix *mi fuor porte* (cf. var. it.), però no es pot descartar que el traductor canviés volgudament el nombre per coherència amb els vv. 94 i 95 (vegeu nota al v. 94). — *m’acort*: ‘me’n recordo’, vegeu nota al v. 67.

**109** *entis*: “entenguí”, ‘vaig sentir’, en occità. — *ofers*: llegiu “ofès” (vegeu nota a *Inf.* IV.30).

**110** *bas*: ‘baixos’ (vegeu nota a *Inf.* I.30).

**111** *Que penses?*: el sentit ha de ser ‘què penses?’, amb un desplaçament de l’accent de *penses* a causa de la rima masculina amb *sospes* (v. 107) i *ofers* (v. 109). Cf. el mateix cas a *Inf.* XII.31.

**113** *amoras*: *amors* E. L’esmena, ja realitzada a l’ed. Gallina, restitueix el sentit, la rima i la mesura del vers (vegeu l’estudi introductori, §56, [6]).

**117** *e trist*: Petrocchi edita *tristo*, però cf. var. it. *e tristo*, segons la qual s’interpreta: ‘els teus martiris em fan plorar i em fan sentir trist i pietós’.

**119-120** *com atorguist lla amor, / on conaguist tan duptosos desirs?*: ‘com vas donar el teu amor, on vas conèixer tan dubtosos desitjos?’ divergeix de l’italià *come concedette*

*amore / che conoscesti i dubbiosi disiri?* ‘com va permetre l’amor que coneguéssiu els dubtosos desitjos?’. En el v. 120 hi ha manuscrits italians que porten el verb en segona persona del singular (*conoscesti*), de manera que s’adreçaria només a Francesca, com en la versió de Febrer, i no a tots dos amants (cf. var. it. i Petrocchi 1966: II, 92). Si bé en els manuscrits consultats no s’ha documentat, és possible que el verb del v. 119 també es corrompés en *concedesti*, lliçó que explicaria la traducció de Febrer.

**124** *comensança*: ‘començament’ (*PD*, s. v. “comensalha, comensamen, comensansa”); apareix al documentat al *DCVB*, s. v. “començança”, amb el present passatge i amb un vers de Llull; el *NGGL* només n’ofereix exemples en vers; sembla, doncs, que el mot té un origen occità).

**126** *fare*: la majoria de manuscrits italians llegeixen *dirò*, però la variant *farò* va gaudir d’una gran difusió (cf. var. it.; per a més testimonis, Moore 1889: 290).— *diu sa malanansa*: ‘explica la seva desgràcia’, divergent de l’italià *piange e dice* (‘plora i parla’) per mantenir la rima.

**127** *plaer*: *pler* E. L’esmena restitueix la mesura correcta del vers. Febrer alterna *plaer* (*Inf.* XXI.134, *Purg.* XVIII.20, etc.) i *pler* (*Inf.* XIII.69, *Purg.* VIII.45, *Purg.* XII.126, etc.), sovint en funció de les necessitats mètriques.

**128** *Lançolot*: probable error per “Lançalot”. — *entrepres*: ‘prengué’ (*DCVB*, s. v. “entreprendre”).

**131** *vis*: vegeu nota a *Inf.* IV.20.

**133** *ris*: ‘rialla; per extensió, boca’ (*DCVB*, s. v. “1.ris”).

**133, 138** *legim*: ‘llegírem’.

**135** *fos*: la majoria de manuscrits italians porten el verb en futur, *fia* (‘serà’), però un testimoni llegeix *fo*, que potser el traductor va interpretar com a *fosse* (o va trobar una variant encara més similar a aquesta forma verbal). Altres manuscrits llegeixen *fu* (‘fou’), i *sia* (‘sigui’) (cf. var. it.; per a més testimonis, vegeu Moore 1889: 290). Tanmateix, no es pot descartar que el canvi de temps verbal es degui a motius mètrics.





## CAPITOL VI

en lo qual tracta del terç cercle d'infern, on se ponex lo vici de la gola.

Al tornar de la pensa, qui·s tanca  
denant la pietat dels dos cunyats,  
3 qui de tristor tot me desconforta,  
novells turments e novells turmentats  
me veig entorn a quall part que jo·m mova,  
6 ne hon que·m vir ne·m regir a tots llats.  
Jo son al terç cercle, on par que plova  
pluja eternal, maleyta, freda e greu;  
9 qualitat may, ne regla, no la innova.  
Pedra grossa, aygua tinta ab neu  
per cell aer tenebros se reversa;  
12 put la terra qui aquest humor beu.  
Cerbero, fera cruel e diversa,  
ab goles tres caninament hi ladra  
15 sobre la gent qui lla sta sotsmersa.

1 tornar] tornar *E*, retornar *E*<sup>2</sup> — tanca] tanca *E*<sup>2</sup>      6 hon] hom *E*, hon *E*<sup>2</sup> — regir] regir *E*<sup>2</sup>

8 freda] ferde *E*      12 put] pur *E*      13 Cerbero] Crebero *E*, Cerbero *E*<sup>2</sup>

---

2 denant la] de nant la: *grafia esborrada entre els dos mots*      5 mova] moua: u és correcció (*E'*)

## CANTO VI

Canto sesto, nel quale mostra del terzo cerchio de l'inferno e tratta del punimento del vizio de la gola, e massimamente in persona d'un fiorentino chiamato Ciacco; in confusione di tutt'i buffoni tratta del dimonio Cerbero e narra in forma di predicere più cose a divenire a la città di Fiorenza.

Al tornar de la mente, che si chiuse  
dinanzi a la pietà d'i due cognati,  
3 che di trestizia tutto mi confuse,  
novi tormenti e novi tormentati  
mi veggio intorno, come ch'io mi mova  
6 e ch'io mi volga, e come che io guati.  
Io sono al terzo cerchio, de la piova  
eterna, maladetta, fredda e greve;  
9 regola e qualità mai non l'è nova.  
Grandine grossa, acqua tinta e neve  
per l'aere tenebroso si riversa;  
12 pute la terra che questo riceve.  
Cerbero, fiera crudele e diversa,  
con tre gole caninamente latra  
15 sopra la gente che quivi è sommersa.

9 no la innova] non linnova *Moore* (F)

[15r]

Los ulls vermells, la boqua ha unta e atra,  
 lo ventre larch, ab ungles en les mans;  
 18 los sperits engolex e esquadra.  
 Urlar los fa la pluja com a cans;  
 de l'un costat a l'altre fan paves,  
 21 giran soven, aquels mesquins profans.  
 Quant Cerbero, lo gran verm, se remes,  
 la boqua obrint e ses dents reganyants,  
 24 no haguí membre qui ferm stigues.  
 E·l bon mestre, ab ses mans ajustants,  
 la terra pres, e ab punys plens la apunya;  
 27 puy le y gita dins la boqua ladrants.  
 E axi co·l ca qui s'aqueda e·s lunya,  
 si li gitats una pedra que morda,  
 30 que sol a devorar la enten e punya,  
 tot aytal feu aquella boca lorda  
 del dimoni Cerbero, qui atrona  
 33 cascuna arma, qu'esser volria sorda.  
 Nos pasavem sobre·ls muscles que adona  
 la pluja greu, e posavem les plantes  
 36 sobre lur vanitat qui par persona.

**19** Urlar los] Urlarlos  $E^2$  — fa la] fa la  $E^2$       **22** Cerbero] cerbero  $E^2$       **24** stigues] stigues  $E$ ,  
 me stigues  $E^2$       **26** punys] punys  $E^2$       **27** ladrants] ladrant  $E$ , ladrants  $E^2$       **28** lunya]  
 lunyna  $E$ , lunya  $E^2$       **32** Cerbero] crebero  $E$ , cerbero  $E^2$

---

**35** posavem] posauem: *darrer pal de la m afegit*

Li occhi ha vermigli, la barba unta e atra,  
 e 'l ventre largo, e unghiate le mani;  
 18 graffia li spirti ed iscoia ed isquatra.  
 Urlar li fa la pioggia come cani;  
 de l'un de' lati fanno a l'altro schermo;  
 21 volgonsi spesso i miseri profani.  
 Quando ci scorse Cerbero, il gran vermo,  
 le bocche aperse e mostrocci le sanne;  
 24 non avea membro che tenesse fermo.  
 E 'l duca mio distese le sue spanne,  
 prese la terra, e con piene le pugna  
 27 la gittò dentro a le bramose canne.  
 Qual è quel cane ch'abbaiano agogna,  
 e si racqueta poi che 'l pasto morde,  
 30 ché solo a divorarlo intende e pugna,  
 cotai si fecer quelle facce lorde  
 de lo demonio Cerbero, che 'ntrona  
 33 l'anime sì, ch'esser vorrebber sorde.  
 Noi passavam su per l'ombre che adona  
 la greve pioggia, e ponavam le piante  
 36 sopra lor vanità che par persona.

**16** la boqua] la bocca *Urb*

**17** lo ventre] /iluentre *Co Ham Mad Parm Triv, Moore (OPCD)*

**18** engolex] ingoia *Cha Vat Co Eg Fi Rb Ham Mart Pa Po La Lau Lo Parm (eng-) Pr Ricc Tz Triv Chig*

*An, inghoia Moore (AC\*DEFGHIKLMOPQZA), ingoglia Mad, ingolla Moore (B)* **20** a l'altre

fan] alaltro fanno *Eg, all'altro fanno Moore (F)*

**23** la boqua] la bocca *Pr Vat, Moore (CDGK), la*

boka *Pa*

Elles geyen per terra totes quantes,  
fors d'una qui a seure·s leva dret,  
39 com ella·ns viu anar axi pasantes.  
«O tu, qui est per aquest infern tret»,  
dix ell a mi, «regonex me, si·t play:  
42 tu fuist primer fet que yo fos desfet».

E yo a ell: «L'angoxa que tu hay [15v]  
força·t tira fors de mon pensament,  
45 si que·m sembla que no·t vehes hanch may.  
Mas di·m qui fuist tu, qu'en axi dolent  
loch est possat, e en axi trista pena:  
48 si n'es major, no·n se pus desplasent».

Ez ell a mi: «La tua ciutat, qu'es plena  
d'enveja tant que ja trabuca·l sach,  
51 en si·m ratench en la vida serena.  
Vos ciutadans m'apellas per nom Çiach;  
per la dapnosa culpa de la golla,  
54 axi com veus, a la pluja m'aflach.  
E yo, trista anima, no son sola,  
que tots aquests a semblant pena stan  
57 per semblant culpa». E pux no dix parola.  
Jo li respus: «Ciach, lo teu afan  
me pessa tant, que a plorar me covida;  
60 mas di·m, si tu o saps, a que vendran

39 ella·ns] ellans  $E^2$  — axi pasantes] axi pasantes  $E^2$       40 tu, qui] tu qui  $E^2$       47 est] est  $E^2$

48 no·n] non  $E^2$       56 tots aquests] totes aquestes  $E$  — a semblant] esemblant  $E$

---

42 fuist] fujst *corregint* fuist

Elle giacean per terra tutte quante,  
 fuor d'una ch'a seder si levò, ratto  
 39 ch'ella ci vide passarsi davante.  
 «O tu che se' per questo 'nferno tratto»,  
 mi disse, «riconoscimi, se sai:  
 42 tu fosti, prima ch'io disfatto, fatto».  
 E io a lui: «L'angoscia che tu hai  
 forse ti tira fuor de la mia mente,  
 45 sì che non par ch'i' ti vedessi mai.  
 Ma dimmi chi tu se' che 'n sì dolente  
 loco se' messo, e hai sì fatta pena,  
 48 che, s'altra è maggio, nulla è sì spiacente».  
 Ed elli a me: «La tua città, ch'è piena  
 d'invidia sì che già trabocca il sacco,  
 51 seco mi tenne in la vita serena.  
 Voi cittadini mi chiamaste Ciacco:  
 per la dannosa colpa de la gola,  
 54 come tu vedi, a la pioggia mi fiacco.  
 E io anima trista non son sola,  
 ché tutte queste a simil pena stanno  
 57 per simil colpa». E più non fé parola.  
 Io li rispuosi: «Ciacco, il tuo affanno  
 mi pesa sì, ch'a lagrimar mi 'nvita;  
 60 ma dimmi, se tu sai, a che verranno

**39** anar axi pasantes] passar sì *Moore* (EGIL)      **47** en axi] in sì *Moore* (C), a sì *Cha Eg Fi Mart*  
*Parm Pr Triv Vat, Moore*, a così *Lau Lo Ricc Tz, Moore* (EL), a >cosi< *La*      **48** si n'es major]  
 /saltre (s'altr 'è) maggiore *Laur* — pus desplasent] più spiacente *Ash, Moore* (IK)      **50** trabuca]  
 trabucha *Mad Rb*, trabucca *Urb*, trebucca *Pa*

los ciutadans de la ciutat partida;  
si algun n'es just; e di·m l'ocasio  
63 per que tanta discordia·ls ha axida».  
E cell a mi: «Apres longua tenço  
vendran a la sanch, e la part salvatge  
66 gitara l'altra 'b molta ofençio.  
Apres un poch, cove que aquesta cage  
entre tres sols, e que l'altre remont  
69 ab la força d'aquell qui te esta plaga.  
Alta tindra, e per lonch temps, la front, [16r]  
l'altra tinent desota molts greus pesos,  
72 com que yo digua o plangua o m'ahont.  
Justs hi son dos, mas no hi son entesos;  
superbia, enveja e avaricia so  
75 les tres flames qui han lurs cors ençesos».  
E possa fi al lagrimable so.  
E jo a luy: «Enquer vull que m'ensenys  
78 e que de plus parlar me fases do.  
Farinata, Teciaio, homens denys,  
Jacobo Rusticuci, Arigo e·l Mosca,  
81 e molts que a fer be messeren lurs senys,  
dic ma on son e fe que jo·ls conosca;  
car gran desig he al cor de saber  
84 si·l cel los ha o l'infern los atosca».

62 algun n'es just] alguns just *E*, algun nes just *E*<sup>2</sup>

70 front] front *E*<sup>2</sup>



li cittadin de la città partita;  
 s'alcun v'è giusto; e dimmi la cagione  
 63 per che l'ha tanta discordia assalita».

E quelli a me: «Dopo lunga tencione  
 verranno al sangue, e la parte selvaggia  
 66 cacerà l'altra con molta offensione.

Poi appresso convien che questa caggia  
 infra tre soli, e che l'altra sormonti  
 69 con la forza di tal che testé piaggia.

Alte terrà lungo tempo le fronti,  
 tenendo l'altra sotto gravi pesi,  
 72 come che di ciò pianga o che n'aonti.

Giusti son due, e non vi sono intesi;  
 superbia, invidia e avarizia sono  
 75 le tre faville c'hanno i cuori accesi».

Qui puose fine al lagrimabil suono.  
 E io a lui: «Ancor vo' che mi 'nsegni  
 78 e che di più parlar mi facci dono.

Farinata e 'l Tegghiaio, che fuor sì degni,  
 Iacopo Rusticucci, Arrigo e 'l Mosca  
 81 e li altri ch'a ben far puoser li 'ngegni,

dimmi ove sono e fa ch'io li conosca;  
 ché gran disio mi stringe di sàvere  
 84 se 'l ciel li addolcia o lo 'nferno li attosca».

**62** n'es] ne (n'è) *Cha Eg, Moore (ADGMP)*      **63** per que tanta discordia·ls ha] Perché tanta discordia la (l'è) *Eg Urb, Moore (FI)* (l'ha) — axida] è salita *Moore (OP)*, salita *Pa*, >as<salita *La*  
**72** o m'ahont] o n'aonti *Ham*      **73** Justs hi son] ui son *Pr* — mas no] ma non *Vat, Moore*  
**75** lurs cors] >lor cor< *Laur*      **79** Farinata, Teciaio] Farinata Tegghiaio *Moore (I)*, Farinata e Tegghiaio *Co La Pa Parm, Moore (CDFGOCD)*      **80** Jacobo] iacobo *Laur*      **81** e molts] et altri *Ham*

«Entre·lls pus greus dapnats, sapies per ver,  
 diverses mals», dix, «los cabuça al fon:  
 87 si y entres tant, lla·ls poras ben vesser.  
 Mas quant seras tornat lllasus al mon,  
 a la pensa d'alguns (prech que·t racorts)  
 90 me torns. E pus no·t dich ni t'i respon».  
 Los seus ulls drets gira lavors en torts,  
 gardant me un poch, e puys baxa la testa,  
 93 cahent ab ley a par d'altres sechs morts.  
 E·l mestre dix: «Pus no·s levara aquesta  
 deça del so de l'engelical tromba,  
 96 quant apareu l'anamigua potesta:  
 los reveura cascu la trista tomba, [16v]  
 e rependra sa carn e sa figura;  
 99 hoira·l ço qu'eternalment rimbonba».  
 Axi passam per la sutza mestura  
 d'ombres, de pluja, a passos plans e lents,  
 102 tocant un poch de la vida futura.  
 Jo li digui: «Mestre, aquests turments  
 si crexaran apres la gran sentença,  
 105 o seran menys, o seran tant cohents?».  
 E cell a mi: «Retorna a ta siença,  
 qui diu que quant la cosa es pus perfeyta,  
 108 pus sent lo be, e axi la dolença.

89 racorts] racort *E*, racorts *E*<sup>2</sup>

91 en torts] entort *E*, entorts *E*<sup>2</sup>

95 tromba] trompa *E*

99 hoira·l] hoiral *E*<sup>2</sup> — rimbonba] rebonba *E*, rimbonba *E*<sup>2</sup>

101 plans e lents] plants elens *E*

107 perfeyta] perfeta *E*

108 dolença] dolenta *E*

96 l'anamigua] la namjgua: u *interlineada*

98 carn] carn: *tilla de nasal sobreira*

E quelli: «Ei son tra l'anime più nere;  
 diverse colpe giù li grava al fondo:  
 87 se tanto scendi, là i potrai vedere.  
 Ma quando tu sarai nel dolce mondo,  
 priegoti ch'a la mente altrui mi rechi:  
 90 più non ti dico e più non ti rispondo».

Li diritti occhi torse allora in biechi;  
 guardommi un poco e poi chinò la testa:  
 93 cadde con essa a par de li altri ciechi.

E 'l duca disse a me: «Più non si desta  
 di qua dal suon de l'angelica tromba,  
 96 quando verrà la nimica podesta:  
 ciascun rivederà la trista tomba,  
 ripiglierà sua carne e sua figura,  
 99 udirà quel ch'in eterno rimbomba».

Sì trapassammo per sozza mistura  
 de l'ombre e de la pioggia, a passi lenti,  
 102 toccando un poco la vita futura;  
 per ch'io dissi: «Maestro, esti tormenti  
 crescerann' ei dopo la gran sentenza,  
 105 o fier minori, o saran sì cocenti?».

Ed elli a me: «Ritorna a tua scienza,  
 che vuol, quanto la cosa è più perfetta,  
 108 più senta il bene, e così la doglienza.

**86** diverses mals] diuerse pene *Laur, Moore (G)*      **88** seras tornat lasus al mon] sarai tornato al  
 mondo *Moore (FI)*      **93** d'altres] di altri *Moore (A)*      **98** rependra] riprendera *Co*  
**102** de la vida] della uita *Eg, Moore (ADK)*      **103** Jo li digui] per ch'io gli dissi *Moore (I)*  
**107** qui diu que quant la cosa es pus perfeta] che uuol che quanto la cosa e perfetta *Co*

Ab tot aço que cesta gent maleyta  
de perfechçio vera sera privada,  
111 della plus que deça star es feyta».  
Nos tornajam tot entorn cella strada,  
parlant asats pus que jo no redich;  
114 vengem al punt per lo qual se desgrada,  
e la trobam Pluto, ·l gran enamich.

**109** cesta] testa *E*, Cesta *E*<sup>2</sup>

**113** parlant] pallant *E*, parlant *E*<sup>2</sup>

**114** vengem] vengen *E*

Tutto che questa gente maladetta  
in vera perfezion già mai non vada,  
111 di là più che di qua essere aspetta».  
Noi aggirammo a tondo quella strada,  
parlando più assai ch'i' non ridico;  
114 venimmo al punto dove si digrada:  
quivi trovammo Pluto, il gran nemico.

**112** tot entorn] intorno a *Laur, Moore (I)*

**113** asats pus] assai più *Moore (E)*

**114** desgrada] disgrada *Mad, Moore (CK)*, digrada *Pa (rev. disgrada)*

**115** e la] Et quiui *Ham*

**1** *tornar*: *tornar* E, *retornar* E<sup>2</sup> (*re* afegit a la interlínia). La correcció d'E<sup>2</sup> provoca hipermetria en el vers. Probablement l'origen de l'error ha estat la lectura “tanca” per “tancà”, que faria el vers hipomètric.

**6** *m vir ne-m regir*: ‘em giri ni em regiri’, divergent de l'it. *mi volga, e come che io guati*, ‘em giri o miri’; *vir* és primera persona del present de subjuntiu del verb “virar”, ‘girar’ (*DCVB*, s. v.). El mateix Febrer empra fórmules similars en les seves poesies: “ses haver plus en que-m vaya ne-m vir” (poema II, “Ja per dir vos mon cor e mon talan”, v. 26; Riquer 1951: 69), “on qu’eu an ne-m vir” (poema XII, “Del tot me cuydave lexar”, v. 28; Riquer 1951: 100), i cf. també Jordi de Sant Jordi: “Com vull muntar devall sens que no-m vir” (poema XV, “Tots jorns aprench e desaprench ensemps”, v. 17; Riquer & Badia 1984: 224). Vegeu una expressió semblant a *Inf.* VII.120: “on que-s torn o que-s gira”. — *llats*: ‘costats’ (vegeu *DCVB*, s. v. “1.lats”).

**8** *freda*: *ferde* E. Esmeno, com Gallina, d’acord amb el sentit i amb l'it. *fredda*.

**9** *no la innova*: ‘no la fa nova, no la canvia’; la versió italiana canònica és *non l’è nova* (‘no li és nova’), però un manuscrit porta *non linnova* (cf. var. it.). Per bé que l’expressió és diferent, el sentit general del vers no varia: la pluja sempre és igual, cau amb el mateix ritme i intensitat, sense canviar mai ni la seva pròpia norma ni la seva naturalesa.

**10** *tinta*: vegeu nota a *Inf.* III.29.

**11** *se reversa*: it. *si riversa*, ‘cau’. El verb “reversar” també existeix en català i en occità, però no té l’accepció de ‘caure’, tot i que en occità pot significar ‘vessar’ (vegeu *PD*, s. v. “reversar”, ‘renverser, retourner’).

**12** *put*: *pur* E. Esmeno, com Gallina, d’acord amb el sentit i amb l'it. *pute*. — *humor*: ‘líquid’, paraula pertanyent a la terminologia científica de l’època, aplicada especialment a la medicina. Possiblement Febrer es va inspirar en alguna glossa o en algun dels comentaris que fan servir el terme “humor”; Benvenuto da Imola, per exemple, diu: “*aqua tinta*, idest humores turbidi et corrupti, *neve*, humores frigidi, *rheumata*, *catharri*”. L’addició té una utilitat mètrica: li aporta les síl·labes que li manquen.

**13** *diversa*: it. *diversa*, ‘diferent, estranya’ (el *DCVB*, s. v. “divers.2”, introdueix una accepció per explicar el present passatge de Febrer: ‘estrany, diferent de la forma normal’).

**14, 16, 18** Rima imperfecta: *-adra / -atra*. Tenint en compte que el traductor pren *atra* i *esquadra* de l’italià (*atra*, *isquatra*), és possible que *ladra* sigui un error de còpia per “latra”, el seu corresponent italià, com també *esquadra* per “esquatra”.

**15** *sotsmersa*: possible calc de l’italià *sommersa*, ‘submergida’. També es podria entendre “sotsmesa” (*DCVB*, s. v. “sotmetre”): els golosos estan sotmesos a la pena infernal, a la justícia divina.

**16 la boqua:** *la barba* Petrocchi, però un manuscrit llegeix *la bocca* (cf. var. it.). — *unta*: ‘untosa, untada’; Coromines documenta el mot en català antic (*DECLC*, s. v. “untar”), mentre que el *DCVB* (s. v. “unta”) només cita passatges de la traducció de Febrer. — *atra*: it. *atra*, ‘fosca, bruta’.

**17 lo ventre:** *e ’l ventre* Petrocchi, però cf. var. it. *iluentre* — *larch*: ‘ample’, en italià i en occità (*PD*, s. v. “larc”, ‘large’).

**18 engoleix:** tot i que Petrocchi prefereix editar *iscoia* (‘escorxa’) perquè la considera una *lectio difficilior*, la majoria de testimonis italians llegeixen *ingoia* (‘engoleix’) (cf. var. it.). — *esquadra*: it. *isquatra*, ‘esquartera’ (el *DCVB*, s. v. “esquadrar”, assenyala que aquesta accepció és presa de l’italià i solament l’exemplifica amb aquest vers de Febrer).

**19 Urlar:** ‘udolar’, en italià i en occità (*PD*, s. v. “urlar”, ‘heurler’).

**20 paves:** ‘escut’, equival perfectament a l’it. *schermo* (‘defensa, protecció’). Els condemnats es giren sovint per deixar reposar de la pluja un dels costats, és a dir, amb un flanc protegeixen l’altre.

**22 verm:** ésser monstruós; expressió pejorativa presa del llenguatge bíblic (Sapegno 2002: 69). — *se remes*: el sentit és ben diferent de l’italià *ci scorse*, ‘ens va albirar’. El *DCVB*, s. v. “remetre.5”, documenta una accepció antiga del verb que sembla la més adient en aquest context: ‘investir contra el qui ataca’ (“tots los moros se remeteren a ell”, *Tirant*, cap. 92).

**23 la boqua:** la majoria de manuscrits italians llegeixen en plural, *le bocche*, però alguns porten *la bocca* (cf. var. it.). — *ses dents reganyants*: ‘mostrant les dents (en senyal d’amenaça)’, correspon a *mostrocci le sanne* (‘ens va ensenyar les dents’).

**24 stigues:** *stigues E*, *me stigues E*<sup>2</sup>. Mantinc la lliçó d’E perquè la correcció (que es podria haver originat pel contacte “*ferm stigues*”) és innecessària. En el text dantesc, el subjecte és Cèrber i no pas Dante, però la forma verbal *avea* podia ser primera o tercera persona, fet que explicaria la interpretació del traductor.

**25 ab ses mans ajustants:** ‘ajuntant les mans’, divergeix de l’italià *distese le sue spanne*, ‘va estendre les seves mans obertes’; tanmateix, en ambdós casos es descriu la gesticulació de Virgili per assolir el mateix objectiu: primer estén les mans i després les ajunta per agafar la terra.

**26 la apunya:** ‘l’engrapa’ (el *DECLC*, s. v. “puny”, documenta l’ús d’“apunyar” en Desclot, mentre que el *DCVB*, s. v. “apunyar”, només aporta el present vers de Febrer).

**27 dins la boqua ladrants:** ‘dins la boca que lladra’ equival a *dentro a le bramose canne*, ‘dins les goles anhelants’; segurament el traductor canvia el nombre per coherència amb el v. 23.

**29 pedra:** el sentit és diferent de l’italià *pasto*, ‘menjar’; tanmateix, no desentona en el context, tenint en compte que Virgili ha calmat la fam de Cèrber amb un grapat de terra.

**32 atrona:** it. *'ntrona*, ‘eixorda’. L’única documentació antiga que n’ofereix el *DCVB*, s. v. “atronar”, és aquest passatge de Febrer.

**34 muscles:** el text català és més concret que l’it. *ombre*; potser algun comentari com el de Jacopo della Lana (1324-28) va suggerir el matís al traductor (la negreta és meva): “Qui tocca lo sito che aveano quelle anime: e dice che stavano tutte per terra a giacere, e questi conveniano passare loro per **adosso**, lo qual sito hae a significare che furono persone tutte sollecite al corporale e terreno, e non al celestiale e spirituale affetto”. — *adona:* it. *adona*, ‘afebleix’; “adonar” també existeix en occità (*PD*, s. v.), i en francès (“adonner”), d’on l’italià prengué el mot.

**36 vanitat:** en el sentit d’‘incorporeïtat’.

**37 totes quantes:** ‘totes elles’; vegeu nota a *Inf.* IV.117.

**38 a seure:s leva:** ‘s’incorporà per seure’. — *dret:* ‘directament, amb decisió i rapidesa’; *ratto ch’* (‘tan aviat com’) correspon a *com* del vers següent.

**39 pasantes:** gerundi que conserva la flexió del participi de present llatí, en acusatiu plural, com reclama l’oració d’infinitiu en què es troba inserit; es refereix a Dante i Virgili. El traductor transforma el verb italià *passarsi* en *anar axi pasantes* per aconseguir la rima amb els femenins plurals *plantes* (v. 35) i *quantes* (v. 37). — L’adverbi *axi* podria provenir de la lectura “passar si davante”, facilitada per la separació errònia de *passarsi* que es pot observar en alguns còdexs, com anota Petrocchi (1966: II, 99) i documenta Moore (cf. var. it.).

**40 tret:** ‘portat’; en català antic, seguint l’etimologia del mot, significa ‘arrossegat’ (vegeu *DECLC*, s. v. “treure”).

**41 play:** ‘plau’, en català antic i en occità.

**43 hay:** it. *hai*, ‘has’, per rimar amb *play* (v. 41) i *may* (v. 45).

**44 força:** it. *forse*, ‘potser’ (cf. *Inf.* IX.15, X.27, X.63, etc.). Prats (1988: 99) assenyala que *força* està registrat amb aquest significat a les *Regles d’esquivar vocables o mots grossers i pagesívols*.

**49** Cal llegir *tua* com a monosíl·lab per tal que la mesura del vers sigui correcta.

**50 trabuca:** ‘sobreix, vessa’, com en l’italià *trabocca* (o la seva variant formal *trabucca*). En occità i en català existeix una accepció semblant (*PD*, s. v. “trabucar”, ‘renverser, précipiter’; *DCVB*, s. v. “1.trabucar.3”, ‘tombar un receptacle de manera que es buidi el seu contingut’, il·lustrat amb el present passatge de Febrer, entre altres).

**52 m’apellas:** perfet fort, ‘m’anomenàreu’, com en it. *mi chiamaste*. — Entenc, com Petrocchi (1966: I, 101), que *ciutadans* no és un vocatiu sinó que determina *Vos*; per tant, no ho puntuo entre comes.

**56 tots aquests:** *totes aquestes* E. Si bé la tradició italiana coincideix en *tutte queste*, esmeno per restablir la mesura correcta del vers, entenent que el traductor va canviar el



gènere volgutament, constret per la mètrica, i s'ha produït un error de còpia en la transmissió catalana. — *a semblant*: *esemblant* E. Esmeno, com a l'ed. Gallina, d'acord amb el sentit i amb l'italià *a simil*.

**57** *parola*: it. *parola*, 'paraula', per mantenir la rima. El *DCVB* (s. v. "parola.1") només documenta l'accepció amb aquest vers.

**58** Cal pronunciar *Ciach* en dues síl·labes perquè el vers sigui mètricament correcte.

**59** *covida*: variant formal de "convida", potser per influència occitana (vegeu *PD*, s. v. "cov-"; el *DCVB*, s. v. "convidar", assenyala l'existència de la variant, però sense exemplificar-la).

**62** *si algun n'es just*: 'si n'hi ha algun de just'. — *ocasio*: 'causa'; vegeu nota a *Inf*. I.41.

**63** *axida*: 'eixida, sorgida', divergeix de la lliçó majoritària en la transmissió italiana, *assalita* ('assaltada, escomesa'), però alguns manuscrits porten el verb "salire", 'pujar, alçar-se' (cf. var. it.). Petrocchi (1966: II, 102) assenyala la causa de la corruptela: la resolució errònia de l'escriptura contínua, *discordiassalita* (documentada, per exemple, a Vat), que esdevé *discordia salita*.

**64** *tenço*: 'disputa' (*DCVB*, s. v. 2).

**65** *la part salvatge*: els "blancs", encapçalats per la família Cerchi, d'origen rural.

**65, 67, 69** Sembla que cal pronunciar un so africacat en els tres mots en posició de rima (*salvatge, cage, plaga*), en lloc de "caja" i "plaja".

**66** *l'altra*: la facció dels "negres", encapçalada pels Donati.

**68** *entre tres sols*: 'd'aquí a tres anys'.

**69** *aquell qui te esta plaga*: 'aquell que ara sojorna en aquesta platja'. L'exegesi dantesca és diversa; actualment sembla que cal atorgar a *tal che testé piaggia* el significat de 'aquell que ara assumeix una posició neutral' (Sapegno 2002: 73), però diversos comentadors han interpretat 'aquell que ara és a la platja', és a dir, que té la nau a port, però a punt de salpar en qualsevol moment'; per exemple, Pietro Alighieri (1344-55?): "qui tunc videbatur non moveri ad illud, ut navis existens ad piaggiam, et tamen latenter id ordinabat", o Benvenuto da Imola (1375-80): "*che testè piaggia*, idest qui nunc stat ad plagam, quasi dicat, qui nondum est in motu, nec in procinctu veniendi, ita quod adhuc stat in terra sua Parisius nec intravit adhuc iter". La identificació del personatge que va auxiliar la facció dels "negres" tampoc no és unànime: la crítica es divideix entre el papa Bonifaci VIII i Carles de Valois.

**70** *la front*: el traductor modifica el nombre respecte a l'italià *le fronti*, constret per la rima. En canvi, per assolir la mesura correcta del vers, manté el gènere femení, característica que la llengua italiana comparteix amb algunes zones del domini lingüístic català (actualment es restringeix al dialecte occidental, però podria haver abraçat també el domini valencià; vegeu *DECLC*, s. v. "front", i també *DCVB*, s. v.).

**72** *com que*: it. *come che*, ‘malgrat que’. — *com que yo digua o plangua o m’ahont*: la versió canònica és *come che di ciò pianga o che n’aonti*, ‘encara que (la facció dels “blancs”) se’n lamenti o s’indigni (de les represàlies dels “negres”)’ (Sapegno 2002: 73), però, tenint en compte que *dicio* podia aparèixer unit, probablement el traductor va entendre “*come che dic’io, pianga o che n’aonti*”, ‘encara que jo (Ciaccio) digui, em lamenti o m’indigni (per les represàlies)’. Alguns comentaris avalen la interpretació de Febrer: “Avvegnadio, soggiunge lo spirito, ch’io ne pianga ed abbiane onta; cioè, che Ciaccio ne sarà doloroso perchè fu guelfo” (Jacopo della Lana); “quasi dicat quamvis doleam de hoc [...] et quamvis faciam contumeliam tibi qui es de parte ista tibi praenuncio quia sum de eadem parte tecum” (Benvenuto da Imola); “Sicut de hoc ego ploro et habeo in despectum: sive reputem me aggravatum” (Johannis de Serravalle). Gallina assenyala la lliçó *come che di cio piangho o chio nadonti* (Co) com a possible origen de la versió catalana; existeixen variants semblants (*e ch’io n’adonti* Moore (F), *e chi n’adonti* Moore (K)), però cap no és tan similar al text de Febrer com la lectura proposada més amunt. Solament destaca la lliçó de Ham, que omet la conjunció *che* davant de *n’aonti*, com en la versió catalana.

**74** *so*: ‘són’, en occità.

**75** *flames*: cf. it. *faville*, ‘espurnes’.

**79** *denys*: ‘dignes’ (PD, s. v. “denh, denhe, digne”, ‘digne, capable’; el DCVB documenta el verb “denyar”, ‘dignar-se’).

**82** *dic ma*: ‘digues-me’. — *conosca*: ‘conegui’, en occità i en italià.

**84** *atosca*: it. *attosca*, ‘amarga, enverina’.

**86** *diverses mals*: pot traduir la lliçó majoritària *diverse colpe*, en referència als pecats comesos per Farinata i companyia, o bé *diuerse pene* (cf. var. it.), en relació amb els càstigs que reben a l’infern. Cal assenyalar que la manca de concordança entre el subjecte (*diverses mals*) i el verb (*cabuça*) ja es troba en el text italià (*diverse colpe-grava*). — *fon*: ‘fons’ (cf. nota a *Inf.* IV.11).

**88** *seras tornat llasus al mon*: la majoria de testimonis italians llegeixen *sarai nel dolce mondo*, però alguns manuscrits porten *sarai tornato al mondo* (cf. var. it.).

**89-90** *a la pensa d’alguns (prech que-t racorts) / me torns*: el sentit del passatge, equivalent a l’italià *priegoti ch’a la mente altrui mi rechi*, és ‘et prego que et recordis de tornar-me al pensament d’alguns’, és a dir, ‘et prego que facis memòria de mi’.

**91** *gira lavors en torts*: equival a l’it. *torse allora in biechi* ‘aleshores va torçar (els ulls) de biaix’, és a dir, va girar la vista.

**93** *a par d’*: it. *a par de*, ‘com’. — *sechs*: llegiu “cecs”.

**95** *deça*: tradueix literalment la locució *di qua*, que en aquest context significa ‘abans’. — *tromba*: *trompa* E. L’esmena restitueix la rima amb *tomba* (v. 97) i *rimbonba* (v. 99); *tromba* és una variant formal de “trompa” en català antic i en occità (vegeu DCVB, s. v. “tromba.1”; DECLC, s. v. “trompa”; PD, s. v. “tromba, -pa”).

**96** *apara*: llegiu “aparrà”, ‘apareixerà’. — *potesta*: ‘potestat’; en occità es documenta “podesta” amb el mateix significat que en italià (*PD*, s. v., ‘puissance; personnage puissant, seigneur puissant’).

**97** *los*: llegiu “lors”, ‘aleshores’ (*PD*, s. v. “loras, lors”, ‘alors’).

**99** *·l ço*: es pot referir al so de la sentència del judici final (es tractaria d’una innovació del traductor, inspirada en el v. 95 i en el verb *rimbonba*), però no es pot descartar que la lliçó de Febrer fos solament *ço*, ‘això’ (cf. it. *quel*), sense l’article al davant, que seria un error de còpia de la transmissió catalana. — *rimbonba*: *rebonba* E, *rimbonba* E<sup>2</sup>. It. *rimbomba*, ‘retrona’ (el *DCVB*, s. v. “rimbombar”, registra el mot, però solament ofereix aquest vers de Febrer com a única documentació antiga).

**100** *mestura*: ‘mescla’ (*PD*, s. v., ‘mélange’).

**101** *plans e lents*: el doblet glossa l’it. *lenti* (vegeu *DCVB*, s. v. “1.pla.8”, ‘tranquil’).

**105** *cohents*: “coents”, ‘ardents, intensos’.

**107** *perfeyta*: *perfeta* E. L’esmena regularitza la rima amb *maleyta* (v. 109) i *feyta* (v. 111).

**111** *della plus que deça star es feyta*: entenc, d’acord amb l’exegesi dantesca: ‘està destinada a estar (en major perfecció i, per tant, sofrint major turment) enllà (és a dir, després del judici final, un cop recuperat el cos) més que no pas ençà (en el present, essent només ànima).

**112** *tornajam*: ‘voltàrem’; cf. nota a *Inf.* IV.107. — *tot entorn*: no equival a l’it. *a tondo* (‘en cercle’), però alguns manuscrits llegeixen *intorno a* (‘entorn a’) (cf. var. it.).

**113** *redich*: ‘repeteixo’; cf. nota a *Inf.* I.10.

**114** *vengem*: *vengen* E. L’esmena, introduïda a l’ed. Gallina, restitueix el sentit, d’acord amb l’it. *venimmo*. — *se desgrada*: it. *si digrada*, ‘es descendeix’.

## CAPITOL VII

on tracta del quart cercle d'infern e un poch del quint, on ponex lo peccat d'avaricia e de prodigalitat, e declara que es Fortuna.

«*Papa Satan, pape Sathan*, regard!»,  
crida Pluto ab la veu regullosa;  
3 e·ll meu gentill savi, qu'en tot pres guard,  
per confortar dix me: «No·t fassa nossa [17r]  
la tua por; qu'ab tot quant poder ha,  
6 no·t pot vedar l'avellar d'esta closa».  
Puys, vers aquell nas inflat se gira,  
e dix tot alt: «Calla, maleyt lop!  
9 Consuma ab tu la rabia de ca.  
No es sens gran raho l'enar al cup,  
qu'axi·s voll lla on l'ercangel Miquel  
12 venjança feu del teu superbo strup».  
Con per gran vent, inflada vers lo cel,  
la vela cau, pus que l'arbre·s destaca,  
15 tal caygue bax cella fera cruell.  
Axi·ns baxam devers la carta lacha,  
prenent un poch de la dolenta riba  
18 qui tot lo mal de l'univers ensaca.

**Rúbrica** del quart] del quart cer del quart *E*      3 guard] guarda *E*, guard *E*<sup>2</sup>      7 Puys] Vuys  
*E*, Puys *E*<sup>2</sup> — nas] nas *E*, vas *E*<sup>2</sup>      8 lop] lop *E*, lup *E*<sup>2</sup>      9 rabia de ca] riba de ça *E*  
16 lacha] lacta *E*, lacha *E*<sup>2</sup>      18 univers] vmuers *E*, vnjuers *E*<sup>2</sup>

---

**Rúbrica** del quart] del quart cer del quart: cer *expuntuat*

## CANTO VII

Canto settimo, dove si dimostra del quarto cerchio de l'inferno e alquanto del quinto;  
qui pone la pena del peccato de l'avarizia e del vizio de la prodigalità; e del dimonio  
Pluto; e quello che è fortuna.

«*Pape Satàn, pape Satàn aleppe!*»,  
cominciò Pluto con la voce chioccia;  
3 e quel savio gentil, che tutto seppe,  
disse per confortarmi: «Non ti nocchia  
la tua paura; ché, poder ch'elli abbia,  
6 non ci torrà lo scender questa roccia».  
Poi si rivolse a quella 'nfiata labbia,  
e disse: «Taci, maladetto lupo!  
9 consuma dentro te con la tua rabbia.  
Non è senza cagion l'andare al cupo:  
vuolsi ne l'alto, là dove Michele  
12 fé la vendetta del superbo strupo».  
Quali dal vento le gonfiate vele  
caggiono avvolte, poi che l'alber fiacca,  
15 tal cadde a terra la fiera crudele.  
Così scendemmo ne la quarta lacca,  
pigliando più de la dolente ripa  
18 che 'l mal de l'universo tutto insacca.

4 per confortar dix me] per confortarmi disse *Moore* (FI)      6 no·t] non ti *Cha Mad Po Vat, Moore*  
— d'esta] d'esta *Co Parm, Moore* (G)      11 qu'axi·s voll lla on] vuolsi così colà dove *Fi* (*en part,*  
*sobre correcció*) *Parm Pr Urb, Moore* (Q\*)      17 prenent] prendendo *Vat, Moore*

- Justicia de Deu, quant es lla squiva!  
 Novells trebals que viu, e nova pena!
- 21 Culpa nostra, per que tant s'i abriva?  
 Com l'onde fa quant Karibdi la mena,  
 qui·s romp e·s frany ab cella ab qui entopa,  
 24 tal fa lajus la gent qui·l ball remena.  
 La viu de gent, pus qu'enloch, molt gran tropa,  
 e de una part e d'altra udollant,  
 27 giran greu pes ab gran força de popa.  
 Urtaven se uns ab altres, cridant:  
 «Tu fuist avar», e «Tu fuist guastador».
- 30 E puy cascu se girava, tornant  
 per aquell trist cercla, a la redor, [17v]  
 a totes mans fins a l'oposit punt,  
 33 cridant cell vers en gran vergonya lor.  
 Girave·s puxs cascun, quant era junt,  
 per lo seu mig cercla, ab altra jostra.
- 36 E jo, que 'via·l cor quasi compunt,  
 digui: «Mestre, ara·t prech me demostra  
 qui son aquests. Foren tots clerchs, ho lechs,  
 39 cests coronats a la sinistra nostra?»  
 Ez ell a mi: «Tots foren indirechs  
 de lur pensa en la primera vida,  
 42 car, despenent sens modo, foren cechs.

21 abriva] adriua *E*

25 de] da *E*

34 Girave·s] Girauos *E*, Giraues *E*<sup>2</sup>

36 que

'via·l] que vial *E*, que mal *E*<sup>2</sup>

40 foren] ferem *E*, ferem *E*<sup>2</sup>

41 lur] leur *E*<sup>2</sup>

42 cechs] cehs *E*

29 guastador] guastador: u *interlineada*

Ahi giustizia di Dio! tante chi stipa  
 nove travaglie e pene quant' io viddi?  
 21 e perché nostra colpa sì ne scipa?  
 Come fa l'onda là sovra Cariddi,  
 che si frange con quella in cui s'intoppa,  
 24 così convien che qui la gente riddi.  
 Qui vid' i' gente più ch'altrove troppa,  
 e d'una parte e d'altra, con grand' urli,  
 27 voltando pesi per forza di poppa.  
 Percotëansi 'ncontro; e poscia pur li  
 si rivolgea ciascun, voltando a retro,  
 30 gridando: «Perché tieni?» e «Perché burli?».  
 Così tornavan per lo cerchio tetro  
 da ogne mano a l'opposito punto,  
 33 gridandosi anche loro ontoso metro;  
 poi si volgea ciascun, quand' era giunto,  
 per lo suo mezzo cerchio a l'altra giostra.  
 36 E io, ch'avea lo cor quasi compunto,  
 dissi: «Maestro mio, or mi dimostra  
 che gente è questa, e se tutti fuor cherchi  
 39 questi chercuti a la sinistra nostra».  
 Ed elli a me: «Tutti quanti fuor guerci  
 sì de la mente in la vita primaia,  
 42 che con misura nullo spendio ferci.

**19** quant es] quante (quant'è) chi *Moore* (F), quante che *Rb*      **20** que viu] quanto viddi *Moore* (FL)  
**25** La] Li *Moore* (DFZA<sub>2</sub>CD)      **33** cridant cell vers en gran vergonya lor] gridando si *Co Ham Lo*  
*Mad Mart Pa Parm Pr Rb Triv Tz*, gridandosi *Eg* (-si *add. post.*), gridando anche *Po*, gridando a loro si  
 anche *Moore* (E)

Ja la lur veu, udollant, clar o crida,  
 quant son al punt del cercla dolloros  
 45 on diversa culpa·n fa pertida.  
 Cells foren clerchs, qui no han cubertos  
 de pells al cap, papas e cardanals,  
 48 qui sobre tots son avericios».

Per que digui jo: «Entre aquests aytals  
 deuria be algun d'ells regonexer  
 51 qui foren molt enteccats de aquests mals».

Ez ell a mi: «Foll cuydar te veig creixer.  
 Desconaxent vida qui la·l·ls feu bruts,  
 54 ara los fa a tot hom desconexer.

Eternalment vendran als dos ajusts:  
 cests levaran dels sapulcres on son  
 57 ab lo puny clos; cells, ab los crins moguts.

Mal dar e mal tenir en lo bell mon  
 los ha perduts, e possats a tal xufa:  
 60 qualca sia, parlar no te n'es bon.

Er pots vasser, fill meu, la curta bufa  
 dells bens qui son comesos a Furtuna,  
 63 per qui la gent humana se rebufa;

[18r]

43 la lur veu] lur veu *E* — udollant] ydolant *E*, vdollant *E*<sup>2</sup>      48 avericios] auericios *E*<sup>2</sup>  
 50 d'ells] dell *E* — regonexer] regonexer *E*<sup>2</sup>      52 a mi] amj *E*<sup>2</sup>      54 desconexer] de conexer  
*E*, desconexer *E*<sup>2</sup>      55 als] al *E*      57 crins] crims *E*      59 a tal xufa] atal xufa *E*<sup>2</sup>  
 61 curta] cvrta *E*<sup>2</sup>

44-45 Errada d'ordre al manuscrit, esmenada amb la inclusió de les lletres a i b a inici de vers



Assai la voce lor chiaro l'abbaia,  
 quando vegnono a' due punti del cerchio  
 45 dove colpa contraria li dispaia.  
 Questi fuor cherci, che non han coperchio  
 piloso al capo, e papi e cardinali,  
 48 in cui usa avarizia il suo soperchio».

E io: «Maestro, tra questi cotali  
 dove' io ben riconoscere alcuni  
 51 che furo immondi di cotesti mali».

Ed elli a me: «Vano pensiero aduni:  
 la sconoscente vita che i fè sozzi,  
 54 ad ogne conoscenza or li fa bruni.

In eterno verranno a li due cozzi:  
 questi resurgeranno del sepulcro  
 57 col pugno chiuso, e questi coi crin mozzi.

Mal dare e mal tener lo mondo pulcro  
 ha tolto loro, e posti a questa zuffa:  
 60 qual ella sia, parole non ci appulcro.

Or puoi, figliuol, veder la corta buffa  
 d'i ben che son commessi a la fortuna,  
 63 per che l'umana gente si rabuffa;

**44** quant son] quando son giunti *Co* — al punt] al punto *Moore* (F)                      **45** diversa culpa] contraria  
 colpa *Moore* (F)                      **47** cap, papas] capo, papi *Ash Cha Co Eg Ham Rb Vat, Moore*  
 (ADFKLMOZCD)                      **50** deuria be] dovrei bene *Moore* (CI), douerei ben *Ham*                      **57** cells]  
 quelli *Pa* — moguts] mossi *Ham*                      **58** tenir en lo bell mon] tenere lo mondo *Ham* (*rev. en alo*  
 mondo, *i m escrita post. entre la l i la o*)                      **59** perduts] tolti *Lau Lo Mad Parm Ricc Tz La* (*sobre*  
*revisió*), *Moore* (ELP) — xufa] ciuffa *Urb*                      **60** parlar] parlar *Urb*, parlare *Moore* (AG) — no te  
 n'es bon] non è pulcro *Moore* (A), non cie pulcro *Laur, Casanatense 251*, non ti pulcro *Mad*  
**61** vasser, fill] ueder figliuol *Eg Ham La Lau Lo Mart Parm Ricc Triv Tz, Moore* (ACDEFGIK (fiol)  
 LMPQZA)                      **63** per qui] per cui *Moore* (Q)

que trestot l'aur qui es sota la luna  
 e qui ja fo, d'aquesta gent stanca  
 66 no·n poria fer ne possar sol una».

«Mestre», dix eu, «di·m ab volluntat franca:  
 Fortuna, que es, que may no sta segura,  
 69 e·lls bens dell mon remena e crex e manca?».

Ez ell a mi: «O ruda criatura,  
 quanta ignorança es cella qui t'ofen!  
 72 Ço que·t dire, enten ab molt gran cura.

Deu, lo saber del qual passa e transcen  
 tot, feu los cells e dona·ls conduytor,  
 75 que tota part a totes parts resples,  
 distribuint egualment la claror.

Senblant, a les resplendors mundanals  
 78 ordona general ministrador

qui permutas tots los bens temporals  
 de gent en gent, d'un en altre linatge,  
 81 ulltra defença dels senys humenals;

per que uns manen, altres son en servatge,  
 tots temps saguint d'aquesta lo fort juy,  
 84 qui esta celat com la serp en l'erbatge.

66 fer ne] fer *E*  
 ignoraçia *E*

69 e crex e manca] ecrex a emanca *E*, ecrex emanca *E*<sup>2</sup>  
 74 conduytor] conduytor *E*<sup>2</sup>

71 ignorança]

78 ministrador] ad mjinstrador *E*

81 ulltra] vlltra: *primera l corregint i*

83 saguint] saguint: *ui corregint m*

ché tutto l'oro ch'è sotto la luna  
e che già fu, di quest' anime stanche  
66 non potrebbe farne posare una».  
«Maestro mio», diss' io, «or mi dì anche:  
questa fortuna di che tu mi tocche,  
69 che è, che i ben del mondo ha sì tra branche?».  
E quelli a me: «Oh creature sciocche,  
quanta ignoranza è quella che v'offende!  
72 Or vo' che tu mia sentenza ne 'mbocche.  
Colui lo cui saver tutto trascende,  
fece li cieli e diè lor chi conduce  
75 sì, ch'ogne parte ad ogne parte splende,  
distribuendo igualmente la luce.  
Similmente a li splendor mondani  
78 ordinò general ministra e duce  
che permutasse a tempo li ben vani  
di gente in gente e d'uno in altro sangue,  
81 oltre la difension d'i senni umani;  
per ch'una gente impera e l'altra langue,  
seguendo lo giudicio di costei,  
84 che è occulto come in erba l'angue.

**66** no·n poria fer ne] nonne potrebbe farne *La Lo Po Pr Ricc Tz, Moore (AEFHILPD)*, non ne<b>  
potrebbe farne *Ham*, none potrebe farne *Mad* — possar sol una] posar sol una *Moore (G)*, posar pure una  
*Moore (F)*, posare pur una *Ash Rb Laur (pusar) Pr (posar)*      **67** «Mestre», dix eu] Maestro dissio  
*Ham Si*      **70** Ez ell] Et elli (egli) *Cha Co Lau Laur Lo Mad Mart Parm Pr Ricc Triv Tz*, Et quelli  
*La (rev. Et elli)*, Ed elli *Moore (D)*, Ed egli *Moore (AEFGHILMOPBCD)*      **78** ministrador] ministro  
*Co Ham Laur Pr Triv, Moore (AB<sub>1</sub>(?)EFGH\*MD)*, ministra *Po (rev. -o)*      **80** gent, d'un] gente  
d'uno *Laur Rb, Moore (D)*      **82** altres] altra *Cha Co Fi Ham La Lau Lo Mart Parm Pr Ricc Triv Tz*  
*Vat, Moore (B\*CHP)*, l'altra *Po (post. l- expuntuada)*      **84** qui esta] che sta *Cha Laur To, Moore*  
*(BFIMZP)*

[18v]

Vostra saber no ha contrast a luy:

ella preven, jutge e persegex

87 son regna, com lo lur li deu altruy.

Sos mudaments sens treva fa e crex:

necesitat le fa esser ten leu,

90 tan ve soven que d'ora aconsegeix.

Est'es cella qui tant es mesa en creu

d'aquells qui pur la deurien loar,

93 donant li blasme a tort, e mala veu;

mas es beneyta e no·ls voll scoltar;

alegra·s ab los altres primers creats,

96 gira se spera e cura·s de alegrar.

Baxem d'uymay a majors pietats,

car tot stell cau qui d'ebans saliva

99 com jo mogui, e·l tardar es vedats».

Nos devellam lo cercla en altra riva,

sobre una font qui lla bull e reversa

102 per un fossat qui d'aquella diriva.

L'aygua era assay negra e plus que persa;

e nos, seguint aquella scura honda,

105 entram jus per una via diversa.

Una palut, que Stigia ha nom, haonda

cest trist rival, quant baxat lajus es

108 al peu de la malvada plaja fonda.

97 a majors] majors *E*, a majors *E*<sup>2</sup>

98 saliva] solia *E*

103 persa] persa *E*<sup>2</sup>

105 entram jus] entram la jus *E*

107 cest] sest cest *E*, cest *E*<sup>2</sup> — rival] riuat *E*, rjuel *E*<sup>2</sup> — quant

baxat] quant baxat *E*, quant es baxat *E*<sup>2</sup> — lajus es] laius *E*

108 al] es al *E* — peu] peu *E*<sup>2</sup>

94 no·ls] nols: s *és* correcció (*E'*)

105 entram jus] entram la jus: la *interlineat*

106 haonda] ha on da *corregint* ha omda

Vostro saver non ha contasto a lei:  
 questa provvede, giudica, e persegue  
 87 suo regno come il loro li altri dèi.  
 Le sue permutazion non hanno triegue:  
 necessità la fa esser veloce;  
 90 sì spesso vien chi vicenda consegue.  
 Quest' è colei ch'è tanto posta in croce  
 pur da color che le dovrien dar lode,  
 93 dandole biasmo a torto e mala voce;  
 ma ella s'è beata e ciò non ode:  
 con l'altre prime creature lieta  
 96 volve sua spera e beata si gode.  
 Or discendiamo omai a maggior pieta;  
 già ogni stella cade che saliva  
 99 quand' io mi mossi, e 'l troppo star si vieta».

Noi ricidemmo il cerchio a l'altra riva  
 sovr' una fonte che bolle e riversa  
 102 per un fossato che da lei deriva.  
 L'acqua era buia assai più che persa;  
 e noi, in compagnia de l'onde bige,  
 105 intrammo giù per una via diversa.  
 In la palude va c'ha nome Stige  
 questo tristo ruscel, quand' è disceso  
 108 al piè de le maligne piagge grige.

**85** contrast] contrasto *Cha Co Fi La Laur Mad Pa* (*post. var. contasto*) *Parm Rb Triv Urb*, contasto *Po*  
*(post. add. -r-)*      **86** ella] ella *Vat, Moore*      **90** que d'ora] che vicenda *Co Eg (rev. chi) Mad*  
*Laur Pa Si, Moore (ABCDEM)*, ch'a vicenda *Moore (O)*      **91** qui tant es] che tanto e *Eg Laur Pr,*  
*Moore (CFGZ)*      **103** L'aygua era assay negra e plus que persa] Lacqua sua era buia e piu che  
 persa *Co*      **106** Una palut [...] haonda] Una palude fa *Ash Co Rb, Moore*      **108** malvada]  
 malvage *Chig Parm, Par. 69, Moore (AIZ)*

E jo, qui a mirar estava entes,  
 viu molt gran gent fangosa en cells pantans,  
 111 qu'eren tots nus ez eb semblant offes.  
 E percu dien se no sols de mans, [19r]  
 mas de la testa e del pits e dels peus;  
 114 trosejaven se ab les dents, com a cans.  
 E l bon mestre dix: «Fill meu, ara veus  
 les animes de aquells que força l'ira.  
 117 Encare mes te dich, si tu ho creus,  
 que sota aquesta aygua ha gen qui sospira  
 e fa brollar çest'aygua fins al som,  
 120 com l'ull te diu, on que·s torn o que·s gira».

«Ffits en lo lim, de constrictura fom  
 en l'aer dolç qui del bell soll s'alegra,  
 123 dintre portans molt accidios fum;  
 trists ara stam en la bullura negra.»  
 Gorgollejant deyen aço en la brossa,  
 126 car no u podien dir ab paraula entegra.  
 E tornajant axi la sutza fossa,  
 gran torn entre la ribe e ll mig anant,  
 129 los vulls girats a qui del fanch s'embossa,  
 vinguem al peu d'una torra al baxant.

**111** eren tots] eren tots  $E^2$  — ez eb semblant] ezeb de semblant  $E$ , ezeb semblant  $E^2$       **116** de  
 aquells] de aquells  $E$ , de quells  $E^2$       **119** fins] f jns  $E^2$       **121** Ffits] FFits  $E$ , FFjns  $E^2$  — lim]  
 ljm  $E^2$       **122** dolçs] dolcs  $E$       **123** fum] fum  $E^2$       **125** brossa] brossa  $E^2$   
**127** sutza fossa] sutza fossa  $E^2$       **128** entre la] entre en la  $E$       **129** vulls] vulls  $E$ , ulls  $E^2$  —  
 s'embossa] sembossa  $E^2$       **130** vinguem] Vingen  $E$

**113** mas] mas *corregint* mat      **114** trosejaven se] trosejauense *corregint* troseiauense  
**126** podien] podien: i *interlineada* — entegra] entegra: *segona e corregint* r; g *corregint* t

E io, che di mirare stava inteso,  
 vidi genti fangose in quel pantano,  
 111 ignude tutte, con sembiante offeso.  
 Queste si percotean non pur con mano,  
 ma con la testa e col petto e coi piedi,  
 114 troncandosi co' denti a brano a brano.  
 Lo buon maestro disse: «Figlio, or vedi  
 l'anime di color cui vinse l'ira;  
 117 e anche vo' che tu per certo credi  
 che sotto l'acqua è gente che sospira,  
 e fanno pullular quest' acqua al summo,  
 120 come l'occhio ti dice, u' che s'aggira.  
 Fitti nel limo dicon: "Tristi fummo  
 ne l'aere dolce che dal sol s'allegra,  
 123 portando dentro accidioso fummo:  
 or ci attristiam ne la belletta negra".  
 Quest' inno si gorgoglian ne la strozza,  
 126 ché dir nol posson con parola integra».

Così girammo de la lorda pozza  
 grand' arco, tra la ripa secca e 'l mézzo,  
 129 con li occhi vòlti a chi del fango ingozza.  
 Venimmo al piè d'una torre al da sezzo.

**109** a mirar] a mirare *Moore* (G)      **110** gent] gente (giente) *Ash Co Eg Ham La Lau Laur Lo Mad Pa Po Pr Ricc Tz, Moore* (L) — fangosa] fangosa *Co Ham Pr, Moore* (L)      **111** ez eb] e con *Eg Lau Mad Mart Pr Ricc Tz, Moore*, con *La* (rev. add. et)      **117** /Encare] /anche *Moore* (L); e ancor *Mad*, et ancor *Po*      **118** ha gen] (h)a gente *Ash Cha Co Eg Fi Ham La Lau Laur Lo Mart Parm Po Pr Ricc Triv Tz Vat, Moore*      **119** som] sommo *Po Ash Co Ham La Laur Parm Rb*      **121** de constrictura] de contristi *Ham, Moore* (E), di contristi *Moore* (M), decontristi *Pr, Moore* (F), dicontristi *Moore* (H)      **125** Gorgollejant deyen aço] E questo si gorgoglian *Moore* (C)      **127** tornajant] girando *Moore* (B\*G)

## NOTES *INFERN*. VII

**1** *Papa / pape*: interjecció admirativa. Plutó demana auxili a Satanàs per foragitar Dante de l'infern. — *reguard!*: ‘mira!’; el text dantesc diu *aleppe*, primera lletra de l'alfabet hebraic, que alguns comentadors interpreten com una exclamació de dolor, i d'altres en el sentit de ‘déu, príncep’, en referència a Satanàs. Benvenuto da Imola assenyala una altra interpretació possible, que podria haver inspirat la traducció de Febrer (la negreta és meua): “Aliqui tamen dicunt quod *aleph* est vocabulum graecum, et tantum valet, quantum *vide*; et secundum hoc autor videtur dicere quod Pluto ex admiratione coepit vocare Sathan et dicere: veni et vide rem mirabilem quae raro vel numquam accidit”.

**6** *no-t*: la majoria de manuscrits llegeixen *non ci*, però alguns porten *non ti* (cf. var. it.). — *avellar*: llegiu “avallar”, ‘davallar’. — *d'esta*: la tradició italiana atesta majoritàriament *questa*, però alguns testimonis llegeixen *d'esta* (cf. var. it.).

**7** *Puys: Vuys E, Puys E<sup>2</sup>*. La correcció restableix el sentit, d'acord amb l'it. *Poi*. — *nas: nas E, vas E<sup>2</sup>*. Gallina edita *vas*, pensant que és un error per “vis”, però la lliçó original del manuscrit s'avé amb el sentit de l'italià *labbia*, ‘rostre’ (vegeu l'estudi introductori, §64, [17]). — *inflat*: a causa de la ràbia.

**8** *lop: lop E, lup E<sup>2</sup>*. No he documentat la forma *lup*. La correcció restabliria la rima amb *cup* (v. 10) i *strup* (v. 12), però al llarg de la traducció hi ha altres casos de rima imperfecta *-o/-u-*, que sovint ja es troben en els manuscrits italians (vegeu *Inf.* VII.119, 121, 123; *Inf.* X.41, 43, 45; *Inf.* X.65, 67, 69).

**9** *rabia de ca: riba de ça E*. L'esmena, proposada en nota a l'ed. Gallina, restitueix el sentit, d'acord amb l'it. *rabbia*.

**10** *cup*: l'it. *cupo* es refereix a la profunditat tenebrosa de l'infern. En català (*DCVB*, s. v. “cup.4”), el mot designa el conducte estret que porta l'aigua en els molins, que pot ser de forma cilíndrica o bé cònica, com l'infern dantesc.

**11** *qu'axi-s voll lla on*: divergeix de la versió canònica *vuolsi ne l'alto, là dove*, però alguns manuscrits llegeixen *vuolsi così colà dove*, la mateixa fórmula emprada per Virgili a *Inf.* III.95 i V.23 (cf. var. it.).

**12** *superbo*: it. *superbo*, ‘superb’. — *strup*: it. *strupo*, ‘violència’, al·ludint a la rebel·lió de Llucifer; el *DCVB* (s. v. “estrup”, ‘estupre’) ofereix aquest vers de Febrer com a única documentació antiga del mot. — *teu*: no és al model italià; es deu referir a Plutó com a seuaç de Llucifer.

**14** *s destaca*: ‘es deslliga’; cf. it. *fiacca*, ‘es trenca’. El *DCVB* (s. v. “destacar”) ofereix aquest passatge de Febrer com a única documentació antiga, però el mot existeix en occità (*PD*, s. v. “destacar”, ‘détacher’).

**16** *carta*: llegiu “quarta”. — *lacha*: it. *lacca*, ‘fondalada’.

**17** *prenent un poch*: ‘avançant una mica’ (en la davallada pel pendent infernal).



**19-20** *quant es lla squiva!*: ‘com hi és aspra!’, divergeix de l’it., que continua la frase al vers següent: *tante chi stipa / nove travaglie e pene quant’ io viddi?*, ‘qui amuntega tants d’inaudits sofriments i penes com jo vaig veure?’; en la versió catalana, en canvi, el v. 20 és una oració exclamativa, independent sintàcticament de la resta de la tercina: *Novells trebals que viu, e nova pena!* En els manuscrits consultats només s’ha documentat la variant *quante* (*quant’è*) en lloc de *tante* (cf. var. it.), però la versió de Febrer, *quant es lla squiva*, es podria explicar si en el seu manuscrit italià hagués trobat *quant’è qui schiva*, rimant amb *riva* en lloc de *ripa* al v. 17 (no trobo, però, una alternativa per al v. 21). La corrupció de *stipa* en *schiva* és fàcil, perquè *stipa* és sinònim de *stiva*, i la *c* per la *t* és un error paleogràfic molt corrent.

**21** *abriva: adriua* E. L’esmena *ope ingenii* dóna sentit al vers: ‘per què la nostra culpa mostra tanta gosadia, ens supera tant?’, semblantment a l’it. *ne scipa* ‘ens destrueix’ (vegeu *DCVB*, s. v. “abrivar.2”, ‘atrevir-se, gosar’, i *PD*, s. v., ‘s’élancer’).

**23** *entopa*: it. *s’intoppa*, ‘topa’; el *DCVB* (s. v. “entopar”) només documenta el mot amb aquest vers de Febrer i en reconeix la procedència italiana.

**24** *tal fa lajus la gent qui-l ball remena*: tradueix perfectament la ironia del text italià *così convien che qui la gente riddi*, ‘així convé que aquí la gent balli’ (la “rida” era un ball de ritme lleuger que es dansava en rotllana).

**25** *La: Qui* Petrocchi, però cf. var. it. *Lì. — de: da* E; el manuscrit està malmès, hi ha un petit forat entre ambdues lletres. — *tropa*: ‘multitud’; al *DCVB* (s. v. “tropa”) la documentació més antiga del mot és el present vers de Febrer (cf. també *PD*, s. v. “trop”, ‘troupe, troupeau’). El traductor, constret per la rima, se serveix d’una forma homònima a la del seu model (i amb el mateix origen etimològic), l’adjectiu *troppa*, ‘molt abundant’.

**27** *giran greu pes ab gran força de popa*: ‘fent rodolar grans pesos fent força amb el pit’.

**28** *Urtaven se*: ‘s’investien’ (*DCVB*, s. v. “ahurtar.2”).

**29-30** El traductor, constret per la rima, inverteix l’ordre dels versos i hi introdueix algunes modificacions respecte al model, tot i que en resulta un passatge ben travat. En el text dantesc, els condemnats s’esbatussen i seguidament es giren, increpant-se; en la versió catalana, en canvi, els avars i els pròdigs es llancen acusacions mentre s’investeixen, i posteriorment es giren. — «*Tu fuist avar*», e «*Tu fuist guastador*»: assercions que tradueixen les interrogatives «*Perché tieni?*» e «*Perché burli?*», ‘«per què retens?» i «per què malgastes?»’.

**31** *a la redor*: ‘al voltant’ (*DCVB*, s. v. “redor”).

**32** *a totes mans*: ‘de totes bandes’ (*PD*, s. v. “man”, ‘sous tous les rapports’; cf. *La faula*, v. 13, ed. Bohigas & Vidal Alcover 1984: 1; en català existeix “mà” com a ‘costat’, *DCVB*, s. v. “mà.II.1.”).

**35** *jostra*: it. *giostra*, ‘justa, combat’ (el *DCVB*, s. v., només exemplifica el mot amb la traducció de Febrer); cf. *Inf.* XXII.6. En occità existeix “josta” (*PD*, s. v.), amb el mateix significat.

**36** *que 'via:l: que vial E, que mal E<sup>2</sup>*. La correcció d'E<sup>2</sup> vulnera el sentit i fa el vers hipomètric; cf. it. *ch'avea lo* (vegeu l'estudi introductori, §64, [16]). — *compunt*: ‘compungit’; cf. *Inf.* I.15.

**37** *me demostra*: ‘demostra’m’, amb el pronom avantposat com en l'it. *mi dimostra*.

**39** *coronats*: ‘tonsurats’ (*PD*, s. v. “coronar”, ‘couronner; tonsurer’).

**40** *foren*: *ferem E, feren E<sup>2</sup>*. L'esmena en *foren* restitueix el sentit, d'acord amb l'it. *fuor* (vegeu l'estudi introductori, §61, [14]).— *indirechs*: entenc ‘guerxos, estràbics’, d'acord amb l'it. *guerci*, en referència a la seva ceguesa d'enteniment (accepció no documentada al *DCVB*, s. v. “indirecte”).

**42** *modo*: ‘manera (adequada)’, en el sentit de ‘mesura’ (cf. it. *misura*); vegeu nota a *Inf.* III.34. — *foren cechs*: afegit pel traductor, insistint en l'ofuscació dels pecadors (ja expressada per *indirechs*, v. 40); Dante mateix empra el mot *ciechi* (cat. *sechs*) amb aquest sentit al cant anterior (v. 93).

**43** *la lur veu*: *lur veu E*. L'esmena regularitza el nombre de síl·labes, d'acord amb l'it. *la voce lor* (cf. *la lur* a *Inf.* XVII.39, XVIII.31, XXX.66; *Purg.* XI.epígraf, XVI.19, XIX.4, XXVI.57, etc.).

**44** *al punt*: *a' due punti* Petrocchi, però cf. var. it. *al punto*.

**45** Vers hipomètric; potser manca *lla* davant de *on* (l'ús de *lla on* és recurrent al llarg de la traducció). — *n fa pertida*: ‘els divideix’, com en l'it. *li dispaia*.

**46** *cubertos*: el traductor, constret per la rima, modifica el nombre del substantiu (it. *coperchio*), però el sentit resta intacte: es refereix a la tonsura que caracteritza externament els membres de l'estament eclesiàstic.

**47** *pells*: llegiu “pèls”.

**48** *avericios*: ‘avars’, en occità, en cas recte masculí plural, per mantenir la rima amb *dolloros* (v. 44) i *cubertos* (v. 46).

**50** *d'ells*: *dell E*. L'esmena restitueix la concordança entre el pronom i el seu antecedent (*aquests aytals*, v. 49).

**51** *enteccats*: ‘tacats’ (vegeu *DCVB*, s. v. “entacar”).

**54** *ara los fa a tot hom desconexer*: ‘ara fa que ningú no els reconegui’ (vegeu *DCVB*, s. v. “desconèixer.1”, ‘no reconèixer’), traduint *ad ogne conoscenza or li fa bruni*, ‘ara els fa obscurs a tota coneixença’.

**55** *als: al* E. La concordança amb *ajusts* exigeix el plural. — *ajusts*: ‘investides’ (vegeu *DCVB*, s. v. “1.ajust.4”), equivalent a l’it. *cozzi*, ‘topades’. La rima amb *bruts* (v. 53) i *moguts* (v. 57) reclama la lectura “ajuts” (com succeeix en “aquests”, també escrit “aquets” a *Inf.* XXIII.13).

**57** *crins: crims* E. L’esmena, ja introduïda en l’ed. Gallina, restitueix el sentit, d’acord amb l’it. *crin*. — *moguts*: el text dantesc diu *mozzi*, ‘tallats’, però un manuscrit llegeix *mossi*, ‘moguts’ (Ham, rimant amb *sossi*, v. 53, i *cozzi*, v. 55); també és possible que *moguts* signifiqui ‘arrencats’, com en occità (*PD*, s. v. “mover, moure, moire...”, ‘détacher’).

**58-59** *en lo bell mon / los ha perduts*: l’avarícia i la prodigalitat que van demostrar en la seva vida terrenal (*en lo bell mon*) els ha condemnat; el sentit del text italià *lo mondo pulcro / ha tolto loro* és diferent: els pecats comesos els han privat del paradís (*lo mondo pulcro*). Algunes variants italianes, com *alo mondo* (‘al món’) i *tolti* (‘privats’), podrien explicar la divergència (cf. var. it.). — *xufa*: it. *zuffa* (o *ciuffa*, cf. var. it.), ‘brega, combat’ (vegeu *DCVB*, s. v. “2.xufa”).

**60** *parlar no te n’es bon*: la versió canònica és *parole non ci appulcro*, ‘no ho abelleixo amb paraules’, però la tradició italiana i els diversos comentaris ofereixen altres lliçons i interpretacions que justifiquen la traducció (*parlar(e)* en lloc de *parole*, *è/cie/ti pulcro* en lloc de *appulcro*; la majoria de còdexs atesten *pulcro*). Probablement el manuscrit de Febrer llegia *parlar non c’è* (o *non t’è*) *pulcro*, ‘parlar no n’és (t’és) bell’, és a dir, no és agradable descriure la punició dels condemnats: cf. “*non c’è pulcro*, idest non est delectabile, *parlar qual ella sia*, scilicet in particulari vel amplius, quia nimis dictum est de ista materia” (Benvenuto da Imola).

**61** *bufa*: ‘burla’, en italià i en occità (*PD*, s. v. “bufa”, ‘moquerie’); el *DCVB*, s. v. “bufa.8”, exemplifica amb aquest passatge de Febrer l’accepció ‘vanitat, aparença vana’; els béns de fortuna són un engany efímer.

**63** *se rebufa*: it. *si rabbuffa*, ‘es baralla’ (el *DCVB*, s. v. “rebufar.3”), ofereix aquest passatge de Febrer com a única documentació antiga d’aquesta accepció).

**65** *stanca*: ‘cansada’; vegeu nota a *Inf.* II.130.

**66** *fer ne: fer* E. L’esmena resol la hipometria del vers, amb el suport de les variants de la transmissió italiana: si bé alguns còdexs llegeixen *far*, són molt més abundants els testimonis que porten la construcció pleonàstica *non ne pot(e)rebbe farne* (cf. var. it.). — *possar*: els exegetes de Dante assenyalen una doble interpretació: ‘reposar (sadolls de riquesa)’, o ‘aturar (de l’execució de la pena)’. — *sol*: ‘solament’; alguns manuscrits italians afegeixen *sol* o *pure* entre *posare* i *una* (cf. var. it.).

**68** Cal llegir *que es* (‘què és’) en una sola síl·laba perquè la mesura del vers sigui correcta.

**68-69** El traductor, constret per la rima, modifica la formulació de la pregunta a Virgili, servint-se dels tòpics sobre la figura de la Fortuna: la seva inestabilitat (*que may no sta segura*, substituint l’it. *di che tu mi tocche*, ‘a què al·ludeixes’), i el seu poder sobre els béns terrenals (*remena e crex e manca*, en lloc de *ha sì tra branche*, ‘així té entre les

urpes’). — *crex e manca*: ‘augmenta i disminueix’; l’ús transitiu (causatiu) de “mancar”, però, no està registrat al *DCVB*.

**70** *ruda criatura*: en el text italià, Virgili parla en plural (*creature sciocche*), adreçant-se genèricament als éssers humans, ignorants de la veritable funció de la Fortuna i de les seves motivacions; la rima, però, constreny el traductor a invertir l’ordre i modificar el nombre del sintagma, de manera que el mestre es dirigeix exclusivament a Dante.

**71** *t’ofen*: enfront de l’it. *v’offende* (‘us ofèn’), en coherència amb el vers anterior (vegeu nota).

**73** *Dew*: el traductor glossa el text dantesc, explicitant el referent del demostratiu *Colui*. — *transcen*: ‘transcendeix, ultrapassa’.

**74** *cells*: llegiu “cels”. — *conduytor*: ‘conductor, guia’, es refereix als àngels o intel·ligències motrius (el *DCVB*, s. v. “conduitor”, solament documenta el mot amb aquest vers).

**77** *Senblant*: ‘semblantment’ (*DCVB*, s. v. “semblant.I.4”).

**78** *ministrador*: *ad mñjstrador* E. L’esmena, proposada en nota per Gallina, resol la hipermetria del vers; “ministrador” és una forma ben documentada en català antic (cf. *DCVB* i *NGGL*, s. v.). Diversos manuscrits italians llegeixen *ministro* (cf. var. it.), enfront de la lliçó en femení, *ministra*, preferida per Petrocchi. El sentit del passatge és: ‘Déu va establir un administrador (la Fortuna) per als béns mundanals (riqueses, honors, poder, etc.)’.

**81** *ulltra defença*: it. *oltre la difension*, ‘més enllà de la defensa’; és a dir, el poder que Déu ha atorgat a la Fortuna supera qualsevol resistència dels éssers humans, que no poden obstaculitzar els seus capgirells ni comprendre’n les causes.

**82** *son en servatge*: ‘són esclaus (dels que manen)’, tradueix l’it. *langue*, ‘decandeix’. — Per a les rimes dels vv. 80-82-84 vegeu l’estudi introductori, §91, [58], nota.

**85** *contrast*: ‘oposició, resistència’ (*DCVB*, s. v.), traduint *contasto* (o la seva variant *contrasto*, d’ús comú en toscà antic; cf. var. it.). — *luy*: la rima amb *juy* (v. 83) i *altruy* (v. 87) constreny el traductor a emprar aquesta forma pronominal, que pot ser masculina o femenina. Al llarg de la traducció habitualment és masculina, però *luy* és femení en les poesies de Febrer (VII, 21; XV, 79), probablement per influència del francès, segons Riquer (1951: 86). Crec que aquí cal interpretar *luy* com a femení; la traducció és literal: it. *lei*, ‘ella’, que es refereix a la Fortuna; cf. *costei*, v. 83 (en canvi, si s’interpretés com a masculí faria referència a *juy* (v. 83), i entenc que el vers significaria: ‘la ment humana no pot posar obstacles a l’execució de les sentències de la Fortuna’; cf. v. 81).

**86** *preven*: ‘proveeix, disposa’ (vegeu *DCVB*, s. v. “prevenir.1”).

**86-87** *persequex / son regna*: ‘exerceix el seu domini’. — *li deu altruy*: ‘els altres déus’, en occità (en cas recte masculí plural), per rimar amb *juy* (v. 83) i *luy* (v. 85).

**89** *le*: llegiu “la”.

**90** *tan ve soven*: ‘ve tan sovint’, traduïnt *si spesso vien* (‘així sovint s’esdevé’). — *que d’ora aconseguex*: la tradició italiana es divideix entre *chi vicenda consegue*, ‘que algú aconseguex el seu torn (de prosperitat o d’adversitat, en l’alternança marcada per la Fortuna)’, i *che vicenda consegue* ‘que els fets, els capgirells, se succeeixen’ (cf. var. it.). La versió catalana, potser corrompuda per la mà d’algun copista, no s’avé amb cap d’aquestes interpretacions; es pot entendre: ‘que aviat aconseguex’ (en el sentit d’‘atrapa’ o ‘arriba’); cf. *leu*, v. 89.

**91** *mesa en creu*: tradueix literalment l’expressió *posta in croce*, ‘blasmada, maleïda’.

**92** *pur*: ‘també’ (*DCVB*, s. v. “2.pur”); Dante es refereix als beneficis espirituals que comporta la fortuna adversa; els desafortunats per la Fortuna, doncs, també haurien de lloar-la.

**93** *a tort*: ‘injustament’ (*DCVB*, s. v. “tort”). — *mala veu*: tradueix literalment *mala voce*, ‘mala fama’ (Sapegno 2002: 85).

**95** *primers creats*: les primeres criatures, els àngels. — El vers és hipermètric; potser s’ha produït un error de còpia, com “primers” per “prim” (cf. *Inf.* XI.28 i 39, i *DCVB*, s. v. “prim, prima”).

**96** *se spera*: llegiu “sa spera”, ‘la seva esfera’. — *cura:s de alegrar*: ‘s’ocupa d’alegrarse’, it. *beata si gode*, ‘gaudeix, benaurada’.

**97** *Baxem*: Gallina llegeix *Vayem*, per error. — *d’uymay*: ‘ja, ara’, en occità, traduïnt l’it. *omai*, d’idèntic significat (*PD*, s. v. “oimais”, ‘désormais’); la forma apareix sovint al llarg de la traducció (cf. *Inf.* XXXIV.32, *Purg.* I.2, II.66, III.101, VIII.43, etc.) i Febrer l’usa en una de les seves poesies (XV.97; Riquer 1951: 124); és habitual en la llengua poètica de l’època (cf. Gilabert de Pròixita, Guillem de Masdovelles, etc.). — *pietats*: ‘angoixes, penes’ (cf. *Inf.* I.21, II.5, etc); el traductor canvia el nombre respecte a l’it. *maggior pieta* per la rima.

**98** *saliva*: *solia* E. L’esmena, proposada en nota a l’ed. Gallina, restitueix la rima amb *riva* (v. 100) i *diriva* (v. 102) i el sentit, d’acord amb l’it. *saliva*, ‘ascendia’ (cf. *salliva* a *Purg.* IV.136 i XXX.29, i altres formes d’aquest verb italià a *Inf.* I.16 i 21, XI.113, XVII.79, XXIV.80, etc.). Per als imperfets en *-iva*, vegeu nota a *Inf.* I.25.

**99** *com jo mogui*: ‘quan jo vaig partir’, possiblement al·ludeix al moment en què Virgili va acudir en socors de Dante des dels Llimbs. La posició dels estels assenyala la mitjanit. — *vedats*: ‘prohibit’, declinat en occità per rimar amb *creats* (v. 95) i *pietats* (v. 97).

**101** *reversa*: ‘vessa, flueix’, pres de l’it. *riversa* o del verb occità “reversar” (*PD*, s. v., ‘renverser, retourner’); cf. *Inf.* VI.11.

**103** *L’aygua era assay negra e plus que persa*: ‘l’aigua era molt negra i més que negrosa’ no correspon a l’it. *L’acqua era buia assai più che persa*, ‘l’aigua era fosca més que no pas negra’; l’italià *perso* designa un color fosc, entre negrós i porpra (cf. *Inf.* V.89 i *Purg.* IX.97); en occità existeix “pers”, amb el significat de ‘blau fosc’ (*PD*, s. v.,

‘bleu foncé’). En aquest vers, el color “perso” és gairebé sinònim de “negre”, ja que és més fosc que “buió”, entès com a ‘grisós, tèrbol’ (cf. v. 104, *onde bige*, ‘ones grises, tèrboles’). La versió catalana es pot explicar per una corrupció molt simple en la tradició italiana: l’addició de la conjunció *e* davant de *più*, documentada en un manuscrit (Co; cf. var. it.); aquesta lliçó elimina el contrast entre *buia* i *persa*, fet que justifica la redundància en la traducció (*negra-persa*). Val a dir que el manuscrit de Cortona no pot haver estat la font directa de la versió catalana (no transmet *assai* i afegeix *sua* després d’*acqua*), però molt probablement la lliçó *e più* va fer fortuna en altres testimonis. — *assay*: vegeu nota a *Inf.* III.24.

**104** *scura honda*: el traductor, per la rima, inverteix l’ordre i modifica el nombre del sintagma respecte a l’it. *onde bige*, ‘ones grises’.

**105** *entram jus*: *entram la jus* E, amb *la* afegit a la interlínia; l’addició provoca hipermetria en el vers. — *diversa*: en el sentit d’‘estranya, aspra’; cf. *Inf.* VI.13.

**106** *palut*: ‘pantà’ (*PD*, s. v. “palut”, ‘marais’); el *DCVB* registra el mot, però només el documenta amb el present vers. Febrer el fa servir a les seves poesies: «les palús d’Uzerna» al poema I, v. 39, expressió que pren d’Arnaut Daniel (Riquer 1951: 62 i 65). Cf. *palusa* a *Par.* IX.46 i *paludes* a *Inf.* III.98. — *haonda*: ‘omple’ (*DCVB*, s. v. “aondar” i “abundant.II.1”, ‘proveir abundantament’). — *Una palut [...]* *haonda* s’explica per la lliçó *Una palude fa* (‘forma una llacuna’) de diversos manuscrits (cf. var. it.), enfront de la versió canònica *In la palude va* (‘desemboca en la llacuna’).

**107** *rival*: *riual* E, *rjuel* E<sup>2</sup>. La lliçó original té ple sentit, ‘rierol’ (*PD*, s. v. “rival”, ‘ruisseau, courant d’eau’; el *DECLC*, s. v. “riu”, registra l’ús dialectal de “rival” a l’Alta Cerdanya, en el sentit de ‘xargall, torrent’). — *lajus es*: *laius* E. Restitueixo la posició correcta del verb *es*, que en el manuscrit apareix afegit en correcció a la interlínia entre *quant* i *baxat* (E<sup>2</sup>), i escrit per error a l’inici del vers següent (E).

**108** *la malvada plaja fonda*: el traductor, per la rima amb *honda* (v. 104) i *haonda* (v. 106), modifica el nombre del sintagma i canvia el segon adjectiu respecte a l’it. *le maligne piagge grige* ‘les malignes platges grises’.

**109** *entes*: ‘atent’ (del verb “entendre” en la seva accepció de ‘parar atenció’).

**110** *en cells pantans*: es refereix a la llacuna Estígia; el traductor, per la rima, modifica el nombre del sintagma *in quel pantano*; cf. nota a *Inf.* III.98.

**114** *trosejaven se*: tradueix l’it. *troncandosi [...]* *a brano a brano*, ‘tallant-se a trossos’. — *com a cans*: afegit per Febrer per la rima.

**119** *som*: ‘cim, superfície’ (vegeu *PD*, s. v. , ‘sommel; bout’).

**119, 121, 123** Rima imperfecta -o / -u (*som, fom, fum*). En alguns manuscrits dantescos també hi ha rima imperfecta (*sommo, fummo, fummo*; cf. var. it. v. 119), que Petrocchi (1966: I, 469) no considera siciliana. Cf. *Inf.* X.41, 43, 45, i 65, 67, 69.

**121** *Ffits*: *FFits* E, *FFjns* E<sup>2</sup>. La restitució de la lliçó original del manuscrit retorna el sentit al passatge, d’acord amb l’it. *Fitti*, ‘clavats, fixats’. Possiblement la correcció

errònia ha estat atreta per la realitzada al v. 119 (vegeu aparat). — *de constrictura fom*: ‘visquérem entristits’, no correspon a la versió canònica del text dantesco, *dicon*: “*Tristi fummo*, però la separació errònia dels mots, documentada en diversos manuscrits (cf. var. it.), ha produït la lectura *di contristi fummo*, que justifica la traducció (Villena devia trobar una lliçó similar, que interpretà així: “Fincados en el limo del triste fumo”). El substantiu *constrictura* no apareix al *DCVB*, però s’hi registren “tristura” (també existent en occità), “contristar”, “contristació” i “contristícia” (aquest últim mot, documentat amb el present vers de Febrer, per un error de lectura que l’ed. Vidal i Valenciano comparteix amb l’ed. Gallina).

**121-126** En la versió canònica del text de Dante, aquests versos encara són en boca de Virgili, el qual, al seu torn, reporta les paraules dels condemnats (vv. 121-124). Tanmateix, la lliçó que Febrer va trobar al seu manuscrit italià al v. 121 (cf. nota anterior) el va induir a interpretar que l’explicació de Virgili s’acabava al v. 120, i que els vv. 121-126 eren narrats pel personatge de Dante, el qual reproduïa les paraules dels penats. Això explica els verbs en passat dels vv. 125 i 126 (“deyen” i “podien”), en consonància amb la resta de la narració de les penes infernals que el poeta va presenciar.

**124** *bullura*: ‘bullor’, en referència al pantà borbotant; cf. it. *belletta*, ‘llot’. No he pogut documentar el mot, que no torna a aparèixer en tota la traducció; el *DCVB* només registra “bullidura” i “bullor”.

**125** *Gorgollejant*: ‘borbotant’; el verb, documentat al *DCVB* (s. v. “gorgollejar”) només amb aquest passatge de Febrer, deu procedir de l’italià “gorgogliare”. — *en la brossa*: ‘dins la brutícia (del pantà)’; divergeix de l’it. *ne la strozza*, ‘en la gola’ (canvi per la rima).

**127** *tornajant*: ‘voltant’; cf. *Inf.* IV.107 i VI.112. Si bé la majoria de manuscrits italians llegeixen *girammo* (‘vam girar’), alguns atesten el gerundi *girando* (cf. var. it.).

**128** *torn*: ‘volta, tomb’ (*DCVB*, s. v. “torn.II.1”), it. *arco*, ‘gir, volta’. — *entre la*: *entre en la E*. L’eliminació d’*en* restitueix el sentit, d’acord amb l’it. *tra la ripa*. — *mig*: el text dantesco diu *mezzo*, en el sentit de ‘fangueig’ (és a dir, Dante i Virgili avancen entre la riba seca i el sòl fangós de la llacuna Estígia), però l’homonímia amb *mezzo* (‘mig’) va induir diversos comentadors a interpretar el passatge com Febrer: “inter ripam extremam quae sicca est, et medium, quod est ipsa palus” (Benvenuto da Imola).

**129** *del fanch s’embossa*: entenc ‘s’ennuega per la ingestió de fang’; it. *del fango ingozza* ‘engoleix fang’. — *s’embossa*: ‘s’obstrueix (un conducte)’; vegeu *DCVB*, s. v. “embussar”.

**130** *vinguem*: *Vingen E*. L’esmena, introduïda a l’ed. Gallina, restableix el sentit, d’acord amb l’it. *Venimmo*. — *al baxant*: divergeix de l’it. *al da sezzo*, ‘finalment’ (canvi per la rima).

## CAPITOL VIII

on tracta del quint cercle d'imfern e un poch del ·VI<sup>e</sup>·, on se ponex lo peccat de ira.

Jo dich, seguint, que asats primerament  
que a l'alta torra poguem acostar,  
3 guardant, tinguem vers la sima sment  
per dos senyals de foch que y fayen far,  
e altra apres de luny qui responia,  
6 tant qu'ab affany ho poguem divisar.

Per qu'eu girant vars cell qui tot sabia, [19v]  
diguei: «Mestre, que diu? Ne que respon  
9 cell altre foch? E qui es qui·l fahia?».

Ez ell respos: «Ja sus l'onda pregon  
pots scullir aquell qui tost s'espera,  
12 si lo gran fum del pantha no·l t'escon».

Corda no trasch may vira tan leugera  
qui coragues per l'ayre ten spert,  
15 com viu vanir una nau, qui pocha era,  
per l'aygua 'nsus vers nos al descubert,  
sots lo govern de un sols galiot  
18 cridant: «Arma, vens sus, ara, de cert!».

1 asats] asats *E*, sats *E*<sup>2</sup>

2 poguem] poguessem *E*

3 tinguem] tinguen *E*, tinguem *E*<sup>2</sup>

7 cell] cells *E*, cell *E*<sup>2</sup>



## CANTO VIII

Canto ottavo, ove tratta del quinto cerchio de l'inferno e alquanto del sesto, e de la pena del peccato de l'ira, massimamente in persona d'uno cavaliere fiorentino chiamato messer Filippo Argenti, e del dimonio Flegias e de la palude di Stige e del pervenire a la città d'inferno detta Dite.

Io dico, seguitando, ch'assai prima  
che noi fossimo al piè de l'alta torre,  
3 li occhi nostri n'andar suso a la cima  
per due fiammette che i vedemmo porre,  
e un'altra da lungi render cenno,  
6 tanto ch'a pena il potea l'occhio tòrre.  
E io mi volsi al mar di tutto 'l senno;  
dissi: «Questo che dice? e che risponde  
9 quell' altro foco? e chi son quei che 'l fenno?».  
Ed elli a me: «Su per le sucide onde  
già scorgere puoi quello che s'aspetta,  
12 se 'l fummo del pantan nol ti nasconde».  
Corda non pinse mai da sé saetta  
che si corresse via per l'aere snella,  
15 com' io vidi una nave piccioletta  
venir per l'acqua verso noi in quella,  
sotto 'l governo d'un sol galeoto,  
18 che gridava: «Or se' giunta, anima fella!».

7 Perqu'eu] Ondio *Pr*      11 pots scullir] puoi scorgier *Ash Cha Fi Laur* (iscorgiar) *Mad* (poi scorgier) *Parm Po* (-ier) *Rb Vat, Moore*      15 com viu] come vidi *Moore (C)*      18 cridant] gridando *Co Parm*

«Fflegias, Flegias, no·t qual moura avolot»,  
 respos lo meu senyor, «aquesta volta,  
 21 car del passar no auras sino·l lot».  
 Axi com cell qui un gran engan scolta  
 qui·l sia fet, e puys se·n torna leu,  
 24 feu Flegias tot ple de ira molta.  
 E·l mestre havist entra prest al bateu  
 e puys me feu antrar apres de luy;  
 27 e sol per mi, quant fuy dins, fo plus greu.  
 E axi tost co·l mestre e yo dins fuy,  
 çeguant se·n va aquella antiga prora  
 30 de l'aygua plus que no sol ab altruy.  
 E axi corent aquella morta gora,  
 denant de mi se feu un, plen de fanch,  
 33 e dix a mi: «Qui es tu, qui vens ora?».  
 E jo a luy: «Si vench, jes no ych romanch; [20r]  
 mas qui est tu qui estas axi ronyos?».  
 36 Respos: «No veus que son un que aci planch?».  
 E jo a luy: «Ab plants e ab pudors,  
 mal sperit maleyt de Deu, romans!  
 39 Que be·t conech, e foses pus merdors».

25 mestre] mesestre *E*

29 prora] porra *E*

31 gora] gorra *E*

39 pus] puxes *E*

---

38 Deu] deus: s *esborrada*

«Flegiàs, Flegiàs, tu gridi a vòto»,  
 disse lo mio signore, «a questa volta:  
 21 più non ci avrai che sol passando il loto».

Qual è colui che grande inganno ascolta  
 che li sia fatto, e poi se ne rammarca,  
 24 fecesi Flegiàs ne l'ira accolta.

Lo duca mio discese ne la barca,  
 e poi mi fece intrare appresso lui;  
 27 e sol quand' io fui dentro parve carca.

Tosto che 'l duca e io nel legno fui,  
 segando se ne va l'antica prora  
 30 de l'acqua più che non suol con altrui.

Mentre noi corravam la morta gora,  
 dinanzi mi si fece un pien di fango,  
 33 e disse: «Chi se' tu che vieni anzi ora?».

E io a lui: «S'i' vegno, non rimango;  
 ma tu chi se', che sì se' fatto brutto?».

36 Rispuose: «Vedi che son un che piango».

E io a lui: «Con piangere e con lutto,  
 spirito maladetto, ti rimani;  
 39 ch'i' ti conosco, ancor sie lordo tutto».

20 respòs] rispose *Moore* (I)

21 no auras] [ci] *Co*

24 ira molta] ira molta *Co*

27 quant fuy] quando fui *Ash Cha Laur Mad Si Urb Vat, Moore* (MQZ)

35 estas axi] sei fatto sì

*Moore* (F)

39 Que be:t coneck] ben ti conosco *Moore* (O)

Lavors estes al leny amdos les mans;  
 per que·ll mestre avissat lo empes,  
 42 dient: «Va lla, a prop dells altres cans!».  
 Puys sobre·l coll los seus brassos me mes,  
 bessant me el volt, e dix: «Arma esdenyosa,  
 45 beneyt'es ley qu'en tu cintura pres!  
 Perque 'n lo mon fo persona ergullosa,  
 no fora bo tornar lo en memoria;  
 48 tal es l'ombra d'ell açi furiossa.  
 Ay, quants reys son, qui estan lasus en gloria,  
 qu'aci estaran con porchs sutzes en brach,  
 51 lexan de lor molt orible ystoria!».  
 E yo: «Mestre, si·s pot fer, molt me pach  
 de veure lo stufar en la broa  
 54 abans que nos isquessem d'aquest lach».  
 Ez ell a mi: «Abans que cesta proa  
 perdes vesser, tu seras ben sadoll:  
 57 d'aytal desig cove que Deu te n'oa».  
 Apres un poch jo viu un tall trentoll  
 ffer d'aquell porch a la fangossa gent,  
 60 que a Deu loant enquere m'engenoll.

40 Lavors] Lauores *E*  
 meu *E*, mou *E*<sup>2</sup>

44 esdenyosa] edesdenyosa *E*  
 55 cesta] testa *E*

46 Perque 'n] Perquem *E* — mon]  
 60 enquere m'engenoll] enqueren en genoll *E*

---

51 de lor] delor *corregint* dolor

Allor distese al legno ambo le mani;  
 per che 'l maestro accorto lo sospinse,  
 42 dicendo: «Via costà con li altri cani!».

Lo collo poi con le braccia mi cinse;  
 basciommi 'l volto e disse: «Alma sdegnosa,  
 45 benedetta colei che 'n te s'incinse!

Quei fu al mondo persona orgogliosa;  
 bontà non è che sua memoria fregi:  
 48 così s'è l'ombra sua qui furiosa.

Quanti si tignon or là sù gran regi  
 che qui staranno come porci in brago,  
 51 di sé lasciando orribili dispregi!».

E io: «Maestro, molto sarei vago  
 di vederlo attuffare in questa broda  
 54 prima che noi uscissimo del lago».

Ed elli a me: «Avante che la proda  
 ti si lasci veder, tu sarai sazio:  
 57 di tal disio convien che tu goda».

Dopo ciò poco vid' io quello strazio  
 far di costui a le fangose genti,  
 60 che Dio ancor ne lodo e ne ringrazio.

42 va] va *Co, Moore (GZ)*

44 bessant me] Basciandomi *Moore (Q)*

45 cintura pres] si

cinse *Ash Co Eg Ham La Pr Rb Triv, Moore (ACDILOPZCD)*, >si< cinse *Pa Moore (C\*EFIK)*

59 fangosa gent] fangosa giente (*poi -i*) *Mad*

48 tal es] così e *Co,*

[20v]

Cridaven tots: «A Philipo Argent!»,  
 lo florenti, esperit furios,  
 63 qui si matex trocejave mordent.  
 Aquí·ll lexi, que pus no·n parlam nos,  
 car en l'oyr me percodi un dol  
 66 qui·m feu star actes e cossiros.  
 Lo bon mestre dix: «Horamay, filol,  
 se acostà a nos le ciutat q'ha nom Dite,  
 69 ab ciutadans greus e molt gran stol».  
 E jo: «Mestre, ja la sua mesquita  
 la intra veig, cert, en la vall, un poch  
 72 vermellajar, com fos de foch exite».  
 Lavors ell dix a mi: «L'aternal foch  
 qui dins la bat, la demostra axi rossa  
 75 com tu ja veus en cest infernal loch».  
 Nos pur vinguem dintra a l'alta fossa,  
 prop de aquella terra desconsolada;  
 78 paria·l mur, a mi, que ferro fossa.  
 No sens primer fer una gran girada,  
 vinguem en part on lo nautxer, molt fort  
 81 «Exits», crida, «car açi es l'entrada».

64 no·n] nom *E*      65 percodi] anercodi *E*, percodi *E*<sup>2</sup> — un dol] vndol *E*, endol *E*<sup>2</sup>      70 ja  
 la] ia la *E*<sup>2</sup> — mesquita] mesquita *E*, mesquite *E*<sup>2</sup>      73 Lavors] Lauores *E*      78 paria·l]  
 paria al *E*

Tutti gridavano: «A Filippo Argenti!»;  
 e 'l fiorentino spirito bizzarro  
 63 in sé medesimo si volvea co' denti.  
 Quivi il lasciammo, che più non ne narro;  
 ma ne l'orecchie mi percosse un duolo,  
 66 per ch'io avante l'occhio intento sbarro.  
 Lo buon maestro disse: «Omai, figliuolo,  
 s'appressa la città c'ha nome Dite,  
 69 coi gravi cittadin, col grande stuolo».  
 E io: «Maestro, già le sue meschite  
 là entro certe ne la valle cerno,  
 72 vermiglie come se di foco uscite  
 fossero». Ed ei mi disse: «Il foco eterno  
 ch'entro l'affoca le dimostra rosse,  
 75 come tu vedi in questo basso inferno».  
 Noi pur giugnemmo dentro a l'alte fosse  
 che vallan quella terra sconsolata:  
 78 le mura mi parean che ferro fosse.  
 Non senza prima far grande aggirata,  
 venimmo in parte dove il nocchier forte  
 81 «Usciteci», gridò: «qui è l'intrata».

**62** lo florenti] /il fiorentino *Eg Parm, Moore (MP)*      **63** qui si matex] /che se medesimo *Pr*, che in  
 se medesimo *Moore (FM)* — trocejave mordent] si >mordea< co' denti *Ash*, si mordeva co' denti *Moore*  
 (L)      **65** car] che *Co Ham*      **69** ab ciutadans greus] con gravi cittadin(i) *Eg Ham Laur,*  
*Moore (M)* — e molt gran] e grande *Laur, Moore (F)*      **71** cert] certo *Ash Cha Co Ham Pa Po*  
*Vat, Moore*      **76** vinguem] venimmo *Moore (E)*, uenimo *Co*

E yo viu plus de mill ensus del port,  
 dell cel ploguts, qui gitants foch ardent  
 84 deyen: «Qui es aquest qui sensa mort  
 va per lo regna de la morta gent?».

E·ll mestre meu feu los enseny  
 87 de voler los parlar secretament.

Lavors prengue en ells un gran desdeny, [21r]  
 dient: «Vin tu sols, e torn aquex qui bada  
 90 e ten ardit a l'intrar se depeny.

Sols se·n ratorn per cesta folla strada:  
 prou, si res sab; que tu restaras, qui  
 93 li as mostrat axi negra encontrada».

Pensa, lactor, si jo·m desconforti  
 al so de aquel maleyt parlament,  
 96 que no·m pense may retornar açi.

«O car duch meu, qui set veus e pus, gent  
 m'as confortat, assegurat e tret  
 99 d'altre perill qui m'es estat present,  
 no·m leys, si·t plau», digui, «axi defet;  
 e si·l passar pus oltra·ns es negat,  
 102 tornem nos en abduy ensemps, de fet».

82 yo viu] yo viu  $E^2$

88 Lavors prengue] Los prengueren  $E$

89 tu sols] tu sols  $E^2$

90 e ten] enten  $E$  — depeny] despeny  $E$

91 se·n] sens  $E$

92 qui] aqui  $E$ , qui  $E^2$

98 confortat, assegurat] confortat assegurat  $E^2$



Io vidi più di mille in su le porte  
 da ciel piovuti, che stizzosamente  
 84 dicean: «Chi è costui che senza morte  
     va per lo regno de la morta gente?».

E 'l savio mio maestro fece segno  
 87 di voler lor parlar segretamente.  
     Allor chiusero un poco il gran disdegno  
 e disser: «Vien tu solo, e quei sen vada  
 90 che sì ardito intrò per questo regno.  
     Sol si ritorni per la folle strada:  
 pruovi, se sa; ché tu qui rimarrai,  
 93 che li ha' iscorta sì buia contrada».

    Pensa, lettor, se io mi sconfortai  
 nel suon de le parole maladette,  
 96 ché non credetti ritornarci mai.  
     «O caro duca mio, che più di sette  
 volte m'hai sicurtà renduta e tratto  
 99 d'alto periglio che 'ncontra mi stette,  
     non mi lasciar», diss' io, «così disfatto;  
 e se 'l passar più oltre ci è negato,  
 102 ritroviam l'orme nostre insieme ratto».

**83** dell cel] dal ciel(o) *Fi Mad Pa* (-l *add. post.*) *Parm Rb Triv, Moore* (ACGIMOPQ), del ciel *Eg*

**89** dient] dicendo *Co Ham Pr*                      **92** si res sap] sel sa *Moore* (AK)                      **95** al so] al suon *Co*  
*Laur Urb, Moore* (F)                      **99** d'altre] d'altro *Ash Eg Ham Lau Laur Lo Mad Parm Pr Rb Ricc Tz*

*Urb Po* ( dal, *rev. add. -tro*), *Moore* (BCGHLMPQZ)                      **102** tornem nos en] ritorniam(o) *Mad Pa*  
*Rb, Moore* (P)

E·l meu senyor, qui m'avia menat  
 lla, me respos: «No·t curs, que·ll nostra pas  
 105 no·ns tolra algu: de tal nos es donat.  
 Mas resta açí, e·ll teu sperit las  
 conforte e pex d'una sperança bona,  
 108 que no·t lexare en est segla bas».  
 Axi se·n va, e aqui m'abondona  
 lo pare dolçz, e rest jo en ventura,  
 111 que si e no en lo cap me tençona.  
 No pogui res hoir lur parladura;  
 mas no stech pas gayre entre ells,  
 114 que cascu dins la proa se tafura.  
 Tanquen la porta·ls enamichs qua d'els [21v]  
 al pits al meu senyor, qui romas fora;  
 117 torna vers mi ab passos plans e bells.  
 Los ulls baxant, ab despler qui ll'acora,  
 sens joy algu, dix ab un gran sospir:  
 120 «Qui m'ha negat la trista cassa, hora!».  
 E dix a mi: «Tu, si ben jo m'air,  
 no ajes por, que yo vençre la prova,  
 123 qui·s vulla dins per defendre·s martir.

**110** dolçz] dolcz *E* — ventura] *perventura E*, *uentura E<sup>2</sup>*  
 martirs *E*, martir *E<sup>2</sup>*

**115** ·ls] els *E*      **123** martir]

**105** no·ns] nons: ns *és correcció (E')*  
*esborrada entre* *eaqui i ma*  
*corregint yoy (E')*

**109** e aqui m'abondona] *eaqui ma bondona: grafia*  
**115** Tanquen] Tanquen *corregint* Tanquem

**119** joy] ioy

E quel signor che li m'avea menato,  
mi disse: «Non temer; ché 'l nostro passo  
105 non ci può tòrre alcun: da tal n'è dato.

Ma qui m'attendi, e lo spirito lasso  
conforta e ciba di speranza buona,  
108 ch'i' non ti lascerò nel mondo basso».

Così sen va, e quivi m'abbandona  
lo dolce padre, e io rimagno in forse,  
111 che sì e no nel capo mi tenciona.

Udir non potti quello ch'a lor porse;  
ma ei non stette là con essi guari,  
114 che ciascun dentro a pruova si ricorse.

Chiuser le porte que' nostri avversari  
nel petto al mio signor, che fuor rimase  
117 e rivolsesi a me con passi rari.

Li occhi a la terra e le ciglia avea rase  
d'ogne baldanza, e dicea ne' sospiri:  
120 «Chi m'ha negate le dolenti case!».

E a me disse: «Tu, perch' io m'adiri,  
non sbigottir, ch'io vincerò la prova,  
123 qual ch'a la difension dentro s'aggiri.

**108** que no·t] che non ti *Moore* (CG)

**113** mas no stech] ma non stet(t)e *Mad, Moore* (I)

**114** dins la proa] a prora *Laur*

**117** torna vers mi] et e torno uer me *Co*, e ritornò ver me *Moore*

(F)

**119** ab un gran sospir] con sospiri *Moore* (K)

La oltracuydansa lur no·ls es ges nova;  
ja l'en feren en la secreta porta,  
126 qui sens fermar encare vuy se trova.  
Sobr'ella vist tu ja la scritta morta».  
E ja dessa d'ella devalla l'erta,  
129 pessant per tots los sercles sens scorta,  
tall que per ell nos fo la terra uberta.

Questa lor tracotanza non è nova;  
ché già l'usaro a men segreta porta,  
126 la qual senza serrame ancor si trova.  
Sovr' essa vedestù la scritta morta:  
e già di qua da lei discende l'erta,  
129 passando per li cerchi senza scorta,  
tal che per lui ne fia la terra aperta».

## NOTES *INFERN*. VIII

**1** *asats*: *asats* E, *sats* E<sup>2</sup>. La correcció d'E<sup>2</sup> solament marca l'elisió que cal realitzar perquè el còmput sil·làbic sigui regular.

**2** *poguem*: *poguessem* E. L'esmena resol la hipermetria del vers, d'acord amb les formes *tinguem* i *poguem* (vv. 3 i 6).

**3** *tinguem*: *tinguen* E, *tinguem* E<sup>2</sup>. La correcció d'E<sup>2</sup> restitueix la lliçó correcta, d'acord amb el sentit del passatge, que es refereix als personatges de Virgili i Dante.

**4** *fayen*: variant antinga de "feien" que cal llegir com a bisíl·lab (vegeu *DCVB*, s. v. "2.far"); vegeu nota a *Inf.* III.99.

**7** *vars*: llegiu "vas", 'vers' (vegeu *DCVB*, s. v. "2.vas").

**10** *pregon*: 'profundament' (vegeu *DCVB*, s. v. "pregon, -ona").

**11** *aquell qui tost s'espera*: els comentaris aclareixen a què fa referència *quello che s'aspetta*: «scilicet unum nautam cum navi» (Benvenuto da Imola).

**14** *spert*: 'ràpidament' (*PD*, s. v. "espert", 'rapidement').

**17** *sols*: 'sol', conservant la terminació en -s del nominatiu llatí (vegeu *DCVB*, s. v. "2.sols").

**18** *crifant*: *che gridava* Petrocchi, però cf. var. it. *gridando*.

**19** Cal llegir l'antropònim com a bisíl·lab per la mètrica. — *qual*: llegiu "cal". — *avolot*: variant antiga d'"avalot" (*DCVB*, s. v. "avolot").

**20** *respòs*: *disse* Petrocchi, però cf. var. it. *rispose*.

**21** *car del passar no auras sino-l lot*: la tradició italiana llegeix majoritàriament *più non ci avrai che sol passando il loto*, 'només ens tindràs mentre duri el trajecte pel pantà', però un manuscrit omet el pronom *ci* (Co), de manera que es pot interpretar 'no tindràs res més que el llot, mentre passem', semblantment a la solució de Febrer. El significat general és el mateix: Virgili i el seu deixeble no restaran en poder de Flegiàs.

**23** *se-n torna leu*: 'es dirigeix al seu lloc de partida ràpidament', divergeix de l'it. *se ne rammarca*, 'se'n lamenta' (canvi per la rima).

**24** Cal llegir *Flegias* com a trisíl·lab, a diferència del v. 19, per tal que la mesura del vers sigui regular. — *ira molta*: *ira accolta* Petrocchi (en el sentit de 'rebuda', en al·lusió a les paraules de Virgili, o de 'continguda', perquè no pot enfrontar-s'hi), però cf. var. it. *ira molta* (Co; cf. Piccat 1994: 161).

**25** *mestre*: *mesestre* E. L'esmena restitueix el sentit i la regularitat mètrica. — *havist*: "avist", 'perspicax' (*DCVB*, s. v. "avist"). — *bateu*: vegeu nota a *Inf.* III.116.

**29** *prora: porra* E. L'esmena restitueix la rima i el sentit. Cf. it. *prora*, 'proa'.

**31** *gora: gorra* E. It. *gora*, 'fossat o canal que porta l'aigua d'un riu a un molí'; *morta gora* vol dir específicament "llacuna".

**33** *ora: 'ara'*. El significat de l'italià és diferent, *anzi ora*, 'abans d'hora'. Potser el manuscrit italià de Febrer no portava *anzi*.

**39** *Que be-t conech: ch'i' ti conosco* Petrocchi, però cf. var. it. *ben ti cognosco*. — *pus: puxes* E. L'esmena restitueix la regularitat mètrica i el sentit. Cap de les accepcions de *puix(es)* (cf. *DCVB*, s. v. "puix") no s'ajusta al significat del vers, a diferència de *pus*, que es devia corrompre en *puis* o *pux* i posteriorment en *puxes*. — *e foses pus merdors: 'i (et reconeixeria) encara que estiguessis més brut'*, tradueix l'it. *ancor sie lordo tutto*, 'encara que estiguis tot brut'.

**40** *Lavors: Lauores* E. L'esmena restitueix la regularitat mètrica.

**42** *Va: 'vés'*.

**44** *bessant me: basciommi* ('em va besar') Petrocchi, però cf. var. it. *basciandomi*. — *esdenyosa: edesdenyosa* E. L'esmena restitueix el sentit i la regularitat mètrica.

**46** *mon: meu* E, *mou* E<sup>2</sup>. Totes dues lliçons són errors de còpia per similitud gràfica entre *e* i *o* i entre *u* i *n*. Cal esmenar en *mon*, d'acord amb el sentit i amb la lliçó italiana unànime *mondo* (vegeu l'estudi introductori, §61, [15]).

**47** *no fora bo tornar lo en memoria: 'no seria bo recordar-lo'*, divergeix de l'it. *bontà non è che sua memoria fregi*, 'no hi ha cap bé que ornamenti el seu record', és a dir, 'no ha deixat cap record positiu d'ell' (Sapegno 2002: 93). La forma *fregi* ('ornamenti') pot ser primera o tercera persona del singular; potser el traductor ha interpretat: 'no és res de bo que (jo) guarneixi la seva memòria', és a dir, 'no és bo que el recordi'.

**50** *brach: 'fang'*, en italià i en occità (*PD*, s. v. "brac").

**53** *stufar: 'ofegar'* (*PD*, s. v. "estofar", "étouffer"). Cf. it. *attuffare* 'submergir, enfonsar'. — *broa: 'brou'*, en el sentit d'aigua fangosa i bruta; pres de l'it. *broda*, amb la *-d-* intervocàlica sincopada per mantenir la rima.

**55-56** *proa*: Febrer tradueix així l'italià *proda*, 'ribera' (cf. *Inf.* IV. 7). El text italià, *Avante che la proda / ti si lasci veder* ('abans que puguis veure la riba'), divergeix de la versió catalana, *Abans que cesta proa / perdes vesser*, que interpreto així: 'abans que perdís de vista aquesta riba' (referint-se en general a la llacuna Estígia). El sentit de l'italià i del català és similar: abans de finalitzar el trajecte en barca, el personatge de Dante veurà satisfet el seu desig.

**58** *trentoll: 'trontoll'*; els altres condemnats el sacsegen mentre el turmenten (cf. it. *strazio*, 'turment').

**60** *enquere m'engenoll: enqueren en genoll* E. L'esmena restitueix el sentit, 'encara m'agenollo'; la forma "engenollar-se" no és gaire habitual en català (vegeu *DECLC*, s. v. "genoll", i *DCVB*, s. v. "engenollar"); en canvi, és freqüent en occità (*PD*, s. v. "engenolhar"). L'error de còpia es pot haver produït fàcilment per la interpretació equivocada d'una abreviatura de nasal.

**62** *lo florenti: e 'l fiorentino* Petrocchi, però alguns manuscrits ometen la conjunció inicial (cf. var. it.).

**63** *qui si matex: in sé medesmo* Petrocchi, però cf. var. it. *che se medesmo*. — *trocejave mordent: si volvea co' denti* Petrocchi; si bé la solució catalana es pot explicar per la lliçó majoritària, alguns manuscrits porten concretament el verb *morde(v)a* (cf. var. it.).

**65** *car: ma* Petrocchi, però cf. var. it. *che* (conjunció causal). — *un dol: vndol* E, *endol* E<sup>2</sup>. Restitueixo la lliçó d'E, d'acord amb el sentit i amb els manuscrits italians, que llegeixen unànimament *un duolo*, 'un crit de dolor'.

**70** *mesquita: mesquita* E, *mesquite* E<sup>2</sup>. Entenc que la correcció d'E<sup>2</sup> és merament gràfica (per coherència amb les rimes dels v. 68, *Dite*, i 72, *exite*), ja que es tracta d'una vocal neutra. El traductor, per mantenir la rima amb *Dite*, ha modificat el nombre del sintagma *le sue meschite* i, en concordança, dels verbs *fossero* (v. 73), que tradueix per *fos* (v. 72), i *uscite*, que tradueix per *exite* ('eixida'), amb oclusiva sorda, com en italià (*uscita*).

**71** *cert: certe* ('clares, nítides') Petrocchi, però cf. var. it. *certo* ('certament').

**73** *Lavors: Lauores* E. L'esmena restitueix la regularitat mètrica.

**74** *la bat: 'la colpeix'*; cf. it. *l'affoca*, 'les arroenta'. Notem que en la versió catalana es manté el nombre singular (vegeu nota al v. 70).

**76** *l'alta fossa: Febrer torna a modificar el nombre per la rima* (it. *l'alte fosse*).

**78** *paria:l: paria al* E. L'esmena restitueix el sentit 'em semblava que el mur fos ferro', d'acord amb l'italià *le mura*. Un cop més, el nombre és singular per la rima.

**82** *port: 'porta'* (*PD*, s. v., 'port; passage, entrée'). Cf. it. *le porte*, en singular en la traducció catalana per la rima.

**86** Manquen dues síl·labes al vers. La tradició italiana llegeix majoritàriament *e 'l savio mio maestro*, però alguns manuscrits presenten un ordre divers (*el mio maestro sauió* Pr, Moore (C)), porten un adjectiu diferent (*el mio dolce maestro* Co), o el substitueixen per un adverbí (*e 'l mio maestro allora fece* Moore (F)), de manera que no és possible realitzar una esmena fiable: es pot conjecturar "E·ll savi mestre meu", "E·ll meu mestre savi", "E·ll mestre meu feu los llavors enseny", etc.

**88** *Lavors prengue: Los prengueren* E. L'esmena restitueix la concordança del verb amb el seu subjecte, *un gran desdeny*, sense alterar la regularitat mètrica: *los* ("lors", 'aleshores'; vegeu nota a *Inf.* VI.97) alterna amb *lavors* al llarg del text, en funció de les necessitats mètriques (cf. *los/lors* a *Inf.* V.25; VI.97; IX.20, 25; X.52, 109, etc., i *lavors*



a *Inf.* I.136, II.75, V.77, VI.91, etc.). El significat de la versió catalana, ‘aleshores s’irritaren encara més’, divergeix de l’it. *Allor chiusero un poco il gran disdegno* (‘aleshores reprimiren una mica la ràbia’); no he trobat variants ni comentaris antics que justifiquin la solució de Febrer.

**89** *dient*: cal pronunciar el mot com a monosíl·lab perquè el còmput sil·làbic sigui regular. Alguns manuscrits llegeixen *dicendo* en lloc de *e disser* (cf. var. it.). — *e torn aquex qui bada*: Febrer respecta el sentit de l’italià *e quei sen vada*, ‘i aquell se’n vagi’, i, constret per la mètrica, afegeix *qui bada* (‘que mira’, cf. *DCVB* i *NGGL*, s. v. “badar”), de significat molt divers, però pràcticament homòfon respecte al mot italià en posició de rima (cf. *Inf.* II.129).

**90** *depeny*: *despeny* E. Esmeno pel sentit, entenent que *despeny* és un error de còpia atret per *desdeny* (v. 88); cf. *Inf.* IV.20. Interpreto que aquí *se depeny* significa ‘es mostra, es fingeix’ (*DCVB*, s. v. “depènyer”).

**91** *Sols*: ‘sol’, cf. nota al v. 17. — *se·n*: *sens* E. Ni el sentit ni les variants dels manuscrits italians no avalen la lectura “sols, sens ratorn”; cf. it. *sol si ritorni*.

**92** *prou*: ‘provi’. — *qui*: *aqui* E, *qui* E<sup>2</sup>. La correcció d’E<sup>2</sup> esmena un error de còpia, el demostratiu *aqui*, probablement per atracció de *restaras*, en lloc del pronom relatiu *qui*, referit a Virgili.

**97** *gent*: ‘gentilment’ (*DCVB*, s. v. “gint o gent”).

**99** *d’altre*: *d’alto* Petrocchi, però molts manuscrits italians llegeixen *d’altro* (cf. var. it.).

**109** *m’abondona*: vegeu nota a *Inf.* II.34.

**110** *en ventura*: *en perventura* E, *en uentura* E<sup>2</sup>. Entenc: ‘i jo resto a la ventura’, és a dir, ‘sense poder saber què passarà’ (vegeu *DCVB*, s. v. “ventura”), que s’ajusta a l’it. *e io rimagno in forse*, ‘i jo resto en dubte’. La lliçó d’E, amb dues preposicions seguides (*en per*), ha de ser un error.

**114** *dins la proa*: *a pruova* (‘ràpidament’) Petrocchi, però es documenta la lliçó *a prora* (cf. var. it.). — *se tafura*: ‘s’entafora, s’amaga’ (cf. *DCVB*, s. v. “entaforar”). L’it. *si ricorse* significa ‘tornà corrent’.

**115** *qua d’els*: entenc “ça d’ells”, en el sentit de ‘tancaren la porta cap a ells, del seu cantó’. Gallina, en canvi, interpreta “cadells”.

**120** *cassa*: llegiu “casa”. — *hora*: enteneu ‘ara’.

**123** *martir*: *martirs* E, *martir* E<sup>2</sup>. La correcció d’E<sup>2</sup> restitueix la rima (amb *sospir*, v. 119, i *air*, v. 121) i el sentit del vers: ‘hi hagi qui hi hagi dins que vulgui ser màrtir per defensar-se’.

**125** *l’en feren en la secreta porta*: divergeix del text editat per Petrocchi, que significa: ‘ja la mostraren (la seva arrogància) en una porta menys secreta (la de l’entrada de l’infern, que Crist va rompre per poder accedir a l’inframón)’. La versió catalana deu

tenir l'origen en la lliçó *a me in segreta porta* (generada per la interpretació de *men*, 'menys', com a *me'n*, 'a mi en'), força estesa en la tradició italiana (cf. var. it. i Petrocchi 1966: II, 142; Moore 1889: 294 documenta *a me in segreta porta* en un centenar de manuscrits, i *a men segreta porta* en setanta-cinc). D'acord amb aquesta lliçó, és possible que *l'en feren* sigui un error per "la·m feren" (entès 'me la mostraren').

**128** *erta*: 'rost'. Cf. *Inf.* I.31.

**130** El text de Dante fa referència a l'enviat celestial (*tall*) que els obrirà la porta de la ciutat de Dite al cant següent. — *fo*: la majoria de manuscrits italians llegeixen *fia* ('serà'), i Moore (K) porta *sie* ('sigui'), però no es pot descartar que algun manuscrit llegís *fu* per error. Sembla que Febrer interpreta que els vv. 128-130 són en boca del personatge de Dante, que narra en passat (*devallà, fo*); cf. *Inf.* VII.121-126.



## CAPITOL VIII

on tracta de la entrada de la ciutat de Dite e de la difficultosa entrada d'aquella; e  
introduex Mercuri e tres Furias infernals.

La collar que per villtat me fas tenc  
vahent lo meu senyor tornar en volta,  
3 pus tost dins la sua nova restrench.  
Actes ferma, si com fa hom qui scolta,  
que no·ll pot l'ull conduyr ja trop luny  
6 per l'ayer scur e per la neula molta.  
«Pur nos cove de vençre aquest bezuny», [22r]  
comensa ell. «Si no... Tal s'es ofert.  
9 O, quant m'es tard que açi altri no juny!».  
Jo viu be clar son dit com fo cubert  
al comensar ab l'altre qui puy vench,  
12 qui fonch divers al primer, de tot cert;  
mas no de menys pahor son dit vench,  
per que jo pris cella paraula tronca  
15 força a pijor sentença que no tench.  
«En aquest fons d'aquesta trista conqua  
davalla may algu del primer grau,  
18 qui per pena ha sol la sperança xonca?».

3 restrench] restench *E*  
*E*

4 Actes] A?res *E*, Artres *E*<sup>2</sup>

9 juny] juy *E*

18 xonca] xonça

6 neula] neula: e és correcció

## CANTO IX

Canto nono, ove tratta e dimostra de la cittade c'ha nome Dite, la qual si è nel sesto cerchio de l'inferno e vedesi messa la qualità de le pene de li eretici; e dichiara in questo canto Virgilio a Dante una questione, e rendelo sicuro dicendo sé esservi stato dentro altra fiata.

Quel color che viltà di fuor mi pinse  
veggendo il duca mio tornare in volta,  
3 più tosto dentro il suo novo ristrinse.  
Attento si fermò com' uom ch'ascolta;  
ché l'occhio nol potea menare a lunga  
6 per l'aere nero e per la nebbia folta.  
«Pur a noi converrà vincer la punga»,  
cominciò el, «se non... Tal ne s'offerse.  
9 Oh quanto tarda a me ch'altri qui giunga!»,  
I' vidi ben sì com' ei ricoperse  
lo cominciar con l'altro che poi venne,  
12 che fur parole a le prime diverse;  
ma nondimen paura il suo dir dienne,  
perch' io traeva la parola tronca  
15 forse a peggior sentenza che non tenne.  
«In questo fondo de la trista conca  
discende mai alcun del primo grado,  
18 che sol per pena ha la speranza cionca?».

Aquest deman li fiu yo. «Tard s'escau»,  
 respos a mi lors, «que de nos algus  
 21 fassa·l camí semblant per que yo vau.  
 Ver es qu'eu fuy altra veu açi jus,  
 conjurat fort d'aquella Aricon cruda  
 24 qui clama les ombres als corssors lurs.  
 De poch era lors de mi la carn nuda,  
 quant ela·m feu entrar dintre aquell mur,  
 27 per traure·n un sperit de loch de Juda.  
 Aquell loch es pus bax e·l pus scur,  
 e lo pus luny del cell qui trestot gira:  
 30 be se·l camí, e per ço t'esegur.  
 Qu'aycest gran lach, que·l pregon pou spira,  
 ciny tot entorn esta ciutat dolenta,  
 33 o no podem d'uymes entrar sens ira». [22v]  
 E alre dix, mas mon cor no m'esmenta,  
 per ço co·l vis meu s'era tot adret  
 36 vers l'alta torr'a la cima roventa,  
 on en un punt foren levades dret  
 tres infernals furias de sanch tintes,  
 39 qui femenills han los membres e·l fet,  
 e d'idres verts eren tot entorn cintes;  
 per cabells han cerastes serpentes,  
 42 on lurs galtes feres eren recintes.

20 respos] respors *E* — nos algus] nors algurs *E*      23 conjurat] conjurat *E*<sup>2</sup>      27 Juda] vida *E*  
 33 podem] poden *E*      42 lurs] lur *E*

19 Tard: d *corregint* t      20 lors] lors: ors *és correcció (E')*      30 se·l] sel: l *corregint* h  
 31 pou] pou: o *corregint* u      39 membres] membres: segona m *corregint* n

Questa question fec' io; e quei «Di rado  
 incontra», mi rispuose, «che di noi  
 21 faccia il cammino alcun per qual io vado.  
 Ver è ch'altra fiata qua giù fui,  
 congiurato da quella Eritón cruda  
 24 che richiamava l'ombra a' corpi sui.  
 Di poco era di me la carne nuda,  
 ch'ella mi fece intrar dentr' a quel muro,  
 27 per trarne un spirto del cerchio di Giuda.  
 Quell' è 'l più basso loco e 'l più oscuro,  
 e 'l più lontan dal ciel che tutto gira:  
 30 ben so 'l cammin; però ti fa sicuro.  
 Questa palude che 'l gran puzzo spira  
 cigne dintorno la città dolente,  
 33 u' non potemo intrare omai sanz' ira».

E altro disse, ma non l'ho a mente;  
 però che l'occhio m'avea tutto tratto  
 36 ver' l'alta torre a la cima rovente,  
 dove in un punto furon dritte ratto  
 tre furie infernal di sangue tinte,  
 39 che membra feminine avieno e atto,  
 e con idre verdissime eran cinte;  
 serpentelli e ceraste avien per crine,  
 42 onde le fiere tempie erano avvinte.

**23** Aricon] ericon *Cha Eg Ham Lau Lo Mad Mart Pa Parm Po Pr Ricc Triv, Moore (HKM)*

**31** pou] pozzo *Moore (E)*, poço *Mad*      **33** o no] o non *Rb Urb, Moore (M)* — d'uymes entrar]

omai intrar (en-) *Laur Mad Parm Rb, Moore (BDLA<sub>1</sub>D)*      **41** cerastes serpentines] serpentelli ceraste  
*Ash Cha Fi Ham La Lau Laur Lo Mad Mart Pa Po Pr Rb Ricc Tz Vat, Moore*, serpenti di ceraste *Co*

E aquell, qui coneix be les mesquines  
 de la reyna del sempiternal plant,  
 45 «Guarda», me dix, «aquelles cruells trines.  
 Megera es la del sinestra quant;  
 cella qui·s plany es Alletto, al destre;  
 48 Tesifone, al mig»; e calla ab tant.  
 Lo pits se fen cascuna, de mal estre,  
 batent se ab mans; e cridaven si alt,  
 51 qu'eu me strengui, per gran pahor, al mestre.  
 «Vengua Medusa, e tornar l'em d'esfalt»,  
 cridaven fort, totes remirant jus;  
 54 «mal no venjam nos en Teseu l'assalt».  
 «Gire·t detras e ti·l visatge clus;  
 que si·l Gorgon se mostra, e tu·l veyes,  
 57 no pories james retornar sus».  
 Axi m'o dix lo mestre; ez ell meses  
 me regira, e no·s tench a mes mans,  
 60 qu'ab les sues los vulls ell no·m cloes.  
 O vos qu'avets los enteniments sans,  
 mirats be la doctrina qui s'afonda  
 63 sota·l velam d'aquests versos strans.  
 E ja venia sobre la sutza onda  
 un brogit gran d'un so plen d'espavent,  
 66 que tremolar feu l'una e l'altre sponda,

[23r]

49 fen] feu *E* — de] del *E*

55 Gire·t] Ge ire *E*, G iret *E*<sup>2</sup>

59 no·s tench] no stech *E*

65 d'espavent] despauament *E*

66 feu] feu *E*<sup>2</sup> — l'altre] laltre *E*, laltra *E*<sup>2</sup>

61 qu'avets] quauets *corregint* qhauets

63 velam] uelam: u *corregint una grafia esborrada*



E quei, che ben conobbe le meschine  
 de la regina de l'eterno pianto,  
 45 «Guarda», mi disse, «le feroci Erine.  
 Quest' è Megera dal sinistro canto;  
 quella che piange dal destro è Aletto;  
 48 Tesifón è nel mezzo»; e tacque a tanto.  
 Con l'unghie si fendea ciascuna il petto;  
 battiensi a palme e gridavan sì alto,  
 51 ch'i' mi strinsi al poeta per sospetto.  
 «Vegna Medusa: sì 'l farem di smalto»,  
 dicevan tutte riguardando in giuso;  
 54 «mal non vengiammo in Tesëo l'assalto».

«Volgiti 'n dietro e tien lo viso chiuso;  
 ché se 'l Gorgón si mostra e tu 'l vedessi,  
 57 nulla sarebbe di tornar mai suso».

Così disse 'l maestro; ed elli stessi  
 mi volse, e non si tenne a le mie mani,  
 60 che con le sue ancor non mi chiudessi.

O voi ch'avete li 'ntelletti sani,  
 mirate la dottrina che s'asconde  
 63 sotto 'l velame de li versi strani.

E già venia su per le torbide onde  
 un fracasso d'un suon, pien di spavento,  
 66 per cui tremavano amendue le sponde,

**45** trines] trine *Cha Lau Lo Pr Ricc Tz Vat, Moore* (EHA<sub>1</sub>(?))      **48** Tesifone al] tesifone nel *Cha*  
*Lo Mart Po Pr Ricc Tz Vat, Moore* (M)      **52** e tornar l'em] e sì 'l farem *Laur, Moore* (CFGIP)  
**53** cridaven] gridavan *Co La Lau Laur Lo Mart Pr Ricc Triv Tz, Moore* (EHILMOPA<sub>1</sub>(?)) — remirant]  
 rimirando *Laur, Ricc. 1047*      **57** retornar] ritornar *Pr, Moore* (L)      **64** sutza onda] sucide onde  
*Mad Mart Triv, Moore* (FAC), succidonde *Parm.*, >succide< onde *Pa*

tot enaxi fet com es d'un gran vent  
 impetuós per diverses ardors,  
 69 qui fer lo bosch sense algun retent,  
     los rams abat o squexa e romp les flos;  
 pulverolent va denant e torvat,  
 72 e fa fugir les feres e ls pastors.  
     Los vulls me solch, e dix: «Gira, cuytat,  
 Ila los teus ulls vers cella escuma antica  
 75 on lo fum par pus spes e mesclat».  
     Com les rranes denant a la anemica  
 serpent, ensus de l'aygua fugen totes,  
 78 fins qu'al tarquim bax cascuna s'afica,  
     viu pus de mil animas fort destrutes  
 fugir axi denant a un qui 'l pas  
 81 passava Stigia ab les plantes exutes.  
     Denant son vult movia l'ayre gras,  
 la sinistra ma remenant spes;  
 84 e sol d'aquell treball paria llas.  
     Be conegui qu'era del cel trames;  
 garde·l mestre, ez ell feu me enseny  
 87 que stignes quiet e que honor li fes.  
     Hay, quant parech esser ple de desdeny! [23v]  
 Vench al portal, e ab una sotil verga  
 90 l'obri, que no hague algun reteny.

68 diverses] diuersos *E*, diuerses *E*<sup>2</sup>

69 retent] retent *E*<sup>2</sup>

73 cuytat] cuytat *E*<sup>2</sup>

78 fins] fims *E*

80 qui 'l] qujl *E*<sup>2</sup>

82 movia] monja *E*, movja *E*<sup>2</sup>

88 desdeny]

desteny *E*

90 l'obri] lo brj: j *corregint l'inici d'una e*

non altrimenti fatto che d'un vento  
 impetüoso per li avversi ardori,  
 69 che fier la selva e sanz' alcun rattento  
     li rami schianta, abbatte e porta fori;  
 dinanzi polveroso va superbo,  
 72 e fa fuggir le fiere e li pastori.  
     Li occhi mi sciolse e disse: «Or drizza il nerbo  
 del viso su per quella schiuma antica  
 75 per indi ove quel fummo è più acerbo».  
     Come le rane innanzi a la nimica  
 biscia per l'acqua si dileguan tutte,  
 78 fin ch'a la terra ciascuna s'abbica,  
     vid' io più di mille anime distrutte  
 fuggir così dinanzi ad un ch'al passo  
 81 passava Stige con le piante asciutte.  
     Dal volto rimovea quell' aere grasso,  
 menando la sinistra innanzi spesso;  
 84 e sol di quell' angoscia pareo lasso.  
     Ben m'accorsi ch'elli era da ciel messo,  
 e volsimi al maestro; e quei fé segno  
 87 ch'i' stessi queto ed inchinassi ad esso.  
     Ahi quanto mi pareo pien di disdegno!  
 Venne a la porta e con una verghetta  
 90 l'aperse, che non v'ebbe alcun ritegno.

**68** per diversēs] per li diuersi *La Po, Add. 26771*      **70** abat o squexa] abatte e schianta *Casanatense*  
 251, abbatte schianta *Moore (IQ)* — romp les flos] porta i fiori *Vat, Moore (D)*, porta fiori *Moore*  
**79** viu pus] vidi più *Cha Laur Triv Vat, Moore (KZC)*      **85** qu'era] ch'era *Moore (F)*  
**86** garde·l] [e] volsimi al *Lau Lo Mad Ricc Tz Triv, Moore (AEHLOPA<sub>1</sub>)*      **87** que stiges] che  
 stessi *Moore (E)*, *che steise Mad*

«Gitats del cel, gent despitosa, enterca»,  
 comença a dir sus l'orible soler,  
 93 «l'oltracuydar, e en vos tant s'albergua?  
 Per que cuydats retractar lo voler  
 a qui no·s pot a la fi contrestar,  
 96 e moltes veus vos ne ha crescut doler?  
 Que us val axi contra·ls fats retossar?  
 Serbero vostro, si be vos recorda,  
 99 ne te pelat son morro e son guorjar».  
 Puys se gira per cella estrada lorda,  
 e no dix mot a nos, mas feu semblant  
 102 d'om cuy altra cura estrenga e morda  
 que la d'aquell qui l'hi esta denant;  
 e nos moguem los peus envers la terra  
 105 segurament, apres del seu dit sant.  
 Dedins entram senes alguna guera;  
 e jo, q'havia de guardar talent  
 108 la condicio qui tal fortessa serra,  
 com dedins fuy, los ulls entorn movent,  
 viu a tots latz una molt gran companya,  
 111 plena de dol e de cruel turment.  
 Com de Arles, on lo Rose estanya,  
 e a Pola, lla apres del Carnar,  
 114 qu'Ytalia clou e sos termens banya,

92 comença] comença *E*

95 contrestar] constrestar *E*

96 doler] doler *E*<sup>2</sup>

98 Serbero] serbero *E*<sup>2</sup>

102 estrenga] estreny *E*<sup>2</sup>

103 qui l'hi] quil hi *E*<sup>2</sup>

---

113 Carnar] carnar *corregint* cornar

«O cacciati del ciel, gente dispetta»,  
 cominciò elli in su l'orribil soglia,  
 93 «ond' esta oltracotanza in voi s'alletta?  
 Perché recalcitrate a quella voglia  
 a cui non puote il fin mai esser mozzo,  
 96 e che più volte v'ha cresciuta doglia?  
 Che giova ne le fata dar di cozzo?  
 Cerbero vostro, se ben vi ricorda,  
 99 ne porta ancor pelato il mento e 'l gozzo».

Poi si rivolse per la strada lorda,  
 e non fé motto a noi, ma fé semblante  
 102 d'omo cui altra cura stringa e morda  
 che quella di colui che li è davante;  
 e noi movemmo i piedi inver' la terra,  
 105 sicuri appresso le parole sante.  
 Dentro li 'ntrammo sanz' alcuna guerra;  
 e io, ch'avea di riguardar disio  
 108 la condizion che tal fortezza serra,  
 com' io fui dentro, l'occhio intorno invio:  
 e veggio ad ogne man grande campagna,  
 111 piena di duolo e di tormento rio.  
 Sì come ad Arli, ove Rodano stagna,  
 sì com' a Pola, presso del Carnaro  
 114 ch'Italia chiude e suoi termini bagna,

**107** guardar] guardar *Moore* (E)                      **109** com dedins fuy] come fui dentro *Moore* (DKM), como fui dentro *Mad* — los ulls] gli occhi *Moore* (I)                      **110** viu] e vid(d)i *Co Fi Laur Mad Pa Parm Pr Eg Ham, Moore* (ACDFMQAC) — companya] compagna *Ash Co Eg Fi* (post. ca-) *Ham La Lau Lo Mad Mart Pa Parm Po Pr Rb Ricc Triv Tz, Moore* (DD), compagnia *Laur*, compagnia *Moore* (EG)  
**112** Com de Arles] chome darli *Po* — lo Rose] il rodano *Co Mart Pr Triv, Moore* (BDIMZC)  
**113** e a Pola] e come a pola *Pr, Moore* (FGI)

[24r]

ffan les tombes tot lo loch variar,  
aytal fayen aqui de tota part,  
117 saul lo modo, qu'era lla pus amar;  
qu'entre·l·ls vasos era lo foch espart,  
d'on eren tots axi del tot encesos,  
120 com ferro fos jamay en nagun art.  
Los cubertors eran de tots sospessos,  
e per defors exien tals lements,  
123 que parien de mesquins e d'offesos.  
E yo: «Mestre, qui son aquelles gents  
qui, soterrats dedins aquelles arque,  
126 se fan sentir ab lurs sospirs dolents?»  
Ez ell: «Aqui son los heresiarques  
ab lurs companys, de tota secta, e molt  
129 plus que no creus ne son les tombes carques.  
Semblant ab son semblant esta sepolt,  
e son hi plus e menys les tombes caldes».  
132 E pus que·s fo a la man destre volt,  
passam entre·ls martirs e·ls altres spaldes.

115 loch] lonch *E*  
*E*, esta *E*<sup>2</sup>

120 nagun] nagun *E*<sup>2</sup>

129 carques] tarques *E*

130 esta] osta

133 entre·ls] en tellls *E* — e·ls altres: *e* laltres *E*

fanno i sepulcri tutt' il loco varo,  
 così facevan quivi d'ogne parte,  
 117 salvo che 'l modo v'era più amaro;  
     ché tra li avelli fiamme erano sparte,  
     per le quali eran sì del tutto accesi,  
 120 che ferro più non chiede verun' arte.  
     Tutti li lor coperchi eran sospesi,  
     e fuor n'uscivan sì duri lamenti,  
 123 che ben parean di miseri e d'offesi.  
     E io: «Maestro, quai son quelle genti  
     che, seppellite dentro da quell' arche,  
 126 si fan sentir coi sospiri dolenti?»  
     E quelli a me: «Qui son li eresiarche  
     con lor seguaci, d'ogne setta, e molto  
 129 più che non credi son le tombe carche.  
     Simile qui con simile è sepolto,  
     e i monimenti son più e men caldi».  
 132 E poi ch'a la man destra si fu vòlto,  
     passammo tra i martiri e li alti spaldi.

**120** en nangun art] a verun' arte *Moore* (F), in veruna *Moore* (GI)      **124** qui son] chi son *Co Laur Po Pr, Moore* (FD)      **127** Ez ell] Et elli (*o egli*) *Cha Eg Fi Ham La Lau Laur Lo Mad Mart Parm Pr Ricc Triv Tz Vat, Moore, E>t< elli Pa*      **133** altres] altri *Ash Co Eg Fi Lau Laur Lo Pa Parm Po Pr Rb Ricc Triv (rev. alti) Tz Urb, Moore* (C<sub>1</sub>DGIKLMOPQ<sub>1</sub>ZC), altri *Ham*

## NOTES *INFERN*. IX

**Rúbrica Mercuri:** la identitat de l'enviat celestial (vegeu vv. 79-105) ha estat molt discutida per la crítica. Segurament Dante es referia a un àngel (vegeu Sapegno 2002: 107), però alguns comentadors van identificar-lo amb Mercuri, interpretació que es devia reflectir en les rúbriques d'alguns testimonis, com la del manuscrit italià de Febrer.

**1 villtat:** 'por' (cf. *Inf.* II. 45 i III.15). — *me fas:* llegiu "ma faç".

**2 en volta:** it. *en volta*, 'enrere'.

**3 restrench:** *restench* E. Esmeno l'error de còpia, possiblement atret per *tenc* (v. 1), d'acord amb l'it. *ristrinse*, 'va reprimir' (cf. *DCVB*, s. v. "restrènyer.7").

**4 Actes:** *A?res* E, *Artres* E<sup>2</sup>. De la correcció d'E<sup>2</sup> en resulta un mot sense sentit. Probablement a E hi deia *Acres*, error de còpia per *Actes*, 'atent' (cf. *Inf.* VIII.66 i XXVI.46), mot que restitueix d'acord amb el sentit i amb l'italià *Attento*. — *ferma:* la majoria de manuscrits italians llegeixen *si fermò*, 's'aturà', però un manuscrit porta *fermò* (cf. var. it.).

**5 pot:** possible error de còpia per *poc*, 'pogué' (cf. *Inf.* XIV.3, XXVI.37), d'acord amb el sentit i amb l'it. *potea*.

**6** Cal pronunciar *scur* com a monosíl·lab per la mètrica. — *molta:* cf. it. *folta*, 'densa'.

**7 besuny:** 'necessitat' (*PD*, s. v. "bezonzh", 'besoin'); cf. *Purg.* XXV.6. Cf. it. *punga*, 'batalla'.

**9 m'es tard:** 'em triga' (cf. *Inf.* II.80). — *juny:* *juy* E. L'esmena restitueix la rima i el sentit, d'acord amb l'it. *giunga*, 'arribi'; segurament el traductor pren la forma italiana i n'apocopa la -a per mantenir la rima.

**13** Vers mancat d'una síl·laba. Potser el traductor va interpretar l'italià *dienne* ('em donà') com a *divenne* ('esdevingué'), com proposa Gallina (o el seu manuscrit italià ja estava corromput). En aquest cas, és possible que *vench* sigui un error per *devench* (atret per *vench*, v. 11); ambdós verbs poden tenir el sentit de 'esdevenir'.

**14 tronca:** it. *tronca*, 'estroncada'.

**15 força:** it. *forse*, 'potser' (cf. *Inf.* VI.44, X.27, X.63, etc).

**18 xonca:** *xonça* E. L'esmena, ja realitzada per Gallina, restableix la rima i el sentit, d'acord amb l'italià *cionca*, 'mutilada, truncada'.

**20 lors:** 'aleshores'; vegeu nota a *Inf.* V.25.

**23 Aricon:** si bé la forma correcta és *Eriton*, l'error de *t* per *c* està àmpliament documentat en la tradició italiana (cf. var. it.). — *cruda:* it. *cruda*: 'cruel'.



24 *lurs*: cal llegir “lus” perquè la rima sigui regular.

27 Cal pronunciar *sperit* com a bisíl·lab (amb *s* líquida) per la mètrica. — *Juda*: *vida* E. L’esmena, ja realitzada per Gallina, restitueix la rima i el sentit, d’acord amb l’italià *Giuda*.

30 *t’esegur*: ‘t’asseguro, et dono seguretat’.

31 *Qu’aycest*: it. *Questa*, que podia derivar fàcilment en *Ch’esta*. — *pou*: *puzzo* (‘pudor’) Petrocchi, però alguns manuscrits italians llegeixen *pozzo*, ‘pou’ (cf. var. it.); el traductor, d’acord amb la lliçó *pou*, hi afegeix escaientment l’adjectiu *pregon*.

33 *o no*: molt probablement cal interpretar ‘on no’, com en la majoria de manuscrits italians (*u’ non*), però alguns testimonis porten *o non* (cf. var. it.). — *podem*: *poden* E. L’esmena, d’acord amb l’it. *potemo*, restitueix el sentit.

41 *cerastes serpentines*: si bé Petrocchi edita *serpentelli e ceraste*, gran part de la tradició italiana omet la conjunció (cf. var. it.).

42 *lurs*: *lur* E. L’esmena restitueix la concordança amb *galtes* (cf. *Inf.* III.105). — *galtes*: divergeix de l’it. *le tempie*, ‘el cap’.

45 *trines*: Gallina esmena en *Erines*, però diversos manuscrits italians llegeixen *trine* (cf. var. it.), lliçó defensada, per exemple, per Boccaccio, en referència al nombre de les Fúries o Erines: «*Guarda, mi disse, le feroci trine, cioè le feroci tre Furie*».

46 *quant*: llegiu “cant”, ‘cantó’ (cf. *Inf.* IV.115).

48 *Tesifone, al mig*: *Tesifón è nel mezzo* Petrocchi, però diversos manuscrits llegeixen *tesifone nel* (cf. var. it.), que es pot interpretar *tesifon* (o *tesifon’*) *è nel*, o bé sense el verb copulatiu, *tesifone nel*, com en la versió catalana, si bé el traductor podria haver omès el verb volgudament.

49 *fen*: *feu* E. L’esmena restitueix el sentit, ‘fendeix’, d’acord amb l’it. *fendea*. Gallina llegeix erròniament *ferí*, que fa el vers hipermètric. — *de*: *del* E. L’esmena, ja realitzada per Gallina, restitueix la forma correcta de l’expressió occitana *de mal estre*, ‘amb mal caràcter, de mala manera’ (*PD*, s. v. “*eser, estre*”).

52 *e tornar l’em*: *sì ’l farem* Petrocchi, però alguns manuscrits porten la conjunció copulativa: *e sì ’l farem* (cf. var. it.).

53 *crìdaven*: *dicevan* Petrocchi, però és força estesa en la tradició italiana la lliçó *gridavan* (cf. var. it.).

55 *Gire-t*: *Ge ire* E, *G iret* E<sup>2</sup>. La correcció d’E<sup>2</sup> restitueix el sentit, d’acord amb l’it. *Volgiti*, ‘gira’t’.

59 *no-s tench*: *no stech* E. L’it. *non si tenne* en aquest passatge té el sentit de ‘no es va accontentar, no es va refiar (de les meves mans)’. Ni en català ni en occità no he

documentat les construccions “estar a” o “tenir-se a” amb aquest significat. Segurament el traductor va prendre l’estructura italiana i s’ha perdut l’abreviatura de nasal en la transmissió catalana.

**64** *sutza onda: torbide onde* Petrocchi, però diversos manuscrits llegeixen *sucide onde* (cf. var. it.). Petrocchi (1966: II, 150) i Moore (1889: 63) consideren que la variant *sucide onde* és una reminiscència d’*Inf.* VIII.10. Cal elidir la vocal neutra de *sutza* en contacte amb *onda* perquè la mètrica sigui regular.

**65** *d’espavent: despauament* E. L’esmena restitueix la regularitat mètrica i el sentit.

**67** *com es: it. che*, fàcilment interpretable “ch’è”.

**68** *diverses: diuersos* E, *diuerses* E<sup>2</sup>. La correcció restitueix la concordança amb el substantiu femení *ardors*. — *per diverses: per li avversi* Petrocchi, però un parell de manuscrits llegeixen *diversi* (cf. var. it.).

**69** Cal fer hiat a *sense algun* per la mètrica. Potser en la transmissió catalana s’ha perdut la conjunció *e* davant de *sense* (cf. it. *e sanz*’), tot i que l’omissió podria provenir de la tradició italiana.

**70** *romp les flos: Petrocchi edita abbatte e porta fori*, ‘abat (les branques) i se les enduu fora (del bosc)’, expressió de reminiscència virgiliana, però diversos manuscrits llegeixen *fiori* (‘flocs’), és a dir, ‘s’enduu les flocs’ (cf. var. it., Petrocchi 1966: II, 151, i Moore 1889: 296-298).

**71** *pulverolent: ‘polsegós’*; el *DECLC* (s. v. “pols”) documenta “pulverulent” com a mot savi. Cf. it. *polveroso*.

**73** *solch: ‘deslligà, destapà’* (*DCVB*, s. v. “1.soldre”).

**74, 76, 78** El traductor, per mantenir la rima del text italià (en *-ica*), se serveix de les formes italianes *antica* (v. 74; cf. it. *antica*) i *anemica* (v. 76; cf. it. *nimica*), que rimen amb el verb català *s’afica* (v. 78).

**77, 79, 81** Rima *-o/-u: totes, destrutes, exutes*. Vegeu nota a *Inf.* VII.8, 10, 12 (cf. també *Inf.* VII.119, 21, 23, *Inf.* X. 65, 67, 69).

**78** *tarquim: ‘llot’* (*DCVB*, s. v., documentat amb el present passatge de Febrer i amb un vers de l’*Espill*).

**79** *destrutes: participi pres probablement de l’it. distrutte* per mantenir la rima (vegeu nota a *Inf.* IX.77, 79, 81). El *DCVB* (s. v. “destrut”), documenta el mot com a italianisme, solament amb un vers de la traducció de Febrer (*Purg.* XI.113).

**80** *qui ’l pas: llegiu “qui al pas”*.

**81** Cal llegir *Stigia* com a bisíl·lab perquè la mètrica sigui regular.

**82** *vult*: ‘rostre’, en occità (*PD*, s. v. “volt, vout”, ‘figure, visage’), suggerit per l’it. *volto*.— *movia*: *monja* E, *movja* E<sup>2</sup>. La correcció d’E<sup>2</sup> restitueix el sentit, d’acord amb l’it. *rimovea*, i la mesura del vers.

**83** *spes*: “espès”, ‘sovint’ (cf. *DCVB* i *DECLC*, s. v.).

**88** *desdeny*: *desteny* E. L’esmena restitueix el sentit, d’acord amb l’it. *disdegno*.

**90** *reteny*: it. *ritegno*, ‘oposició’ (el *DCVB*, s. v., només documenta el mot amb el present passatge i el considera un italianisme).

**91** *enterca*: ‘indòcil’ (*DCVB*, s. v. “enterc, -erca.2”). No documento la variant formal “enterga”, que rimaria amb *verga* (v. 89) i *albergua* (v. 93).

**92** *soler*: ‘sòl’ (*DCVB*, s. v. “2.soler.2”). El traductor, constret per la rima, no es refereix al lllindar (*soglia*) de la porta de Dite, sinó al sòl infernal.

**97** *retossar*: ‘tornar a tossar, a donar cops amb el cap (especialment els animals amb banyes)’ (*DCVB*, s. v. “tossar”; no he documentat la forma “retossar”). Les edicions anteriors llegeixen *recossar*, com també el *DCVB* (s. v., ‘donar cops de banya’), que només l’exemplifica amb el present vers de Febrer i el considera un italianisme derivat de *cozzare*, mot d’idèntic significat, si bé el text de Dante diu *dar di cozzo* (‘envestir a cops de banya’).

**99** *guorjar*: ‘gorja’, en masculí i acabat en *-ar* per mantenir la rima amb *contrestar* (v. 95) i *recossar* (v. 97). Només he documentat el mot al *DCVB* (s. v. “gorjar”), que solament l’il·lustra amb aquest vers.

**102** *estrenga*: *estreny* E<sup>2</sup>. Cal esmenar la lliçó d’E<sup>2</sup> (l’única que es pot llegir amb seguretat), ja que provoca una estructura sintàctica defectuosa: la coordinació de dues formes verbals en temps diferents, una en present d’indicatiu (*estreny*) i l’altra, en present de subjuntiu (*morda*). Tots els testimonis italians porten ambdós verbs en present de subjuntiu.

**103** *l’hi*: llegiu “li”.

**107** *de guardar talent*: enteneu ‘desig de veure’.

**110** *viu*: *e veggio* (‘i veig’) Petrocchi, però nombrosos manuscrits llegeixen en perfet d’indicatiu, com la traducció catalana (cf. var. it.). — *companya*: *campagna* (‘camp’) Petrocchi; la solució de Febrer s’explica per la lliçó *compagna*, molt difosa en la tradició italiana (cf. var. it. i Petrocchi 1966: II, 156).

**112** *Rose*: denominació occitana del riu Roine (*Rodano* en italià). Es documenta, per exemple, en les llegendes rimades de la Bíblia de Sevilla, text poètic català del s. XIV, en què s’hi inclouen formes occitanes: “D’aycel’ aygua l’ an tost gitat / e a Viana l’ an portat, / e dins Rose, qu (ez) es flum gran, / lo cors de Pilat gitat an” (vv. 692-695; Coromines 1971: 231, 244); vegeu també Mistral (1932: II, 799-800).

**113** *e a Pola: sì com' a Pola* Petrocchi, però alguns manuscrits porten la conjunció *e* en lloc de l'adverbi *sì* (cf. var. it.).

**115** *loch: lonch* E. L'esmena, suggerida en nota per Gallina, restitueix el sentit, d'acord amb l'it. *loco*, 'lloc'.

**116** *fayen*: llegiu-lo com a bisíl·lab (vegeu notes a *Inf.* III.99 i VIII.4).

**117** *modo*: vegeu nota a *Inf.* III.34.

**120** *com ferro fos jamay en nangun art*: 'els sepulcres estaven més roents que no ho fou mai el ferro en cap art de ferrer'. El manuscrit italià del traductor devia dir: *che ferro più non chiede a / in verun' arte* (cf. var. it.), 'que en cap art de ferrer no es requereix un ferro més roent'.

**121** Enteneu: "Los cubertors de tots (els vasos) eran sospessos", 'les tapadores de totes les tombes estaven aixecades', d'acord amb l'it. *Tutti li lor coperchi eran sospesi*.

**129** *carques*: it. *carche*, 'carregades, plenes'.

**133** *e-ls altres spaldes: e laltres spaldes* E. L'esmena restitueix la concordança en nombre entre l'article i l'adjectiu *altres*. — *spaldes*: it. *spaldi*, 'murs'. — Per evitar la hipermetria, cal llegir *spaldes* com a bisíl·lab. No es pot descartar, però, un error en la transmissió catalana, *altres* per *alts*; totes dues variants, *altri* i *alti*, molt semblants gràficament, conviuen en la tradició italiana (cf. var. it.).



## CAPITOL X

de ·VI· cercle d'infern e de la pena dels heretges, on troba misser Farinata dels Ubertins,  
e sol una questio.

Ara se·n va per un secret camí,  
entre los murs de la terra e·l·ls martirs,  
3 lo mestre meu, e jo apres de li.  
«O virtut gran, qui per los amples girs»,  
començe jo, «me gires com te plau,  
6 parla·m un poch, satisfent mos desirs.  
La gent qui dins aquests sepulcres jau, [24v]  
poden se veer? Que·l·ls cubertors levats  
9 son, e negu d'ells a guardar se trau».  
Ez ell a mi: «Trestots seran tancats  
quant de Josafat aci tornaran  
12 ab los corsors que llasus han lexats.  
Lurs sepulcres en aquesta part han,  
ab Epicur, trestots los seus segaces,  
15 qui l'anima ab lo cors morta fan.  
Pero, a qualque demanda que tu·m faces,  
te sera tost açi dins satisfet  
18 al teu desig, enquer que tu callasses».

2 terra e·l·ls] terra ells *E*, terrels *E*<sup>2</sup> — martirs] martirs *E*, mertirs *E*<sup>2</sup>      6 mos] mors *E*

11 tornaran] tornara *E*, tornaran *E*<sup>2</sup>      14 Epicur] Epitur *E* — segaces] sogaces *E*

16 demanda que tu·m] demanda tum *E*, demanda *que* tum *E*<sup>2</sup>      17 açi] açi *E*, daçi *E*<sup>2</sup>

## CANTO X

Canto decimo, ove tratta del sesto cerchio de l'inferno e de la pena de li eretici, e in forma d'indovinare in persona di messer Farinata predice molte cose e di quelle che avvennero a Dante, e solve una questione.

Ora sen va per un secreto calle,  
tra 'l muro de la terra e li martiri,  
3 lo mio maestro, e io dopo le spalle.  
«O virtù somma, che per li empì giri  
mi volvi», cominciai, «com' a te piace,  
6 parlami, e sodisfammi a' miei disiri.  
La gente che per li sepolcri giace  
potrebbe veder? già son levati  
9 tutt' i coperchi, e nessun guardia face».  
E quelli a me: «Tutti saran serrati  
quando di Iosafât qui torneranno  
12 coi corpi che là sù hanno lasciati.  
Suo cimitero da questa parte hanno  
con Epicuro tutti suoi seguaci,  
15 che l'anima col corpo morta fanno.  
Però a la dimanda che mi faci  
quinc' entro satisfatto sarà tosto,  
18 e al disio ancor che tu mi taci».

4 amples] ampi *Co Urb, Moore (AD)*

5 com te] come ti *Mart Triv, Moore (A)*

8 poden se] potreb(b)ensi (-onsi, -ersi) *Ash Parm Co Eg Laur Mad Rb, Moore (CDG1KLD)*

10 Ez ell] Et elli (egli) *Cha Co Eg La (rev. e quelli) Laur Mart Parm Pr Rb Triv Vat, Moore*

E yo respus: «Mestre, no tinch secret  
a tu mon cor, si no u fas per dir poch,  
21 e tu a ço m'as no sol ara atret».

«O tosca qui per la ciutat del foch  
tot viu te·n vas axi parlant honest,  
24 playe·t un pauc aturar en cest loch.

Lo teu parlar te mostra manifest  
d'aquell pais noble esser exit,  
27 al qual yo fuy ja força trop molest».

Sobtosament aquest son fo axit  
d'una archa; per que·m fiu pus ivars  
30 vers lo meu duch, tement, plus un petit.

Ez ell me dix: «Gira·t un poch! Que faç?  
Vet la Farinata qui s'es levat:  
33 del mig ensus, si·t vols, tot lo veuras».

Jo havia ja mon vis al seu dressat;  
ez ell leva·s ab lo pits e ab la cara,  
36 com si agues l'infern en gran desgrat.

L'ardida ma del meu duch, promta e cara,  
m'enpes entre·lls sepulcres devers luy,  
39 dient: «La tua paraula sia rara».

Com al peu de la sua tomba fuy,  
guarda·m un poch, e puys, com desdenyos,  
42 me demana: «Qui for li major tuy?».

[25r]

28 fo axit] fo axit oit *E*, fo oit *E*<sup>2</sup>  
dressat] dressac *E*, dressat *E*<sup>2</sup>

31 Gira·t] girat *E*, giret *E*<sup>2</sup>  
40 fuy] fay *E*      42 tuy] tay *E*

34 mon] nom *E*, mon *E*<sup>2</sup> —

31 faç] ç *és correcció (E')*



E io: «Buon duca, non tegno riposto  
 a te mio cuor se non per dicer poco,  
 21 e tu m'hai non pur mo a ciò disposto».  
 «O Tosco che per la città del foco  
 vivo ten vai così parlando onesto,  
 24 piacciati di restare in questo loco.  
 La tua loquela ti fa manifesto  
 di quella nobil patria natio,  
 27 a la qual forse fui troppo molesto».  
 Subitamente questo suono uscìo  
 d'una de l'arce; però m'accostai,  
 30 temendo, un poco più al duca mio.  
 Ed el mi disse: «Volgiti! Che fai?  
 Vedi là Farinata che s'è dritto:  
 33 da la cintola in sù tutto 'l vedrai».  
 Io avea già il mio viso nel suo fitto;  
 ed el s'ergera col petto e con la fronte  
 36 com' avesse l'inferno a gran dispetto.  
 E l'animose man del duca e pronte  
 mi pinser tra le sepulture a lui,  
 39 dicendo: «Le parole tue sien conte».  
 Com' io al piè de la sua tomba fui,  
 guardommi un poco, e poi, quasi sdegnoso,  
 42 mi dimandò: «Chi fuor li maggior tui?»

27 yo fuy] io fui *Laur*, fu' io *Moore* (FQ)

37 duch, promta] duca pronte *Moore* (I)

30 plus un petit] più un poco *Moore* (C)

40 Com al peu] Come al pie *Pa*

Yo, qui era d'obesir desigos,  
 no li u cele, ans trestot li u digui;  
 45 on ell leva la cella un poch ansus.  
 «Contraris», dix, «foren molt fort a mi  
 e als meus primers e a la mia part,  
 48 si que dos veus tots los en dispergi».  
 «Si·ls ne gitas, tornaren d'altre part»,  
 digui a ell, «l'una e l'altra veguada;  
 51 mas los vostros saberan poch de l'art».  
 Los se leva, a vista demostrada,  
 una ombra ensus de la barba, e no mes;  
 54 creu jo que fos en genollons dressada.  
 Entorn de mi guarda, com si agues  
 talent de veer si altri era ab mi;  
 57 mas pus que fo lo sospitar despes,  
 «si», dix plorant, «per aquest cech mesqui  
 carcer tu vas per altesa d'engeny,  
 60 on es mon fill? Per que no es ab ti?».  
 E jo a luy: «No vinch sols per mon seny, [25v]  
 car çell qui la m'espera, aci·m mena,  
 63 que·l teu Guido forçe hague en desdeny».  
 Lo seu parlar e·ll modo de la pena  
 ma havia ja elegit lo seu nom;  
 66 per ço li fiu la resposta axi plena.

44 trestot] trestost *E*      49 gitas] gitats *E*, gitas *E*<sup>2</sup>      52 se leva] seleua *E*<sup>2</sup>      58 per aquest  
 cech mesqui] *per* aquest cech mesqui *E*, si *per* aquest mesqui *E*<sup>2</sup>      59 carcer] cacer *E*  
 62 la] la *E*, lla *E*<sup>2</sup>      63 forçe] forçe *E*, força *E*<sup>2</sup>

53 barba, e] barba *e e*: primer signe tironià ratllat      54 en genollons] engenollons: primera l  
 corregint i; segona n és correcció

Io ch'era d'ubidir disideroso,  
 non gliel celai, ma tutto gliel' apersi;  
 45 ond' ei levò le ciglia un poco in suso;  
 poi disse: «Fieramente furo avversi  
 a me e a miei primi e a mia parte,  
 48 sì che per due fiata li dispersi».  
 «S'ei fur cacciati, ei tornar d'ogne parte»,  
 rispuos' io lui, «l'una e l'altra fiata;  
 51 ma i vostri non appreser ben quell' arte».  
 Allor surse a la vista scoperchiata  
 un'ombra, lungo questa, infino al mento:  
 54 credo che s'era in ginocchie levata.  
 Dintorno mi guardò, come talento  
 avesse di veder s'altri era meco;  
 57 e poi che 'l sospecciar fu tutto spento,  
 piangendo disse: «Se per questo cieco  
 carcere vai per altezza d'ingegno,  
 60 mio figlio ov' è? e perché non è teco?».  
 E io a lui: «Da me stesso non vegno:  
 colui ch'attende là, per qui mi mena  
 63 forse cui Guido vostro ebbe a disdegno».  
 Le sue parole e 'l modo de la pena  
 m'avean di costui già letto il nome;  
 66 però fu la risposta così piena.

**45** la cella] la cilgia *Pa*      **50** digui a ell] dissio allui *Co*      **57** mas pus] ma poi *Parm Po Vat*,  
*Moore*      **60** Per que] [e] perche *Ash Ham Mad, Moore (LMP)*      **65** ma havia] mauea *Ash*  
*Laur Urb, Moore (AF)* — elegit] eletto (electo) *La Lau Laur Lo Po Pr Ricc Tz, Moore (ADFKLO)*

Soltosament dreçat, cridant dix: «Com?  
 Has dit “hague”? E no viu ell ancora?  
 69 No fer sos vuls del bell raig lo dolç lum?».

Com ell viu una poqua demora  
 que fiu llavors, abans de la resposta,  
 72 sobin caygue e puys no aparech fora.

Mas cell autre magnanim, a cuy posta  
 m'era aturat, no·m lexa de guardar,  
 75 ne mogue·l coll, ne plaga may sa costa.

«E si», tornant al seu primer perlar,  
 «ells han», dix ell, «aquella art mal apresada,  
 78 ço pesa a mi plus qu'en cest lit star.

Mas no sera cinquanta veus rençesa  
 la faç de la dona qui açi renya,  
 81 que tu sabras aquella art quant pessa.

E si tornar en lo dolç mon t'avenya,  
 di·m: per que·l poble impiados contemple  
 84 encontra·ls meus en cascuna ensenya?».

On jo a luy: «L'estraç e·l gran exemple  
 que l'Arbia feu colorada en ros,  
 87 tals prechs fa fer tots jorns al nostre temple».

E puys qu'ell hac sospirat, ab cap mos, [26r]  
 dix: «No fuy jo a axo tot sols, ne cert  
 90 sens causa no·m mogui contr'ells lavors.

78 qu'en] quem *E*

79 sera] *serra E*

83 di·m: per] dim q per *E*, dim per *E*<sup>2</sup>

87 jorns] iorns *E*

88 cap] *cao E*, *cap E*<sup>2</sup> — mos] mors *E*

86 colorada] colorada *corregint cororada*

89 a] a *interlineada*

Di sùbito drizzato gridò: «Come?  
 dicesti “elli ebbe”? non viv’ elli ancora?  
 69 non fiere li occhi suoi lo dolce lume?».  
 Quando s’accese d’alcuna dimora  
 ch’io facëa dinanzi a la risposta,  
 72 supin ricadde e più non parve fora.  
 Ma quell’ altro magnanimo, a cui posta  
 restato m’era, non mutò aspetto,  
 75 né mosse collo, né piegò sua costa;  
 e sé continüando al primo detto,  
 «S’elli han quell’ arte», disse, «male appresa,  
 78 ciò mi tormenta più che questo letto.  
 Ma non cinquanta volte fia raccesa  
 la faccia de la donna che qui regge,  
 81 che tu saprai quanto quell’ arte pesa.  
 E se tu mai nel dolce mondo regge,  
 dimmi: perché quel popolo è sì empio  
 84 incontr’ a’ miei in ciascuna sua legge?».  
 Ond’ io a lui: «Lo strazio e ’l grande scempio  
 che fece l’Arbia colorata in rosso,  
 87 tal orazion fa far nel nostro tempio».

Poi ch’ebbe sospirando il capo mosso,  
 «A ciò non fu’ io sol», disse, «né certo  
 90 senza cagion con li altri sarei mosso.

**68** E no] e non *Moore* (F)                      **72** caygue] cadde *Rb, Moore* (G) — e puys] e poi *Ham, Moore* (K)  
**77** «ells han»] /egli (egli) an *Cha Mart Urb Vat* — han», dix ell, «aquella art] ando disse quellarte *Laur*  
 — dix ell] dissel *Ash Po*                      **85** gran exemple] grande (e)sempio *Urb Rb, Moore* (EK)  
**87** tals] tal(l)i *Ash Fi Ham La Lau Lo Parm Po Pr Ricc Tz Eg Mad Pa*                      **88** sospirat] sospirato *Co*  
*Eg Fi Ham La Lau Laur Lo Mad Mart Pa Parm Po Pr Rb Triv Tz, Moore* (CELOPQ)                      **89** dix:  
 «No fuy jo a axo] disse accio non fuio *La Mad Parm, Moore* (IZ)

Mas fuy jo sols, alla on fo y sofert  
 per tots ensemps de gitar de Florença  
 93 aquell qui la defes ab vis ubert».

«Si Deu repos d'uymes vostra semença»,  
 pregue yo ell, «solvets me aquest deman  
 96 qui açi ha torbada ma sentença.

Si ben jo oig, vos par vegats denan  
 nunca jamay ço que lo temps aduu,  
 99 e lo present anats tot ignoran».

«Nos vesem be com çell q'ha mala luu»,  
 dix ell, «tot ço qui a nos es loynta;  
 102 e d'aytant Deu solament nos influu.

Quant es apres, lavors roman tot va  
 l'entendre 'n nos; e s'altri no·ns ho porta,  
 105 no sabem res del vostre stat huma.

Per ço compendre pots que tota morta  
 sera nostra conexença en cell punt  
 108 que del futur sera clusa la porta».

Lors, axi com de ma culpa compunt,  
 digui: «Si us plau, direts a aquell cahut  
 111 que·l seu fill es entre los vius conjunt?;  
 e si d'ebans fuy al respondre mut,  
 fets li saber que u fiu porque pensava  
 114 ja en l'error que vos m'avets solgut».

91 fuy] fuy  $E^2$  — fo y] so  $E$ , foy  $E^2$       95 deman] dem  $E$ , deman  $E^2$       96 torbada] torbada  
 $E^2$       97-98 Si ben jo oig, vos par vegats denan /nunqua jamay ço que lo temps aduu,] Siben io bem  
 oig nos paruegats /denan nungua ço quel temps aduu  $E$ , Siben io oig vos paruegats denan /nungua jamay  
 ço quello temps aduu  $E^2$       100 luu] lum  $E$       102 nos] om  $E$ , nos  $E^2$       104 l'entendre  
 'n] lentendren  $E$ , lentendrev  $E^2$       105 vostre] nostre  $E$ , vostre  $E^2$       107 sera] serra  $E$   
 108 sera] serra  $E$       109 ma culpa] macula  $E$       111 los] lors  $E$

Ma fu' io solo, là dove sofferto  
 fu per ciascun di tòrre via Fiorenza,  
 93 colui che la difesi a viso aperto».

«Deh, se riposi mai vostra semenza»,  
 prega' io lui, «solvetemi quel nodo  
 96 che qui ha 'nviluppata mia sentenza.

El par che voi veggiate, se ben odo,  
 dinanzi quel che 'l tempo seco adduce,  
 99 e nel presente tenete altro modo».

«Noi veggiam, come quei c'ha mala luce,  
 le cose», disse, «che ne son lontano;  
 102 cotanto ancor ne splende il sommo duce.

Quando s'appressano o son, tutto è vano  
 nostro intelletto; e s'altri non ci apporta,  
 105 nulla sapem di vostro stato umano.

Però comprender puoi che tutta morta  
 fia nostra conoscenza da quel punto  
 108 che del futuro fia chiusa la porta».

Allor, come di mia colpa compunto,  
 dissi: «Or direte dunque a quel caduto  
 111 che 'l suo nato è co' vivi ancor congiunto;

e s'i' fui, dianzi, a la risposta muto,  
 fate i saper che 'l fei perché pensava  
 114 già ne l'error che m'avete soluto».

92 gitar de Florença] tor via a F. *Mart Triv*

97 Si ... jo] sio *Ham Mad Si, Moore* (KM)

98 que lo temps aduu] che 'l tempo adduce *Po*

103 es apres, lavors roman tot va] s'appressa

divien tutto vano *Ambr. 198, Moore* (M), s'appressa tucto esce inuano *Ham*

111 que·l seu fill]

che 'l suo figlio *Moore* (O) — entre los] tra' *Cha Co Ham Vat*

[26v]

E·l mestre meu ja lavors me cridava;  
perqu'eu pregue l'esperit pus ivars  
117 qu'ell me digues qui lla ab ell stava.  
«Ab plus de mil son dintre en aquest vas»,  
dix, «e dins es lo segon Frederich  
120 e·l cardinal; los altres no dich pas».  
Tal s'amaga; e jo devers l'antich  
poeta gir mos passos, repensan  
123 aquell parlar qui·m paria enamich.  
E cell se moch; e puys, axi anan,  
me dix: «Per que estas axi esmarit?».  
126 E jo li satisfiu al seu deman.  
«Conserve·ll cor teu be ço qu'a hoyt  
en contra tu», me comanda aquell sage,  
129 «qu'ara actens lla», e dreça lo dit:  
«quant tu seras denant la dolça raja  
d'aquella·ll qual bell ull tot quant es veu,  
132 d'ella sabras de ta vida·l viatge».  
Apres gira a man sinestra·l peu;  
lexam lo mur e anam vers lo mig  
135 per un sender qu'en la vall pudent seu,  
que fins al som ne venia·l fastig.

124 anan] anam *E*, anan *E*<sup>2</sup>      126 satisfiu] sastisfiu *E*      127 Conserve·ll] Conserue ell *E*,  
Conserue el *E*<sup>2</sup>      131 d'aquella·ll] daquella ell *E*, daquella el *E*<sup>2</sup>

---

128 me comanda] mecomanda *corregint* necomanda      129 qu'ara] quara: quar *és correcció, sobre grafies esborrades*



E già 'l maestro mio mi richiamava;  
 per ch'i' pregai lo spirito più avaccio  
 117 che mi dicesse chi con lu' istava.  
 Dissemi: «Qui con più di mille giaccio:  
 qua dentro è 'l secondo Federico  
 120 e 'l Cardinale; e de li altri mi taccio».  
 Indi s'ascose; e io inver' l'antico  
 poeta volsi i passi, ripensando  
 123 a quel parlar che mi pareva nemico.  
 Elli si mosse; e poi, così andando,  
 mi disse: «Perché se' tu sì smarrito?».  
 126 E io li sodisfeci al suo dimando.  
 «La mente tua conservi quel ch'udito  
 hai contra te», mi comandò quel saggio;  
 129 «e ora attendi qui», e drizzò 'l dito:  
 «quando sarai dinanzi al dolce raggio  
 di quella il cui bell' occhio tutto vede,  
 132 da lei saprai di tua vita il viaggio».  
 Appresso mosse a man sinistra il piede:  
 lasciammo il muro e gimmo inver' lo mezzo  
 135 per un sentier ch'a una valle fiede,  
 che 'nfin là sù facea spiacer suo lezzo.

115 E-l mestre meu ja] El mio maestro gia *Ham*

124 E] Et *Mad Pr, Moore* (GIL), Ed *Ham*

127 qu'a hoyt] chaudito (c'a udito) *Eg Fi Lau Laur Parm Tz*

128 en contra tu] /incontra te *Urb*

133 gira] u(u)olse *Cha Co Eg Fi La Lau Lo Mad Mart Pa Parm Po Pr Rb Ricc Triv Tz Vat, Moore*

135 seu] siede *Moore* (Z)

## INFERN. X

**3** *li*: ‘ell’. No he documentat la forma, que probablement modifica l’occità “lui” per rimar amb *cami* (v. 1). Als vv. 13 i 71 de la poesia XIV d’Andreu Febrer apareix *li* en el sentit d’‘ella’ (Riquer 1951: 108, 110 i 167).

**4** *amples*: no equival a la lliçó preferida per Petrocchi, *empi*, ‘impius’, però diversos manuscrits italians llegeixen *ampi*, ‘amples’ (cf. var. it. i Piccat 1994: 161).

**8** Cal llegir “veer” en una sola síl·laba perquè la mètrica sigui correcta (cf. *Inf.* X.56).

**9** *e negu d’ells a guardar se trau*: ‘i cap d’ells no surt (se trau) a mirar’, divergent de l’it. *e nessun guardia face*, ‘i ningú no fa guàrdia’. Segurament el traductor ha interpretat que *nessun* es referia als condemnats.

**12** *corsors*: llegiu “corsos”, ‘cossos’.

**14** *segaces*: *sogaces* E. Esmeno l’error de còpia per similitud gràfica entre *e* i *o*. En català antic es documenta la forma “secaces”, ‘seuaços’ (*DCVB*, s. v. “seuaç”); la influència de l’italià (*seguaci*) pot explicar la oclusiva sonora. El *DCVB* (s. v. “sogaç”) registra el mot solament amb aquest exemple de Febrer.

**17** *açi*: *açi* E, *daçi* E<sup>2</sup>. La lliçó d’E s’ajusta perfectament al significat del passatge.

**18** *al teu desig*: it. *e al disio*. És possible que en la transmissió catalana s’hagi produït un error: *al* per *el* (*e-l*). No s’ha documentat l’absència de la conjunció *e* en els manuscrits italians consultats, tot i que no es pot descartar que l’error es remunti a la tradició italiana.

**21** Entenc el vers, similarment a l’it. *e tu m’hai non pur mo a ciò disposto*, ‘i tu m’has induït a fer això (dir poc) no solament ara’.

**27** *força*: vegeu nota a *Inf.* VI.44.

**28** *fo axit*: *fo axit oit* E, *fo oit* E<sup>2</sup>. Gallina edita *oit*, però el sentit del passatge i la tradició italiana, que llegeix unànimement *uscio* (‘va sortir’), avalen la lliçó *axit* (‘eixit’). El fet que el mateix mot aparegui en posició de rima dos versos més amunt, devia provocar la innovació *oit*, suggerida per *so*; sembla que [E] portava totes dues lliçons i [E<sup>2</sup>] solament l’errònia.

**29-30** *ivars*: “ivaç”, ‘ràpidament’. — *m’fiu pus ivars [...] vers lo meu duch* ‘em vaig fer més cap al meu guia ràpidament’, és a dir, ‘em vaig acostar a Virgili ràpidament’; tradueix l’it. *m’accostai [...] al duca mio*. — *plus un petit*: ‘una mica més’; tradueix *un poco più* (o *più un poco*; cf. var. it.).

**31** *que faç?*: llegiu “què fas?”.

**39** Cal llegir *tua* com a monosíl·lab per tal que la mesura del vers sigui correcta. — *la tua paraula sia rara*: ‘no hi parlis gaire estona’; it. *le tue parole fier conte*, que es pot

interpretar com ‘les teves paraules siguin clares’ o ‘les teves paraules siguin dignes (de la personalitat de Farinata)’; vegeu Sapegno (2002: 116). Probablement *rara* s’explica per una altra interpretació: *conte* com a ‘comptades’. El fet que Villena tradueixi “Las palabras tuyas sean contadas” podria ser una coincidència, però fa pensar que aquesta interpretació ja era present en l’exegesi medieval (potser en forma de glossa), si bé no l’he documentada abans del segle XIX: vegeu, per exemple, G. A. Scartazzini (1872-82): “Altri spiega **conte** per *contate, numerate*”; P. Gioachino Berthier (1892-97): “**conte**, ordinate, dal latino *comptus*; o chiare, da *cognitus*, o infine numerate, per *contate*”; Enrico Mestica (1921-22 [1909]): “Del resto qui si potrebbe intendere che Virgilio, trattandosi di un grande personaggio, ammonisca Dante a non far parole inutili, ma brevi e ben pensate; e in tale significato **conte** equivarrebbe a **contate**; corrisponderebbe quindi al v. 40 del Canto XVII, ‘Li tuoi ragionamenti sien là corti.’”

**41, 43, 45** Febrer conserva la rima imperfecta o siciliana de Dante: *sdegnoso, disideroso, suso; desdenyos, desigos, ansus* (cf. vv. 65, 67, 69). Vegeu Petrocchi 1966: I, 469.

**42 for**: vegeu nota a *Inf.* III.38. — *li major tuy*: ‘els teus avantpassats’; per rimar amb *luy* (v. 38) i *fuy* (v. 40), el traductor se serveix d’un sintagma tan possible en italià (cf. *li maggior tui*) com en occità (en cas recte plural).

**48 dos veus tots los en dispergi**: ‘els vaig dispersar tots dues vegades’. Es refereix a les victòries gibel·lines de 1248 i 1260 (vegeu Sapegno 2002: 116).

**49 gitas**: *gitats* E, *gitas* E<sup>2</sup>. Prenc la lliçó d’E<sup>2</sup>, “gitas”, d’acord amb el sentit, ‘foragitaires’.

**51 saberan poch de l’art**: ‘no coneixien gaire l’art (de retornar)’, equival en sentit a l’it. *non appreser ben quell’ arte*, ‘no van aprendre bé aquell art’.

**52 Los**: ‘llavors’; vegeu nota a *Inf.* VI.97.

**53 ensus de la barba, e no mes**: equival a l’it. *lungo questa, infino al mento*, és a dir, només es veia aquella ombra de la barba cap amunt.

**56** Cal llegir “veer” en una sola síl·laba perquè la mètrica sigui correcta (cf. *Inf.* X.8).

**58 per aquest cech mesqui**: *per aquest cech mesqui* E, *si per aquest mesqui* E<sup>2</sup>. La lliçó d’E s’ajusta més al text italià, *per questo cieco*. E<sup>2</sup> repeteix *si*, que ja apareix a principi de vers, i, per evitar la hipermetria, elimina *cech*, que sempre apareix en italià.

**60 ti**: ‘tu’, per rimar amb *mi* (v. 56) i *mesqui* (v. 58).

**61 No vinch sols per mon seny**: ‘no vinc solament pel meu enteniment, per la meua intel·ligència’, fent referència a l’*altesa d’engeny* del v. 59. L’italià *Da me stesso non vegno* es pot interpretar de manera similar: ‘no vinc per voluntat i mèrit meus’ (vegeu Sapegno 2002: 118).

**62-63 car çell qui la m’espera, aci-m mena, / que-l teu Guido força hague en desdeny**: ‘perquè em porta aquí aquell que m’espera allà (Virgili), el qual el teu Guido potser va

menystenir (perquè preferia els filòsofs als poetes)’. La interpretació de Febrer coincideix amb la lectura que tradicionalment s’havia fet del passatge, com demostren tots els comentaris antics (vegeu *Dartmouth Dante Project*); la crítica moderna, però, interpreta que l’objecte del desdeny és Beatriu (vegeu Sapegno 2002: 118).

**64 modo:** vegeu nota a *Inf.* III.34.

**65, 67, 69** Febrer conserva la rima imperfecta o siciliana de Dante: *nome, Come, lume; nom, Com, lum* (cf. vv. 41, 43, 45). Vegeu Petrocchi 1966: I, 469.

**65 elegit:** entenc ‘les seves paraules i la seva condemna ja m’havien elegit el seu nom (d’entre tots els noms possibles)’. Divergeix de la lliçó canònica *letto*, ‘llegit’, en el sentit de ‘revelat (el seu nom)’, però un bon nombre de manuscrits italians llegeixen *elitto*, ‘elegit’ (cf. var. it. i, per a més testimonis, Moore 1899: 298-99).

**68 ancora:** ‘encara’; Febrer pren la forma italiana per rimar amb *demora* (v. 70) i *fora* (v. 72).

**70** Vers hipomètric. Potser el vers s’iniciava amb la conjunció “E”; en italià, però, sempre comença amb *Quando*.

**72 sobin:** ‘d’esquena’ (vegeu *PD*, s. v.); cf. it. *supin*, d’igual significat.

**73 a cuy posta:** it. *a cui posta* ‘per desig del qual’.

**75 plaga:** llegiu “plegà”. — *ne plaga may sa costa:* ‘ni va doblegar en cap moment la seva costella (per extensió, la seva esquena)’.

**76-77 «E si», tornant al seu primer perlar, / «ells han:** divergeix de la interpretació de Petrocchi, *e sé contiñuando al primo detto*, / «S’elli han...’, ‘i ell, continuant al que deia primer: “si ells han...”. Segurament el traductor devia tenir un manuscrit que llegia *e se contiñuando al primo detto / elli han* (en lloc de *S’elli han*; cf. var. it.), de manera que s’interpretava *e se* com a ‘i si’. Cf. Vill.: “E si”, —continuando al primer dicho—, ‘ellos han aquella arte...’”.

**79 rençesa:** it. *raccesa*, ‘tornada a encendre’; el *DCVB* (s. v. “reencendre”, ‘tornar a encendre’), només documenta el mot amb un vers de la traducció de Febrer (*Inf.* XXVI.130).

**79-81** Farinata prediu a Dante que serà exiliat (*sabras aquella art quant pessa*, sc. l’art de retornar a Florència) abans de cinquanta mesos, és a dir, abans que la lluna, identificada amb Prosèrpina (*la dona qui açi renya*), sigui plena cinquanta vegades (*no sera cinquanta veus rençesa*).

**85 estraç:** it. *strazio*, ‘desastre, calamitat’. — *gran exemple:* en el sentit de model negatiu, que no s’ha de repetir (el desastre d’Arbia); Petrocchi edita *grande scempio*, ‘gran estrall, carnisseria’, però diversos manuscrits italians llegeixen *grande (e)sempio* (cf. var. it.).

**86 ros:** ‘vermell’ (per la sang), en occità (*PD*, s. v. “ros”, ‘roux’) i en italià (*rosso*).

**87** *tals*: *tale* Petrocchi, però nombrosos manuscrits llegeixen en plural (cf. var. it.).

**88** *sospirat*: *sospirando* Petrocchi, però nombrosos manuscrits italians llegeixen *sospirato* (cf. var. it.), com també Villena: “Después que ovo sospirado, la cabeça mo[vida]”. — *mos*: *mors* E. Esmeno per claredat. Enteneu ‘mogut’; pres de l’it. *mosso*.

**91** *fo y*: *so* E, *foy* E<sup>2</sup>. L’error de còpia d’E, atret per l’inici del mot següent (*sofert*), ha estat corregit en *foy* (*hi fou*) per E<sup>2</sup>.

**91-92** *gitar de Florença*: el text editat per Petrocchi significa ‘tots van consentir a destruir Florència, a fer-la desaparèixer’ (*tòrre via*). El manuscrit italià de Febrer, però, devia portar la variant *tor via a Fiorenza* (cf. var. it.), segons la qual s’interpreta que el passatge fa referència a l’exili de Farinata. Vegeu la traducció de Villena, que mostra que el traductor al castellà tenia al davant la mateixa variant que Febrer (o similar): “Mas fui yo solo allá donde sofrido / fue por cada uno de tirar vía a Florença / aquí que la defendió a viso abierto” (vv. 91-93).

**93** *ab vis ubert*: ‘donant la cara’; tradueix literalment *a viso aperto*. Farinata es va enfrontar obertament a tots els que volien destruir Florència. — *vis*: ‘rostre’; vegeu nota a *Inf.* IV.20.

**97-98** Compareu *Siben io bem oig nos paruegats / denan nungua ço quel temps aduu* E, *Siben io oig vos paruegats denan / nungua jamay ço quelo temps aduu* E<sup>2</sup>. La lliçó d’E està clarament corrompuda; la correcció d’E<sup>2</sup> s’ajusta força al sentit i al text italià (*El par che voi veggiate, se ben odo, / dinanzi quel che 'l tempo seco adduce*); només hi queda un error: *nungua* (vegeu la nota següent).

**98** *nunqua jamay*: *nungua* és indubtablement un error de còpia. Podria ser un error per *nunqua*. No he pogut documentar en català, occità ni italià l’expressió *nunca jamai*, que sí que existeix en castellà, amb el significat emfatitzat de ‘mai’ (a diferència de Gallina, no crec que signifiqui ‘sempre’). El passatge es podria interpretar així: ‘sembla que vegeu abans que mai’. No es pot descartar, però, que la deturpació sigui més complexa: *nungua* podria ser un error per *ningú*, i el fragment significaria: ‘sembla que vegeu abans que mai ningú (altre)’. Tanmateix, al llarg de la traducció de Febrer no apareix mai *ningú*, sinó sempre *negú*. Caldria suposar, doncs, que la forma original era *negú* i que algun copista la va transformar en *ningú*; després un altre copista, per error, va escriure *nungua* (noteu que el passatge està força corromput, de manera que el copista no devia entendre el text). Davant d’aquestes dues possibilitats d’esmena, he optat per la primera per prudència, perquè és més econòmica: la correcció només afecta una grafia i no implica dos errors de còpia successius.

**100** *luu*: *lum* E. L’esmena restitueix la rima amb *aduu* (v. 98) i *influu* (v. 102); vegeu *DCVB*, s. v. “llu”. Gallina va editar *adun, lum, influn*.

**102** *nos*: *om.* E, *nos* E<sup>2</sup>. La lliçó d’E<sup>2</sup> restitueix la correcta mesura del vers, d’acord amb l’it. *ne* (‘ens’).

**103** *Quant es apres, lavors roman tot va*: ‘Quan és a prop, llavors esdevé tot va’. Petrocchi edita *Quando s’apressano o son, tutto è vano*, ‘quan s’acosten o són (*le cose*

*che ne son lontano*), és tot va', però alguns manuscrits presenten variants més similars a la versió catalana, com *Quando s'appressa divien tutto vano* ('quan s'acosta, esdevé tot va'; cf. var. it.).

**104** *l'entendre 'n*: *lentendren* E, *lentendrev* E<sup>2</sup>. Prenc la lliçó d'E, que fa ple sentit: *roman tot va l'entendre 'n nos*, 'la capacitat d'entendre resta vana en nosaltres', d'acord amb l'it. *tutto è vano nostro intelletto*, 'el nostre intel·lecte és totalment va'.

**105** *vostre: nostre* E, *vostre* E<sup>2</sup>. La lliçó d'E<sup>2</sup> s'ajusta al sentit, d'acord amb l'it. *vostro*.

**109** *Lors*: 'llavors'; vegeu nota a *Inf.* V.25. — *ma culpa: macula* E. La lliçó *macula* és un error de còpia per omissió de la *p*. La tradició italiana llegeix *mia colpa*, i també Villena ("mi culpa").

**121** *Tal*: 'així' (*DCVB*, s. v. "tal").

**124** *anan: anam* E, *anan* E<sup>2</sup>. La correcció d'E<sup>2</sup> restitueix la rima amb *repensan* (v. 122) i *deman* (v. 126), i el sentit, d'acord amb l'it. *andando*.

**128, 130, 132** Sembla que cal pronunciar un so africacat en els tres mots en posició de rima (*sage, raja, viatge*), en lloc de "sage" i "raja" (vegeu nota a *Inf.* VI.65, 67, 69).

**129** Cal fer hiat entre *ara* i *actens* perquè la mesura del vers sigui correcta. — «*qu'ara actens lla*»: divergeix de l'it. «*e ora attendi qui*», 'i ara estigues atent aquí (al que et diré)'. La versió catalana, que es pot interpretar 'que ara t'esperes allà' o 'que ara estàs atent allà', no fa gaire sentit en el context. L'origen d'aquesta manca de sentit és una corrupció del vers, però no podem saber si es va generar en la transmissió italiana o bé en la catalana. Si es va produir en la transmissió catalana, es podria esmenar en *e ara acten lla*, 'i ara estigues atent allà', que restitueix el sentit. L'adverbi *lla* faria referència al lloc que Virgili assenyala amb el dit (*e dreça lo dit*), gest que la majoria de comentaristes interpreten com a senyal d'atenció (cf. Boccaccio: "quasi disegnano, come fanno coloro che più vogliono le lor parole impriemere nello 'ntelletto dell'uditore"), però altres creuen que indica a Dante que miri cap al cel, on hi ha Beatriu (cf. *L'Ottimo Commento* (3): "et levando il dito verso il cielo là dove è Beatrice di cui intende di parlare"). També es possible, però, tot i que no ho hagi pogut documentar, que algun manuscrit italià, en lloc de *e ora*, llegís *c(h)'ora attendi qui*, i el traductor interpretés 'que ara esperes aquí'.

**130** *la dolça raja*: 'la dolça resplendor' (vegeu *PD*, s. v. "raia").

**133** *gira: mosse* ('va moure') Petrocchi, però la majoria de manuscrits llegeixen *u(u)olse* ('va girar') (cf. var. it.).

**135** *seu*: la majoria de manuscrits italians llegeixen *fiede* ('fereix'), però un porta *siede* ('seu'; cf. var. it.). Ambdues lliçons es poden interpretar de la mateixa manera: 'per un camí que condueix a una vall' (vegeu Sapegno 2002: 123).



## CAPITOL XI

on, tractant de tres cercles petits qui son al bax infern, fa distincio de tots los cercles de l'infern, e dels peccats qui en aquells se ponexen mes e menys culpa.

Sobre l'astremitat d'una altra riba [27r]  
que fan pedres grans rotes a rredor,  
3 vinguem sobre molt pus cruel stiba;  
e aqui nos, per l'orible pudor  
sobreabundant que·l pregon abis gita,  
6 nos recostam derrer'un cubertor  
d'un gran carner, on jo viu una scritta  
qui deya: «Anastasi papa quart,  
9 lo qual Fotin trasch de la via drita».  
«Lo devallar nostre sia un poch tard,  
perque sa us primer lo nostre sens  
12 al trist ale, e no avem puys reguart».  
Axi·l mestre; e jo: «Algun compens»,  
digui a ell, «troba que·l temps no pas  
15 perdut». Ez ell: «Veges qu'en aço pens.  
Ffill meu, dedins aquest present roquaç»,  
comença a dir, «son tres cercles petits,  
18 de grau en grau, com cells que lexats has.  
E tots son plens d'esperits maleits;  
mas, perque puys t'í basta pur la vista,  
21 enten per que ne com hi son tepits.

**Epígraf** menys] meys *E*      **3** pus] *om. E, pus E<sup>2</sup>*      **4** aqui] aqujs *E*, aquj *E<sup>2</sup>*      **9** drita]  
drjta *E<sup>2</sup>*      **13** Axi·l] A axil *E*, Dixel *E<sup>2</sup>*      **15** Veges] uegues *E*

**12** avem] auem *corregint* aueu



## CANTO XI

Canto undecimo, nel quale tratta de' tre cerchi disotto d'inferno, e distingue de le genti che dentro vi sono punite, e che quivi più che altrove; e solve una questione.

In su l'estremità d'un'alta ripa  
che facevan gran pietre rotte in cerchio,  
3 venimmo sopra più crudele stipa;  
e quivi, per l'orribile soperchio  
del puzzo che 'l profondo abisso gitta,  
6 ci raccostammo, in dietro, ad un coperchio  
d'un grand' avello, ov' io vidi una scritta  
che dicea: «Anastasio papa guardo,  
9 lo qual trasse Fotin de la via dritta».  
«Lo nostro scender conviene esser tardo,  
sì che s'ausi un poco in prima il senso  
12 al tristo fiato; e poi no i fia riguardo».  
Così 'l maestro; e io «Alcun compenso»,  
dissi lui, «trova che 'l tempo non passi  
15 perduto». Ed elli: «Vedi ch'a ciò penso».  
«Figliuol mio, dentro da cotesti sassi»,  
cominciò poi a dir, «son tre cerchi  
18 di grado in grado, come que' che lassi.  
Tutti son pien di spirti maladetti;  
ma perché poi ti basti pur la vista,  
21 intendi come e perché son costretti.

1 altra] altra *Ash Eg (rev. alta) Triv (rev. alta), Moore (BE<sub>1</sub>Q)*      6 recostam derrer'] raccostammo  
dietro *Co Ham Laur Pa Parm Rb Triv, Moore*      8 quart] quarto *Eg. 2085, Harley 3459 (rev.*  
*quardo), Pasqual*      12 avem] [i] fia *Cha Co Eg Ham Laur Mad Mart Parm Po Triv Vat*  
21 per que ne com] perche e come *Urb*

De tot lo mal, qui hoy al cel aquista,  
 injuria es fi, e tota fi aytal  
 24 o ab força o ab frau altruy contrista.  
 Mes perque frau es de l'hom propi mal,  
 desplaui a Deu mes; per ço stan dejus  
 27 los fraudulent, e mes dolor los cal.  
 Dells violents lo prim cercle es tot clus; [27v]  
 mas perque·s fa força a tres persones,  
 30 en tres girons es distint e conclus.  
 A Deu, a si, al prohisme a stones  
 fa força l'om, en ells e en lurs coses,  
 33 com pots veure, si be clar ho rahones.  
 Mort violent'e ferides doloroses  
 en lo proisme·s fan, e en sos bens  
 36 ruines, fochs, robaries dampnoses.  
 Oys e homeys e cascuns malfahents,  
 guastadors e ladres, tots los turmenta  
 39 lo prim giro, per diverses covents.  
 Pot l'hom haver en si ma violenta  
 e en sos bens; per que en lo segon  
 42 giro cove que sens pro se repenta  
 qui priva si matex del vostro mon,  
 destruu e fon la sua facultat,  
 45 e plany lla on deu esser jausion.

31 A Deu, a si] A devasi *E*<sup>2</sup>      34 e ferides] *e* forides *E*, ferides *E*<sup>2</sup>      35 proisme·s] proisimes  
*E*, prois mes *E*<sup>2</sup> — e en] een *E*, aen *E*<sup>2</sup>      39 diverses] diuerses *E*, djuerses *E*<sup>2</sup>      40 violenta]  
 molenta *E*, violenta *E*<sup>2</sup>      43 qui] Quii *E*, Qui *E*<sup>2</sup>

D'ogne malizia, ch'odio in cielo acquista,  
 ingiuria è 'l fine, ed ogne fin cotale  
 24 o con forza o con frode altrui contrista.  
 Ma perché frode è de l'uom proprio male,  
 più spiace a Dio; e però stan di sotto  
 27 li frodolenti, e più dolor li assale.  
 Di vïolenti il primo cerchio è tutto;  
 ma perché si fa forza a tre persone,  
 30 in tre gironi è distinto e costrutto.  
 A Dio, a sé, al prossimo si pòne  
 far forza, dico in loro e in lor cose,  
 33 come udirai con aperta ragione.  
 Morte per forza e ferute dogliose  
 nel prossimo si danno, e nel suo avere  
 36 ruine, incendi e tollette dannose;  
 onde omicide e ciascun che mal fiere,  
 guastatori e predon, tutti tormenta  
 39 lo giron primo per diverse schiere.  
 Puote omo avere in sé man vïolenta  
 e ne' suoi beni; e però nel secondo  
 42 giron convien che senza pro si penta  
 qualunque priva sé del vostro mondo,  
 biscazza e fonde la sua facultade,  
 45 e piange là dov' esser de' giocondo.

**23** es fi] è fine *Co Po*

**26** per ço] [e] però *Moore (L)*

**37** Oys e homeys] Odii omicidii

*Ash Cha (-di) Co Eg (ome-) Fi Ham (-di) La Lau Lo Mart Pa (-di) Po Pr (-idi) Ricc Triv (-idi) Tz, Moore (AEGHKMPQZ), Odii micidii Laur, Moore (C, rev. omicidii)*

**40** Pot l'hom] Puo lhuomo *Co,*

Puote luom *Mad*

**41** per que] [e] però *Moore (L)*

Pot força fer contra la deytat,  
 de cor negant e flastomant aquella,  
 48 e menyspresant natura e sa bontat;  
     e per ço lo menor giron segella  
 del seu senyal Soddoma e Cahorsa  
 51 e qui, blasmant a Deu de cor, favella.  
     Lo frau, on tota consciencia es morsa,  
 pot l'hom usar en aquell qui en ell fia  
 54 o en aquell en qui la fe no torsa.  
     Aquest derrer modo appar qu'aucia [28r]  
 l'hom enamich d'amor que fa natura;  
 57 per qu'al segon cercle cove que stia  
     ypocrites, leusangies e factura,  
 falcetat, ladornici e simonia,  
 60 rufians, baraters e tal lordura.  
     Per altro modo cell amor s'oblia  
 que fa natura, e cell qui puys es junt,  
 63 de que la fe special se cria;  
     per qu'al menor giro, on es lo punt  
 de l'univerç sobre·l qual Dite seu,  
 66 cascun traydor per tots temps es consunt».

E jo: «Mestre, clar mostra lo dit teu,  
 e fort ubert; e assats distiny be  
 69 aquest baratre e tot lo poble seu.

46 pot] Per *E*      49 menor] menror *E*, men or *E*<sup>2</sup>      53 fia] sia *E*      57 per qu'al] pequal  
*E*      60 lordura] lordora *E*      63 fe] fa *E* — cria] tria *E*      66 consunt] conjunt *E*  
 69 baratre] barat *E*<sup>2</sup>

55 qu'aucia] quavcia *corregint* quancia

62 puys] puys: *tilla sobrerera*

Puossi far forza ne la deïtade,  
 col cor negando e bestemmiando quella,  
 48 e spregiando natura e sua bontade;  
 e però lo minor giron suggella  
 del segno suo e Soddoma e Caorsa  
 51 e chi, spregiando Dio col cor, favella.  
 La frode, ond' ogni coscienza è morsa,  
 può l'omo usare in colui che 'n lui fida  
 54 e in quel che fidanza non imborsa.  
 Questo modo di retro par ch'incida  
 pur lo vinco d'amor che fa natura;  
 57 onde nel cerchio secondo s'annida  
 ipocresia, lusinghe e chi affattura,  
 falsità, ladroneccio e simonia,  
 60 ruffian, baratti e simile lordura.  
 Per l'altro modo quell' amor s'oblia  
 che fa natura, e quel ch'è poi aggiunto,  
 63 di che la fede spezial si cria;  
 onde nel cerchio minore, ov' è 'l punto  
 de l'universo in su che Dite siede,  
 66 qualunque trade in eterno è consunto».

E io: «Maestro, assai chiara procede  
 la tua ragione, e assai ben distingue  
 69 questo baràtro e 'l popol ch'e' possiede.

**50** Soddoma] [e] Soddoma *Co La Parm Pr Triv, Moore* (FMO)                      **55** aucia] uccida *Ash Cha Co*  
*Eg Fi Ham La Lau Lo Mad Mart Pa Parm Po Pr Rb Ricc Triv Tz Vat, Moore*, uoccida *Laur*  
**56** l'hom enamich] [pur] lo nemic(h)o *Laur*, pur lo nemic(h)o *Eg, Est. it. 957, Laur 40 15, Laur. Strozz.*  
*156*, pur lo nimic(h)o *Po, Moore* (DL)                      **58** e factura] e chi factura *Co Laur*                      **61** Per altro] Per  
 altro *Cha Co Fi (rev. Per l'altro) Ham Laur Parm Po Rb Vat, Moore* (EIPCD)                      **62** qui puyes es  
 junt] che poi e giunto *Pr Rb, Moore* (A)                      **64** menor giro] minor cerchio *Moore* (C)



Ma dimmi: quei de la palude pingue,  
 che mena il vento, e che batte la pioggia,  
 72 e che s'incontran con sì aspre lingue,  
 perché non dentro da la città roggia  
 sono ei puniti, se Dio li ha in ira?  
 75 e se non li ha, perché sono a tal foggia?».

Ed elli a me: «Perché tanto delira»,  
 disse, «lo 'ngegno tuo da quel che sòle?  
 78 o ver la mente dove altrove mira?  
 Non ti rimembra di quelle parole  
 con le quai la tua *Etica* pertratta  
 81 le tre disposizion che 'l ciel non vole,  
 incontenenza, malizia e la matta  
 bestialitade? e come incontenenza  
 84 men Dio offende e men biasimo accatta?  
 Se tu riguardi ben questa sentenza,  
 e rechiti a la mente chi son quelli  
 87 che sù di fuor sostegnon penitenza,  
 tu vedrai ben perché da questi felli  
 sien dipartiti, e perché men crucciata  
 90 la divina vendetta li martelli».

«O sol che sani ogne vista turbata,  
 tu mi contenti sì quando tu solvi,  
 93 che, non men che saver, dubbiar m'aggrata.

**78** la pensa haver lla on altri remira?] Auer la mente dove altrove mira *Ricc. 1005, Ricc. 1038, Barb. Lat. 3974* (hauer), *Rb* (Auer<mente>), la mente tua in altrui mira *Laur* **89** son] son *Ham Mad Parm Pr, Moore* (EFM) **91** «Sol] [O] sol *Rb* (add. post.)

Encare un poch enderrer ve tornant»,  
 dix eu, «lla on de usura offen  
 96 algu a Deu; lo grop me sol denant».  
 «Lo filosof», me diu, «qui be l'enten,  
 nota, no pur en una sola part,  
 99 com natura trestot lo seu cors pren  
 del divinal entent e de sa art;  
 e si saps be la *Phisica* notar,  
 102 tu trobaras, no pas luny ne molt tart,  
 que l'art vostra, en quant ella pot far,  
 natura sech, co·l mestre fa·l discent;  
 105 si que a Deu quasi neta appar.  
 De tals coses, si tu tens be esment  
 al Genesi del principi, cove  
 108 pendre sa vida e avançar la gent.  
 Mas l'usurer, perqu'altra via te, [29r]  
 natura pres per seguir son esclau;  
 111 menysprea la, esperant altra be.  
 Mas seguex me d'uymes, qu'anar me·n plau,  
 car Piscis sall ja sobre l'oritzon,  
 114 e·l Carro tot sobre·l pol artich jau;  
 e·ll balç es lla, on se desmunta 'l fon».

98 nota] notat E

111 altra be] altra j be: j *ratllada*



Ancora in dietro un poco ti rivolvi»,  
 diss' io, «là dove di' ch'usura offende  
 96 la divina bontade, e 'l groppo solvi».

«Filosofia», mi disse, «a chi la 'ntende,  
 nota, non pure in una sola parte,  
 99 come natura lo suo corso prende  
 dal divino 'ntelletto e da sua arte;  
 e se tu ben la tua *Fisica* note,  
 102 tu troverai, non dopo molte carte,  
 che l'arte vostra quella, quanto pote,  
 segue, come 'l maestro fa 'l discente;  
 105 sì che vostr' arte a Dio quasi è nepote.

Da queste due, se tu ti rechi a mente  
 lo Genesi dal principio, convene  
 108 prender sua vita e avanzar la gente;  
 e perché l'usuriere altra via tene,  
 per sé natura e per la sua seguace  
 111 dispregia, poi ch'in altro pon la spene.

Ma seguimi oramai che 'l gir mi piace;  
 ché i Pesci guizzan su per l'orizzonta,  
 114 e 'l Carro tutto sovra 'l Coro giace,  
 e 'l balzo via là oltra si dismonta».

**94** un poch enderrer] un poco in dietro *Moore i tots els mss. de Petrocchi excepte Mart Triv Urb*

**96** lo grop] [e]l groppo *Ash Co*

**106** De tals coses] Da queste cose *Eg (De) Fi Ham La Lau Laur*

*Lo Pa Parm Pr Ricc Tz, Moore (AELMPQ), Di queste cose Moore (O)*

**109** Mas] Ma *Pr, Moore*

**110** natura pres per seguir son esclau] prende natura per lo suo seguace *Pr*

**114** sobre·l pol]

soural polo *Si*

**1** *altra*: Petrocchi edita *alta*, però diversos manuscrits italians llegeixen *altra* (cf. var. it.).

**3** *pus*: om. E, *pus* E<sup>2</sup>. La correcció d'E<sup>2</sup> omple la llacuna d'E, regularitzant el nombre de síl·labes, d'acord amb l'italià *più*, que apareix en tots els manuscrits italians (vegeu l'estudi introductori, §60, [13]). — *stiba*: 'munt, multitud'; la documentació més antiga que el *DCVB* (s. v. "estiba.5") dóna d'aquesta accepció, és un passatge de la traducció de Febrer (*Inf.* XXIV.82); el *PD* (s. v. "estiva") només recull l'accepció 'chargement'. La solució de la versió catalana sembla, doncs, un calc semàntic de l'it. *stipa*.

**6** *nos recostam*: it. *ci raccostammo* 'ens acostàrem'; el *DCVB* (s. v. "2.recostar") registra el mot, indicant-ne l'origen italià, amb aquest passatge de Febrer i també amb *Purg.* XXVI.49. — *nos recostam derrer'un cubertor*: 'ens acostàrem (per refugiar-nos de la pudor) al darrere d'una llosa', divergeix de l'it. *ci raccostammo, in dietro, ad un coperchio*, 'ens acostàrem, reculant, a una llosa', però hi ha manuscrits que llegeixen *dietro* en lloc de *in dietro*: 'ens acostàrem (per refugiar-nos) darrere' (cf. var. it. i Petrocchi 1966: II, 176).

**7** *scrita*: it. *scritta*, 'inscripció'.

**8** *quart*: divergeix de l'italià *guardo*, 'guardo, custodio'; Dante es refereix al papa Anastasi II (s. v), que va ser considerat heretge per haver admès a la comunió un heretge, Fotin, diaca de Tessalònica (Sapegno 2002: 126). La lliçó *quart* és un error de còpia, però la conservo per prudència: l'errada podria ser producte de la transmissió catalana de la traducció (*quart* per *guard*), però també es documenta en italià (*quarto* per *guardo*; cf. var. it.).

**11** *sa us*: llegiu "se ús", 's'acostumi, s'avesi' (del verb "usar"; vegeu Farauo, s. v.).

**12** *e no avem puys reguart*: 'i després no (hi) parem atenció'. Petrocchi edita *e poi no i fia riguardo* 'i després no serà necessari parar-hi atenció' (cf. Sapegno 2002: 126). Notem que en italià el verb està en futur (*fia*, 'serà') i, en canvi, en la versió catalana es fa servir el present de subjuntiu (*avem*). És possible que el manuscrit del traductor llegís *sia* ('sigui'), que es confonia fàcilment amb *fia*; l'estructura sintàctica resultant és totalment coherent: es coordinen dos verbs en subjuntiu (*sa us, avem*) que formen part d'una oració subordinada de finalitat. Per altra banda, la lliçó preferida per Petrocchi porta el pronom de tercera persona *i*, en cas datiu, que es refereix al *tristo fiato*, però força manuscrits italians ometen el pronom, com en la traducció catalana (cf. var. it. i Petrocchi 1966: II, 177).

**13** *Axi:l*: *A axil* E, *Dixel* E<sup>2</sup>. La lliçó d'E es correspon exactament amb la tradició italiana, que llegeix unànimement *Così'l* ('així el'). La lliçó d'E<sup>2</sup>, en canvi, és una trivialització.— *compens*: it. *compenso*, 'compensació'. El *DCVB*, s. v., solament registra el mot amb aquest passatge de Febrer.

**16** *roquaç*: 'roca' (*PD*, s. v. "rocal, rocatz, -as"), traduint l'it. *sassi*, 'roques'.

- 20** *basta*: llegiu “baste”, ‘basti’.
- 21** *tepits*: ‘atapeïts’ (vegeu *DCVB*, s. v. “2.tapit”, solament amb indicacions dialectals, sense oferir-ne documentació), traduïnt l’it. *costretti*, ‘comprimits’.
- 22** *qui hoy al cel aquista*: ‘que aconseguix odi en el cel’, és a dir, que provoca la ira divina. — *hoy*: llegiu “oi”, ‘odi’. — *aquista*: vegeu nota a *Inf.* I.55.
- 30** *conclus*: ‘acabat’, equival a l’it. *costrutto*, ‘construït’.
- 34** *e ferides*: *e forides* E, *ferides* E<sup>2</sup>. La correcció d’E<sup>2</sup> esmena l’error de còpia (*o* per *e*), però elimina la conjunció, que es troba en tots els manuscrits italians, ja sigui copulativa (*e*) o disjuntiva (*o*).
- 37** *Oys e homeys*: ‘odis i homicidis’, divergeix de la lliçó editada per Petrocchi, *onde omicide*, ‘d’aquí que homicides’, però gran part de la tradició italiana llegeix *Odi omicidii* o variants similars (cf. var. it., Petrocchi 1966: II, 179, i Piccat 1994: 171). Vegeu, per exemple, com interpreta la lliçó *Odi* Boccaccio: «cioè coloro che odio portano al prossimo, volendo per questo s’intendano coloro in questo medesimo luogo esser dannati li quali, quantunque queste violenze non faccino, le farebbon volentieri se potessono, e, perché più non possono, hanno in odio il prossimo».
- 38** *guastadors*: llegiu “gastadors”, ‘pròdigs’.
- 39** *covents*: ‘reunions de gent’ (*DCVB*, s. v. “covent.1”), traduïnt l’it. *schiere*, ‘grups de gent’.
- 40** *violenta*: *molenta* E, *violenta* E<sup>2</sup>. La correcció d’E<sup>2</sup> restitueix el sentit i la regularitat mètrica; l’error de còpia, per similitud gràfica entre *ui* i *m*, pot haver-se produït per atracció del mot anterior, *ma*.
- 42** *pro*: variant de “prou”, ‘profit’ (*DCVB*, s. v.). — *se repenta*: ‘es penedeixi’ (*PD*, s. v. “repentir”; el *DCVB*, s. v., solament documenta el mot amb la traducció de Febrer d’*Inf.* XXVII.118).
- 45** *jausion*: ‘joiós’ (*PD*, s. v.), suggerit per *giocondo*. El mateix Febrer fa servir el verb “jausir” i l’adjectiu “jausen” en les seves poesies (II, v. 14; X, v. 14; XIII, v. 24; XIV, v. 233; Riquer 1951: 69, 94, 104, 116). Cf. també “jausion” en Lull (*NGGL*, s. v.).
- 46** *pot*: *Per* E. L’esmena, proposada en nota per Gallina, restitueix el sentit del vers, d’acord amb l’it. *Puossi*, ‘es pot’.
- 50** *Soddoma*: *e Soddoma* Petrocchi, però diversos manuscrits ometen la conjunció (cf. var. it.).
- 51** *favella*: it. *favella*, ‘parla’.
- 52** *morsa*: it. *morsa*, ‘mossegada, ofesa’.
- 53** *fia*: *sia* E. L’esmena restitueix el sentit, d’acord amb l’it. *fida*, ‘confia’.

**54** *en aquell en qui la fe no torsa*: el traïdor pot actuar contra qui no desvia la fe cap a ell, és a dir, no hi confia; tradueix l'it. *in quel che fidanza non imborsa*, 'en aquell que no té confiança'.

**55-56** *modo*: vegeu nota a *Inf.* III.34. — *aucia*: *incida* ('talli') a l'edició de Petrocchi, però la majoria de manuscrits llegeixen *uccida* ('occeixi'; cf. var. it.). — *appar qu'aucia / l'hom enamich d'amor que fa natura*: no s'ajusta al text italià, *par ch'incida / pur lo vinco d'amor che fa natura*, 'sembla que només talli el vincle d'amor que ha creat la natura', és a dir, la traïció a qui no confia solament malmet el lligam natural segons el qual els éssers humans són amics entre si (vegeu Sapegno 2002: 129), però diversos manuscrits italians llegeixen *pur lo nemicho* ('solament l'enemic') o simplement *lo nemico* en lloc de *pur lo vinco* (cf. var. it.). Entenc el vers de la versió catalana: '(la traïció a qui no confia) sembla que occeixi (moralment) l'home que és enemic de l'amor que ha creat la natura'.

**57** *stia*: 'estigui'; el subjecte és plural (vegeu els vv. 58-60), però en Dante es produeix el mateix fenomen: *s'annida*.

**58** *factura*: probablement de l'it. *fattura*, 'bruixeria'; en occità existeix "fachura" amb el mateix significat (*PD*, s. v.). Petrocchi edita *chi affattura* ('qui embruixa'), però es documenta la lliçó *chi factura* en alguns manuscrits italians (cf. var. it.).

**60** *lordura*: *lordora* E. L'esmena, proposada en nota per Gallina, restitueix la rima amb *natura* (v. 56) i *factura* (v. 58). Pres de l'it. *lordura*, 'llordesa'; el *DCVB* (s. v. "llordura") no ofereix documentació antiga del mot, però existeixen "llord" (*DECLC*, s. v. "llord"; la doc. 1487) i "lort" (*PD*, s. v.).

**61-63** Entenc: 'la traïció a qui confia atempta no solament contra el vincle de l'amor natural (*cell amor s'oblia / que fa natura*), sinó també contra el vincle que s'hi afegeix (*e cell qui puys es junt*), el nascut d'una confiança especial entre dues persones (*de que la fe special se cria*)'; vegeu Sapegno (2002: 130).

**61** *Per altro modo*: es refereix a la traïció a qui confia, esmentada al v. 53. — *modo*: vegeu nota a *Inf.* III.34. — *s'oblia*: it. *s'oblia*, 's'oblida'.

**63** *fe: fa* E. L'esmena restitueix el sentit, d'acord amb l'it. *fede*. — *cria*: *tria* E. Esmeno d'acord amb el sentit i l'italià *cria*.

**66** *consunt*: *conjunt* E. Entenc que la lliçó d'E, encara que tingui sentit (Gallina la interpreta com a 'unit'), és un error de còpia, potser per atracció de *junt* al v. 62; els manuscrits italians llegeixen unànimement *consunto*, 'consumit', en el sentit de 'turmentat'. La forma *consunt*, 'consumit' (vegeu *DCVB*, s. v. "consumpt") torna a aparèixer al llarg del text; cf. *consunt/a* a *Inf.* XXXIV.114, *Purg.* III.18, *Par.* XXVI.5, XXVIII.105.

**69** *baratre*: *barat* E<sup>2</sup>. El sentit demana l'esmena en *baratre*, pres de l'it. *baratro*, 'abisme'; el *DCVB* no ofereix documentació antiga d'aquest mot.

**71** *mena-l: manal* E. Esmeno l'error de còpia, restituint el sentit, d'acord amb l'it. *mena il* (Gallina ho interpreta diferent; vegeu nota a *Inf.* I.12).

**75** *E si no n'ha: e si nou ha* E. L'esmena restitueix el sentit, 'i si no en té (d'ira)'.

**73** *roga*: llegiu "roja".

**76-78** *Entenc*: 'Per què s'aparta tant el teu enginy, ara, d'aquell (enginy) que sol tenir el (teu) pensament allà on els altres remiren?', és a dir, 'per quin motiu ara no mostres l'acostumada altesa d'enginy, que només amb una vegada aprehèn allò que els altres han d'estudiar diverses vegades (*remira*)?'.

**78** *la pensa haver lla on altri remira?*: divergeix de l'it. *o ver la mente dove altrove mira?* ('o bé la ment cap on mira?', és a dir, 'o bé la teva ment està ocupada en altres pensaments?'), però en la tradició italiana existeixen variants amb *Auer* en lloc d'*o ver* (cf. *haver*) i *altrui* en lloc de *altrove* (cf. *altri*); cf. var. it.. Possiblement el traductor tenia un manuscrit que llegia *auer la mente dove altrui mira*. El manuscrit italià de Villena devia portar una lliçó similar, perquè la seva interpretació és la mateixa que la de Febrer: "E él a mí: '¿Por qué tanto delira', / —dixo— 'el ingenio tuyo de lo que suele / aver tu entendimiento do otro mira?'" (vv. 76-78).

**79** *paraf*: 'paràgraf' (vegeu *DECLC*, s. v. "gràfic", doc. "parráf" des del s. XIV; i *DCVB*, s. v.).

**80** *l'Etica tua*: l'*Etica* d'Aristòtil, que Dante s'ha fet seva.

**87** *penitença: penjtença*. L'esmena restitueix la rima amb *incontinença* (v. 83) i *sentença* (v. 85).

**88** *fellon*: 'malvats' (*PD*, s. v.).

**91** *sanas*: *sanas* E, *sanes* E<sup>2</sup>. Llegiu "sanés", 'guareixes'. La lliçó d'E<sup>2</sup> és una variant merament gràfica.

**95** Cal fer hiat entre *de* i *usura* i entre *usura* i *offen* perquè la mètrica sigui regular. — *lla on de usura offen*: divergeix de l'it. *là dove di' ch'usura offende* ('allà on dius que usura ofèn'), però és possible que algun manuscrit italià ometés *c(h)*, de manera que *di* s'interpretés 'de' ('allà on d'usura ofèn').

**96** *grop*: 'nus'. El *DCVB*, s. v. "grop", recull l'accepció 'nus', però no n'ofereix documentació antiga. Trobem el mateix significat en italià ("gropo") i en occità ("grop"; *PD*, s. v.). — *lo grop: e 'l gropo* Petrocchi, però hi ha manuscrits italians que ometen la conjunció (cf. var. it.). — *lo grop me sol*: 'desfes-me el nus', és a dir, aclareix-me el dubte. L'avantposició del pronom feble en l'imperatiu és pròpia de l'italià.

**97** *diu*: probable error de còpia per "dix". Els manuscrits italians llegeixen *disse*.

**98** *nota*: *notat* E. L'esmena restitueix la forma correcta. En italià sempre és *nota*; el subjecte és *Filosofia* (*Lo filosof* en la versió catalana).

**100** *entent*: ‘pensament, enteniment’ (PD, s. v. “enten”).

**104** *natura*: tradueix l’it. *quella* del vers anterior, que efectivament es refereix a la natura. — *sech*: ‘segueix’, en occità. — *discent*: it. *discente*, ‘deixeble’ (el DCVB, s. v., només documenta el mot amb un vers de la traducció de Febrer: Par. XXV.64).

**105** *neta*: llegiu ‘néta’; l’art és la néta de Déu perquè segueix la natura, que, al seu torn, prové de Déu.

**106** *De tals coses*: *Da queste due* Petrocchi, però un bon nombre de manuscrits llegeixen *Da queste cose* (cf. var. it. i Piccat 1994: 171).

**109-111** El text italià significa: ‘l’usurer no segueix els preceptes del Gènesi (*altra via tene*), sinó que menysprea la natura en si mateixa i l’art (*la sua seguace*) perquè es concentra només a obtenir riquesa del préstec (*in altro pon la spene*); vegeu Sapego (2002: 132). — *natura pres per seguir son esclau*: Petrocchi edita *per sé natura e per la sua seguace*, però el vers es va anar corrompent; va desaparèixer la conjunció *e* en molts manuscrits, es va canviar el gènere de *seguace* (*lo suo seguace*), i *per sé* es va transformar en un verb, *prende* (segurament passant per la forma *prese*), de manera que es documenta *prende natura per lo suo seguace* en un testimoni (cf. var. it. i Petrocchi 1966: II, 188-89). Probablement el manuscrit italià del traductor llegia *prese natura per lo suo seguace*. El significat del passatge català és obscur; potser es pot entendre: ‘s’aprofità de la natura per seguir el seu esclau (el diner)’; alguns comentaristes destaquen que l’usurer no segueix la natura, sinó que pretén que la natura el segueixi a ell: Guglielmo Maramauro (1369-73): «chè esso non segue la natura, ma esso vol che la natura segua lui»; Anonimo Fiorentino (1400[?]): «Però che l’usuriere tiene altro modo, ciò è che de’ danari vuole fare danari senza veruno altro mezzo, vendendo ancora il tempo, che è comune a ciascheduno, et non è proprio di veruno, nè seguita la natura, ma vuole che la natura seguiti lui in fare altro che non ha fatto la natura, pertanto dispregia la natura».

**113** *sall ja sobre l’oritzon*: ‘ja s’eleva cap a l’horitzó’ (per a *sall*, vegeu nota a *Inf.* I.16); tradueix l’it. *guizzan su per l’orizzonta*, ‘s’esmunyen amunt cap a l’horitzó’; en italià el subjecte és plural, *i Pesci*, mentre que en la versió catalana és singular, *Piscis*. Virgili dóna una referència temporal (manquen tres hores per a l’alba) mitjançant la posició de les constel·lacions.

**114** *pol*: divergeix de l’it. *Coro*, el lloc del cel per on bufa el mestral, però hi ha un manuscrit que llegeix *polo* en lloc de *coro* (cf. var. it.), i també el comentari de Graziolo Bambaglioli (1324): «*E ’l Carro tutto sovra ’l polo giace*. Adhuc subiungit auctor et dicit, ad ostendendum quod dies adveniebat, quod currus totus residet supra polum; hoc est quod ipsa hora adveniente nova die ille stelle, que vocantur currus, manent proxime supra polum nostrum, quem videmus continue. Polus autem est illa pars celi quam continue videmus et que numquam occidit nobis, ubi posita est stella illa que vocatur tramontana, penes quam posite sunt dicte stelle que dicuntur lo Carro». — *artich*: afegit pel traductor per obtenir les dues síl·labes que li mancaven.

**115** *balç*: ‘cingle, precipici’ (DECLC, s. v., 1a doc. 1322).



## CAPITOL XII

en lo qual tracta del devallament del ·VII· cercle d'infern, on se ponexen los tirans qui feren força als altres en lurs persones e bens, e introduex aqui lo

Minotaur per guardia del pas.

Era lo loch on avallar la riva,  
vinguem al balç, e, per aquell qui y era,  
3 tal que tota vista·n seria esquiva.  
Axi com es cella ruina fera  
deça de Trent, que l'Adita feri,  
6 per tertremol o per flaca solera,  
que del pus aut del munt, on se parti,  
al pla es tant la roqua descosida  
9 qu'al qui sus fos daria algun cami;  
aytal era del giro star l'axida.  
E sus la punta de la rotta laqua  
12 l'infamia de Cret era bastida,  
qui concebut fo en la falsa vacca;  
e quant nos viu, si matex fort morde,  
15 com cell qui dins per ira tot se xappa.  
E·l savi meu vers ell crida: «Per que, [29v]  
força tu creus que sia·l duch d'Attenes,  
18 qui sus al mon a la mort te mete?  
Partex d'açi, bestia, e no entenes  
que vingua aquest amestrat de ta sor,  
21 mas per mirar açi les vostres penes».

---

8 pla es tant] pla stant *E*    17 ·l] ol *E*    18 te mete] temeta *E*    21 vostres] nostres *E*

---

11 rotta laqua] rotta p laqua: p *ratllada*



## CANTO XII

Canto XII, ove tratta del discendimento nel settimo cerchio d'inferno, e de le pene di quelli che fecero forza in persona de' tiranni, e qui tratta di Minotauro e del fiume del sangue, e come per uno centauro furono scorti e guidati sicuri oltre il fiume.

Era lo loco ov' a scender la riva  
venimmo, alpestro e, per quel che v'er' anco,  
3 tal, ch'ogne vista ne sarebbe schiva.  
Qual è quella ruina che nel fianco  
di qua da Trento l'Adice percosse,  
6 o per tremoto o per sostegno manco,  
che da cima del monte, onde si mosse,  
al piano è sì la roccia discoscisa,  
9 ch'alcuna via darebbe a chi sù fosse:  
cotal di quel burrato era la scesa;  
e 'n su la punta de la rotta lacca  
12 l'infamia di Creti era distesa  
che fu concetta ne la falsa vacca;  
e quando vide noi, sé stesso morse,  
15 sì come quei cui l'ira dentro fiacca.  
Lo savio mio inver' lui gridò: «Forse  
tu credi che qui sia 'l duca d'Atene,  
18 che sù nel mondo la morte ti porse?  
Pàrtiti, bestia, ché questi non vene  
ammaestrato da la tua sorella,  
21 ma vassi per veder le vostre pene».

---

**13** concebut] concetto *Ham*      **15** / com] / come *Co Pr* — dins per ira tot se xappa]  
dentro lira fiacca *Pr Rb, Moore (CGOZD)*      **16** E·l savi] El sauiio *Laur Si, Moore (F)*  
**17** que sia] che quei sia *Moore (A<sub>2</sub>)*, che que (que') sia *Moore (D)*

Tot enaxi com s'esmaya un tor,  
 tentost com ha resabut lo colp mortal,  
 24 que anar no pot, mas salt'a la redor,  
     viu yo al Minotauro fer aytal;  
 e l'avisat crida: «Curri al pas  
 27 e cala·t jus; mentr'es torbat, no·s val».  
     Axi prenguem via per lo terç bas  
 de les pedres qui·s movien espes  
 30 sota·ls meus peus per lo novell trespas.  
     Jo ja pensant, aquell dix: «Tu penses  
 forç'en cella ruina qu'es guardada  
 33 del Minotaur, de que jo t'he deffes.  
     Vull que sapies qu'a l'altra veguada  
 qu'al baix infern Aricon me avalla,  
 36 esta roca no era enderocada.  
     Mas poch abans, qui be lo comte ffa,  
 que açi vingues aquell qui·l gran trahut  
 39 tolch a Dite del cercle sobira,  
     de totes parts l'alta vall qu'axi put  
 trema tan fort qu'eu pense l'univerç  
 42 sentis amor, per lo qual fos creegut  
     dos veus lo mon en un cahos converç;                     [30r]  
 ez en cell punt aquesta vella costa  
 45 a totes parts pres aquest gran reverç.

---

32 guardada] guadata *E*      34 Vull que sapies] Vull sapies *E* — qu'a: a *E*

35 Aricon] ariçon *E*      36 roca] rota *E*

---

33 que] que *corregint* quo

Qual è quel toro che si slaccia in quella  
 c'ha ricevuto già 'l colpo mortale,  
 24 che gir non sa, ma qua e là saltella,  
 vid' io lo Minotauro far cotale;  
 e quello accorto gridò: «Corri al varco;  
 27 mentre ch'e' 'nfuria, è buon che tu ti cale».  
 Così prendemmo via giù per lo scarco  
 di quelle pietre, che spesso moviensi  
 30 sotto i miei piedi per lo novo carco.  
 Io già pensando; e quei disse: «Tu pensi  
 forse a questa ruina, ch'è guardata  
 33 da quell' ira bestial ch'i' ora spensi.  
 Or vo' che sappi che l'altra fiata  
 ch'i' discesi qua giù nel basso inferno,  
 36 questa roccia non era ancor cascata.  
 Ma certo poco pria, se ben discerno,  
 che venisse colui che la gran preda  
 39 levò a Dite del cerchio superno,  
 da tutte parti l'alta valle feda  
 tremò sì, ch'i' pensai che l'universo  
 42 sentisse amor, per lo qual è chi creda  
 più volte il mondo in caòsso converso;  
 e in quel punto questa vecchia roccia,  
 45 qui e altrove, tal fece riverso.

---

22 s'esmaya] si lascia *Laur Mad Po*    31 pensant, aquell] pensando quei *Moore* (K)  
 32 cella] quella *Cha Co Vat, Moore* (F)    33 del Minotaur] da questa rea bestia *Moore*  
 (C), da quella bestia *Moore* (M)    34 qu'a l'altra] calaltra (c' al' altra) *Cha Fi Ga La*  
 (che al-) *Lau Lo Pa Po Ricc Tz Vat*, ch' all' altra *Moore* (P)    37 Mas poch] Ma poco  
*Moore* (F)    41 tan fort qu'eu] si forte chio (chi) *Ga Lau Ricc Tz, Moore* (AEH)  
 43 en un cahos] in un chaos *Moore* (P)

Mas fica·ls ulls avall, que ja s'acosta  
 la ribera de sanch en la qual boll  
 48 qual qui violentment altri desbosta».

O cega cobejança, mala e foll,  
 qu'axi s'enclina en cesta vida corta,  
 51 e en l'eternal axi mal se remoll!

La viu un'ampla fossa en arch torta,  
 com cella qui trestot lo fons abraça,  
 54 segons m'avia dit la mia scorta.

Entre·l peu de la riba e ella, en trassa  
 corren senttaurs tots armats de sagetes,  
 57 com solien al mon anar a cassa.

Veent nos calar, cascu tench ses mans quietes;  
 e de l'esquera viu tres departtir  
 60 ab los archs forts e astas be eletes;

e l'un crida de luny: «A qual martir  
 venits vos qui ja devallats la costa?  
 63 Digats ho tost; si no, ab l'arch vos tir».

Lo mestre meu dix lavors: «La resposta  
 farem nos a Chiron, qui prop esta;  
 66 mal fon ta voluntat sempre axi tosta».

Puys dix: «Aquell es Neso», e·l mostra,  
 «qui mori per la bella Daianira,  
 69 ez ell metex de sa mort se venja.

---

58 calar] callar *E*      59 e de l'esquera] edeles querra *E*      61 e l'un] E lum *E*

Ma ficca li occhi a valle, ché s'approccia  
 la riviera del sangue in la qual bolle  
 48 qual che per violenza in altrui nocchia».

Oh cieca cupidigia e ira folle,  
 che si ci sproni ne la vita corta,  
 51 e ne l'eterna poi si mal c'immolle!

Io vidi un'ampia fossa in arco torta,  
 come quella che tutto 'l piano abbraccia,  
 54 secondo ch'avea detto la mia scorta;

e tra 'l piè de la ripa ed essa, in traccia  
 corrien centauri, armati di saette,  
 57 come solien nel mondo andare a caccia.

Veggendoci calar, ciascun ristette,  
 e de la schiera tre si dipartiro  
 60 con archi e asticciuole prima elette;

e l'un gridò da lungi: «A qual martiro  
 venite voi che scendete la costa?  
 63 Ditel costinci; se non, l'arco tiro».

Lo mio maestro disse: «La risposta  
 farem noi a Chirón costà di presso:  
 66 mal fu la voglia tua sempre si tosta».

Poi mi tentò, e disse: «Quelli è Nesso,  
 che morì per la bella Deianira,  
 69 e fé di sé la vendetta elli stesso.

---

49 cobejança, mala e foll] cupidigia ria (rea) e folle *Fi Laur Lo Parm Pr Mad, Moore* (FP)

50 qu'axi s'enclina] che si sp(e)roni *Laur, Moore* (E)      55 Entre·l peu] Tra piedi *Co,*

Tral pie *Parm,* Tra il pie *Moore* (O)    56 corren] corren *Cha Vat*      65 qui [...] esta] cesta  
 (che sta) *Casanatense 251*

[30v]

Aquell del mig, qui en lo pits se mira,  
 el gran Chiron es, qu'Axilles nodri;  
 72 l'altr'es Folo, qui fo axi plen d'ira.  
 Entorn del fos van mil a mil, axi  
 segetant qualque arma:s descobre entr'elles  
 75 de la sanch plus que·l da sa colpa aqui».

Acostant nos a 'quelles feres belles,  
 Chiron pres una stralla, e ab la broca  
 78 feu la barbe arera a les maxelles.

E quant s'egue scuberta la gran boqua,  
 dix als companys: «Sots vosaltres acortts  
 81 que aquell derrer mou trestot ço qu'ell toca?

No u solen fer axi los peus dels morts».

E·ll duch meu, qui li era ja al loch  
 84 on les dues natures son consorts,

respos: «Be viu, e solet, poch a poch,  
 l'escura vall li·m cove amostrar;  
 87 necessitat lo ych conduu, no pas joch.

Tal se parti d'alleluya cantar  
 qui m'ha comis aquest ofici nou:  
 90 no es ladro, ne jo y fuy may son par.

Mas per aquella gran virtut qui mou  
 los passos meus per via ten salvatge,  
 93 da·n un dells teus qu'a nos sia en prou,

---

73 fos] foch *E*      87 joch] poch *E*

---

73 Entorn] Entorn: titlla de nasal sobrera      79 boqua] boqua: q *sembla correcció*

81 qu'ell] quell: *segona l afegida*

E quel di mezzo, ch'al petto si mira,  
 è il gran Chirón, il qual nodrì Achille;  
 72 quell' altro è Folo, che fu sì pien d'ira.  
 Dintorno al fosso vanno a mille a mille,  
 saettando qual anima si svelle  
 75 del sangue più che sua colpa sortille».

Noi ci appressammo a quelle fiere isnelle:  
 Chirón prese uno strale, e con la cocca  
 78 fece la barba in dietro a le mascelle.

Quando s'ebbe scoperta la gran bocca,  
 disse a' compagni: «Siete voi accorti  
 81 che quel di retro move ciò ch'el tocca?

Così non soglion far li piè d'i morti».

E 'l mio buon duca, che già li er' al petto,  
 84 dove le due nature son consorti,  
 rispuose: «Ben è vivo, e sì soletto  
 mostrar li mi convien la valle buia;  
 87 necessità 'l ci 'nduce, e non diletto.

Tal si partì da cantare alleluia  
 che mi commise quest' officio novo:  
 90 non è ladron, né io anima fuia.

Ma per quella virtù per cu' io movo  
 li passi miei per sì selvaggia strada,  
 93 danne un de' tuoi, a cui noi siamo a provo,

---

73 van mil a mil] uanno mille a mille *Ham*      87 necessitat lo ych conduu] necessità (i)l  
 conduce *Co Fi* (-o- *retocada*) *Ham La* (rev. cin-) *Mad Mart Triv Urb, Moore*  
 (C\*DIKMPQ\*CD)

e que·ns enseny la on via cage,  
 e que aport aquest sobre la groppa,  
 96 qu'esperit no es qui per l'ayre vage».

Chiron, girant sobre la destra popa, [31r]  
 dix a Nesso: «Torne tu, e si·ls guida,  
 99 e fe lunyar s'altra squera us entoppa».

Axi·ns moguem ab cella scorta fida  
 rant de la proa del bullor vermella,  
 102 on los bullits fahien molt gran crida.

Jo viu gran gent sota fins a la cella;  
 e·l gran centaur dix: «Aquests son tirans  
 105 qui, sanch e bens gastant, der gran querella.

Aci·s ploren los despiatats dans;  
 Alexandre es açi, e Dionis  
 108 qui feu aver Sicilia trists ans.

Aquella front qui negre par al vis,  
 Aççolino es; aquell altre, blon,  
 111 es Obiço de Ast, lo qual oçis

dell fillastre fo, desus en lo mon».

Lors, girant me al poeta, ell dis:  
 114 «Sia·t aquest primer, e jo segon».

Un poch anant lo centauro se mis  
 sobr'una gent la qual fins a la gola  
 117 paria que del bullicam exis.

---

96 qu'esperit] *quesperit E*    99 fe] *fo E*    100 Axi·ns] *Axims E*  
 108 trists] *trits E*    110 Aççolino] *attolino E*



e che ne mostri là dove si guada,  
 e che porti costui in su la groppa,  
 96 ché non è spirto che per l'aere vada».

Chirón si volse in su la destra poppa,  
 e disse a Nesso: «Torna, e sì li guida,  
 99 e fa cansar s'altra schiera v'intoppa».

Or ci movemmo con la scorta fida  
 lungo la proda del bollor vermiglio,  
 102 dove i bolliti facieno alte strida.

Io vidi gente sotto infino al ciglio;  
 e 'l gran centauro disse: «E' son tiranni  
 105 che dier nel sangue e ne l'aver di piglio.

Quivi si piangon li spietati danni;  
 quivi è Alessandro, e Dīonisio fero  
 108 che fé Cicilia aver dolorosi anni.

E quella fronte c'ha 'l pel così nero,  
 è Azzolino; e quell' altro ch'è biondo,  
 111 è Opizzo da Esti, il qual per vero

fu spento dal figliastro sù nel mondo».

Allor mi volsi al poeta, e quei disse:  
 114 «Questi ti sia or primo, e io secondo».

Poco più oltre il centauro s'affisse  
 sovr' una gente che 'nfino a la gola  
 117 pareva che di quel bulicame uscisse.

---

**102** molt gran crida] alte grida *Co*, grande strida *Moore* (Q)      **109** / Aquella] / Quella  
*Moore* (CQ)      **110** Aççolino] aççolino *Pa*      **111** Obiço] obiçço *Co Eg Fi Laur Mad*  
*Parm Po Pr Ham* (obb-), obizo *Moore* (ACDOQZC)

Mostrant una ombra de l'un quant sola,  
 dix: «Cell offes en lo temple de Deu  
 120 lo cor qui sus Tamis encara cola».  
 Puy viu gran gent qui defora·l riu greu  
 tenia·l cap, e·l †saluenor† detras;  
 123 e d'aquests tals assats conegui eu.  
 Axi, a poch a poch, se faya bas [31v]  
 aquella sanch, si que cohia·ls peus;  
 126 e aqui fo del fosso·ll nostro pas.  
 «Axi com tu clar d'equesta part veus  
 lo bullicam que poch a poch se scema»,  
 129 dix lo centaur, «vull sapies, si be creus,  
 que de l'altre plus e plus enjus prema  
 lo fons pregon, entro que si rejuny  
 132 on la tirannia cove que gema.  
 La divinal justícia lla puny  
 cell Actila qui fo flagell en terra,  
 135 Sexto e Piro; a tostems hi muny  
 les lagremes, q'ab la bullor desserra,  
 cell de Cornet Rayner e Rayner Paçço,  
 138 qui fer a les strades tanta guerra».  
 Puys se gira e repassa aquell gaçço.

---

131 rejuny] remuy *E*    137 Paçço] pacço *E*    139 gaçço] gatto *E*

---

120 encara] encara *corregeix* encare    135 Sexto] Sexto: *e sembla correcció*

Mostrocci un'ombra da l'un canto sola,  
 dicendo: «Colui fesse in grembo a Dio  
 120 lo cor che 'n su Tamisi ancor si cola».  
 Poi vidi gente che di fuor del rio  
 tenean la testa e ancor tutto 'l casso;  
 123 e di costoro assai riconobb' io.  
 Così a più a più si faceva basso  
 quel sangue, sì che cocea pur li piedi;  
 126 e quindi fu del fosso il nostro passo.  
 «Sì come tu da questa parte vedi  
 lo bulicame che sempre si scema»,  
 129 disse 'l centauro, «voglio che tu credi  
 che da quest' altra a più a più giù prema  
 lo fondo suo, infin ch'el si raggiunge  
 132 ove la tirannia convien che gema.  
 La divina giustizia di qua punge  
 quell' Attila che fu flagello in terra,  
 135 e Pirro e Sesto; e in eterno munge  
 le lagrime, che col bollor diserra,  
 a Rinier da Corneto, a Rinier Pazzo,  
 138 che fecero a le strade tanta guerra».  
 Poi si rivolse e ripassossi 'l guazzo.

---

**122** tenia] tenea *Ash Eg Fi Ga Lau Lo Mad Po Pr Ricc Tz, Moore*    **128** que poch a poch]  
 che a più a più *Moore* (F)    **130** altre plus e plus] altra più e più *Moore* (I)    **131** que  
 si] che si *Ash Cha Co Eg Ham Laur Pr, Moore* (FKMQ)    **133** lla] di la *Co*    **135** a  
 tostems] [e] in eterno *Eg Ga Ham La (rev. add. et) Lau Laur Lo Mad Pa Parm Pr Ricc Si*  
*Tz, Moore* (AEFGHLMO)    **137** Rayner] rainer *Laur, Rainier(i) Moore* (MPE) —  
 e Rayner Paçço] e Ranier Pazzo *Laur* (paçço) *Si*    **139** e repassa aquell] e ripasso (e)l  
*Laur Mad* (il), *Moore* (A)

**2** *al balç*: es refereix a la zona muntanyosa ja esmentada al final del cant anterior, però no fa gaire sentit perquè al primer vers ja s'esmenta *la riva*; els manuscrits italians col·locats coincideixen en la lliçó *alpestro*, 'agrest', que qualifica *lo loco* del primer vers. La traducció de Febrer podria tenir l'origen en alguna glossa referida a *la riva* del vers anterior, que potser ha acabat substituïnt *alpestro* en aquest vers per error; és a dir, que potser al manuscrit italià de Febrer ja s'hi llegia *al balzo*. Cf. Anonimo Fiorentino: «in questo presente [capitolo] dice essere venuto alla riva, ciò è **al balzo** di sopra nominato: et dirizzando la tema vuol dire, era lo loco alpestro ove venimmo a scendere alla riva». Villena llegeix com Febrer (llevat de la traducció errònia de «scender» per «subía»): «Era el logar, onde se subía aquel rrib[aç]o / viniemos, al peñasco por aquel que aun e[ra] / tal que toda vista sería d'ello esquivia», de manera que és d'utilitat a l'hora de documentar una probable variant que no registren Petrocchi ni Moore.

**6** *solera*: els fonaments de les roques, en aquest cas minvats a causa de l'erosió.

**8** *pla es tant*: esmena per la mètrica suggerida per Gallina; cf. it. *è sì* ('és tant').

**10** *giro*: it. *burrato*, 'precipici', però cf. Benvenuto da Imola: «*la scesa di quel burrato*, idest descensus illius circuli qui erat burattum, burum vel clausum, ad quem non ibatur nisi per istam faucem praedictam», o Johannis de Serravalle: «*talís illius buracti erat descensus, sive clivitas buracti, idest circuli, qui erat burus obscurus*». — *star*: mot que no apareix al text italià i enfosqueix el sentit de la frase; no es pot descartar un possible error de còpia d'origen paleogràfic en la transmissió catalana: deturpació de «stant», amb titlla de nasal.

**11** *laqua*: italianisme, 'fondalada'.

**12** *bastida*: 'erigida, situada', en referència a la magnitud i a la immobilitat del Minotaure (*l'infamia de Cret*). Probablement la decisió del traductor s'explica per la rima, atès que la lliçó més comuna en la transmissió italiana és *distesa* ('estirada'), si bé alguns manuscrits porten *discesa* (Ash Cha Co Po Pr Si Vat, Moore ABC\*GLPZ): «idest in principio descensus», segons Benvenuto; variant defensada també per Buti i que va inspirar algun il·lustrador, com el miniador de Urb. 365, que representa el Minotaure descendint de la roca (vegeu Petrocchi 1966: II, 192); també Villena llegeix «descendida».

**13** *concebut*: la concordança *ad sensum* amb el Minotaure ja es troba testimoniada en la tradició italiana. Així mateix, l'ús de la forma masculina, d'una síl·laba menys, es pot explicar per la constricció mètrica.

**15** *se xappa*: 'es parteix, s'esberla' (*DCVB*, s. v. "2.xapar.1"); en italià el verb *fiacca* (el subjecte del qual és *l'ira*) té un sentit similar: 'romp' o 'afebleix'.

**17** *·l*. Esmena pel sentit i per la mètrica; cf. it. *·l*. — *que sia·l duch d'Atenes*: Petrocchi edita *che qui sia 'l duca d'Atene* ('que aquí hi hagi el duc d'Atenes'), però alguns manuscrits, en lloc de *qui* ('aquí'), llegeixen *que* o *quei*, 'aquest', pronom referit al personatge de Dante, que explica millor la traducció de Febrer.

**18** *te mete*. Esmeno l'error de còpia (vegeu nota a *Inf.* I.12), d'acord amb el sentit (cf. it. *ti porse*) i per restituir la rima amb *morde* (v. 14) i *Per que* (v. 16).

**21** *vostres: nostres* E. Esmena pel sentit; cf. it. *vostre*.

**22** *s'esmaya*: 'perd l'ànim, el coratge'. Petrocchi edita *si slaccia*, 'es deslliga', però hi ha variants més properes a la solució de Febrer, com *si lascia*, en el sentit de 's'abandona, deixa d'oposar resistència' (per a altres lliçons, vegeu Petrocchi 1966: II, 193); Villena tradueix «se dexa».

**23** Vers hipermètric. Probablement es tracta d'un error de còpia: «resabut» per «rebut»; no hi ha cap més forma de *recebre* al llarg de la *Comèdia*; en canvi, apareix «reeb» (monosíl·lab) a *Purg.* XXI.44 i *Par.* II.39, «rebuda» (trisíl·lab) a *Purg.* I.72, i «rebre» a *Par.* XXIX.65, que s'alternen amb formes de *reebre*, amb hiat: «reebés» a *Inf.* XX.96, «reebé» i «reeb» a *Par.* II.35.

**27** *mentr'es torbat*: Petrocchi edita *mentre ch'e' 'nfuria*, però altres editors prefereixen *ch'è in furia*, interpretació més semblant a la de Febrer; cf. Moore 1889 i l'edició coneguda com la '21 (Barbi et al. 1921).

**28** *terç bas*: al ms. «terç», amb titlla d'abreviatura, seguit de «bas» (potser cal llegir «vas»), que no fa sentit ni s'ajusta a l'italià «scarco», 'esllavissada', present en tots els manuscrits consultats. Vers molt probablement corromput en la transmissió catalana.

**31** *ja*: aparentment Febrer interpreta l'italià «gia», 'anava', com a «già», 'ja'. — *penses*: el sentit és 'penses', però hi ha un desplaçament de l'accent a causa de la rima masculina amb *espes* (v. 29) i *deffes* (v. 33). Cf. el mateix cas a *Inf.* V.111.

**33** *del Minotaur*: la traducció simplifica el text de Dante, que amb el sintagma *quell' ira bestial* es refereix metonímicament al Minotaure. La metonímia ja es va perdre en alguns manuscrits italians tardans (cf. var. it.): *da questa rea (ria) bestia* (Petrocchi 1966: II, 194, n'aporta altres testimonis: Can. 108 i Ambr. D 539 inf.), *da quella bestia*. El ms. 251 de la Biblioteca Casanatense de Roma, així com altres testimonis consultats, porten la glossa «ab Minotauro».

**34** *Vull que sapies*. Esmena per la mètrica. — *qu'a*. L'esmena clarifica la sintaxi del vers; cf. it. *che l'altra* o *ch'a l'altra*, variants sinònimes segons Petrocchi (1966: II, 195).

**35** *Aricon: ariçon* E. Esmeno l'error de còpia, per coherència amb *Inf.* IX.23 (vegeu nota al vers). La fetillera Eriton, que ja s'ha esmentat a *Inf.* IX.23 («Ver è ch'altra fiata qua giù fui, / congiurato da quella Eritón cruda»), no apareix en el vers italià, en què el subjecte és *io*, és a dir, Vigili, però en diversos comentaris es relaciona aquest passatge amb el del cant IX. Vegeu Graziolo Bambaglioli: «Virgilius alias descendit ad profundum inferni occasione coniurationis illius crudellissime **Erito** incantatricis, sicut habetur supra nono capitulo»; l'Ottimo Commento: «io voglio che tu sappia, che l'altra volta che io congiurato da **Eriton** cruda, come dice nel IX capitolo di questa prima parte della Commedia, discesi nel profondo d'Inferno, questa roccia non era ancora ruinata», i Benvenuto da Imola: «alia vice, quando fui coniuratus ab illa **Herithoe** cruda; quando fuit tractus ad infimum centrum, sicut ipse Virgilius pulcre finxit supra capitulo IX».

Algun comentari, doncs, o la seva mateixa memòria, devien suggerir a Febrer el canvi de subjecte —legítim, perquè no contravé al sentit. La modificació de l'ordre dels elements del vers, posant el verb al final, i l'ús de la tercera persona, faciliten al traductor les rimes dels vv. 35-37-39 (vegeu-ne altres casos al cap. 6 de la introducció).

**42** *creegut*: llegiu «cregut» per la mètrica.

**43** *dos veus*: divergeix de l'italià *più volte*; potser es tracta d'una innovació de Febrer o d'un error. En alguns comentaris a aquest passatge s'esmenten dos principis que regeixen el caos; potser alguna glossa va suggerir a Febrer aquest nombre. Vegeu Guido da Pisa (1327-28[?]): «Quando Christus mortuus est, ex omni parte ista vallis tremuit infernalis, et intantum tremuit quod ego Virgilius credidi quod universum, idest celum et terra et omnia que in eis sunt, sentirent amorem; per quem amorem est qui credat, Empedocles scilicet philosophus, quod mundus sit pluribus vicibus versus in chaos, idest in confusionem et sui destructionem. Ad cuius sententiae evidentiam clariorem est sciendum quod quidam philosophus, qui vocatus est Empedocles, de quo fit mentio supra in primo circulo, cantu quinto {i.e., *Inf.* IV.138\*}, posuit quod omnia facta sunt ex duobus principiis, scilicet amore et odio. [...] Et nota quod chaos accipitur duobus modis: Primo enim accipitur pro distantia locorum, ut in Evangelio beati Luce dicitur: Inter nos et vos chaos magnum firmatum est {*Lucas* 16.26}. Secundo modo accipitur pro primaria rerum confusione, ut hic»; L'Ottimo Commento (1333): «si è da sapere che un filosofo, nome Empedocles, del quale è scritto di sopra capitolo IV, puose che 'l mondo si reggeva a caso e a fortuna; e che tutte le cose si reggeano da due principj, cioè da amore e da odio» (l'Anonimo Fiorentino (1400?) n'ofereix gairebé literalment la mateixa explicació); Giovanni Boccaccio (1373-75): «Qui è da ritornarsi alla memoria l'opinione, la quale di sopra raccontai nel canto IIII essere stata di Democrito, il qual tenne essere due principj a tutte le cose, cioè odio e amore».

**49** *cobejança, mala e foll*: Petrocchi edita *cupidigia e ira folle* ('cobejança i ira folla'), però nombrosos manuscrits italians llegeixen *ria* (o *rea*, 'malvada') en lloc de *ira*; la majoria afegeixen la conjunció *e* davant de *folle*, per coordinar els dos adjectius (*e ria e folle*), i alguns, a més, ometen la conjunció després de *cupidigia*, de manera que coincideixen exactament amb la traducció catalana: *cupidigia ria (rea) e folle* (cf. var. it.).

**50** *qu'axi s'enclina*: *che si ci sproni* ('que així ens esperones, ens incites') a Petrocchi, però alguns manuscrits ometen el pronom *ci* ('ens'): *che si sp(e)roni* (cf. var. it.). Tanmateix, no es pot descartar, com proposa Gallina, que el copista del text català hagi oblidat l'abreviatura de nasal i que l'original fos *qu'axi-ns enclina*, d'acord amb la majoria de manuscrits italians.

**58** *Veent*: llegiu «Vent» per la mètrica. — *calar*. Esmena per claredat (*calar*, 'davallar').

**63** *tost*: divergeix de l'it. *costinci* 'des d'aquí'. El canvi probablement es deu a la constricció mètrica i el podria haver suggerit el darrer mot del v. 66, *tosta*.

**73** *fos*: esmena pel sentit, com a *Inf.* XVIII.112 (en posició de rima).

**75** *plus que-l da sa colpa aqui*: enteneu ‘més del que dona (permet) la seva culpa aquí’, d’acord amb l’it. *più che sua colpa sortille*, ‘més del que se’ls va assignar d’acord amb la seva culpa’.

**76** *belles*: it. *isnelle*. Cf. Villena: «lindas».

**87** *lo ych conduu*: llegiu «l’ych» per la mètrica. Alguns manuscrits italians llegeixen (*i*)l *conduce* en lloc de *l ci ’nduce* (cf. var. it.), com també Villena: «lo conduze». — *joch*: esmena pel sentit suggerida per Gallina.

**92** *salvatge*: llegiu «salvage» per la rima.

**93** *en prow*: ‘d’ajuda’, que per necessitats de la rima divergeix de l’italià *a provo*, ‘a prop’.

**94** Manca una síl·laba; potser a l’original «la via».

**99** *s’*: enteneu «si».

**110** *Aççolino*: esmena a la vista de la variant gràfica *aççolino*, documentada en italià (cf. var. it.) (vegeu la nota als vv. 137 i 139).

**111** *Obiço*: Petrocchi edita *Opizzo*, però l’oclusiva és sonora en nombrosos manuscrits (cf. var. it.).— *Ast*: it. *Esti*; probable error de còpia, ja sigui en la transmissió italiana o en la catalana.

**118** *quant*: llegiu «cant», ‘cantó’.

**120** *cola*: en italià existeixen dos verbs *colare*, ‘venerar’ i ‘degotar’; sembla que Febrer opta per la segona interpretació, que sosté una part de la crítica moderna, si bé divergeix de la dels comentaris antics del text dantesc. No es pot descartar, però, que hi manqui el reflexiu (-s) i que en lloc de «col» (del verb *colre*) hagi emprat la forma «cola» per exigència de la rima, com proposa Gallina. Villena tradueix «se muestra».

**122** *e-l saluenor detras*: passatge corromput. Una hipòtesi de reconstrucció seria «e alsaven lo detras» (‘i el tiraven enrere’), que divergeix del text italià i de la interpretació dels comentaris consultats —que defineixen *casso* com a ‘pit’ (Buti), ‘la part del cos que hi ha del ventre cap amunt’ (Boccaccio, Johannis de Serravalle) o «totum ventrem» (Benvenuto da Imola)—, tot i que el canvi podria respondre a les necessitats de la rima i el sentit no se’n ressent tant, perquè tirant el cap enrere es fa sortir el tòrax de l’aigua.

**129** *sapies*: cal llegir el mot com a bisíl·lab per la mètrica.

**131** *rejuny*: esmena pel sentit, d’acord amb l’italià; Febrer tradueix altres vegades el verb *raggiungere* per *rejunyir* (*Inf.* XVIII.67; *Purg.* X.15).

**133** *lla*: tots els manuscrits italians llegeixen *di qua*, excepte Co: *di la* (cf. Piccat 1994: 161).

**135** *a tostems*: Petrocchi edita *e in eterno*, però molts testimonis ometen la conjunció (cf. var. it.).

**137** *e Rayner Paçço*: Petrocchi edita *a Rinier Pazzo*, però alguns manuscrits porten la conjunció copulativa: *e Ranier Pazzo* (cf. var. it.).

**138** *strades*: llegiu «estrades» per la mètrica.

**139** *gaçço*: esmena pel sentit (cf. it. *guazzo*, ‘gual’) i per la rima.





### CAPITOL XIII

en lo qual tracta de l'entrar del segon giro qui es en lo seten cercle, on son punits los desesperats e qui fan força a la deitat en lur persona.

No fu della Nesso aribat,  
quant nos amduy nos metem per un bosch  
3 qui de nagun sender era signat.  
No fulles verts, mas tot de color fosch;  
no rams novells, mas nuats e envolts;  
6 no y eren poms, mas goma secca ab tosch.  
No han tan aspres tronchs ne axi molts [32r]  
les feres salvatges qui en oy han  
9 Cecina e Cornet en sos lochs colts.  
La les brutes Arpias lur niu fan,  
qui gitaren de Croffos los troyans  
12 ab trist ahuyr de l'avenidor dan.  
Ales han grans, e colls e vis humans,  
ab peus unglats, e pelos lo gran ventre;  
15 fan lurs laments sobre ls arbres estrans.  
E'l mestre dix: «Ans que vajes plus dentre,  
sapies que est en lo segon giro»,  
18 me comença a dir, «e seras mentre  
que tu veuras cest orible sablo.  
Pero guarda e veuras, be ho say,  
21 cosa qui fe tolria a mon sermo».

---

1 No fu] Io fuy — Nesso] deriesso *E*    2 bosch] boch *E*    4 fulles] falles *E*  
15 estrans] estans *E*

### CANTO XIII

Canto XIII, ove tratta de l'essenzia del secondo girone ch'è nel settimo circolo, dove punisce coloro ch'ebbero contra sé medesimi violenta mano, ovvero non uccidendo sé ma guastando i loro beni.

Non era ancor di là Nesso arrivato,  
quando noi ci mettemmo per un bosco  
3 che da neun sentiero era segnato.  
Non fronda verde, ma di color fosco;  
non rami schietti, ma nodosi e 'nvolti;  
6 non pomi v'eran, ma stecchi con tòsco.  
Non han sì aspri sterpi né sì folti  
quelle fiere selvagge che 'n odio hanno  
9 tra Cecina e Corneto i luoghi còlti.  
Quivi le brutte Arpie lor nidi fanno,  
che cacciar de le Strofade i Troiani  
12 con tristo annunzio di futuro danno.  
Ali hanno late, e colli e visi umani,  
piè con artigli, e pennuto 'l gran ventre;  
15 fanno lamenti in su li alberi strani.  
E 'l buon maestro «Prima che più entre,  
sappi che se' nel secondo girone,  
18 mi cominciò a dire, «e sarai mentre  
che tu verrai ne l'orribil sabbione.  
Però riguarda ben; sì vederai  
21 cose che torrien fede al mio sermone».

---

4 fulles verts] frondi uerdi *Eg Laur, Moore*; frondi verde *Ash*    9 en sos lochs] in luoghi  
*Co Ga Pa, Moore* (BC)    10 niu] nido *Ash Cha La* (rev. nidi) *Po, Moore* (BDFGKL  
MQ)    11 Croffos] scrofade *Ash Cha Co Eg Ga Ham Lau Laur Lo Mart Pa Pr Rb Ricc*  
*Triv Tz, Moore* (AHL P)    12 ahuyr] augurio *Moore* (F)    15 fan lurs laments] fan lor  
lamenti *Mad*    20 e veuras] e si ved(e)rai *Co Ham Eg Laur Mad Mart Pr Triv, Moore*  
21 cosa qui fe tolria] chosa che torria fede *Ash*, cose che torria fede *Moore* (F)

Jo sentia a totes parts trer guay  
 e no veyà persona qui·l fahes;  
 24 per que yo tot esperdut reste lay.  
 Jo creu que ell creya que jo creagues  
 que tantes veus exissen d'aquells tronchs,  
 27 de gent la qual per nos se ascondes.  
 Per ço «Si fas», dix lo mestre, «que tronchs  
 qualcha frasca d'estas plantes denant,  
 30 los pensaments que has no seran ten lonchs».  
 Lavors estis jo la ma plus anant  
 e tranque un petit ram d'un gran pru;  
 33 e·l tronch seu dix: «Per que·m trenques?», cridant.  
 Des que despuys fon tornat de sanch bru, [32v]  
 recomença cridar: «Per que·m trencats?  
 36 No avets sperit de pietat algu?  
 Homens fom; ja arbres sechs som tornats;  
 be degr'esser la vostra ma pus pia,  
 39 si animas de serps fossem stats».  
 Com d'un tio vert qui ja cremat sia  
 de la un cap, de l'altre par que plor  
 42 e ciula per lo vent qui te sa via,  
 viu jo del ram rot ensemps exir for  
 paraula e sanch; on yo lexe la cima  
 45 caure, e fuy com hom qui ha temor.

---

22 trer] tres *E*    23 veyà] vaya *E*    24 reste] roste *E*    27 la] lo *E*    32 pru] peu *E*  
 39 fossem] fossen *E*

---

28 mestre] mestre *corregint* mostre

Io sentia d'ogne parte trarre guai  
 e non vedea persona che 'l facesse;  
 24 per ch'io tutto smarrito m'arrestai.  
 Cred' ìo ch'ei credette ch'io credesse  
 che tante voci uscisser, tra quei bronchi,  
 27 da gente che per noi si nascondesse.  
 Però disse 'l maestro: «Se tu tronchi  
 qualche fraschetta d'una d'este piante,  
 30 li pensier c'hai si faran tutti monchi».  
 Allor porsi la mano un poco avante  
 e colsi un ramicel da un gran pruno;  
 33 e 'l tronco suo gridò: «Perché mi schiante?».  
 Da che fatto fu poi di sangue bruno,  
 ricominciò a dir: «Perché mi scerpi?  
 36 non hai tu spirito di pietade alcuno?  
 Uomini fummo, e or siam fatti sterpi:  
 ben dovebb' esser la tua man più pia,  
 39 se state fossimo anime di serpi».  
 Come d'un stizzo verde ch'arso sia  
 da l'un de' capi, che da l'altro geme  
 42 e cigola per vento che va via,  
 sì de la scheggia rotta usciva insieme  
 parole e sangue; ond' io lasciai la cima  
 45 cadere, e stetti come l'uom che teme.

---

**25** Jo creu] Io credo *Co Ga Ham Lo Ricc Tz, Moore*      **26** d'aquells] di que(i) *Ash Co  
 Ham Urb, Moore (CMPD)*      **35** cridar] gridar *Ash Cha Eg (-are) Fi Ga La Lau Laur Lo  
 Mad Pa Parm Po Pr Rb Ricc Tz Urb (cr-) Vat, Moore*      **37** fom; ja] fommo or *Urb*

«Si ell hagues pogut creura de prima»,  
respos lo savi meu, «anima lesa,  
48 ço que ha vist puys ab la mia rima,  
no agre ges en tu la ma estesa;  
mas la cosa encredibile me feu  
51 induyr lo a obra qu'a mi pesa.  
Mas di li qui tu fuist, per ço qu'en veu  
d'alguna esmena, ta fama refresch  
54 lasus al mon, on retornar li leu».  
E·l tronch: «Axi ab lo dolç dir me n'esch,  
que jo no·m puys celar, si anug no us fau,  
57 per que un poch a rehonar m'envesch.  
Jo son aquell qui tant tingui la clau  
del cor de Frederich, e la giri  
60 tancant tan dolç e obrint ten suau,  
que del secret seu quax tot hom tolgui; [33r]  
fe porte gran al glorios ofici,  
63 tant que los sens e lo pols ne perdi.  
Mas la puta qui may de l'hediffici  
d'aquell Cesar torçe sos vulls putans,  
66 comuna mort e de totes corts vici,  
encontra mi ences coratges tants,  
e·l·ls inflamats enflamar tant August,  
69 q'honor e plers tornaren en greus plants.

---

46 prima] *primja E*      53 refresch] *refrech: segona r corregeix e E*      57 m'envesch]  
menuench *E*

---

47 lesa] *lesa: s és correcció*

«S'elli avesse potuto creder prima»,  
 rispuose 'l savio mio, «anima lesa,  
 48 ciò c'ha veduto pur con la mia rima,  
 non averebbe in te la man distesa;  
 ma la cosa incredibile mi fece  
 51 indurlo ad ovra ch'a me stesso pesa.  
 Ma dilli chi tu fosti, sì che 'n vece  
 d'alcun' ammenda tua fama rinfreschi  
 54 nel mondo sù, dove tornar li lece».

E 'l tronco: «Sì col dolce dir m'adeschi,  
 ch'i' non posso tacere; e voi non gravi  
 57 perch' ò un poco a ragionar m'inveschi.  
 Io son colui che tenni ambo le chiavi  
 del cor di Federigo, e che le volsi,  
 60 serrando e diserrando, sì soavi,  
 che dal secreto suo quasi ogn' uom tolsi;  
 fede portai al glorioso offizio,  
 63 tanto ch'i' ne perde' li sonni e ' polsi.  
 La meretrice che mai da l'ospizio  
 di Cesare non torse li occhi putti,  
 66 morte comune e de le corti vizio,  
 infiammò contra me li animi tutti;  
 e li 'nfiammati infiammar sì Augusto,  
 69 che ' lieti onor tornaro in tristi lutti.

---

48 puy] poi *Moore* (G)      57 per que un poch] per che un poco *Mad*      63 los sens] li  
 senni *Ham Mad Triv*, i seni *Moore* (C), li sensi *Mart*, i sensi *Moore* (BF)

Lo meu coratge, per desdenyos gust,  
 crehent ab lo morir fugir despit,  
 72 injust feu mi encontra da mi just.  
 Per les noves reels d'aquest fust petit  
 vos jur que may jo no rompi la fe  
 75 al meu senyor, qui fo d'onor complit.  
 E si de vos algu al mon reve,  
 confort un poch lo meu renom, qui jau  
 78 enquer del colp d'on enveja·l bate».

Un poch calla, e puys stech en pau.  
 Dix lo poeta a mi: «No perdes l'ora:  
 81 demana li, si alre pus te plau».

On yo a ell: «Demana·l tu encora  
 de ço que creus que a mi satisfassa;  
 84 qu'eu no puys, tanta pietat m'acora».

Per ço recomença: «Si hom te fassa  
 liberament tot ço que·l teu dir prega,  
 87 encarcerat esperit, encara·t plassa

de dir a nos com l'anima se plegua [33v]  
 en aquests nuus; e despuys com esta,  
 90 si alguna may dels membres se desplegua».

Lavors lo tronch aquell molt fort buffa,  
 e torna·l vent en tal veu be formada:  
 93 «Breument a vos a aço respost sera.

---

72 feu] le feu *E*

---

77 renom] renom: o *és correcció*      92 vent] uent: u *és correcció (E')*



L'animo mio, per disdegnoso gusto,  
 credendo col morir fuggir disdegno,  
 72 ingiusto fece me contra me giusto.  
 Per le nove radici d'esto legno  
 vi giuro che già mai non ruppi fede  
 75 al mio signor, che fu d'onor sì degno.  
 E se di voi alcun nel mondo riede,  
 conforti la memoria mia, che giace  
 78 ancor del colpo che 'nvidia le diede».

Un poco attese, e poi «Da ch'el si tace»,  
 disse 'l poeta a me, «non perder l'ora;  
 81 ma parla, e chiedi a lui, se più ti piace».

Ond' io a lui: «Domandal tu ancora  
 di quel che credi ch'a me satisfaccia;  
 84 ch'i' non potrei, tanta pietà m'accora».

Perciò ricominciò: «Se l'om ti faccia  
 liberamente ciò che 'l tuo dir priega,  
 87 spirito incarcerato, ancor ti piaccia  
 di dirne come l'anima si lega  
 in questi nocchi; e dinne, se tu puoi,  
 90 s'alcuna mai di tai membra si spiega».

Allor soffiò il tronco forte, e poi  
 si convertì quel vento in cotal voce:  
 93 «Brevemente sarà risposto a voi.

---

74 que may jo] chio già mai *Ham*      79 e puy stech en pau] et dopo ch' el si tace *Moore*  
 (E), e poi che 'l si tace *Moore* (Q)      81 demana li] dimanda e chiedi a lui *Co Mart* (do-)  
*Triv* (do-)      83 de ço que] di cio che *Ham*      92 ·l vent] il uento *Ash*, lo uento *Mad*

Quant se depart l'anima desperada  
 del cors lo qual ella mateixa s toll,  
 96 al seten fos Minos ll'a condempnada.  
 Cau en cest bosch, e no pas en cert sol;  
 mas lla haon fortuna la balestra,  
 99 la germena com gra de spelta sol.  
 En erba crex e en planta silvestra;  
 les Arpias, paxent puys de la fulla,  
 102 fan lur dolor, e al dolor fenestra.  
 Ab les altres vendrem per la despulla,  
 mas no per tant q'alguna se'n revesta,  
 105 car no es just cobrar ço q'hom s'espulla.  
 Aci·ls rocegarem, e per la mesta  
 selva seran nostros corssos penjats,  
 108 cascu al tronch de ça ombra molesta».

Al tronch eram encare appensats,  
 creent altre cosa·ns volguesse dir,  
 111 quant d'una gran rumor fom fort torbats,  
 tot enaxi com aquell qui venir  
 sent lo gran porch via dret a sa posta,  
 114 ou lo venat e les mates cruxir.  
 Venian dos de la sinestra costa, [34r]  
 nuus, escorxats, e corrien ten fort  
 117 que d'aquell bosch movien tota rosta.

---

**96** fos] foch *E*    **106** Aci·ls] A als *E*    **107** penjats] penjants *E*    **108** al tronch] als tronchs *E*    **115** Venian] Veniam *E*

---

**101** de la] dela: *grafia següent esborrada*    **108** tronch] tronchs: *s esborrada*

Quando si parte l'anima feroce  
 dal corpo ond' ella stessa s'è disvelta,  
 96 Minòs la manda a la settima foce.  
 Cade in la selva, e non l'è parte scelta;  
 ma là dove fortuna la balestra,  
 99 quivi germoglia come gran di spelta.  
 Surge in vermena e in pianta silvestra:  
 l'Arpie, pascendo poi de le sue foglie,  
 102 fanno dolore, e al dolor fenestra.  
 Come l'altre verrem per nostre spoglie,  
 ma non però ch'alcuna sen rivesta,  
 105 ché non è giusto aver ciò ch'om si toglie.  
 Qui le strascineremo, e per la mesta  
 selva saranno i nostri corpi appesi,  
 108 ciascuno al prun de l'ombra sua molesta».

Noi eravamo ancora al tronco attesi,  
 credendo ch'altro ne volesse dire,  
 111 quando noi fummo d'un rumor sorpresi,  
 similmente a colui che venire  
 sente 'l porco e la caccia a la sua posta,  
 114 ch'ode le bestie, e le frasche stormire.  
 Ed ecco due da la sinistra costa,  
 nudi e graffiati, fuggendo sì forte,  
 117 che de la selva rompieno ogni rosta.

---

97 e no pas en cert sol] e non in parte scelta *Co*      111 quant d'una gran rumor fom fort  
 torbats] quando da un rumor fummo sorpresi *Laur*      115 Venian dos de la] Ed ecco due  
 venire della *Moore* (L)      116 nuus, escorxats] nudi graffiati *Co* — e corrien] correndo *Pr*,  
*Moore* (Q), *Ricc.* 1026, *Ricc.* 1049<sup>a</sup>, *Ricc.* 1115

E lo d'enant cridava: «Accorri, mort!».  
 E l'altre, a qui paria tardar trop,  
 120 deya: «Lano, no feren tal esforç  
 tes cames lla a les juntes del Top!».  
 E puys, perque li falia l'alena,  
 123 de ci matex e d'un çepoll feu grop.  
 Derrera d'ells era la selva plena  
 de negres cans, affamats e corrents  
 126 com los lebres quant ixen de cadena.  
 Aquell qui s'aplata prengren ab dents,  
 trocejant lo a peçes com a ca;  
 129 puys se'n portaren los membres dolents.  
 Lavors me pres lo mestre per la ma,  
 e mena·m dret al cepoll qui·s planyia  
 132 dells trenchs sagnents qui l'eren fets en va.  
 E «Jacobo», deya, «de Sant Andria,  
 que t'ha valgut cobrir te de mi tant?  
 135 Que culpa jo e·n la tua vida ria?».  
 Co·l mestre fo desus ell al denant,  
 dix li: «Qui fuist tu, qui per tantes puntes  
 138 buffes ab sanch tant doloros complant?».  
 Ez ell a nos: «O animes qui juntes  
 sots a veser l'estraçar desonest  
 141 que mes fulles si a de mi desjunes,

---

120 feren] ferem *E* — esforç] esforchs *E*    125 e] *om. E*    131 planyia] planya *E*  
 137 puntes] *om. E*    141 fulles] falles *E* — si a] sian *E*

Quel dinanzi: «Or accorri, accorri, morte!».  
 E l'altro, cui pareva tardar troppo,  
 120 gridava: «Lano, sì non furo accorte  
     le gambe tue a le giostre dal Toppo!».  
 E poi che forse li fallia la lena,  
 123 di sé e d'un cespuglio fece un groppo.  
     Di dietro a loro era la selva piena  
 di nere cagne, bramose e correnti  
 126 come veltri ch'uscisser di catena.  
     In quel che s'appiattò miser li denti,  
 e quel dilaceraro a brano a brano;  
 129 poi sen portar quelle membra dolenti.  
     Presemi allor la mia scorta per mano,  
 e menommi al cespuglio che piangea  
 132 per le rotture sanguinenti in vano.  
     «O Iacopo», dicea, «da Santo Andrea,  
 che t'è giovato di me fare schermo?  
 135 che colpa ho io de la tua vita rea?».  
     Quando 'l maestro fu sovr' esso fermo,  
 disse: «Chi fosti, che per tante punte  
 138 soffi con sangue doloroso sermo?».  
     Ed elli a noi: «O anime che giunte  
 siete a veder lo strazio disonesto  
 141 c'ha le mie fronde sì da me disgiunte,

---

**118** E lo d'enant cridava: «Accorri, mort!»] Quel dinanzi gridava, Accorri morte *Moore* (I)

**123** feu grop] fece groppo *Co Pr* (facea), *Moore* (G)      **135** culpa jo e] colpa io (*és a dir*, i'ho) *Cha Eg* (rev.) *Fi Ga Ham Lau Lo Parm Ricc Tz Vat*, *Moore* (HL)

reculits les al peu d'equest trist cest.

[34v]

144 Io fui de la ciutat qu'en lo Babtista  
muda·l primer patro; ez ell, per cest,  
ab la sua art la fara tots temps trista;  
e si no fos que su·l pas d'Arno sta  
147 e roman vuy enquer d'el qualque vista,  
los ciutadans qui la referen ja  
sus les cendres qui d'Actila romases  
150 eran, s'agron fet lavorar en va.  
Jo fiu a mi lla forqua de mes cases».

---

151 fiu] fuy *E*

raccoglietele al piè del tristo cesto.  
I' fui de la città che nel Batista  
144 mutò 'l primo padrone; ond' ei per questo  
sempre con l'arte sua la farà trista;  
e se non fosse che 'n sul passo d'Arno  
147 rimane ancor di lui alcuna vista,  
que' cittadin che poi la rifondarno  
sovra 'l cener che d'Attila rimase,  
150 avrebber fatto lavorare indarno.  
Io fei gibetto a me de le mie case».

---

148 los ciutadans] Li cittadin *Moore* (Q)

NOTES *INFERN*. XIII

**1** *No fu della Nesso arribat*: esmena pel sentit. El ms. diu «Io fuy della deriesso aribat», lliçó fàcil del copista, que interpreta «riesso» com un locatiu. L'error no es pot atribuir a Febrer, que identifica correctament el centaure al cant anterior («Neso», XII.67). El vers, doncs, ha estat corromput, i en la versió esmenada resta hipomètric perquè hi manca la traducció de l'it. *ancor*.

**4** *fulles*: esmena pel sentit (en la resta de l'obra es tradueix *fronda* per *fulla*, *fronda* o *ram*); l'error es repeteix al v. 141.

**6** *goma secca*: divergent del model i de la tradició italiana documentada (*stecchi*, 'espines'); Villena tradueix la segona meitat del vers així: «mas secos sus cabo[s] de los troncos», que fa pensar en una variant *secchi*; Febrer hi hauria afegit «goma».

**55** *me n'esch*: del verb *escar*. Cf. it. *m'adeschi*, 'm'atraus amb l'esca'.

**56** *puy*: enteneu «puix», 'puc'. Cf. v. 84.

**57** *m'envesch*: esmena per la rima (it. *m'inveschi*).

**63** *los sens*: *li sonni* Petrocchi, però cf. var. it. *senni* i *sensi* (més testimonis a Moore 1889: 304), i Vill. «el seso».

**73** *reels*: llegiu «rels» per la mètrica.

**79** El traductor interpreta que el subjecte d'*attese* és Pier della Vigna i que la segona part del vers no reproduïx les paraules de Virgili sinó que expressa una mera circumstància temporal (cf. var. it. i Vill. «e después de qu'él callò»), per això inverteix l'ordre dels verbs *attese* («stech en pau») i *si tace* («callà») per tal de facilitar la rima.

**87** *esperit*: llegiu «sperit» per la mètrica.

**96** *fos*: 'fossa', esmena pel sentit (it. *foce*).

**106** *Aci-ls*: esmena pel sentit (it. *Qui le*).

**125** *e corrents*: esmena per la mètrica (it. *e correnti*).

**133** *E*: possible error per «o» (it. *O*).

**135** *culpa jo e-n*: enteneu 'culpa jo he en' (cf. var. it.) — *tua*: monosíl·lab per la mètrica.

**137** *puntes*: restituïm el mot que manca (it. *punte*); esmena de Gallina.

**141** *fulles*: cf. v. 4 n. — *si a*: esmena pel sentit, 'així ha' (it. *c'ha le mie fronde sì da me disgiunte*).





## CAPITOL XIV

on tracta de la qualitat del terç giro contengut en lo seten cercle, on ponex  
aquells qui blastomen Deu e·l neguen de cor; e met lo rey Campaneu.

Pus que la caritat del nadiu loch  
m'estrench, culli los rams qu'eren spart;  
3 torne·ls a aquell, qui ja parlar no poch.  
D'aqui vinguem fins lla hon se depart  
lo segon gir del terç giro, e on  
6 se veu de justícia orrible art.  
A ben dir les noves coses qui y son,  
dich que aribam en una plana landa  
9 qu'en lo seu sol tota planta confon.  
La dolorosa selva l'enguarlanda  
co·l trist foçat te ella entornajada;  
12 aqui fermam nostre pas randa randa.  
L'espai era d'una arena cremada, [35r]  
no d'altrement ne d'altre forga feta  
15 que la que fo de Cato calsigada.  
O venjança de Deu! E com estreta  
pahor deus fer a cascun hom qui lig  
18 ço que jo viu ab la vista discreta!  
D'esperits nuus viu un molt gran trepig,  
tots complayents molt miserablement,  
21 e paria·ls dada diversa lig.

---

19 trepig] trepit *E*

---

10 l'enguarlanda] lenguarlanda: *segona a corregint e*

## CANTO XIV

Canto XIV, ove tratta de la qualità del terzo girone, contento nel settimo circolo; e quivi si puniscono coloro che fanno forza ne la deitate, negando e bestemmiando quella; e nomina qui spezialmente il re Capaneo scelleratissimo in questo preditto peccato.

Poi che la carità del natio loco  
mi strinse, raunai le fronde sparte  
3 e rende'le a colui, ch'era già fioco.  
Indi venimmo al fine ove si parte  
lo secondo giron dal terzo, e dove  
6 si vede di giustizia orribil arte.  
A ben manifestar le cose nove,  
dico che arrivammo ad una landa  
9 che dal suo letto ogni pianta remove.  
La dolorosa selva l'è ghirlanda  
intorno, come 'l fosso tristo ad essa;  
12 quivi fermammo i passi a randa a randa.  
Lo spazzo era una rena arida e spessa,  
non d'altra foggia fatta che colei  
15 che fu da' piè di Caton già soppressa.  
O vendetta di Dio, quanto tu dei  
esser temuta da ciascun che legge  
18 ciò che fu manifesto a li occhi mei!  
D'anime nude vidi molte gregge  
che piangean tutte assai miseramente,  
21 e pareva posta lor diversa legge.

---

**10** l'enguarlanda] langhirlanda *Pr*, lan ghirlanda *Moore* (G), la 'nghirlanda *Moore* (D)

**11** co-l trist foçat] comel (*o* come il) tristo fosso *Co Parm Urb*, *Moore* (EFD)      **12** pas

randa randa] passi randa a randa *Ham*

Sobins jehien en terra alguna gent,  
 altre sehia tota en si recolta,  
 24 l'altre anave continuament.  
 Cella que anave entorn era pus molta,  
 e cella menys qu'en lo turment jahia,  
 27 mas al dol han molt la lengua pus solta.  
 Sobre tot lo sablo, suau cahia  
 pluja de foch a grans e amples flochs,  
 30 com de neu fa sens vent en Lombardia.  
 Com Alexandre lay en los calts lochs  
 de India viu, sobre·l seu estol,  
 33 fins a terra caure molts ardents fochs,  
 on provehi a calsigar lo sol  
 ab se gran ost, per ço que lo vapor  
 36 s'apagas mils mentre qu'era tot sol:  
 tal cahia cella eternal ardor;  
 on l'arena s'ensenia com esca  
 39 sota·l foguer, per doblar lur dolor.  
 Sens reposar james era la tresca [35v]  
 de les mesquines mans, e d'altres sens,  
 42 secudint se desus l'arsura fresca.  
 Jo començe: «O mestre, tu qui venç  
 totes les coses si no·l diable dur  
 45 qui a l'entrar nos for ten violents,

---

45 for] fom *E*

---

37 cahia cella] cahia cella: *segona a i segona c són correcció; hi ha grafies esborrades entre els dos mots*      40 james] iames: ia *corregint m*

Supin giacea in terra alcuna gente,  
 alcuna si sedea tutta raccolta,  
 24 e altra andava continüamente.  
 Quella che giva 'ntorno era più molta,  
 e quella men che giacëa al tormento,  
 27 ma più al duolo avea la lingua sciolta.  
 Sovra tutto 'l sabbion, d'un cader lento,  
 piovean di foco dilatate falde,  
 30 come di neve in alpe senza vento.  
 Quali Alessandro in quelle parti calde  
 d'India vide sopra 'l süo stuolo  
 33 fiamme cadere infino a terra salde,  
 per ch'ei provide a scalpitar lo suolo  
 con le sue schiere, acciò che lo vapore  
 36 mei si stingueva mentre ch'era solo:  
 tale scendeva l'eternale ardore;  
 onde la rena s'accendea, com' esca  
 39 sotto focile, a doppiar lo dolore.  
 Senza riposo mai era la tresca  
 de le misere mani, or quindi or quinci  
 42 escotendo da sé l'arsura fresca.  
 I' cominciai: «Maestro, tu che vinci  
 tutte le cose, fuor che ' demon duri  
 45 ch'a l'intrar de la porta incontra uscinci,

---

22 jehien] giacean *Moore* (E)    23 altre sehia] e altra si sedea *Co Mad*    24 l'altre] Et  
 l'altra *Po*, E l'altra *Moore* (*A<sub>2</sub>CD*)    27 mas al dol han molt] Ma al duolo avea più *Moore*  
 (F) — han] auean *Po*, *Moore* (*A*)    36 s'apagas mils] Me' si spegnesse *Moore* (*Z*)  
 39 sota·l] sottol (*o* sottil) *Co Ham Urb*, *Moore* (*ADFGA<sub>2</sub>CD*), soto il *Mad*, sotol *Rb* — lur  
 dolor] lor dolore *Co*, *Moore* (F)

qui es aquell gran qui no par que cur  
 del foch, e jau lla despitós e tort,  
 48 si que la pluja no par que·l madur?».

E ell matex, qui d'aço·s fo acort,  
 que jo parlava al meu senyor de luy,  
 51 crida: «Qual fuy jo viu, aytal son mort.

Si Jupiter huja·l ferrer de cuy  
 turmentat pris cella fulgur aguda  
 54 d'on lo derrer dia jo ferit fuy,

e·l·ls altres tots lassa a mud'a muda  
 en Muntgibell a la fuzina negra,  
 57 cridant: «O bon Vulgan, ajuda, ajuda!»,

com feu a la gran batalla de Flegra,  
 e mi saget ab tota sa gran força,  
 60 no·n poria aver venjança alegra».

Lor a parlar fort lo mestre s'esforça  
 tant, qu'axi fort may no l'avia oyt:  
 63 «O Campaneu, en so que no s'amorça

lo teu ergull, es tu pus fort punit;  
 negun martir, fors que la tua raje,  
 66 seria·l teu furor dol ten complit».

Puys se gira a mi d'altre visatge [36r]  
 e dix: «Aquest fo de set la un rey  
 69 qu'asis Tebas; e hach e par que aje

---

55 a mud'a muda] omuda muda *E*      57 Vulgan] vullgam *E*      59 mi saget] misatge  
*E*      65 negun] negan *E*      68 set la un] sot la mj *E*      69 Tebas] tabas *E* — aje] aien *E*

---

47 e jau] eiau: a *corregint* u      64 punit] punjt: u *sembla correcció*      69 hach] hach:  
*primera h* *sembla correcció*

chi è quel grande che non par che curi  
 lo 'ncendio e giace dispettoso e torto,  
 48 sì che la pioggia non par che 'l marturi?».

E quel medesimo, che si fu accorto  
 ch'io domandava il mio duca di lui,  
 51 gridò: «Qual io fui vivo, tal son morto.

Se Giove stanchi 'l suo fabbro da cui  
 crucciato prese la folgore aguta  
 54 onde l'ultimo dì percosso fui;

o s'elli stanchi li altri a muta a muta  
 in Mongibello a la focina negra,  
 57 chiamando “Buon Vulcano, aiuta, aiuta!”

sì com' el fece a la pugna di Flegra,  
 e me saetti con tutta sua forza:  
 60 non ne potrebbe aver vendetta allegra».

Allora il duca mio parlò di forza  
 tanto, ch'i' non l'avea sì forte udito:  
 63 «O Capaneo, in ciò che non s'ammorza

la tua superbia, se' tu più punito;  
 nullo martiro, fuor che la tua rabbia,  
 66 sarebbe al tuo furor dolor compito».

Poi si rivolse a me con miglior labbia,  
 dicendo: «Quei fu l'un d'i sette regi  
 69 ch'assiser Tebe; ed ebbe e par ch'elli abbia

---

48 madur] maturi *Cha Co Eg Fi Ga Ham Lau Lo Mart Pa Parm Pr Ricc Triv Tz Urb Vat, Moore*    54 d'on [...] jo] Ond' io *Moore (A)*    55 e·lls] Esselli (*o E selli Ash Eg Pr, E s' egli Moore (CGIM)*)    57 cridant] gridando *Co Ham, Moore (M)* — O bon] o buon<o> *Co, o buon Ham* — Vulgan] vulgano *Ga Po Pr*    58 com feu] Si come fece *Cha Co Ham Laur Urb, Moore (CFGM)*    63 Campaneu] campaneio *Ash Co Ga La Lau Laur Lo Pr Ricc Triv Tz, Moore (CDEGH), Canpaneio Moore (AFKLQ)*    68 e dix] e disse *Co Pr, Moore (F)* — de set] de sette *Ash Cha Co Eg Fi Ga Ham Laur Mart Parm Po Pr Vat, Moore (de' sette)*

Deu en desdeny, e par que poch lo prey;  
 mas, com he dit a ell, los seus despits  
 72 son al seu cor assats degut remey.  
 Vin apres mi, e guarda que no gits  
 encara·ls peus en l'arena cremant;  
 75 mas ti·ls al bosch estrets e ajunyits».

Callant vinguem lla hon se va colant,  
 fora 'quell bosch, un petit flumicell  
 78 de qui ell rossor encara·m met espant.

Qual del bullor axia aquell ruxell  
 que·s partexen entre si·ls peccadors,  
 81 tal per l'arena jus anava aquell.

Lo seu fons e·l·ls appendicis ambdos  
 pedr'eran fets, e·ls margens del costat;  
 84 per c'avise que·l passatge la fos.

«Entre tot ço que jo t'e demostrat,  
 despuys que nos entram per cella porta  
 87 de qui l'entrar a negu es negat,  
 cosa no fo jes dels teus vulls scorta  
 tan notable com es lo riu present,  
 90 qui sobre si totes flames amorta».

Aço·m dix cert lo meu mestre valent;  
 per que·l pregue que·m donas aquest past  
 93 d'on m'avia fet venir lo talent.

---

75 ajunyits] aiunyts *E*

76 vinguem] vinguen *E*

81 per l'arena jus] *perlaremus E*

91 Aço·m] *Acom E*



Dio in disdegno, e poco par che 'l pregi;  
 ma, com' io dissi lui, li suoi dispetti  
 72 sono al suo petto assai debiti fregi.  
 Or mi vien dietro, e guarda che non metti,  
 ancor, li piedi ne la rena arsiccia;  
 75 ma sempre al bosco tien li piedi stretti».

Tacendo divenimmo là 've spiccia  
 fuor de la selva un picciol fiumicello,  
 78 lo cui rossore ancor mi raccapriccia.

Quale del Bulicame esce ruscello  
 che parton poi tra lor le peccatrici,  
 81 tal per la rena giù sen giva quello.

Lo fondo suo e ambo le pendici  
 fatt' era 'n pietra, e ' margini da lato;  
 84 per ch'io m'accorsi che 'l passo era lici.

«Tra tutto l'altro ch'i' t'ho dimostrato,  
 poscia che noi intrammo per la porta  
 87 lo cui sogliare a nessuno è negato,  
 cosa non fu da li tuoi occhi scorta  
 notabile com' è 'l presente rio,  
 90 che sovra sé tutte fiammelle ammorta».

Queste parole fuor del duca mio;  
 per ch'io 'l pregai che mi largisse 'l pasto  
 93 di cui largito m'avëa il disio.

---

71 com he dit] come dissi *Urb*      75 ti·ls [...] estrets e ajunyits] i tien serrati e stretti  
*Ham*, li mantiene stretti *Laur*, *Moore* (C) (mantieni), li ritieni stretti *Moore*      79 axia  
 aquell ruxell] escie eruscicello *Eg*, escel ruscello *Pr Si*, esce un r. *Laur*, *Moore*, esce il r.  
*Moore* (IQZ)      83 pedr'eran fets] fatti eran pietra *Eg Fi Ga La Lau Lo Parm Rb Ricc Tz*,  
 fatt' eran pietra *Mart*, *Moore* — del costat] dallato *Co Eg Fi*, dal lato *Moore* (O)  
 92 per que·l pregue] perchel pregai *Urb*, Perchè il pregai *Moore*

[36v]

«Al mig del mar seu un pais molt guast»,  
dix ell llavors, «qui·s sol apellar Creta,  
96 sots lo rey del qual fo ja lo mon cast.  
Una muntanya y ha qui ja fo leta  
d'ayga e de rams, qui s'apellava Ida;  
99 ara es desert com a cossa desfeta.  
Rea la pres per bres feell a sa dida  
e a son fill, e per cellar mils ell,  
102 quant plorava, feya fer lla gran crida.  
Dintre del munt esta dret un gran vell  
qui te girat lo dors vers Damiata,  
105 e Roma dret guarda com son espeill.  
La sua testa es de fin or formada,  
e pur argent son los brasos e·l pits,  
108 puys es d'aram per fins a la forcada;  
d'aqui enjus es tot de ferro eslitz,  
saul que·l peu dret es terra cuyta tota;  
111 sus cell esta plus que sus l'altre ergits.  
Cascuna part, sino de l'or, es rota  
d'una fessura qui lagremes fa,  
114 les quals, juntas, foradan cella grotta.  
Lur cors decau en cella vall della:  
ffan Acheron, Estigia e Flagetonta;  
117 per cesta deu estreta puys jus va

---

94 pais] pars *E*      96 del qual fo ja] de qual feia *E*      108 forcada] forçada *E*  
109 eslitz] e silitz *E*      116 Estigia] estigua *E*

---

104 Damiata] damjata: *primera a sembla correcció*

«In mezzo mar siede un paese guasto»,  
 diss' elli allora, «che s'appella Creta,  
 96 sotto 'l cui rege fu già 'l mondo casto.  
 Una montagna v'è che già fu lieta  
 d'acqua e di fronde, che si chiamò Ida;  
 99 or è diserta come cosa vieta.  
 Rëa la scelse già per cuna fida  
 del suo figliuolo, e per celarlo meglio,  
 102 quando piangea, vi facea far le grida.  
 Dentro dal monte sta dritto un gran veglio,  
 che tien volte le spalle inver' Dammiata  
 105 e Roma guarda come s'io specchio.  
 La sua testa è di fin oro formata,  
 e puro argento son le braccia e 'l petto,  
 108 poi è di rame infino a la forcata;  
 da indi in giuso è tutto ferro eletto,  
 salvo che 'l destro piede è terra cotta;  
 111 e sta 'n su quel, più che 'n su l'altro, eretto.  
 Ciascuna parte, fuor che l'oro, è rotta  
 d'una fessura che lagrime goccia,  
 114 le quali, accolte, fóran quella grotta.  
 Lor corso in questa valle si diroccia;  
 fanno Acheronte, Stige e Flegetonta;  
 117 poi sen van giù per questa stretta doccia,

---

94 Al mig del mar] Nel meçol mar *Co*, In meçol mare *Po*, In mezzo il mar *Moore*

(ADEIKQ) 98 apellava] chiamaua *Po*, *Moore* (F) 115 cella] quella *Ga La* (*ma su rasura*) *Lau Lo Ricc Tz*, *Moore* (AP) 117 va] ua *Ash Cha Co Eg Laur Mad Mart Po Pr Rb Vat*, *Moore*

ffins lla hon puys plus avall no·s desmonta:  
 fan Coccito; e qual es cell stany  
 120 tu·l veuras be, per ço aci no·s conta».

E jo a ell: «Si lo present rigany [37r]  
 se diriva axi de nostre mon,  
 123 per que pur par açi aquest vivany?».

Ez ell a mi: «Aquest loch es rodon;  
 e be que tu sies vengut ja molt  
 126 mes a cinistra, jus calant al fon,  
 no t'es enquer per tot lo cercle volt;  
 per que, si res nos appar de novell,  
 129 no·n deu portar meravella ton volt».

E jo enquer: «Mestre, on es aquell  
 Flageton e Lethes? Que d'un te estas;  
 132 de l'altre dius qu'esta pluja fa ell».

«Tes questions totes certes me plas»,  
 respos, «mas la bullor de l'aygua rosa  
 135 deuria be solre l'una que faç.

Veuras Letes, mas fors d'aquesta fossa,  
 lla on se van les animes lavar,  
 138 gitant la colpa ab penitença grossa».

Puys dix: «D'uymes es temps de acostar  
 del bosch. Fes que vingues derrera mi,  
 141 que·l·ls margens fan via sença cremar,  
 e tot vapor apaguen sobre si».

---

122 diriva] dirina *E*    132 dius] dins *E*    133 plas] pas *E*    136 mas] mars *E*

140 bosch] boch *E*

---

142 sobre] sobre: e és *correcció*

infìn, là ove più non si dismonta,  
 fanno Cocito; e qual sia quello stagno  
 120 tu lo vedrai, però qui non si conta».

E io a lui: «Se 'l presente rigagno  
 si diriva così dal nostro mondo,  
 123 perché ci appar pur a questo vivagno?».

Ed elli a me: «Tu sai che 'l loco è tondo;  
 e tutto che tu sie venuto molto,  
 126 pur a sinistra, giù calando al fondo,  
 non se' ancor per tutto 'l cerchio vòlto;  
 per che, se cosa n'apparisce nova,  
 129 non de' addur maraviglia al tuo volto».

E io ancor: «Maestro, ove si trova  
 Flegetonta e Letè? ché de l'un taci,  
 132 e l'altro di' che si fa d'esta piova».

«In tutte tue question certo mi piaci»,  
 rispuose, «ma 'l bollor de l'acqua rossa  
 135 dovea ben solver l'una che tu faci.

Letè vedrai, ma fuor di questa fossa,  
 là dove vanno l'anime a lavarsi  
 138 quando la colpa pentuta è rimossa».

Poi disse: «Omai è tempo da scostarsi  
 dal bosco; fa che di retro a me vegne:  
 141 li margini fan via, che non son arsi,  
 e sopra loro ogne vapor si spegne».

---

**126** mes a sinistra] piu a sinistra *Ash Cha Co Eg Fi Ga Ham La Lau Laur Lo Mad Mart Pa  
 Parm Po Pr Rb Ricc Triv Tz Vat, Moore*    **138** gitant la colpa ab penitença grossa]  
 quando la colpa e pentuta e rimossa *Rb, Moore (F), Angelica 1102, Casanatense 251*  
**139** de acostar] daccostarsi *La (rev. dascostarsi), da costarsi Mad Rb, Moore (C)*

2 *spart*: llegiu «espart» per la mètrica.

14 *forja*: llegiu «forja».

19 *trepig*: esmena pel sentit i per la rima.

20 *complayents*: llegiu «complanyents».

22 *jehien*: llegiu «jeien» per la mètrica.

23 *altre*: cf. var. it. *e altra*, i Vill. «e otros».

30 *en Lombardia*: it. *in alpe*. Febrer podia innovar partint del seu coneixement del món, però potser algun comentari o glossa del cant XVI.94-102, on també s'hi esmenta «l'Alpe», li va suggerir la solució per mantenir la rima. Cf. Jacopo Alighieri: «Per similitudine del figurato romore del presente rivo scendendo del settimo grado nell'ottavo, d'alcun fiumicielo di Romagna qui si ragiona prendendo di lui il romore che in alcuna sua scesa si fa in una contrada dell'Alpe, che San Benedetto si chiama, la cui continenza, secondo il presente parlare, così si contiene; che alcuno monte sopra le parti di Monferrato e della Genovese riviera, nominato Monte Viso, principio sia della lunga giogana d'Appennino, la quale quella s'intende che *Lombardia*, Romagna, la Marca d'Ancona e Abruzzo, dalla Toscana, e dalla Val di Spoleto, cioè il ducato, e da terre di Roma con Puglia piana diparte». Trobem comentaris similars a L'Ottimo Commento i Pietro Alighieri.

35 *se*: llegiu «sa».

36 *s'apagas*: Petrocchi edita *si stingueva*, i en la nota al vers remarca: «per velleità di normalizzazione o esplicativa è prevalso, in epoca più tarda, l'uso del congiuntivo: *me' s'estinguesse*, poi *me' si spegnesse* (Oxf. it. e 6 ecc.)» (1966: II, 228).

39 *lur dolor*: cf. var. it. *lor dolore* i Vill. «su dolor».

41 *e d'altres sens*: passatge de difícil comprensió, que potser significa 'i d'altres sense fer servir les mans (s'espolsaven la pluja de foc)'.

45 *for*: esmena pel sentit; «diable dur» és plural (concorda amb «violents»), i cal llegir-ho en tres síl·labes per la mètrica.

48 *madur*: cf. var. it. majoritària *maturi*, 'reblaneixi' (vegeu més testimonis a Moore 1889: 307).

55 *a mud'a muda*: esmena pel sentit (it. *a muda a muda*, 'per torns').

57 *Vulgan*: Vulcà (cf. var. it.).

59 *saget*: esmena pel sentit (cf. l'ús de *sagetar* a *Inf.* XII.74, i XXIX.43).

65 *raje*: 'ràbia' (possible gal·licisme).

67 *visatge*: llegiu «visage» per la rima.

**68** *set la un*: esmena de Gallina pel sentit.

**78** *ell*: llegiu «el».

**79** *bullor*: it. *Bulicame*, nom d'una deu d'aigua sulfurosa bullent situada prop de Viterbo. Vill. tradueix «fervedero». Cf. «bullicam» traduïnt *bulicame* a XII.117 i 128.

**81** *per l'arena jus*: esmena pel sentit i per la mètrica.

**88** *scorta*: llegiu «escorta» per la mètrica.

**96** *del qual fo ja*: esmena de Gallina pel sentit i d'acord amb l'it. *fu già*.

**100** *feell*: llegiu «fel» per la mètrica. — *a sa dida*: afegit per Febrer, que ja devia conèixer el mite; alguns comentaris fan referència a la dida de Júpiter, cf. Guido da Pisa: «Puer autem natus a matre absconditur, Iupiter nominatur, et nimpharum studio in Yda cretensi celatur atque nutritur. Et lacte unius capre, que Amaltea dicebatur, lactatus est».

**104** *Damiata*: irregularitat en la rima amb «formada» i «forcada».

**105** *espeill*: llegiu «espell» per la rima.

**109** *eslitz*: esmeno l'error de còpia d'acord amb l'it. *eletto*, 'pur' (cf. *PD*, s. v. «eslir, -ire», 'élire, choisir'), i amb *Purg.* XXVIII.77 («eslit»). Vill. tradueix «escogido». Vegeu l'estudi introductori, §88, [54], nota.

**116** *Estigia e*: llegiu «Stígia e» en tres síl·labes per la mètrica (cf. *Inf.* VII.106; IX.81).

**119** *stany*: llegiu «estany» per la mètrica.

**126** *mes a sinistra*: cf. var. it. majoritària *più a sinistra* (vegeu més testimonis a Moore 1889: 307).

**133** *plas*: esmena pel sentit suggerida per Gallina; enteneu: 'En tes qüestions totes certament em plac'. Cf. Vill. «En todo tus qüestiones çiertamente me plazen».

**134** *rosa*: llegiu «rossa», 'vermella' (cf. *Inf.* X.86).

**139** *de acostar*: divergeix de l'it. *da scostarsi*, però cf. la lliçó deturpada *d'accostarsi* en alguns mss. it.

## CAPITOL XV

on tracta encara del terç giro contengut en lo ·VII· cercle, on son punits los sodomites.

Ara·ns porta la un dels margens durs;  
e·l fum del riu ombrave·ns, deffensant  
3 del foch, com fa l'aygua les ribes lurs.  
Si co·ls flamenchs, entre Bruges e Gant, [37v]  
tement lo flot qui envers ells s'aventa,  
6 fan grans parets perque·l mar fuga avant;  
e com los paduans, lonch de la Brenta,  
per deffensar lurs villes e castels,  
9 ans que Chiarantana la calor senta:  
a tal semblant eran fets tots aquells,  
be que no son axi alts ne axi gros,  
12 quisque fos cell qui fo lo mestre d'els.  
Ja eram luny d'equella selva nos,  
en tant que jo no agre vist on era  
15 encare que derrer girat me fos,  
quant encontram d'animes una squera,  
vinents lonchs de les ribes, e cascuna  
18 gardava axi com de vespre es manera

---

**Epígraf** terç] terc *E*    **6** parets] parats *E*    **9** calor] color *E*

---

**5** flot] flot: l *sembla correcció*    **14** no agre] no era agre: era *ratllat*



## CANTO XV

Canto XV, ove tratta di quello medesimo girone e di quello medesimo cerchio; e qui sono puniti coloro che fanno forza ne la deitade, spregiando natura e sua bontade, sì come sono li sodomiti.

Ora cen porta l'un de' duri margini;  
e 'l fummo del ruscel di sopra aduggia,  
3 sì che dal foco salva l'acqua e li argini.  
Quali Fiamminghi tra Guizzante e Bruggia,  
temendo 'l fiotto che 'nver' lor s'avventa,  
6 fanno lo schermo perché 'l mar si fuggia;  
e quali Padoan lungo la Brenta,  
per difender lor ville e lor castelli,  
9 anzi che Carentana il caldo senta:  
a tale imagine eran fatti quelli,  
tutto che né sì alti né sì grossi,  
12 qual che si fosse, lo maestro félli.  
Già eravam da la selva rimossi  
tanto, ch'i' non avrei visto dov' era,  
15 perch' io in dietro rivolto mi fossi,  
quando incontrammo d'anime una schiera  
che venian lungo l'argine, e ciascuna  
18 ci riguardava come suol da sera

---

3 l'aygua les ribes lurs] l'acqua li argini *Eg Ga La Lau Lo Pa Pr Ricc Tz, Moore*  
(ACEFHO) 4 Si co·ls] Quale i *Ash Cha Eg Fi Ham La Mart Pa Rb Vat, Moore*, Quali i  
*Co Urb* 7 com los] quali i *Ash Triv Tz Urb*, quale i *Cha Co Eg Fi Ham La Laur* (e p.)  
*Mad Mart Pa* (qualle) *Parm Po Rb Vat, Moore* 9 Chiarantana] chiarentana *Ash Cha*  
*Co Eg Fi Ga Ham La Lau Laur Lo Mart Parm Po* (-i- *af. poster.*) *Pr Rb Ricc Triv Tz Urb*  
*Vat, Charantana Moore* (A) 17 les ribes] l'argini *Moore* (Q)

de guardar hom sota la nova luna;  
 e axi vers nos aguaven la cella  
 21 co·l sartre vell fa en l'agulla bruna.  
 Axi guardat de la companya aquella,  
 fuy conegut jo de ll'un d'ells, qui·m pres  
 24 per la falda, cridant: «Qual meravella!».

E quant los seus brassos a mi estes,  
 per cuyt visatge seu mos vulls dressi,  
 27 si que son vis cremat jes no deffes  
 la conexença sua d'ell a mi.  
 Baxant la ma devers la sua faç,  
 30 dix eu: «Sots vos, miçe Brunet, aqui?».

Ez ell respos: «Filol, si greu no u has, [38r]  
 Brunet Lati ab tu puxa parlar,  
 33 torn enderrer e lexe anar lo tras».

«Ans tant com puxs», digui, «us en vull pregar;  
 e si volets que m'assegua apres vos,  
 36 si plau a aquest qui·m mena, molt m'es car».

«O fillol», dix, «si qualche un de nos  
 s'aresta punt, jau puy cent anys enters  
 39 sens repossar quant lo foch l'es desus.

Per ço va avant, que jo t'ire apres;  
 e tornarem puy a ma companyia,  
 42 qui va plorant son dan, que eternal es».

---

19 nova] nona *E*    20 aguaven] aguauem *E*    33 torn enderrer] tornem derrer *E*  
 38 enters] entres *E*    41 companyia] companya *E*

---

22 Axi] Axi: xi *corregint ax*    26 dressi] dressi: e *corregint o*

guardare uno altro sotto nuova luna;  
 e sì ver' noi aguzzavan le ciglia  
 21 come 'l vecchio sartor fa ne la cruna.  
 Così adocchiato da cotal famiglia,  
 fui conosciuto da un, che mi prese  
 24 per lo lembo e gridò: «Qual meraviglia!».  
 E io, quando 'l suo braccio a me distese,  
 ficcai li occhi per lo cotto aspetto,  
 27 sì che 'l viso abbrusciato non difese  
 la conoscenza sù a al mio 'ntelletto;  
 e chinando la mano a la sua faccia,  
 30 rispuosi: «Siete voi qui, ser Brunetto?».  
 E quelli: «O figliuol mio, non ti dispiaccia  
 se Brunetto Latino un poco teco  
 33 ritorna 'n dietro e lascia andar la traccia».  
 I' dissi lui: «Quanto posso, ven preco;  
 e se volete che con voi m'asseggia,  
 36 farò, se piace a costui che vo seco».  
 «O figliuol», disse, «qual di questa greggia  
 s'arresta punto, giace poi cent' anni  
 39 sanz' arrostarsi quando 'l foco il feggia.  
 Però va oltre: i' ti verrò a' panni;  
 e poi rigiugnerò la mia masnada,  
 42 che va piangendo i suoi eterni danni».

---

**23** fuy conegut jo] fu io (fu' io) *Ga La* (poi esp. -o) *Lau* (*idem*) *Lo Mad Pa Ricc Tz*, *Moore* (AFLO), Conosciuto fu' io *Moore* (P)    **25** E quant] E(t) quando *Ga Lau Lo Ricc Tz*, *Moore* (GHP)    **29** Baxant] [E] chinando *Moore* (L)    **30** dix eu] gli dissi *Co*  
**31** Ez ell] Et egli *Co Si*, *Moore* (IFM), Et elli *Pr* — respos: «Filol] ad me figliuol *Co*, a me Figliuol *Moore* (FLM); [mio] *Co Eg Ga Lau Lo Pa Parm Po Ricc Tz*, *Moore* (AEFHLMOA)  
**39** sens repossar] sança (o senza) restarsi (o ristarsi) *Co Mad Pa*, *Moore* (EKMPQ\*D)  
**40** avant, que jo] oltre e(t) io *Co Eg Ham Po Pr Rb*, *Moore* (GKM)    **41** tornarem] rigiugneremo *Moore* (D)

Jo no guosave exir punt de la via  
 per anar par d'ell, mas lo cap encli  
 45 tengui com hom qui reverend li sia.  
 Ell comença: «Qual fortuna o desti  
 ans del derrer dia açi t'amena?  
 48 Qui es aquest qui t mostra lo cami?».  
 «Lasus al mon, en la vida serena»,  
 respongui jo, «falli en una vall,  
 51 ans que la edat mia fos tota plena.  
 Sol ir mati li gire·l dos avall;  
 cest me parech, tornant jo en aquella,  
 54 e torna·m aci per aquest call».  
 Ez ell a mi: «Si secs la tua stela,  
 no pots fallir jes al glorios port,  
 57 si be·m sove de tu en la vida bella;  
 e si no fos jo axi tantost mort, [38v]  
 veent lo cell axi a tu benigne,  
 60 te haguera dat a la obre confort.  
 Mas cell ingrati poble, foll e maligne,  
 qui de Fiesole vench ab antich,  
 63 e te del munt e de l'obra enquer signe,  
 te fara, per ton be fer, enamich;  
 e raho es, qu'entre·ls fruyts qu'amarchs son,  
 66 se descove que lo dolç fructifich.

---

49 la vida] lauja E    58 no] nos E    59 a] om. E

---

60 te haguera] teha guerra: primera r ratllada

Io non osava scender de la strada  
 per andar par di lui; ma 'l capo chino  
 45 tenea com' uom che reverente vada.  
 El cominciò: «Qual fortuna o destino  
 anzi l'ultimo dì qua giù ti mena?  
 48 e chi è questi che mostra 'l cammino?».

«Là sù di sopra, in la vita serena»,  
 rispuos' io lui, «mi smarri' in una valle,  
 51 avanti che l'età mia fosse piena.  
 Pur ier mattina le volsi le spalle:  
 questi m'apparve, tornand' io in quella,  
 54 e reducemi a ca per questo calle».

Ed elli a me: «Se tu segui tua stella,  
 non puoi fallire a glorioso porto,  
 57 se ben m'accorsi ne la vita bella;  
 e s'io non fossi sì per tempo morto,  
 veggendo il cielo a te così benigno,  
 60 dato t'avrei a l'opera conforto.

Ma quello ingrato popolo maligno  
 che discese di Fiesole *ab* antico,  
 63 e tiene ancor del monte e del macigno,  
 ti si farà, per tuo ben far, nimico;  
 ed è ragion, ché tra li lazzi sorbi  
 66 si disconvien fruttare al dolce fico.

---

48 qui·t mostra] che ti mostra *Co Eg* <ti>*Ham Mad, Moore* (GMPA<sub>2</sub>CD)      54 torna·m  
 aci] riducemi qua (*o* qui) *Moore* (DG)      56 al] al *Ash Co Eg Ga La Laur Mad Po Pr,*  
*Moore*      61 e maligne] e maligno *Co Ham* (-gnio), *Moore* (FGID)      63 e de l'obra  
 [...] signe] e del malcigno *Laur Mad*, e del mal cigno *Moore* (A)

Ffama vella los diu orbs en lo mon;  
 avara gent, envejosa, ab ergull;  
 69 als lurs costums fes ton cor no sa don.  
 Ta fortuna a tanta honor t'acull,  
 que·ls uns e·ls altres de tu fam auran;  
 72 mas luny sera del boch la erba...  
 Vajan los bochs de Fiesole straçan  
 dels seus metexs, e no tocan la planta,  
 75 si en lur lenya alguna·n va brotan,  
 en que davall aquella sement santa  
 d'aquells romans qui romangueren quant  
 78 fo fet lo niu de malicia tanta».

«Si complit fos de tot lo meu demand»,  
 respongui jo, «no forets vos encara  
 81 de l'umana specia mes en band;  
 qu'al cor tinch fita, e or m'auciu, la cara  
 e bona ymatge vostra paternal,  
 84 quand en lo mon tot hora'b plasent cara  
 m'ensenyavets co·s fa l'hom eternal; [39r]  
 e quant ho aja en grat, mentre viure,  
 87 cove me lenga·n mostra per senyal.  
 Ço que·m comptats del meu cors scriu be,  
 e sper ho glosar ab altre test  
 90 a dona qui sab, quant ab ley sere.

---

69 ton] tom *E*    71 auran] auram *E*    72 boch] bosch *E*    75 lenya] lenje *E*  
 84 quand] quad *E*    88 Ço] Co *E*

---

73 Vajan] Vaian: n *corregint* m    74 tocan] tocan: n *corregint* m    77 d'aquells  
 romans] daquells/romans: daquells *és correcció*    80 encara] en cara: *ambdues a són*  
*correcció*    90 a dona qui sab] adona qui sab: *es troba al final del vers 89, precedit d'un*  
*claudàtor que indica el canvi de vers*

Vecchia fama nel mondo li chiama orbi;  
 gent' è avara, invidiosa e superba:  
 69 dai lor costumi fa che tu ti forbi.  
 La tua fortuna tanto onor ti serba,  
 che l'una parte e l'altra avranno fame  
 72 di te; ma lungi fia dal becco l'erba.  
 Faccian le bestie fiesolane strame  
 di lor medesme, e non tocchin la pianta,  
 75 s'alcuna surge ancora in lor letame,  
 in cui riviva la sementa santa  
 di que' Roman che vi rimaser quando  
 78 fu fatto il nido di malizia tanta».

«Se fosse tutto pieno il mio dimando»,  
 rispuos' io lui, «voi non sareste ancora  
 81 de l'umana natura posto in bando;  
 ché 'n la mente m'è fitta, e or m'accora,  
 la cara e buona imagine paterna  
 84 di voi quando nel mondo ad ora ad ora  
 m'insegnavate come l'uom s'eterna:  
 e quant' io l'abbia in grado, mentr' io vivo  
 87 convien che ne la mia lingua si scerna.  
 Ciò che narrate di mio corso scrivo,  
 e serbolo a chiosar con altro testo  
 90 a donna che saprà, s'a lei arrivo.

---

75 si en lur lenya alguna·n va brotan] S'alcuna vergha surge *Moore* (F)      76 davall]  
 rouina *Co*, ruuina *La Parm*, *Moore* (L), ruina *Laur Mart Po Pr Triv*, *Moore* (AG)

Aytant vull be que sia manifest,  
 sol contra ma consciença no fassa,  
 93 qu'a la Fortuna, co·l plaura, son prest.  
 No es de nou a mi aytal manassa;  
 per ço Fortuna gir se spera tota,  
 96 e lo vila lo cavech com li plassa».  
 E·ll mestre meu, llavors, sobre la gota  
 destra·s gira darrera e guarda·m;  
 99 puys dix a mi: «Be scolta qui la nota».  
 Ez entretant, axi parlant, anam  
 ab ser Brunet, e demane·l qui so  
 102 sos compayons majors, que·ls conegam.  
 Ez el a mi: «Saber d'algú es bo;  
 d'altres callar es loable assats,  
 105 qua·l tems seria curt a tan gran so.  
 Tant sapies que tots clergues estats,  
 e letrats grans trestots, e de gran fama,  
 108 d'un matex crim en lo mon ensutzats.  
 Prescian va ab sella gent infama;  
 Ffrancesch de Corso; veure no res mens,  
 111 si haut haguesses de tal tinya brama,  
 pogres aquell qui del serf dels sirvents [39v]  
 fon transmudat d'Arno en Bacchilo,  
 114 on lexa puys los nirvis mal stens.

---

96 cavech] conech *E*    98 destra·s] detras *E*    109 Prescian] Presciam *E*    113 en]  
 on *E* — Bacchilo] batchilo *E*

---

93 qu'a la] quala: *primera a és correcció*    104 assats] assats: ts *és correcció (E')*  
 111 si haut] si ag haut: ag *ratllat*



Tanto vogl' io che vi sia manifesto,  
 pur che mia coscienza non mi garra,  
 93 ch'a la Fortuna, come vuol, son presto.  
 Non è nuova a li orecchi miei tal arra:  
 però giri Fortuna la sua rota  
 96 come le piace, e 'l villan la sua marra».

Lo mio maestro allora in su la gota  
 destra si volse in dietro e riguardommi;  
 99 poi disse: «Bene ascolta chi la nota».

Né per tanto di men parlando vommi  
 con ser Brunetto, e dimando chi sono  
 102 li suoi compagni più noti e più sommi.

Ed elli a me: «Saper d'alcuno è buono;  
 de li altri fia laudabile tacerci,  
 105 ché 'l tempo saria corto a tanto suono.

In somma sappi che tutti fur cherci  
 e litterati grandi e di gran fama,  
 108 d'un peccato medesimo al mondo lerci.

Priscian sen va con quella turba grama,  
 e Francesco d'Accorso anche; e vedervi,  
 111 s'avessi avuto di tal tigna brama,

colui potei che dal servo de' servi  
 fu trasmutato d'Arno in Bacchiglione,  
 114 dove lasciò li mal protesi nervi.

---

97 E·ll mestre meu] El mio maestro *Ham*      101 demane·l] dimandai *Co Ham* (do-) *Mart Triv*  
 108 d'un matex crim] dun medesimo peccato *Cha Vat, Moore* (I)  
 110 / Ffrancesch] / Francesco *Ga La* (poi agg. fuori colonna e) *Lau* (*idem*) *Lo Pa Pr Ricc Tz, Moore* (AEHLO) — de Corso] da Corso *Moore* (EM) — veure no res mens] ancor uederui *Co, Moore* (DFGI), anche uederui *Eg Ham Mart Parm Po Triv, Moore* (CQZ), anco uederui *Laur Pr, Moore*, anche <e> uederui *Pa*

Plus te·n digues; ma·l venir ne·l sermo  
pus lonch no pot esser, perque jo veig  
117 ja fum novell levar d'aquell sablo.  
Gent hi ve ab la qual esser no deg.  
Lo meu Tresor te sia acomanat,  
120 en lo qual visch; e plus als no enveig».  
Puys se gira, e d'aquells ha semblat  
que corren a Verona lo drap vert  
123 per la campanya; e parech fos stat  
aquell qui·l guanya, e no aquell qui·l perd.

---

**115** ma·l] mas al *E*    **122** corren] correu *E*    **123** campanya] companya *E*

---

**121** d'aquells] daquells: a *corregint e*

Di più direi; ma 'l venire e 'l sermone  
più lungo esser non può, però ch'i' veggio  
117 là surger nuovo fummo del sabbione.  
Gente vien con la quale esser non deggio.  
Sieti raccomandato il mio Tesoro,  
120 nel qual io vivo ancora, e più non cheggio».   
Poi si rivolse, e parve di coloro  
che corrono a Verona il drappo verde  
123 per la campagna; e parve di costoro  
quelli che vince, non colui che perde.

---

**117** ja fum novell levar] già surger nuovo fummo *Cha*      **120** visch; e plus als no] io uiuo  
e piu altro non *Pr*      **124** aquell qui·l guanya] quelli chel uince *Laur* — e] e *Ham Laur*  
*Mad Po, Moore* — no aquell qui·l perd] non quelli chel perde *Laur*

**2-3** *deffensant ... lurs*: aquesta interpretació es troba en nombrosos manuscrits, que ometen la conjunció *e*; cf. var. it. i Petrocchi (1966: II, 241).

**4** *Gant*: no correspon a *Guizzante*, però Petrocchi (1966: II, 241) atesta en nota la variant tardana *Guanto*, i cf. Vill.: «Cual los flamencos entre Gante e Brujas».

**6** *parets*: esmena pel sentit (cf. «paretz» a *Purg.* III.99; XIX.48, etc.). — *fuga*: llegiu «fuja».

**33** *torn enderrer*: esmena d'acord amb l'it. *ritorna 'n dietro*.

**38** *enters*: esmena pel sentit suggerida per Gallina; llegiu «entés» per la rima.

**39** *sens reposar*: *sanz' arrostarsi* ('sense defensar-se') Petrocchi, però cf. var. it. *senza restarsi* (vegeu Petrocchi 1966: II, 247, i més testimonis a Moore 1889: 311). — *desus*: rima irregular amb «vos» i «nos» (rima siciliana).

**41** *tornarem*: cf. var. it. *rigiugneremo* i Vill. «juntar nos hemos».

**49** *vida*: esmena de Gallina pel sentit i d'acord amb l'italià.

**52** *ir*: llegiu «hir», 'ahir'. — *dos*: llegiu «dors».

**54** Manca una síl·laba al vers; potser, com proposa Gallina, «e retorna·m». — *torna·m aci*: *reducemi a ca* ('a casa') Petrocchi, però cf. var. it. *riducemi qua* (o *qui*) ('aquí').

**59** *cell*: llegiu «cel». — *a*: esmena de Gallina d'acord amb el sentit, la mètrica i l'italià.

**62** *ab antich*: 'des d'antic'.

**63** *e de l'obra [...] signe: e del macigno* ('i de la roca', referint-se a la seva duresa) Petrocchi, però cf. var. it. *mal cigno*, que devia portar el manuscrit d'on tradueix Vill.: «e del mal çincho», que es pot interpretar «e del mal cincho», 'i del mal cinyell'. Cf. també la definició que Jacopo della Lana dona de *macigno*: «in lingua fiorentina è a dire stancaruolo, cioè inganno e sottilitade di cautele in danno d'altrui».

**69** *sa*: llegiu «se».

**72** *boch*: esmena d'acord amb l'it. *becco* ('boc'); cf. vers següent i Vill. «cabrón». — Vers mancat de dues síl·labes; falta el darrer mot, que hauria de rimar amb *ergull* i *acull*.

**73** *straçan*: 'destrossant'. Cf. Buti: «*strame*; cioè pascansi e faccino strazio di lor medesime».

**75** *lenya*: esmena pel sentit.

**76** *davall*: cf. var. it. *rovina* ('cau') i Vill. «destruimiento». Vegeu Piccat 1994: 169-170.

**82** *m'auciu*: Gallina edita *ma·n cur*, probablement per un error de transcripció; *m'auciu* tradueix l'it. *m'accora*, 'm'afligeix'.

**87** *me*: llegiu «ma».

**89** *sper*: llegiu «esper» per la mètrica.

**95** *se*: llegiu «sa».

**96** *cavech*: esmena d'acord amb el sentit i amb l'it. *marra*.

**105** *qua*: llegiu «que».

**106** Pel sentit, manca l'auxiliar «són»; la mesura del vers continuaria essent correcta si es fa diftong a «sapies».

**109** *Prescian*: Priscià. — *sella*: llegiu «cella».

**114** *stens*: 'estesos, tensats'.

**115** *ma·l*: esmena per la mètrica; cf. *Inf.* XXII.74.

**118** *deg*: llegiu «deig» per la rima.

## CAPITOL XVI

On tracta d'equell matex peccat e cercle, on son punits aquells qui cometen  
sodomia agent e pacient.

Ja era en loch que s'oià·l rebomb  
de l'aiga qui caya en l'altre gir,  
3 semblant a aquell qui los exams fan romb,  
quant tres ombres ensemps viu departir,  
corrent, d'una companya qui passava  
6 sots la pluja d'aquell aspra martir,  
vinent vers nos; e cascuna cridava:  
«Resta un poch, tu, qui 'n l'abit ressembles  
9 esser algu de nostra terra prava».  
Hay, las plagues que yo viu en lurs membres,  
veylles e freschs, de les flames del foch!  
12 Cor, tu te·n dols enquer, com te·n remembres!  
A llur cridar lo meu doctor no·s mog; [40r]  
gira los ulls vers mi, e dix: «Spera,  
15 qu'asi cove esser cortes un poch.  
E si no que fer tant cesta foguera  
la natura del loch, cert jo diria  
18 que pijor fos a tu que a ells l'espera».  
Comensaren, restant nos totavia,  
lo verç antich; e quant a nos for junts,  
21 de ells tots tres una roda·s fahia.

---

7 nos] no *E*    11 freschs] frechs *E*    12 dols] dolç *E*    20 for] fos *E*  
21 tres] *om. E*

---

5 d'una] duna: du *és correcció*    15 qu'asi] quasi: a *corregint o*

## CANTO XVI

Canto XVI, ove tratta di quello medesimo girone e di quello medesimo  
cerchio e di quello medesimo peccato.

Già era in loco onde s'udia 'l rimbombo  
de l'acqua che cadea ne l'altro giro,  
3 simile a quel che l'arnie fanno rombo,  
quando tre ombre insieme si partiro,  
correndo, d'una torma che passava  
6 sotto la pioggia de l'aspro martiro.  
Venian ver' noi, e ciascuna gridava:  
«Sòstati tu ch'a l'abito ne sembri  
9 essere alcun di nostra terra prava».  
Ahimè, che piaghe vidi ne' lor membri,  
ricenti e vecchie, da le fiamme incese!  
12 Ancor men duol pur ch'i' me ne rimembri.  
A le lor grida il mio dottor s'attese;  
volsse 'l viso ver' me, e «Or aspetta»,  
15 disse, «a costor si vuole esser cortese.  
E se non fosse il foco che saetta  
la natura del loco, i' dicerei  
18 che meglio stesse a te che a lor la fretta».  
Ricominciar, come noi restammo, ei  
l'antico verso; e quando a noi fuor giunti,  
21 fenno una rota di sé tutti e trei.

---

**1** rebomb] rimbombo *Mad Rb Urb*    **10** yo viu] uidio *Co, Moore* (G)    **11** veylles e  
freschs] Vecchie e recenti *Moore* (G)    **12** Cor] cancor *Angelica 1101*    **14** e dix:  
«Spera] e disse aspetta *Co Ga Lau Laur Lo Mad Mart Pr Ricc Triv Tz, Moore* (AC\*EF  
GHLOPA<sub>1</sub>)    **15** qu'asi cove] ca costor si conuiene *Co*, a costor si conviene *Mart Triv*

Co·ls champions feyen tots nuus e unts,  
 avisant be lur presa e l'avantatge,  
 24 ans que fossen entr'ells ferits ne punts,  
 axi rodant, cascu lo seu visatge  
 dressava a mi, si contrari al coll  
 27 feyen los peus continuat viatge.  
 E: «Si miseria d'aquest loch sol  
 ret nostres prechs e nos a tu en despit»,  
 30 comença l'u ab negre sguart e broll,  
 «nostra fama lo teu cor un petit  
 plec a dir nos qui tu est, qui·ls vius peus  
 33 per cest infern menes axi ardit.  
 Aquests petjes del qual seguir me veus,  
 si be tot nuu lo veus e despullat,  
 36 de major grau fo que ja tu no creus:  
 net fo de la Gualdrada, appellat  
 Guido Guerra per son nom, e 'n sa vida  
 39 del seny fo molt e de s'espaa nomnat.  
 L'altre, qui pres mi l'arena atrida, [40v]  
 Teghiago Aldobrand, de qui tant  
 42 deuria 'l mon la veu esser grahida.  
 E yo, c'ab ells ensemps me vaig plorant,  
 Jacobo Rosticuci fui, e cert  
 45 ffera muller, pus qu'als, mena en culpant».

---

24 ne] no *E*    32 vius] *nius E*    33 ardit] *adit E*    34 petjes del qual] *poties dels quals E*

---

42 deuria 'l] *deurial: u sembla correcció*



Qual sogliono i campion far nudi e unti,  
 avvisando lor presa e lor vantaggio,  
 24 prima che sien tra lor battuti e punti,  
 così rotando, ciascuno il visaggio  
 drizzava a me, sì che 'n contraro il collo  
 27 faceva ai piè continüo viaggio.  
 E «Se miseria d'esto loco sollo  
 rende in dispetto noi e nostri prieghi»,  
 30 cominciò l'uno, «e 'l tinto aspetto e brolo,  
 la fama nostra il tuo animo pieghi  
 a dirne chi tu se', che i vivi piedi  
 33 così sicuro per lo 'nferno fregghi.  
 Questi, l'orme di cui pestar mi vedi,  
 tutto che nudo e dipelato vada,  
 36 fu di grado maggior che tu non credi:  
 nepote fu de la buona Gualdrada;  
 Guido Guerra ebbe nome, e in sua vita  
 39 fece col senno assai e con la spada.  
 L'altro, ch'appresso me la rena trita,  
 è Tegghiaio Aldobrandi, la cui voce  
 42 nel mondo sù dovria esser gradita.  
 E io, che posto son con loro in croce,  
 Iacopo Rusticucci fui, e certo  
 45 la fiera moglie più ch'altro mi nuoce».

---

**22** feyen] solieno *Fi Ga Lau* (poi soliono) *Lo Parm Ricc Tz Urb*, solean *La* (rev. -o) *Vat*,  
 soleano *Po Rb*, *Moore*, solien *Pr*      **25** cascu lo seu visatge] ciascun lor visaggio *Moore*  
 (D)      **26** si contrari] si che contrar(i)o *Fi*, *Moore* (BFIQZ) — contrari al coll] contrario  
 al collo *Ricc. 1029*, contrarol chollo *Moore* (B)      **27** feyen] Faceano (o facevano) *Moore*  
 (BGM) — los peus] e i pie *Cha Mad Mart Triv*, e i piedi *Moore* (C)      **30** ab negre] col  
 tinto *Co*      **33** axi ardit] Così ardito *Moore* (F)      **34** Aquests petjes] Queste orme *Cha*  
*Po*, *Moore* (Z<sub>1</sub>), Questorme *Co Laur Vat*, *Moore* (C)      **44** Jacobo] iacobo *Laur*

Si fos estat un poch del foch cubert,  
 gitat me fora lla entr'ells dessot,  
 48 e creu que·ll meu mestre u hagra soffert;  
 mas per ço com me fora cremat tot,  
 pahor vence·ll bon voler del meu cor,  
 51 qui d'ebrassar a ells me faya glot.  
 Puy començe: «No despit, mas dolor  
 vostre turment dins lo cor me assis,  
 54 tanta, que tart n'exira tota for,  
 ez axi tost co·l meu senyor me dis  
 paraules tals per les quals jo pense  
 57 que, quals vos sots, tal gent aci venis.  
 De vostra terra son, e tostemps se  
 que·ls vostres fets e·l vostre gran renom  
 60 ab voler gran retragui e scolte.  
 Lex l'amarg fel e vaig per lo dolç pom  
 a mi promes per cell qu'es mon govern;  
 63 mas al centre primer cove que tom».

«Si longament ta anima govern  
 los membres teus», respos aquell lahora,  
 66 «e si ta fama apres tu se etern.  
 Cortesia e valor», dix ell, «demora [41r]  
 en la nostra ciutat axi com sol,  
 69 o ci del tot se n'es axida fora?

---

46 cubert] cubret *E*      54 exira] exiria *E*      64 Si longament] Silongoment *E*  
 66 etern] entern *E*

---

49 cremat] cremat: a *corregint* e      64 ta anima] ta anima: *és correcció*

S'i' fossi stato dal foco coperto,  
 gittato mi sarei tra lor di sotto,  
 48 e credo che 'l dottor l'avria sofferto;  
 ma perch' io mi sarei bruciato e cotto,  
 vinse paura la mia buona voglia  
 51 che di loro abbracciar mi facea ghiotto.  
 Poi cominciai: «Non dispetto, ma doglia  
 la vostra condizion dentro mi fisse,  
 54 tanta che tardi tutta si dispoglia,  
 tosto che questo mio signor mi disse  
 parole per le quali i' mi pensai  
 57 che qual voi siete, tal gente venisse.  
 Di vostra terra sono, e sempre mai  
 l'ovra di voi e li onorati nomi  
 60 con affezion ritrassi e ascoltai.  
 Lascio lo fele e vo per dolci pomi  
 promessi a me per lo verace duca;  
 63 ma 'nfino al centro pria convien ch'i' tomi».

«Se lungamente l'anima conduca  
 le membra tue», rispuose quelli ancora,  
 66 «e se la fama tua dopo te luca,  
 cortesia e valor di se dimora  
 ne la nostra città sì come suole,  
 69 o se del tutto se n'è gita fora;

---

**54** n'exira tota for] se ne spoglia *Co Ham, Moore (F)*    **59** ·ls vostres fets] loure *Parm,*  
 L'opre *Moore*    **65** lahora] allora *Ash Co Laur Pr, Moore (D)*    **67** dix ell] disse *Ash*  
*Cha Co Eg Fi Ga Ham Lau Laur Lo Pa Parm Po Pr Rb Ricc Tz, Moore*  
 (BCDFGHMOPQ\*A<sub>1</sub>), dise *Moore (K)*, disse ei *Moore (I)*, disse el *Ham*

Car Guillermo Borsier, lo qual se dol  
 ab nos per poch e va lla 'b los companys,  
 72 nos turmenta ab son parlar e no mol».

«La nova gent e·ls soptosos guazanys,  
 argull e desmesura han engendrada,  
 75 Florença, e se que tu ja te·n complanys».

Axi cride ab la cara alçada;  
 ez ells tots tres, qui u tengren per resposta,  
 78 guardaren l'un l'altre co al ver se bada.

«Si altras veus enaxi poch te costa»,  
 digueren tots, «lo satisfacer a altruy,  
 81 beneyt es tu qui parles a ta posta!

E si ascapec d'aquest loch plen d'anuy  
 e tornes veura les estelles belles,  
 84 quant sera loch que puixes dir “jo fuy”,

di a la gent de nos qualsque novelles».

Aquí rompren la roda e van fugir,  
 87 per mesclar se, ab lurs comes isnelles.

Sol un amen no agron pogut dir  
 axi tost com ells foren asvanits;  
 90 per qu'al mestre parech temps de partir.

Jo·l seguia, e poch eram exits,  
 que·l so de l'ayga·ns era axi vehi,  
 93 que per parlar forem a pena hoits.

---

83 estelles] estolles *E*    86 rompren] romprem *E*    92 era] a era *E*    93 forem]  
 foren *E*

ché Guiglielmo Borsiere, il qual si duole  
con noi per poco e va là coi compagni,  
72 assai ne cruccia con le sue parole».

«La gente nuova e i sùbiti guadagni  
orgoglio e dismisura han generata,  
75 Fiorenza, in te, sì che tu già ten piagni».

Così gridai con la faccia levata;  
e i tre, che ciò inteser per risposta,  
78 guardar l'un l'altro com' al ver si guata.

«Se l'altre volte sì poco ti costa»,  
rispuoser tutti, «il satisfare altrui,  
81 felice te se sì parli a tua posta!

Però, se campi d'esti luoghi bui  
e torni a riveder le belle stelle,  
84 quando ti gioverà dicere "I' fui",

fa che di noi a la gente favelle».

Indi rupper la rota, e a fuggirsi  
87 ali sembiar le gambe loro isnelle.

Un amen non saria possuto dirsi  
tosto così com' e' fuoro spariti;  
90 per ch'al maestro parve di partirsi.

Io lo seguiva, e poco eravam iti,  
che 'l suon de l'acqua n'era sì vicino,  
93 che per parlar saremmo a pena uditi.

---

70 Guillermo] guilliermo *Mad* — Borsier] borsier<e> *Eg*, borsier *Ham Lo Po Si*

73 La nova gent] la nova gente *Mart Triv, Moore (M)*      75 e se] intesi *Ham Laur Parm*

*Pr Ricc Tz*      81 qui parles] che si parli *Co Laur, Moore (IKD)*      89 axi tost] Sì tosto  
*Moore (DF)*

[41v]

Com aquell flum qui ha propi cami  
de Munt Viso primer envers lavant,  
96 de la sinistra costa d'Apeni,  
qui·s diu Ayguaqueda desus, avant  
que davalla jus en lo pla baxet,  
99 e a Fforli d'aquell nom es vagant,  
rebomba lla desobre Sant Benet  
dels munts Alpes, per caure a una exida  
102 on deuria per mil esser constret;  
axi, jus una riba descusida,  
ohim ressonar aquell' aygua tinta,  
105 si qu'en poch' ora haurie ofes l'oida.  
Jo havia una corda entorn cinta,  
e ab ella pense alguna volta  
108 pendre la lonça ab la pell tota pinta.  
Mas pus l'agui tota be de mi solta,  
si co·l mestre m'avia comendat,  
111 pose la a ell agropada e revolta.  
Ez ell gira·s envers lo dret costat;  
sol un petit lunyet d'aquella spona  
114 la gita jus en cell altro fossat.  
«Aço cove que novitat respona»,  
deya 'ntre mi matex, «al novell sen,  
117 car lo mestre ab los vulls si affona».

---

96 d'Apeni] daemi *E*    98 jus] iux *E*    100 rebomba] retomba *E*    111 agropada]  
agroada *E*

---

97 desus] desus: u *és correcció*    98 davalla] daualla: lla *és correcció*

Come quel fiume c'ha proprio cammino  
 prima dal Monte Viso 'nver' levante,  
 96 da la sinistra costa d'Apennino,  
 che si chiama Acquacheta suso, avante  
 che si divalli giù nel basso letto,  
 99 e a Forli di quel nome è vacante,  
 rimbomba là sovra San Benedetto  
 de l'Alpe per cadere ad una scesa  
 102 ove dovea per mille esser recetto;  
 così, giù d'una ripa discoscisa,  
 trovammo risonar quell' acqua tinta,  
 105 sì che 'n poc' ora avria l'orecchia offesa.  
 Io avea una corda intorno cinta,  
 e con essa pensai alcuna volta  
 108 prender la lonza a la pelle dipinta.  
 Poscia ch'io l'ebbi tutta da me sciolta,  
 sì come 'l duca m'avea comandato,  
 111 porsila a lui aggroppata e ravvolta.  
 Ond' ei si volse inver' lo destro lato,  
 e alquanto di lunge da la sponda  
 114 la gittò giuso in quell' alto burrato.  
 «E' pur convien che novità risponda»,  
 dicea fra me medesmo, «al novo cenno  
 117 che 'l maestro con l'occhio sì seconda».

---

**100** retomba] Ribonba *Eg Laur Mad Rb Urb*      **102** deuria] douria *Cha Ham Mad Mart*  
*Pr Rb Triv Vat, Moore (DFZ), dourea Fi*      **104** ohim] sentimo *Co, sentimmo Moore*  
*(DFA(marg.)CD), udimmo Rb, udimo Ricc. 1005*      **109** Mas pus] Et poi *Moore (F)*  
**110** mestre] maestro *Mart Triv*      **112** Ez ell gira-s] Et e' si volse *Moore (F)*      **114**  
 altro] altro *Ash Cha La (rev. alto) Lau (idem) Mad Pa Vat, Moore (BCLOQZA(marg.)CD)*  
**117** ab los vulls] coglochi *Ash, conglocchi (o colli o.) Co Vat, cogli occhi Moore (BG)*

Hay! Et quant cauts homens esser deuen  
apres d'aquells qui, sens veure jes l'obra,  
120 tot lur pensar miran dins ab lo sen!  
Ell dix a mi: «Tentost vindra desobre [42r]  
ço que yo creu que·l teu pensament sonya,  
123 e tost cove qu'al teu vis se descobra».  
Tostemps al ver qu'ha cara de monsonya  
la bocha deu l'hom tant com pot tancar,  
126 per ço com sens culpa fa hom vergonya;  
mas jo no puix aci; e pel notar  
d'esta Comedia, lector, te jur,  
129 si grat al mon de tots puxa gonyar,  
que jo viu per cell aer gros e escur  
venir notant una figura ensus,  
132 meravellosa a cascun cor segur,  
tot axi com torna 'quell qui va jus  
levar tal veu la ancora qui·s pren  
135 a ascoll o als qu'en la mar sia clus,  
que·ls peus recull e ab les mans se sospen.



Ahi quanto cauti li uomini esser dienno  
 presso a color che non veggion pur l'ovra,  
 120 ma per entro i pensier miran col senno!  
 El disse a me: «Tosto verrà di sovra  
 ciò ch'io attendo e che il tuo pensier sogna;  
 123 tosto convien ch'al tuo viso si scovra».  
 Sempre a quel ver c'ha faccia di menzogna  
 de' l'uom chiuder le labbra fin ch'el puote,  
 126 però che senza colpa fa vergogna;  
 ma qui tacer nol posso; e per le note  
 di questa comedia, lettor, ti giuro,  
 129 s'elle non sien di lunga grazia vòte,  
 ch'i' vidi per quell' aere grosso e scuro  
 venir notando una figura in suso,  
 132 meravigliosa ad ogne cor sicuro,  
 sì come torna colui che va giuso  
 talora a solver l'àncora ch'aggrappa  
 135 o scoglio o altro che nel mare è chiuso,  
 che 'n sù si stende e da piè si rattrappa.

---

**122** creu que] attendo che *Moore* (L)      **125** la bocha] la bocc(h)a *Laur, Moore* (I) — tant  
 com pot] quant' el puote *Moore* (F), quantei pote *Vat*, quanto p(u)ote *Cha, Moore* (Z)  
**127** no] non *Co Laur Po, Moore* (FKLMQ(?)ZD)      **135** a ascull] a scollio *Cha Vat*, a  
 scoglio *Moore* (DI)

## NOTES *INFERN*. XVI

**3** *exams*: llegiu «eixams».

**14-15** Cf. var. it., Petrocchi 1966: II, 260-261, i, per a més testimonis, Moore 1889: 313-314; noteu la similitud amb Co.

**16** *fer*: enteneu «fér», ‘fereix’.

**18** Febrer, capgirant els termes, manté el sentit de l’italià: ‘que més et convindria a tu, que no pas a ells, la pressa (per anar a trobar-los)’.

**21** *tres*: esmena de Gallina per la mètrica i d’acord amb l’original.

**26-27** Potser manca «que» després de «si». Probablement el model de Febrer llegia: «si che contrario al collo / faceano i piè continuo viaggio» (cf. var. it.).

**28** *sol*: llegiu «soll» per la rima; enteneu ‘tou, que cedeix’ (perquè és sorrenc), de l’it. *sollo*.

**30** *ab negre: e ’l tinto* Petrocchi, però *col tinto* Co (cf. Piccat 1994: 164). Altres manuscrits amb la preposició, però amb la variant *tristo* en lloc de *tinto*: *con tristo* Moore (D), *col tristo* Moore (I).

**33** *ardit*: esmena pel sentit ja suggerida per Gallina; cf. la variant *ardito* de Moore (F).

**34** *petjes*: esmena de Gallina pel sentit. Per exigència del metre, aquest mot porta el determinant en forma masculina. La interpretació de Febrer, «Aquests petjes», ja es documenta en la tradició italiana: *Quest’orme* (cf. var. it). — *del qual*: esmena pel sentit; es refereix a Guido Guerra (cf. v. 38); l’error pot haver estat induït pel plural del mot anterior.

**39** *espaa*: cal pronunciar el mot en dues síl·labes perquè la mètrica sigui correcta.

**42** *’l*: enteneu «al».

**51** *ebrassar*: llegiu «abraçar».

**53** *me assis*: ‘em fixà’ (*PD*, s. v. *asezer, asire, -ir*, ‘établir, fixer’, i *DCVB*, s. v. *asseure*).

**54** *exira*: esmena per la mètrica.

**63** *tom*: ‘tombi’.

**66** *etern*: esmena pel sentit. Febrer, constret per la rima, tradueix *luca* per «se etern»; noteu que l’ús del verb *eternar* referit a la fama recorda les paraules que Dante ha dirigit a Brunetto Latini a *Inf.* XV.85.

**67** *dix ell*: la interpretació de Febrer es documenta àmpliament en la tradició italiana (cf. var. it.).

**69** *ci*: llegiu «si».

**72** *e no mol*: enteneu ‘i no molt’; it. *assai*; aparentment es tracta d’un reble poc afortunat. En general, al llarg de l’obra «molt» apareix amb *t* final (cf. *Inf.* IX.128, 130 i 132, rimant amb «sepolt» i «volt»; XIII.5, 7 i 9; XIV.25, 27 i 29).

**75** *e se*: cf. *intesi* en diversos testimonis italians, i Vill. «entendió».

**96** *d’Apeni*: esmena pel sentit i d’acord amb l’it. *d’Apennino*.

**100** *rebomba*: al ms. «retomba», única documentació d’aquest mot al *DCVB*. It. *ri(m)bomba*; cf. «rebomb» traduint *ri(m)bombo* al primer vers d’aquest cant (cf. també var. it.).

**104** *ohim*: *trovammo* Petrocchi, però cf. var. it. *sentim(m)o* i *udimmo*; per a més testimonis vegeu Petrocchi 1966: II, 272, i Moore 1889: 315.

**111** *agropada*: esmena pel sentit, ‘nuada’; a banda de l’italià, el verb *agropar* existeix tant en occità (*PD*, s. v.) com en català (*DCVB*, s. v., sense documentació antiga). Cf. *grop*, ‘nus’, a *Inf.* XI.96.

**114** *altro*: *alto* Petrocchi, però cf. var. it. *altro*.

**118** *deuen*: ‘deuen’; cal llegir el mot com a agut per exigència de la mètrica i de la rima. Cf. *Inf.* V.111 i XII.31.

**125** *la bocha*: cf. var. it *la bocca*. — *tant com pot*: cf. var. it.; la variant *quanto el puote* també es troba en Boccaccio (cf. Petrocchi 1966: II, 274).

**126** *fa hom*: enteneu «fa a hom».

**129** Enteneu: ‘així pugui guanyar grat de tothom al món’.

**135** *a ascull*: cf. var. it *a scoglio*, la qual Petrocchi (1966: II, 275) remarca que fou molt difosa en els manuscrits tardans.

## CAPITOL XVII

on tracta del devallament del loch apellat Males Voltes, qui es lo ·VIII·  
cercle d'infern, on troba lo dimoni Gerion.

«Vet la fera ab la coha haguda,  
qui passa·ls monts e romp murs e tot'arma!  
3 Vet aquella qui·l mon tot desvertuda!».

Tal comença lo meu duch a parlar me;  
e signa li que vers la proa vaja,  
6 prop de la fi d'aquell trepigat marme.

Lors, de tot frau aquella sutza ymatge  
vench a la riba, on mes la testa e·l cors,  
9 mas la coha no trasch sus lo ribatge.

La sua faç paria d'hom just fos, [42v]  
ab suau pel deffors a maravelles,  
12 e d'un serpent era tot l'altre troç;

dos branques peloses fins les axelles  
havia, e·ll dos e·l pitz e·ls dos costats  
15 pintats eran de nuus e de rodelles.

Ab mes colors d'estams sobreposats  
no foren draps may turchs, tartes ne gots,  
18 ne telas tals feu Aranya d'assats.

---

**Epígraf VIII]** vii *E* — troba lo] troba do lo *E*    1 coha] coba *E*    5 vaja] naia *E*  
14 e·ls] el *E*

---

**Epígraf** el d'aquest cant i el del cant XVIII estan intercanviats; l'error s'ha assenyalat al marge esquerre del ms. amb les lletres ·*a*· i ·*b*·

## CANTO XVII

Canto XVII, nel quale si tratta del discendimento nel luogo detto Malebolge, che è l'ottavo cerchio de l'inferno; ancora fa proemio alquanto di quelli che sono nel settimo circolo; e quivi si truova il demonio Gerione sopra 'l quale passaro il fiume; e quivi parlò Dante ad alcuni prestatori e usurai del settimo cerchio.

3                   «Ecco la fiera con la coda aguzza,  
che passa i monti e rompe i muri e l'armi!  
Ecco colei che tutto 'l mondo appuzza!».

6                   Sì cominciò lo mio duca a parlar mi;  
e accennolle che venisse a proda,  
vicino al fin d'i passeggiati marmi.

9                   E quella sozza imagine di froda  
sen venne, e arrivò la testa e 'l busto,  
ma 'n su la riva non trasse la coda.

12                  La faccia sua era faccia d'uom giusto,  
tanto benigna avea di fuor la pelle,  
e d'un serpente tutto l'altro fusto;

15                  due branche avea pilose insin l'ascelle;  
lo dosso e 'l petto e ambedue le coste  
dipinti avea di nodi e di rotelle.

18                  Con più color, sommesse e sovrapposte  
non fer mai drappi Tartari né Turchi,  
né fuor tai tele per Aragne imposte.

---

2 romp murs e tot'arma] rompe muri ed armi *Moore*, rompe muri e l'armi *Ash Co Lo Mart Pa* (rumpe) *Rb Urb*   10 paria d'hom just fos] pareva come d'uom giusto *Moore* (D), mi pareva d'uom giusto *Moore* (D<sub>2</sub>)   17 foren] fur *Co, Moore* (IQ(?))

Axi estan a vets los tartugots,  
 qui estan part en aygua, part en terra;  
 21 e tal com lla entre los tudeschs glotz  
 la vebra seu a ffer la sua guerra,  
 axi la fera malvada s'estava  
 24 su·l marge, qui de pedra·l sabblo serra.  
 Per l'ayre 'nsus la coha remenava,  
 la vellosa forca torcent que ha,  
 27 qui axi com a scurpi la punt'armava.  
 «Nostra via cove que·s torçe lla»,  
 dix lo duch meu, «un petit, fins aquella  
 30 mala fera qui lla posada sta».

Per ço·ns baxam a la destra mamella  
 e deu passos fem la sobre l'estrem,  
 33 per squivar la flama e la gravella.  
 E puy qu'a luy nos amdos venguts em,  
 poch pus avant viu jo sobre l'arena  
 36 seure gran gent de costa del loch sem.

Aquí·l mestre: «Per ço que tota plena [43r]  
 demostrança d'aquest giro te·n ports»,  
 39 me dix, «va lla, e veges la lur mena.

Los teus rahonaments sian be corts;  
 mentre que torns, parlar ab aquesta,  
 42 que·ns prest un poch los seus muscles q'ha forts».

Axi, lavors, sobre l'estrema testa  
 del sobredit cercle sete, tot sol  
 45 me n'ane lla, hon seya la gent mesta.

---

19 tartugots] targugots *E*    26 forca] força *E*    34 qu'a] que *E* — amdos] condos *E*  
 41 parlar] parlar *E*    45 me n'ane] menaue *E*

---

19 Axi] Axi: x *corregint* a

Come talvolta stanno a riva i burchi,  
 che parte sono in acqua e parte in terra,  
 21 e come là tra li Tedeschi lurchi  
 lo bivero s'assetta a far sua guerra,  
 così la fiera pessima si stava  
 24 su l'orlo ch'è di pietra e 'l sabbion serra.  
 Nel vano tutta sua coda guizzava,  
 torcendo in sù la venenosa forca  
 27 ch'a guisa di scorpion la punta armava.  
 Lo duca disse: «Or convien che si torca  
 la nostra via un poco insino a quella  
 30 bestia malvagia che colà si corca».  
 Però scendemmo a la destra mammella,  
 e diece passi femmo in su lo stremo,  
 33 per ben cessar la rena e la fiammella.  
 E quando noi a lei venuti semo,  
 poco più oltre veggio in su la rena  
 36 gente seder propinqua al loco scemo.  
 Quivi 'l maestro «Acciò che tutta piena  
 esperienza d'esto giron porti»,  
 39 mi disse, «va, e vedi la lor mena.  
 Li tuoi ragionamenti sian là corti;  
 mentre che torni, parlerò con questa,  
 42 che ne conceda i suoi omeri forti».  
 Così ancor su per la strema testa  
 di quel settimo cerchio tutto solo  
 45 andai, dove sedea la gente mesta.

---

**20** qui estan part en aygua] Che stanno parte in acqua *Moore* (F), che parte stanno in acqua  
*Cha Ham, Moore* (BDIP)      **24** qui de pedra·l sabblo serra] che, di pietra, il sabbion  
 serra *Moore, Ash Cha Co Eg Ga Ham La Mart Pa Parm Po Pr Rb Triv Tz*  
**26** vellosa] uelenosa *Co Eg Ham Laur Po, Moore* (LZ)      **34** a luy nos amdos] noi a lui  
*Mad*      **35** viu] uidi *Co Ham, Moore* (L)      **43** lavors] allor *Co, alor Moore* (M)

Pels ulls deffors los degotava·l dol;  
 deça della s'aydaven ab les mans  
 48 a les flames un poch, altre al calt sol,  
 no autrement que fan d'estiu los cans,  
 ar del cap, ar dels peus, com son morduts  
 51 de mosques o puces o de tavans.  
 Pusqu'al lur vis mos vulls hagui moguts,  
 lo qual cell doloros foch fer e quasca,  
 54 no·n conegui un; mas fuy percebuts  
 qu'all coll de tots penjava una tasca  
 ab cert senyal e ab certa color,  
 57 e d'açò par que·l vis de lor se pasca.  
 Com jo, guardant, fuy vengut entre lor,  
 sobre una bossa d'or viu atzur eu  
 60 qui d'un leo forma havia e tenor.  
 Puy, procehint lo tret del sguart meu,  
 un'altra·n viu, qu'era com a sanch rossa,  
 63 mostrant una ocha blanca plus que neu.  
 E un qui d'una truga blava, grossa, [43v]  
 signat havia lo seu saquet blanch,  
 66 me dix: «Que fas tu en aquesta fossa?  
 Ves te·n; e perque mort no fuisth hanch,  
 sapies que·l meu vehi Vitalia  
 69 siura açi del meu sinistre flanch.

---

46 los] lo *E*    53 quasca] guasca *E*    55 tasca] casca *E*    57 de lor] dolor *E*  
 64 grossa] gossa *E*



Per li occhi fora scoppiava lor duolo;  
 di qua, di là soccorrien con le mani  
 48 quando a' vapori, e quando al caldo suolo:  
     non altrimenti fan di state i cani  
 or col ceffo or col piè, quando son morsi  
 51 o da pulci o da mosche o da tafani.  
     Poi che nel viso a certi li occhi porsi,  
 ne' quali 'l doloroso foco casca,  
 54 non ne conobbi alcun; ma io m'accorsi  
     che dal collo a ciascun pendea una tasca  
 ch'avea certo colore e certo segno,  
 57 e quindi par che 'l loro occhio si pasca.  
     E com' io riguardando tra lor vegno,  
 in una borsa gialla vidi azzurro  
 60 che d'un leone avea faccia e contegno.  
     Poi, procedendo di mio sguardo il curro,  
 vidine un'altra come sangue rossa,  
 63 mostrando un'oca bianca più che burro.  
     E un che d'una scrofa azzurra e grossa  
 segnato avea lo suo sacchetto bianco,  
 66 mi disse: «Che fai tu in questa fossa?  
     Or te ne va; e perché se' vivo anco,  
 sappi che 'l mio vicin Vitaliano  
 69 sederà qui dal mio sinistro fianco.

---

48 altre] [e] quando *Fi Ga La Lau Lo Pa Po Rb Ricc Tz Urb, Moore* (A)

51 de mosques o puces o de tavans] / da mosconi da pulci o da tafani *Co*

53 lo qual] nel qual(e) *Ham Po, Moore* (DI)    55 qu'all coll de tots] Chal collo di  
 ciaschun *Ham*, che al collo di ciascuno *Moore* (D), Che al collo a c. *Mad, Moore* (E)

Ab aquests florentins son padua;  
 sovin me dan a l'hoir grans retochs  
 72 cridant: "Vingue·l cavaller sobira,  
 qui portara la tasca ab tres bochs!"».

Aqui torçe la cara e trasch defora  
 75 la lengua, com fa·l bou qui·s lepa·ls mochs.  
 E jo, sabent que·l molt tardar greu fora  
 a cell que stes fort poch m'avia dit,  
 78 torne atras d'aquells mesquins lahora.  
 Trobe·l mestre qui ja era salit  
 sus les anques d'aquell fer animal,  
 81 e dix a mi: «Sies fort e ardit,  
 qu'ab tals grahons cove açi c'om se cal;  
 munta denant, qu'eu vull esser mitga,  
 84 perque la coha no·t puxa fer mal».

Com cell qui prop del paroxisma sta  
 de quartana, q'ha ja ungles de mort,  
 87 tremola tot, guardant cell lo fret q'ha;  
 tal devengui, en cell parlar, esmort;  
 mas vergonye·m de les sues manaces,  
 90 qui fan denant bon senyor sirvent fort.  
 Jo m'assegui sus celles espatllases; [44r]  
 volgui li dir, mas la veu jes no vench  
 93 com jo·m cuyde: «Fes pur que tu m'abrasses».

---

70 aquests] aquest *E*    75 qui·s] quilis *E*    85 paroxisma] paratisma *E*

Con questi Fiorentin son padoano:  
 spesse fiate mi 'ntronan li orecchi  
 72 gridando: «Vegna 'l cavalier sovrano,  
 che recherà la tasca con tre becchi!»».

Qui distorse la bocca e di fuor trasse  
 75 la lingua, come bue che 'l naso lecchi.  
 E io, temendo no 'l più star crucciase  
 lui che di poco star m'avea 'mmonito,  
 78 torna'mi in dietro da l'anime lasse.  
 Trova' il duca mio ch'era salito  
 già su la groppa del fiero animale,  
 81 e disse a me: «Or sie forte e ardito.  
 Omai si scende per sì fatte scale;  
 monta dinanzi, ch'i' voglio esser mezzo,  
 84 sì che la coda non possa far male».  
 Qual è colui che sì presso ha 'l riprezzo  
 de la quartana, c'ha già l'unghie smorte,  
 87 e triema tutto pur guardando 'l rezzo,  
 tal divenn' io a le parole porte;  
 ma vergogna mi fé le sue minacce,  
 90 che innanzi a buon signor fa servo forte.  
 I' m'assettai in su quelle spallacce;  
 sì volli dir, ma la voce non venne  
 93 com' io credetti: «Fa che tu m'abbracce».

---

**74** la cara] la faccia *Co Eg Fi Ga Ham La Lau Lo Mart Pa Parm Po Pr Ricc Triv Tz, Moore*  
 (ABCEGHMOPQ), la faccia *Mad Rb*      **75** com fa:l bou] comel bue *Ash Ham (il) Mart*  
 (*idem*) *Rb Triv, Moore*      **76** que:l molt] chel piu *Ham Pr*, che il più *Moore* (CDIM)  
**78** torne atras] tornai in dietro *Laur Rb* (a dietro), *Moore* (KL)      **84** no:t puxa] non ti  
 possa *Mad Si*      **89** vergonye-m de] vergognar mi fer *Moore* (I), vergogna mi fer *Co Eg*  
*Ga Laur Mart Parm Pr Rb Triv, Moore*

Mas ell, qui ja altra veu me sovench  
 en altre loch fort, per tost que muntas,  
 96 ab los brassos me pres be e·m sostench;  
 e dix: «Gerion, mou te tost ivars;  
 largas voltas, e·l baxar sia poch;  
 99 pensa·l novell carech qu'are tu has».  
 Com la barqua fa quant ix de son loch  
 ab la popa denant, axi·s leva;  
 102 e pus del tot ella·s senti a joch,  
 on era·l pits, la coha regira,  
 e la testa com anguila mogue,  
 105 e ab les branques l'ayre vers si tira.  
 Major pahor no creu que may hague  
 Pheton, lavors qu'abandona los frens,  
 108 per que·l cell, com par encara, ·s cogue;  
 ne Ycaro mesqui, quant los seus rens  
 senti splomar de la scaldada sera,  
 111 cridant a ell son pair: «Mal cami tens!»,  
 com la mia fo, quant jo viu que era  
 en l'ayre, e viu a totes parts spenta  
 114 tota vista, sino d'aquella fera.  
 Ella se·n va notant a volta lenta;  
 e puy dexen, mas on be no u atorch,  
 117 sino qu'al vis de part dejus me venta.

---

98 sia] si *E*    103 on] Qen *E*    108 com par] comprar *E*    113 a] e *E*    116 dexen]  
 dexem *E*

Ma esso, ch'altra volta mi sovvenne  
 ad altro forse, tosto ch'i' montai  
 96 con le braccia m'avvinse e mi sostenne;  
 e disse: «Gerion, moviti omai:  
 le rote larghe, e lo scender sia poco;  
 99 pensa la nova soma che tu hai».  
 Come la navicella esce di loco  
 in dietro in dietro, sì quindi si tolse;  
 102 e poi ch'al tutto si senti a gioco,  
 là 'v' era 'l petto, la coda rivolse,  
 e quella tesa, come anguilla, mosse,  
 105 e con le branche l'aere a sé raccolse.  
 Maggior paura non credo che fosse  
 quando Fetonte abbandonò li freni,  
 108 per che 'l ciel, come pare ancor, si cosse;  
 né quando Icaro misero le reni  
 senti spennar per la scaldata cera,  
 111 gridando il padre a lui «Mala via tieni!»,  
 che fu la mia, quando vidi ch'i' era  
 ne l'aere d'ogne parte, e vidi spenta  
 114 ogne veduta fuor che de la fera.  
 Ella sen va notando lenta lenta;  
 rota e discende, ma non me n'accorgo  
 117 se non che al viso e di sotto mi venta.

---

**95** en altre loch fort] ad altro forte *Laur Mad Po, Moore* (AB\*Z\*D)    **103** on era] / Ouera  
*Co Ham, Moore* (DZ), / Dov' era *Moore* (IM)    **104** testa] testa *Ash Co Eg Laur Po,*  
*Moore* (KL)    **107** Pheton] feton *Co Ga Lau Lo Mart Pr Ricc Triv Tz, Moore, Pheton*  
*Moore* (EO), fetone *La (poi abraso -e)*    **111** a ell son pair] a lui il padre *Mad, Moore*  
 (L)    **113** e viu a totes parts] e dogni parte uidi *Co Ga La (del rev.) Lau Laur Lo Mad Pr*  
*Ricc Tz, Moore* (CEGHMO), e d'ogni parte io vidi *Moore* (F)    **117** al vis de part dejus]  
 al viso disotto *Ham Rb, Moore* (GLA<sub>1</sub>), il viso disotto *Moore* (F)

[44v]

Jo sentia de la man dreta el gorch  
desota nos horriblament scroxir,  
120 per q'ab los ulls ensemps la testa encorb.  
Lavors hagui mes por al scullir,  
perque jo viu fochs e senti greus plants;  
123 on tremolant tot me vaig estremir.  
E viu despuys, que no u veyà dabans,  
lo davallar e lls crits de penes males  
126 qui s'acostaven de diverses cant.  
Si co-l falco q'ha stat prou sus les ales,  
qui sens vaser ne loure ne preso  
129 fa dir al falconer: «Ayme, tu cales!»,  
devalla flux d'on se mog da rrendo,  
rodant cent veus, e be luny seure·s va  
132 de son mestre, desdenyos e fello;  
tal Gerion en lo fons nos possa  
a peu a peu de la roqua stallada,  
135 e, pus que·ns hag ambdos descargats lla,  
se·n departi com vira d'arch tirada.

---

133 Gerion] Giron *E*    135 descargats] descarregats *E*    136 vira] uiura *E*

---

120 per q'ab] per ~~q~~ qab    123 estremir] estremjr: em *sembla correcció*    132 fello]  
fello *corregint falco*

Io sentia già da la man destra il gorgo  
 far sotto noi un orribile scroscio,  
 120 per che con li occhi 'n giù la testa sporgo.  
 Allor fu' io più timido a lo stoscio,  
 però ch'i' vidi fuochi e senti' pianti;  
 123 ond' io tremando tutto mi raccoscio.  
 E vidi poi, ché nol vedea davanti,  
 lo scendere e 'l girar per li gran mali  
 126 che s'appressavan da diversi canti.  
 Come 'l falcon ch'è stato assai su l'ali,  
 che senza veder logoro o uccello  
 129 fa dire al falconiere «Omè, tu cali!»,  
 discende lasso onde si move isnello,  
 per cento rote, e da lunge si pone  
 132 dal suo maestro, disdegnoso e fello;  
 così ne puose al fondo Gerione  
 al piè al piè de la stagliata rocca,  
 135 e, discarcate le nostre persone,  
 si dileguò come da corda cocca.

---

**125** e·lls crits] e 'l gridar *Eg* (gridare) *Fi Ga La* (rev. g>irar<) *Lau Laur Lo Parm Ricc Tz Vat, Moore* (ACDFHOPZA<sub>2</sub>CD), il gridar *Mad*      **130** se mog] si mosse *Moore*  
**133** tal] Cotal *Co*      **134** a peu a peu] a pie a pie *Ash* (el primer a pii, rev. a pie) *Eg Fi Ham La Lau Lo Mad Pa Po Pr Rb Ricc Tz Urb, Moore*      **136** se·n departi] si diparti *Co*

**Epígraf** Reordeno els epígrafs dels cants XVII-XVIII, que s'han intercanviat al ms. (vegeu apartat d'accidents). — *VIII*: esmena pel sentit i d'acord amb l'italià.

**5-7-9** Cal pronunciar «vaja», «image» i «ribage» per la rima.

**11** *pel*: llegiu «pell». — *a maravelles*: 'admirablement' (cf. Faraudo, s. v.).

**14** *dos*<sup>1</sup>: llegiu «dors».

**17** *foren*: cf. var. it. *fur*.

**19** *tartugots*: esmena pel sentit. Augmentatiu de *tartuga*. Cf. *DCVB*, s. v. *tortuga*: «Brous ben espessos... de grosses gallines, a vegades de tartugues, Metge Somni III»; també registra *tortugot*. El terme de l'original italià, *burchi*, designa unes embarcacions, una mena de xalupes. Cf. Anonimo Selmiano: «Burchi sono *navicelle piccole*, che sono fatte per caricare i grandi legni, e per passare genti; e sono lunghi, e in certe parti si chiamano schifi; e in tali, gondoli; e in tali, barchette: con le quali quando hanno le genti fatto il loro ufficio si tirano a terra, e legagli a proda, e una parte ne sta in terra e altra in acqua.» La substitució de *burchi* per *tartugots*, que fa sentit plenament perquè també es poden estar amb mig cos fora de l'aigua i mig a dintre, potser ha estat suggerida per la comparació de la «fera malvada» (Gerió) amb el castor («vebra») del v. 22.

**22** *vebra*: 'castor' (*DCVB*, s. v. *vebre*).

**24** *qui de pedra-l sabblo serra: ch'è di pietra e 'l sabbion serra* Petrocchi, però cf. la variant *che, di pietra, il sabbion serra*, documentada en un gran nombre de manuscrits i preferida per altres editors (cf. Petrocchi 1966: II, 280).

**26** *la vellosa forca*: al ms. «lauellosa força»; és evident que el copista no comprèn el passatge. Esmeno «força» en «forca», com Gallina. Pel que fa a «vellosa», no es correspon amb l'it. *venenosa*, però podria ser una deturpació a partir de la variant *velenosa*, amb omissió de la titlla de nasal (*vellenosa* > *velleosa* > *vellosa*). La corrupció es podria haver produït tant en la transmissió italiana com en la catalana; en aquest darrer cas, el vers hauria de dir «la velenosa forca torcent que ha», i caldria pronunciar «que ha» en una sola síl·laba.

**34** *amdos*: esmena pel sentit; cf. *DCVB*, s. v. *ambdós*, b: «Nos ho ha refermat lo dit cardenal de B. a nos amdós, doc. a. 1312 (Miret Templ. 379)». L'error «condos» per «amdos» es podria deure a la mala interpretació d'un copista, que devia trobar *ados* (amb titlla de nasal) i va interpretar la *a* com l'abreviatura de *con*.

**35** *viu*: *veggio* Petrocchi, però cf. var. it. *vidi*.

**41** *parlare*: esmena de Gallina pel sentit i per la mètrica.

**45** *me n'ane*: esmena pel sentit i d'acord amb l'it. *andai*.



**46** *los*: esmena pel sentit i d'acord amb l'it. *lor*.

**53** *fer*: llegiu «fèr», 'fereix'. — *quasca*: llegiu «casca»; esmena d'acord amb l'it. *casca* (Gallina edita «guasta», en rima amb «casta» i «pasta»).

**55** *tasca*: esmena pel sentit i d'acord l'it. *tasca*. Cf. v. 73.

**59** *d'or*: tradueix metafòricament l'it. *gialla*. Vegeu l'estudi introductori, §90, [57].

**67** *fuisth*: cal pronunciar-lo en dues síl·labes per la mètrica.

**74** *la cara*: *la bocca* Petrocchi, però cf. var. it. *la faccia* en nombrosos manuscrits (cf. Petrocchi 1966: I, 179).

**82** *c'om se cal*: 'que hom descendeixi'.

**85** *paroxisma*: *paratisma* E. Esmena pel sentit; cf. *DCVB*, s. v. *paroxisme*: «Com a terçana / fent paroxismes», Spill 4015». El *DCVB*, d'acord amb el text de l'edició de Vidal, registra *parasisma* solament amb aquest passatge de Febrer, però considero que es tracta d'un error de còpia.

**89** *vergonye-m de les sues manaces*: Petrocchi edita *vergogna mi fé le sue minacce*, 'la vergonya em va amenaçar', però cf. var. it. amb el verb *fer* ('feren') en nombrosos manuscrits i preferida per Moore ('em van fer vergonya les seves amenaces').

**95** *en altre loch fort*: *ad altro forse* Petrocchi, però alguns manuscrits llegeixen *ad altro forte* (cf. var. it.). La variant *forte* ('dificultat') està molt estesa en la tradició italiana, a vegades combinada amb *alto* o *alti* en lloc d'*altro*; vegeu Petrocchi 1966: II, 288; Piccat 1994: 169, i, per a més testimonis, Moore 1889: 315-17.

**97** *ivars*: llegiu «ivaç».

**101** *ab la popa denant*: traducció brillant de l'it. *in dietro in dietro*, potser suggerida per alguna glossa o comentari. Cf. Chiose Vernon: «chosi dicie che fecie questo Gierione che dov'era la testa rivolve la coda e cosi fecie della nave da poppa a prua»; Johannis de Serravalle: «Sicut navicula exit de loco, idest recedit a portu, sive a littore, retro se volvens, idest habendo proram ubi erat puppis».

**102** *ella*: es refereix a «la fera» (cf. vv. 1, 23, 30, 114).

**103** *on*: esmena pel sentit i d'acord amb l'italià.

**104** *testa*: *tesa* ('estesa', referit a *coda*) Petrocchi, però cf. var. it. *testa*; vegeu Piccat 1994: 165.

**113** *e viu a totes parts*: lliçó divergent de la de Petrocchi, però documentada en diversos manuscrits italians: *e dogni parte uidi*, *e d'ogni parte io vidi* (cf. var. it.). Vill. tradueix el vers així: «en el aire e de todas partes vi deseçada».

**116** *mas on be no u atorch*: enteneu ‘però on (va baixar) no ho sé bé’, divergent de l’it. *ma non me n’accorgo*, ‘però no me n’adono’.

**120** *encorb*: rima imperfecta amb «atorch» i «gorch».

**121** *scullir*: llegiu «escullir», ‘veure’. Cf. *Inf.* VIII.11, on tradueix *scorgere* (‘veure’).

**125** *e-lls crits: e ’l girar* Petrocchi, però diversos manuscrits llegeixen *e ’l gridar* (cf. var. it. i Piccat 1994: 171).

**130** *se mog: si move* Petrocchi (1966: II, 293), però Moore prefereix la variant tardana *si mosse*; Vill. tradueix «subió». — *da rrendo*: llegiu «de randó», ‘impetuosament’ (*PD*, s. v. *randon*).

**133** *Gerion*: esmena pel sentit i per la mètrica (suggerida per Gallina).

**135** *descargats*: esmena per la mètrica (suggerida per Gallina).

**136** *se-n departi: si dileguo* (‘va desaparèixer’) Petrocchi, però Co llegeix *si diparti*. — *vira*: esmena pel sentit, ‘sageta’, d’acord amb l’it. *cocca*, ‘osca’ (de la fletxa) (suggerida per Gallina).



## CAPITOL XVIII

on descriu lo loch appellat Males Voltes, e tracta de rufians, enganadors e leusengers, e de lurs penes.

Loch ha infern appellat Males Voltes,  
de pedra tot e de collar ferrenya,  
3 com la cerca es qu'entorn les te revoltes.  
Dret mig del camp maligne par que strenya  
tot buyt un pou assats ample e pregon,  
6 de qui en son loch dire ço que se·n denya.  
Aquell cingle qui roman tot rodon [45r]  
entre·l pou e·l peu de l'alt ribaz dur,  
9 era distint en deu vallons al fon.  
Com lla on per la guardia del mur  
molts, molts fossats tornejen los castells,  
12 la part e·l loch on son n'es pus segur,  
a tal semblant eran possats aquells;  
e com a tals forces de l'entrant vuy  
15 a la riba defors son pontixells,

---

**Epígraf** tracta] tractat *E* — enganadors] enganadors *E* — e de lurs] delurs *E*      3 cerca es qu'entorn] terça es quem torn: ç *sembla correcció E*

---

**Epígraf** el d'aquest cant i el del cant XVII estan intercanviats; l'error s'ha assenyalat al marge esquerre del ms. amb les lletres ·*a*· i ·*b*·      1 Loch] Lochs: *s ratllada*

## CANTO XVIII

Canto XVIII, ove si describe come è fatto il luogo di Malebolge e tratta de' ruffiani e ingannatori e lusinghieri, ove dinomina in questa setta messer Venedico Caccianemico da Bologna e Giasone greco e Alessio de li Interminelli da Lucca, e tratta come sono state loro pene.

Luogo è in inferno detto Malebolge,  
 tutto di pietra di color ferrigno,  
 3           come la cerchia che dintorno il volge.  
           Nel dritto mezzo del campo maligno  
           vaneggia un pozzo assai largo e profondo,  
 6           di cui *suo loco* dicerò l'ordigno.  
           Quel cinghio che rimane adunque è tondo  
           tra 'l pozzo e 'l piè de l'alta ripa dura,  
 9           e ha distinto in dieci valli il fondo.  
           Quale, dove per guardia de le mura  
           più e più fossi cingon li castelli,  
 12          la parte dove son rende figura,  
           tale imagine quivi facean quelli;  
           e come a tai fortezze da' lor sogli  
 15          a la ripa di fuor son ponticelli,

---

2 e de collar] e di color *Ash Cha Co Eg Fi Ga La Lau Laur Lo Mad* (coll-) *Mart Pa Parm Po Pr Rb Ricc Si Tz Urb Vat, Moore* (ABCDEFGHIJMKLPZCD)   4 Dret mig] Dritto nel meçço *Ham*   6 en son loch] in suo loco *Moore* — se·n denya] lor digno *La Pa Rb, Moore* (C), lor degno *Mad* (e *corr.* i)   7 roman tot rodon] rimane adunque tondo *Ash Co Eg Fi* (add-) *Ga La Lau Lo Pa Parm* (add-) *Pr Ricc Tz*   9 era distint] era distinto *Co Eg Fi Ga La Lau Laur Lo Mad Pa Parm Po Pr Ricc Triv Tz, Moore* (ADEFKLMNOPQ) — al fon] in fondo *Co*, al fondo *Moore* (Q)   10 Com lla on] Come doue *Co*   12 n'es pus segur] rende sigura *Ham*, r. segura *Rb*, r. sicura *Cha, Moore* (ABCDFGIKMPZA<sub>2</sub>CD)

axi d'aquella roqua un escuy  
 se part, trencant los margens e·l·ls fossats  
 18 per fins al pou qui·ls trenca e·l·ls recuy.  
 En aquest loch, del dors descaregats  
 de Gerion, nos trobam; e·l·l duch meu  
 21 tench a l'esquera, e jo apres son lats.  
 A destra ma viu nova pena e greu,  
 novells turments e novells frustadors,  
 24 de que la prima volta plena·s veu.  
 Al fons eran tots nuus los peccadors;  
 uns venian vers nos la cara volta,  
 27 l'altre ab nos, mas ab passos majors,  
 com los romans, per la gent qui y es molta  
 en l'any del jubileu, sobre lo pont  
 30 han a passar ab manera revolta,  
 que d'un costat tots tenen la lur front  
 vers lo castell, anant devers Sent Pera,  
 33 de l'altre spona van devers lo mont.  
 Deça della, sobre la roqua fera, [45v]  
 viu dimonis cornuts q'ab açots grans  
 36 molt cruelment los batién darrera.  
 Hay, co·ls fahien moure prest los calcanyes  
 als primers colps! Ja no y havia algu  
 39 qui·ls dos ne·ls tres speras sol abans.  
 Com jo dreçava los meus ulls, a u  
 for encontrats; e jo tentost digui:  
 42 «De veure aquest no sere ja deju».

---

16 escuy] stany E      22 viu] viuu E      40 dreçava] deçaua E      42 veure] vent E

---

36 darrera] darrera *corregint* derrara      42 sere] sere *corregint* sera

18                   così da imo de la roccia scogli  
                       movien che ricidien li argini e ' fossi  
                       infino al pozzo che i tronca e raccogli.  
                       In questo luogo, de la schiena scossi  
 21                   di Gerion, trovammoci; e 'l poeta  
                       tenne a sinistra, e io dietro mi mossi.  
                       A la man destra vidi nova pieta,  
                       novo tormento e novi frustatori,  
 24                   di che la prima bolgia era repleta.  
                       Nel fondo erano ignudi i peccatori;  
                       dal mezzo in qua ci venien verso 'l volto,  
 27                   di là con noi, ma con passi maggiori,  
                       come i Roman per l'essercito molto,  
                       l'anno del giubileo, su per lo ponte  
 30                   hanno a passar la gente modo colto,  
                       che da l'un lato tutti hanno la fronte  
                       verso 'l castello e vanno a Santo Pietro,  
 33                   da l'altra sponda vanno verso 'l monte.  
                       Di qua, di là, su per lo sasso tetro  
                       vidi demon cornuti con gran ferze,  
 36                   che li battien crudelmente di retro.  
                       Ahi come facean lor levar le berze  
                       a le prime percosse! già nessuno  
 39                   le seconde aspettava né le terze.  
                       Mentr' io andava, li occhi miei in uno  
                       furo scontrati; e io sì tosto dissi:  
 42                   «Già di veder costui non son digiuno».

---

**17** se part] mouea *Co, Moore* (FK), Muove *Moore* (I)      **23** novells turments] noui  
 tormenti (*o* nuoui t.) *Ash Cha Co Eg Ga Lau Laur Lo Po Pr Ricc Tz Urb Vat, Moore*, nuouo  
 tormenti *La* (*rev.* nuoui)

Per figurar lo mils, mos peus mogui;  
 e·l duch meu dolç un petit s'aresta,  
 45 e consenti·m c'un poch arrer torni.  
 E l'açotat, qui celar se cuyda,  
 baixa los ulls; mas ço fo per nient,  
 48 qu'eu dix: «Tu qui guardes en tere lla,  
 si la fayço que tu portes no ment,  
 Benedico es tu Catxanemich.  
 51 Mas que·t mena a salsa tant puyent?».

Ez ell a mi: «Mal volenter o dich;  
 mas força·m ta paraula clara e isnella,  
 54 qui sovenir me fa del mon antich.  
 Jo son aquell qui la Guisolabella  
 condux a ffer lo voler del marques,  
 57 com que ho son sus la canço novella.  
 E no sols jo plor açi bolunyes;  
 ans aquest loch n'esta açi ten plen,  
 60 que tantes lengues no han are apres  
 a dir «sippa» entre Savana e·l Ren; [46r]  
 e si d'aço testimoni o ffe  
 63 vols, para sment al nostro avar sen».

Axi parlant, un dimoni·l bate  
 del seu açot, e dix: «Rufia, via!,  
 66 que açi no ha fembres de cony, be se».

---

**46** l'açotat] la cotat *E*      **50** Catxanemich] catxanemjchs *E*      **63** nostro] vostro *E* —  
 sen] seu *E*      **66** cony] cay *E*



Per ch'io a figurarlo i piedi affissi;  
 e 'l dolce duca meco si ristette,  
 45 e assentio ch'alquanto in dietro gissi.  
 E quel frustato celar si credette  
 bassando 'l viso; ma poco li valse,  
 48 ch'io dissi: «O tu che l'occhio a terra gette,  
 se le fazion che porti non son false,  
 Venedico se' tu Caccianemico.  
 51 Ma che ti mena a sì pungenti salse?».

Ed elli a me: «Mal volontier lo dico;  
 ma sforzami la tua chiara favella,  
 54 che mi fa sovvenir del mondo antico.  
 I' fui colui che la Ghisolabella  
 condussi a far la voglia del marchese,  
 57 come che suoni la sconcia novella.  
 E non pur io qui piango bolognese;  
 anzi n'è questo loco tanto pieno,  
 60 che tante lingue non son ora apprese  
 a dicer «sipa» tra Sàvena e Reno;  
 e se di ciò vuoi fede o testimonio,  
 63 rècati a mente il nostro avaro seno».

Così parlando il percosse un demonio  
 de la sua scuriada, e disse: «Via,  
 66 ruffian! qui non son femmine da conio».

---

44 e-l duch meu dolç] el duca mio dolcie *Ham*, el dolce duca mio *Eg Fi Ga La Lau Laur Lo Pa Parm Po Pr Ricc Tz, Moore* (AFIMOPQ)    45 consenti·m] consenti *Laur, Moore* (Q)    48 dix: «Tu] dissi tu *Ash Cha Eg Fi Ga Ham La Lau Lo Mad Pa Parm Po Pr Rb Ricc Tz Urb Vat, Moore* (ABCEGHIKMOPQZ)    55 Jo son] I son *Co, Io son Moore* (GZ)    58 E no sols jo] E non solio *Co*    61 sippa] sippa *Ash Eg Fi La Lau Laur Lo Pa Parm Ricc Tz* — Savana] sauana *Co Mart Triv* — e-l Ren] el reno (*o et il*) *Cha Co Fi Ga Ham La Lau Lo Mart Pa Parm Po Pr Ricc Triv Tz Urb Vat, Moore* (ADEFHGKMO PQZA<sub>2</sub>CD)

Jo·m rejunyi lors ab la guarda mia;  
 puxes a fforts pochhs passos devinguem  
 69 on un escull de la riba exia.  
 Asats leugerament aquell muntem;  
 e vols al dret sus per la sua esqueya,  
 72 d'aquells cercles eternalhs nos partem.  
 E quant nos fom alla on ell vanega  
 desots per dar passatge alls açotats,  
 75 lo mestre·m dix: «Atten te, fe que veja  
 lo teu sguard aquests altres malnats,  
 als quals enquer no has vista la faç  
 78 per ço com son ansemps ab nos anats».  
 D'aquell vell pont gardava yo lo traç  
 qui vania vers nos de l'altra banda,  
 81 e qui·ls açots com los altres fan las.  
 Lo bon mestre, sens la mia demanda,  
 me dix: «Guarda lla aquell gran qui ve,  
 84 e per dolor no par lagrema spanda,  
 e quant reyal semblant encara te!  
 Ell es Jason, qu'ab seny e ab coratge  
 87 del molto d'or los Colchos privats fe.  
 Passa l'isla de Lenno, e pel ribatge, [46v]  
 despuys que les fembres despiedades  
 90 dels mascles lurs tots feran gran carnatge;

---

70 muntem] munten *E*    74 açotats] acotats *E*    81 açots] acots *E* — las] les *E*

85 encara te] en carata *E*    88 l'isla] lisba *E*    90 feran] faran *E*

---

68 devinguem] deuinguem: m *corregint* n    72 partem] partem: m *corregint* n

76 sguard] sguard: d *corregint* s    87 Colchos] Colchos: *segona* o *corregint* s — fe] fe:

*f és correcció*

I' mi raggiunsi con la scorta mia;  
 poscia con pochi passi divenimmo  
 69 là 'v' uno scoglio de la ripa uscia.  
 Assai leggermente quel salimmo;  
 e vòlti a destra su per la sua scheggia,  
 72 da quelle cerchie etterne ci partimmo.  
 Quando noi fummo là dov' el vaneggia  
 di sotto per dar passo a li sferzati,  
 75 lo duca disse: «Attienti, e fa che feggia  
 lo viso in te di quest' altri mal nati,  
 ai quali ancor non vedesti la faccia  
 78 però che son con noi insieme andati».  
 Del vecchio ponte guardavam la traccia  
 che venia verso noi da l'altra banda,  
 81 e che la ferza similmente scaccia.  
 E 'l buon maestro, senza mia dimanda,  
 mi disse: «Guarda quel grande che vene,  
 84 e per dolor non par lagrime spanda:  
 quanto aspetto reale ancor ritene!  
 Quelli è Iasón, che per cuore e per senno  
 87 li Colchi del monton privati féne.  
 Ello passò per l'isola di Lenno  
 poi che l'ardite femmine spietate  
 90 tutti li maschi loro a morte dienno.

---

75 fe que] [e] fa che *Ham* — veja] ueggia *Co, Moore* (C), feggia *Lau* (u- *add. interl. var. en*  
 ueggia) 79 gardava] guardava *Moore* (Z) 82 Lo bon mestre] Lo buon maestro *Pr,*  
 Il buon maestro *Moore* 84 lagrema] lacrima (o -gr-) *Ash Cha Eg Fi Ham La* (*rev.*  
 lagrim>e<) *Mad Mart Pa Parm Po Rb Triv Vat, Moore*

la ab senyals e ab paraules ornades  
 Ysiphile trompa, la joveneta  
 93 qui primer hac les altres enganades.  
 Lexa la aqui, prenyada e soleta;  
 de tal culpa aytal martir li part;  
 96 e de Medea·s fa venjança streta.  
 Ab ell se·n va qui decep de tal part.  
 E bast a tu aço del primer vall  
 99 saber, e d'aquells de qui est ben fart».

Ja eram lla on aquell stret call  
 ab lo segon marge s'entrecroava,  
 102 e fa d'aquell a un altre arch scall.  
 Aqui sentim nos gent qui s'enviscava  
 en altre gir e ab lo morro escuffa,  
 105 e si matex ab les mans açotava.  
 Los margens son entoxats d'una muffa,  
 per la pudor de jus qui s'i enpasta,  
 108 qui ab lo nas e ab los ulls se rebuffa.  
 Lo fons pregon veda que lla no basta  
 loch a veure, sense muntar al dors  
 111 de l'arch, a on cell escull plus abasta.  
 Aqui venguem; e lajus en lo fos  
 viu gent qu'era en stercol cabuçada,  
 114 qui de privades d'homens parech fos.

---

**105** si matex] snnatex *E* — açotava] acotava *E*    **112** venguem] vengueren *E* — fos] foch  
*E*    **113** stercol] merda *E*

---

**92** Ysiphile] ysiphile: y *afegida* (*E'*)    **93** hac] hach: *segona h ratllada*  
**106** margens] margens: r *corregint e*

Ivi con segni e con parole ornate  
 Isifile ingannò, la giovinetta  
 93 che prima avea tutte l'altre ingannate.  
 Lasciolla quivi, gravida, soletta;  
 tal colpa a tal martiro lui condanna;  
 96 e anche di Medea si fa vendetta.  
 Con lui sen va chi da tal parte inganna;  
 e questo basti de la prima valle  
 99 sapere e di color che 'n sé assanna».

Già eravam là 've lo stretto calle  
 con l'argine secondo s'incrocicchia,  
 102 e fa di quello ad un altr' arco spalle.  
 Quindi sentimmo gente che si nicchia  
 ne l'altra bolgia e che col muso scuffa,  
 105 e sé medesma con le palme picchia.  
 Le ripe eran grommate d'una muffa,  
 per l'alito di giù che vi s'appasta,  
 108 che con li occhi e col naso facea zuffa.  
 Lo fondo è cupo sì, che non ci basta  
 loco a veder senza montare al dosso  
 111 de l'arco, ove lo scoglio più sovrasta.  
 Quivi venimmo; e quindi giù nel fosso  
 vidi gente attuffata in uno sterco  
 114 che da li uman privadi pareva mosso.

---

**94** e soleta] e solecta *Ash Cha Co Ga Laur Vat*, e soletta *Moore*    **105** matex] medesmo  
*Ash Co Eg La Lau Lo Parm Po Pr Rb Ricc Tz, Moore* (ABEHMPQ), medesimo *Fi Ga*  
*Laur*, medesimo *Pa* — ab les mans açotava] colle man si picchia *Moore* (F)

Mentre qu'enjus mirar tenia bada,  
 viu ab lo cap un de merd'axi lort,  
 117 que si fos clerch o lech no parech nada.  
 Cell m'escrida: «Per qu'es tu axi gort  
 de guardar mi pus que cests altres bruts?».  
 120 E jo a ell: «Perque, si be m'acort,  
 altre veu t'e vist ab cabells exuts:  
 Alesso es d'Interminells, de Lucha;  
 123 per ço t'esguart mes que·ls altres perduts».  
 E cell lavors, batent se fort la sucça:  
 «Açi m'an duyt e mes», dix, «les leuzengues  
 126 d'on no haguí may la lengua fexucca».  
 Apres aço lo mestre: «Fe que enpenyes»,  
 me dix, «ton vis un petit plus avant,  
 129 si que le faç be ab tos ulls actenyas  
 d'aquella sutza escabellada tant,  
 qui·s grata lla ab les ungles merdoses,  
 132 ades gitada, ades en peus stant.  
 Tayda la puta es, qui respos tals coses  
 al drut seu quant dix: “Gracies he jo  
 135 grans devers tu?”: “E molt meravelloses!”.  
 E·lls nostres ulls sian sadolls d'aço».

---

119 cests] cests *corregint* çests      120 be m'acort] bem acort: m *corregint* n

135 grans] g<sup>ras</sup> grans

E mentre ch'io là giù con l'occhio cerco,  
 vidi un col capo sì di merda lordo,  
 117 che non parëa s'era laico o chercò.  
 Quei mi sgridò: «Perché se' tu sì gordo  
 di riguardar più me che li altri brutti?».  
 120 E io a lui: «Perché, se ben ricordo,  
 già t'ho veduto coi capelli asciutti,  
 e se' Alessio Interminei da Lucca:  
 123 però t'adocchio più che li altri tutti».  
 Ed elli allor, battendosi la zucca:  
 «Qua giù m'hanno sommerso le lusinghe  
 126 ond' io non ebbi mai la lingua stucca».  
 Appresso ciò lo duca «Fa che pinghe»,  
 mi disse, «il viso un poco più avanti,  
 129 sì che la faccia ben con l'occhio attinghe  
 di quella sozza e scapigliata fante  
 che là si graffia con l'unghie merdose,  
 132 e or s'accoscia e ora è in piedi stante.  
 Taïde è, la puttana che rispuose  
 al drudo suo quando disse “Ho io grazie  
 135 grandi apo te?”: “Anzi meravigliose!”.  
 E quinci sian le nostre viste sazie».

---

**115** Mentre] / Mentre *Ham Urb* — qu'enjus] che la giu (o laggiu) *Cha Mad Parm Vat*,  
*Moore* (IMD)    **117** si fos] sel fosse *Mad*    **119** mi pus] me più *Moore* (D)  
**120** si be m'acort] se ben mi ricordo *Mad* (bem), *Moore* (D)    **121** ab cabells] con  
 capelli *Moore* (DEM)    **122** Alesso] alesso (o -exo) *Ash Cha Co Fi Ham Laur* (-i- add.  
*post. inter.*) *Parm Po Pr* — Interminells] interminegli *Co*, interminelli *Si*  
**124** E cell] Et quegli *Co*, Et quelli *Po Pr*    **128** ton vis un petit] El viso tuo un poco  
*Moore* (M)    **129** ab tos ulls] con li occhi (o colli o.) *Cha Eg Fi Ga Lau Lo Mad Pa*  
*Parm Po Rb Ricc Tz Urb Vat*, *Moore* (con gli)    **130** sutza escabellada] sozza scapigliata  
 (amb variants gràfiques) *Ash Eg La* (rev. add. et) *Parm Rb Ham Laur Mad Po*, *Moore*  
 (BCIKZ)    **131** grata] gratta *Co*    **133** Tayda la puta es, qui respos] Taida la puttana e  
 che rispuose *Ham*    **135** “E molt meravelloses!”] etsi (*i.e.* et si) marauigliose *Ham*, e sì  
 meravigliose *Moore* (D)

**Epígraf** Reordeno els epígrafs dels cants XVII-XVIII, que s'han intercanviat al ms. (vegeu apartat d'accidents).

**2** *e de collar: di color* Petrocchi, però cf. var. it. majoritària *e di color*. Vill. «e de color».

**6** *dire ço que se-n denya: dicerò l'ordigno* Petrocchi, però *lordigno* es podia interpretar *lor digno*, com fa Febrer (i cf. var. it). Vill. «diré lo que-l' pertenesçe». Vegeu l'estudi introductori, §89, [56].

**7 i 9** *Aquell cingle qui roman tot rodon [...] era distint en deu vallons al fon: divergeix de Petrocchi, però cf. var. it. che rimane adunque tondo [...] era distinto in dieci valli al (in) fondo* (també es podia trobar *vallil fondo* i interpretar *valli al fondo*). — Per a les rimes dels vv. 5-7-9 vegeu l'estudi introductori, §89, [56].

**12** *n'es pus segur: rende figura* ('s'assembla') Petrocchi, però cf. var. it. *rende sicura*; per a més testimonis, vegeu Moore 1889: 317-19.

**16** *escuy*: esmena de Gallina pel sentit i per la rima.

**26** Enteneu: 'els uns venien amb la cara girada cap a nosaltres'.

**27** *l'altre*: és plural (occitanisme).

**37** *fahien*: llegiu «feien» per la mètrica. — *calcanys*: 'talons', italianisme suggerit probablement per un comentari o glossa; cf. el comentari de Jacopo della Lana a aquest vers: «Berze: Cioe le gambe e le calcagne.» Dante també utilitza el mot: cf. *Purg.* XII.21, i XIX.61. Potser cal llegir «calcans» per la rima.

**42** *veure*: esmena pel sentit (suggerida per Gallina).

**43** *mogui*: contrari de l'it. *affissi*. Potser Febrer ja avança que Dante tornarà enrere per parlar amb el damnat (cf. v. 45).

**44** *e-l duch meu dolç: e 'l dolce duca meco* ('amb mi') Petrocchi, però cf. var. it. força estesa *mio* en lloc de *meco*.

**48** *tere*: llegiu «terra».

**50** *Catxanemich*: esmena per la rima i d'acord amb l'it.

**51** *puyent*: llegiu «punyent».

**55** *Jo son: I' fui* Petrocchi, però cf. la variant *I son*, força estesa en manscrits posteriors a Boccaccio; vegeu Petrocchi 1966: II, 302, i, per a més testimonis, Moore 1889: 321; cf. també Piccat 1994: 162.



**57** *ho son sus*: ‘ho reciti’. — *la canço novella*: el sentit divergeix de l’it. *la sconcia novella*, ‘el vergonyós relat’, però manté el mot-rima (cf. *Inf.* II.129).

**61** *sippa*: cf. var. it. per a la grafia, que Petrocchi documenta en els còdexs toscans (1966: II, 302). — *Savana*: el riu Savena; per a la grafia cf. var. it.

**63** *nostro*: esmena de Gallina pel sentit i d’acord amb l’italià.

**66** *de cony, be se*: esmena pel sentit; «cony» significa ‘moneda’, com l’it. *conio* o l’occ. *conh* (*PD*, s. v. *conh, cunh*). Els comentaristes antics interpretaren *qui non son femmine da conio* com ‘aquí no hi ha dones que es prostitueixen’, o bé ‘dones que poden ser enganyades’ (Sapegno 2002: 208); Febrer segueix la primera interpretació, avalada per Lana i Benvenuto. El ms. llegeix «de cay bese», sense sentit; hi ha dos punts al marge dret que indiquen un error al vers (vegeu la introducció, §§37-39). Es podria interpretar «deçay», però seria una lliçó fàcil i amb pleonasme (*açi ... deçay*). El sentit del vers, doncs, és: ‘que prou sé que aquí no hi ha dones que es venguin per moneda’.

**67** *guarda*: it. *scorta*, Vill. «guarda».

**70** *muntem*: esmena de Gallina pel sentit i per la rima.

**71** *vols*: llegiu «volts», ‘girats’. — *esqueya*: llegiu «esqueja» per la rima; it. *scheggia*, ‘roca escarpada’.

**73** *vanega*: llegiu «vaneja» per la rima; it. *vaneggia*, ‘s’obre en el buit’.

**75** *veja*: *feggia* (‘fereixi’) Petrocchi, però cf. var. it. *veggia* i Piccat 1994: 161. Vill. tradueix «veas», ratllat, i a continuació «figure».

**79** *gardava yo*: *guardavam* Petrocchi, però cf. var. it. *guardava*.

**81** *fan las*: it. *scaccia*, ‘avia’; *las*: esmena de Gallina pel sentit i per la rima.

**84** *lagrema*: *lagrime* Petrocchi, però cf. la var. it. molt estesa *lacrima* (o *lagrima*).

**85** *te*: esmena pel sentit i per la rima.

**86** Al marge esquerre el copista ha repetit «jason»; cf. introducció, §43. El ms. F.M.2 de la Biblioteca Nazionale di Palermo conté la mateixa glossa marginal. — Per a les rimes dels vv. 86-88-90 vegeu l’estudi introductori, §91, [58].

**88** *isla*: esmena de Gallina pel sentit i d’acord amb l’italià.

**90** *feran*: ‘feren’, esmena pel sentit i d’acord amb l’italià.

**95** *li part*: sembla que cal entendre ‘li sorgeix, li ve’. Vegeu l’estudi introductori, §91, [58].

**99** *de qui est ben fart*: per mantenir la rima, la traducció divergeix de l'it. *che 'n sé assanna*, 'que a dins seu mossega'; potser Febrer s'inspira en el darrer vers d'aquest cant: «E quinci sian le nostre viste sazie».

**102** *scall*: en italià *spalle* vol dir que el marge (*argine*) fa de suport al pont (*arco*); «scall» podria ser un error per «spall» (induït pel «call» de dos versos més amunt), calcant l'italià, si bé l'error ja podia ser a l'antígraf. Gallina interpreta «scall» com a 'escala', tot i que no es documenta al *DCVB*, al *DECLC* ni al *PD*.

**103** *s'enviscava*: 's'empastifava', que fa sentit en el context, especialment si s'interpreta l'it. *si nicchia*: com a 'habita, s'està', si bé la interpretació més acceptada és 'gemega' (vegeu la nota de Sapegno al vers, on esmenta totes dues interpretacions).

**106** *entoxats*: 'enverinats' (cf. *DCVB*, s. v. *entuixar* i *entuixegar*); it. *grommate d'una muffa*, 'encrostades d'una floridura'.

**108** *se rebuffa*: 'es baralla', cf. *Inf.* VII.63, on Febrer el pren de Dante.

**110** *dors*: llegiu «dos» per la rima.

**112** *venguem*: esmena pel sentit i per la mètrica. — *fos*: esmena de Gallina pel sentit, per la rima i d'acord amb l'italià.

**113** *stercol*: al ms. «merda»; el copista ha escrit «stercol» al marge dret (cf. introducció, §43). Aquesta anotació marginal, juntament amb la del v. 86, són les úniques de la mà del copista que apareixen al llarg de l'obra, i no hi ha evidències que aquest col·lacioni la traducció amb el text italià. El copista devia trobar tots dos mots («stercol» i «merda») al seu exemplar; el més probable és que en algun moment de la transmissió s'hagin intercanviat, és a dir, que «stercol» fos la lliçó de Febrer (més fidel a l'italià, *sterco*, i més difícil en català) i «merda» (paraula més corrent) una glossa (cf. Wittlin 1979); «merda» reapareix tres versos més avall (it. *merda*).

**115** *tenia bada*: 'vigilava' (cf. *DCVB*, s. v. *bada*).

**117** *nada*: 'gens' (cast.).

**125** *leuzengues*: llegiu «lausenyas» per la rima (cf. *DCVB*, s. v. *lausenjar*, doc. «lausenyar» en Arnau de Vilanova).

**129** *le*: llegiu «la».

**130** *sutza escabellada*: *sozza e scapigliata* Petrocchi, però diversos manuscrits ometen la conjunció *e* (cf. var. it.). Vill. «suzia descabellada».



## CAPITOL XIX

on escrida contra·ls simoniachs en persona de Simeon Mago e de sos  
segases, e met papa Nicholau dels Ursins, e diu lurs penes.

O Simon Magus, e mesquins seguaces [47v]  
qui les coses de Deu, qui de bontats  
3 deuen esser sposes, vos, rapasses,  
per or e per argent adulterats,  
ara cove que per vos son la tromba,  
6 per ço qu'en la terça volta stats.  
Ja erem nos sobre la seguent tomba,  
d'aquell escull muntats en cella part  
9 qui a nivell sobre·ll mig del foç plomba.  
O somma Sapiença, quant es l'art  
qu'al cel mostres, en terra e en lo mal mon!  
12 Quant justament ta gran virtut compart!  
Jo viu per los costats e per lo fon  
la pedra blav'ab molts forats deffors,  
15 d'un larch trestots, e cascu era ton.  
No·m parian menys amples ne majors  
que cells qui son al meu bell Sant Johan,  
18 qui son fets per lochs de batajadors;  
la un dels quals, no ha molt plus d'un an,  
rompi jo per un qui dins vanajava:  
21 e sia quest senyal q'hom se n'espan.

---

3 vos] nos *E* — rapasses] rapassos *E*      16 parian] poriam *E*

---

**Epígraf** e met] e met: *hi ha una lletra ratllada entre els dos mots*      5 son] som: *últim pal*  
*de la m mig esborrat*      7 erem] erem *corregint* eren

## CANTO XIX

Canto XIX, nel quale sgrida contra li simoniachi in persona di Simone Mago, che fu al tempo di san Pietro e di santo Paulo, e contra tutti coloro che simonia seguitano, e qui pone le pene che sono concesute a coloro che seguitano il sopradetto vizio, e dinomaci entro papa Niccola de li Orsini di Roma perché seguitò simonia; e pone de la terza bolgia de l'inferno.

O Simon mago, o miseri seguaci  
che le cose di Dio, che di bontate  
3 deon essere spose, e voi rapaci  
per oro e per argento avolterate,  
or convien che per voi suoni la tromba,  
6 però che ne la terza bolgia state.  
Già eravamo, a la seguente tomba,  
montati de lo scoglio in quella parte  
9 ch'a punto sovra mezzo 'l fosso piomba.  
O somma sapienza, quanta è l'arte  
che mostri in cielo, in terra e nel mal mondo,  
12 e quanto giusto tua virtù comparte!  
Io vidi per le coste e per lo fondo  
piena la pietra livida di fòri,  
15 d'un largo tutti e ciascun era tondo.  
Non mi parean men ampi né maggiori  
che que' che son nel mio bel San Giovanni,  
18 fatti per loco d'i battezzatori;  
l'un de li quali, ancor non è molt' anni,  
rupp' io per un che dentro v'annegava:  
21 e questo sia suggel ch'ogn' omo sganni.

---

3 vos] [e] voi *Eg Fi Ga Ham La Lau Lo Mad Mart Pa Parm Rb Ricc Triv Tz Vat, Moore*  
20 vanajava] uaneggiaua *Barb. Lat. 3974*

Ffora la boca a cascu·s demostrava  
 d'un peccador los peus, e de les comes  
 24 entro al gros; e l'alre dins stava.  
 Les plantes han tots enceses entrames;  
 per que axi fort retorcian les juntes,  
 27 que rompudes hagren tortres e strames.  
 Com sol lo flamejar de coses untes [48r]  
 moure·s ensus per la derrera boca,  
 30 tal era lla dels talons a les puntes.  
 «Qui es aquell, mestre, qui tant se broqua,  
 torçent plus que negu de sos consorts»,  
 33 dix eu, «e qui plus roja flama toca?»  
 Ez ell a mi: «Si tu vols que·t deports  
 lajus per cella riba qui plus jau,  
 36 d'ell ho sabras», dix, «e mes de sos torts».  
 E jo dix: «Tant m'es bell quant a tu plau:  
 tu est senyor, e saps que jo no·m part  
 39 del teu voler, e sabs pus ch'io no fau».  
 Lavors vinguem desobre·l marge quart;  
 giram e devallam a man stanca  
 42 lajus al fons foradat e molt art.  
 Lo bon mestre james de la sua anqua  
 no·m depossa, fins que m'a junt al clot  
 45 d'aquell qu'axi·s planyia ab la çanca.  
 «Quisque sies qui·l desus tens dessot,  
 arma trista axi com pal jus messa»,  
 48 comense jo, «si pots, di·m algun mot».

---

22 boca] boça *E* — a cascu·s] acascu se *E*    25 tots] totes *E*    26 les] le *E*  
 32 torçent] toçent *E*    35 qui] quis *E*    41 stanca] stança *E*    44 m'a junt] magint  
*E*    45 planyia] planya *E*

---

29 ensus] en sus: n *corregint* l; *primera s és correcció*

Fuor de la bocca a ciascun soperchiava  
d'un peccator li piedi e de le gambe  
24 infino al grosso, e l'altro dentro stava.  
Le piante erano a tutti accese intrambe;  
per che sì forte guizzavan le giunte,  
27 che spezzate averien ritorte e strambe.  
Qual suole il fiammeggiar de le cose unte  
muoversi pur su per la strema buccia,  
30 tal era li dai calcagni a le punte.  
«Chi è colui, maestro, che si cruccia  
guizzando più che li altri suoi consorti»,  
33 diss' io, «e cui più roggia fiamma succia?».  
Ed elli a me: «Se tu vuo' ch'i' ti porti  
là giù per quella ripa che più giace,  
36 da lui saprai di sé e de' suoi torti».  
E io: «Tanto m'è bel, quanto a te piace:  
tu se' signore, e sai ch'i' non mi parto  
39 dal tuo volere, e sai quel che si tace».  
Allor venimmo in su l'argine quarto;  
volgemmo e discendemmo a mano stanca  
42 là giù nel fondo foracchiato e arto.  
Lo buon maestro ancor de la sua anca  
non mi dipuose, sì mi giunse al rotto  
45 di quel che si piangeva con la zanca.  
«O qual che se' che 'l di sù tien di sotto,  
anima trista come pal commessa»,  
48 comincia' io a dir, «se puoi, fa motto».

Jo stava co·l frare qui confessa  
 l'assessin reu, qui, puys que l'han plentat,  
 51 reclama aquell perque la mort li cessa.  
 Ez ell crida: «Es ja açi aribat,  
 Bonifaci? Es vengut axi tost?  
 54 Cert de molts anys m'ha l'escrit enguanat.  
 Es ja sadoll d'aquell aur bell e rost [48v]  
 per lo qual no temist pendr'a engan  
 57 la bella dona, e fer ne puys desbost?».  
 Tal me fiu jo com son aquells qui stan,  
 no entenen ço qui·ls es demanat,  
 60 tots enpeguts, e respondre no san.  
 Lors Virgili dix: «Dix li tu cuytat:  
 “No son aquell, no son cell qui tu creus”»;  
 63 e jo respus si co·m fo comandat.  
 D'on l'esperit tot retorçe los peus;  
 puys sospira, e ab veu de greu plant,  
 66 dix: «Donchs, que vols saber de mi, que veus?  
 Si de saber qui jo son te cal tant,  
 que per aço hajes la riba corsa,  
 69 sapies qu'eu fuy vestit del gran mant;  
 e verament fuy jo fillol de l'orça,  
 cobejos tant per montar los orsats,  
 72 que sus l'aver, e assi·m mis en borsa.

---

54 m'ha] njha E    59 entenen] entent E    61 dix] om. E — cuytat] cuydat E

62 cell] coll E    65 de greu] dagreu E    69 mant] amant E    70 fuy] fay E

---

50 plentat] tat *escrit al principi del vers 51*    57 desbost] desbost: *segona s corregint t*

69 qu'eu fuy] queu fuy: *primera u és correcció, segona u corregeix a; lletres esborrades abans de fuy (E')*



Io stava come 'l frate che confessa  
 lo perfido assessin, che, poi ch'è fitto,  
 51 richiama lui per che la morte cessa.  
 Ed el gridò: «Se' tu già costì ritto,  
 se' tu già costì ritto, Bonifazio?  
 54 Di parecchi anni mi mentì lo scritto.  
 Se' tu sì tosto di quell' aver sazio  
 per lo qual non temesti tòrre a 'nganno  
 57 la bella donna, e poi di farne strazio?».

Tal mi fec' io, quai son color che stanno,  
 per non intender ciò ch'è lor risposto,  
 60 quasi scornati, e risponder non sanno.  
 Allor Virgilio disse: «Dilli tosto:  
 “Non son colui, non son colui che credi”»;  
 63 e io rispuosi come a me fu imposto.  
 Per che lo spirto tutti storse i piedi;  
 poi, sospirando e con voce di pianto,  
 66 mi disse: «Dunque che a me richiedi?  
 Se di saper ch'i' sia ti cal cotanto,  
 che tu abbi però la ripa corsa,  
 69 sappi ch'i' fui vestito del gran manto;  
 e veramente fui figliuol de l'orsa,  
 cupido sì per avanzar li orsatti,  
 72 che sù l'avere e qui me misi in borsa.

---

59 demanat] riposto *Mad*    64 tot] tucto (*o tutto*) *Ash Eg Fi Ga Laur (add. in marg.) Pa*  
*Parm Pr Rb Triv, Moore*    72 ·m mis] mi missi *Ash Ham*, mi misi *Cha Co Eg Fi Ga La*  
*Lau Laur Lo Mad Mart Pa Po Pr Rb Ricc Triv Tz Vat*

Sota·l cap meu son los altres tirats  
 qui·m procehiran simonejant,  
 75 per les fesses d'esta pedra aplanats.  
 Lajus caure jo axi matex, quant  
 vendra aquell que de tu crehia que era,  
 78 l'ora que·t fiu aquell soptos deman.  
 Mas mes temps ha que·m cou esta fogera  
 los peus, e que son estat sota sobre,  
 81 qu'ell no stara plantat e cuyt darrera;  
 car depres d'ell vendra de pus lega obra, [49r]  
 de vers ponent, un peyor sençe lig,  
 84 tal que cove que mi e ell recobra.  
 Novell Jason sera, del qual se lig  
 als Machabeus; e co·l fo moll son rey,  
 87 sera a ell cell qui França corrig».

No se si jo en aço trop errey,  
 ch'io respongui paraula vertedera:  
 90 «Deu, digues me: quant tresor volch de ley  
 nostra Senyor ans que des a sent Pere  
 les claus del cell, que li mes en baylia?  
 93 Cert no li ques sino: "Vin me darrera".  
 Ne·l·ls apostols prengueren de Mathia  
 aur ne argent, lors quant fo elegit  
 96 en aquell loch que perde l'arma ria.

---

74 simonejant] simonjara *E*    75 d'esta] destra *E*    79 mes] *om. E*    93 darrera]  
 derra *E*    96 perde] *perdre E*

---

75 pedra] pedra: *d és correcció*    88 si jo] si io *corregint smo (s'ha esborrat un pal) (E')*

Di sotto al capo mio son li altri tratti  
 che precedetter me simoneggiando,  
 75 per le fessure de la pietra piatti.  
 Là giù cascherò io altresì quando  
 verrà colui ch'i' credea che tu fossi,  
 78 allor ch'i' feci 'l sùbito dimando.  
 Ma più è 'l tempo già che i piè mi cossi  
 e ch'i' son stato così sottosopra,  
 81 ch'el non starà piantato coi piè rossi:  
 ché dopo lui verrà di più laida opra,  
 di ver' ponente, un pastor senza legge,  
 84 tal che convien che lui e me ricuopra.  
 Nuovo Iasón sarà, di cui si legge  
 ne' Maccabei; e come a quel fu molle  
 87 suo re, così fia lui chi Francia regge».

Io non so s'i' mi fui qui troppo folle,  
 ch'i' pur rispuosi lui a questo metro:  
 90 «Deh, or mi di: quanto tesoro volle  
 Nostro Signore in prima da san Pietro  
 ch'ei ponesse le chiavi in sua balìa?  
 93 Certo non chiese se non “Viemmi retro”.  
 Né Pier né li altri tolsero a Matia  
 oro od argento, quando fu sortito  
 96 al loco che perdé l'anima ria.

---

74 *procehiran]* procedetter *Laur Pr Triv, Moore (L)*, *procedector Co* 84 *mi e ell]* me e  
 lui *Ash Cha Co Eg Fi Ga La Lau Laur Lo Mad Pa Parm Po Ricc Tz Vat, Moore (BCFKPC)*  
 93 *no li ques]* noi chiese (*i.e.* no i) *Cha Vat*, non i chiese *Ham*, noli chiese *Fi Lau*, non li  
 chiese *Ga Mad Po Triv*, nollì chiese *Lo Ricc Tz*, non gli chiese *Moore (EH)* 95 *ne*  
*argent]* ne argento *Po Rb, Moore (C\*G)*

Per ço t'esta, que tu est ben punit;  
 e guarda be la mal presa moneda  
 99 qu'esser te feu contra Karles ardit.  
 E si no fos que encare m'o veda  
 la reverença de les sommes claus  
 102 que tu tinguist sus en la vida queda,  
 jo·t diguera de mots assats pus braus;  
 que vostra avaricia·l mon contrista,  
 105 baxant los bons e sus levant los maus.  
 De vos, pastors, parla l'Avangelista,  
 quant cella qui sobre les aygues seu  
 108 putanejar ab los reys li fo vista;  
 cella 'b set caps, qui de les cornes deu [49v]  
 en l'Apocalipsi ac argument,  
 111 tant com virtut plague al marit seu.  
 Ffets vos havets los deus d'or e d'argent;  
 q'ha mes de vos als ydolatres ara,  
 114 sino qu'ells un, e vos n'ahorats cent?  
 Hay Constanti, e de quants mals fo mare,  
 no ta converçio, mas cella dota  
 117 que de tu pres lo primer rich sant pare!».  
 E mentre jo li cantava tal nota,  
 o ira o conciença qui·l mordes,  
 120 torcia·s fortment de cascuna pota.

---

106 De vos] Deuors *E*      109 cornes] corues *E*

---

99 feu contra] feu contra: *hi ha una lletra ratllada entre els dos mots*      108 los reys] los  
~~Reys~~ Reys      109 set] set: e *corregint* o

Però ti sta, ché tu se' ben punito;  
 e guarda ben la mal tolta moneta  
 99 ch'esser ti fece contra Carlo ardito.  
 E se non fosse ch'ancor lo mi vieta  
 la reverenza de le somme chiavi  
 102 che tu tenesti ne la vita lieta,  
 io userei parole ancor più gravi;  
 ché la vostra avarizia il mondo attrista,  
 105 calcando i buoni e sollevando i pravi.  
 Di voi pastor s'accorse il Vangelista,  
 quando colei che siede sopra l'acque  
 108 puttaneggiar coi regi a lui fu vista;  
 quella che con le sette teste nacque,  
 e da le diece corna ebbe argomento,  
 111 fin che virtute al suo marito piacque.  
 Fatto v'avete dio d'oro e d'argento;  
 e che altro è da voi a l'idolatre,  
 114 se non ch'elli uno, e voi ne orate cento?  
 Ahi, Costantin, di quanto mal fu matre,  
 non la tua conversion, ma quella dote  
 117 che da te prese il primo ricco patre!».

E mentr' io li cantava cotai note,  
 o ira o coscienza che 'l mordsesse,  
 120 forte spingava con ambo le piote.

---

**102** sus en la vida] in su la uita *Laur*      **103** assats pus] assai piu *Co Laur*

**105** baxant] chalando *Rb, Moore (D)* (*rev.* Chalchando) — sus levant] su leuando *Cha Fi Ga Ham La Lau Laur* (-anno) *Lo Pa Pr Rb Ricc Tz Vat, Moore* (CFGHMA)

**113** q'ha mes de] / che e altro da *Ash*, / che altro he da *Mad*

Jo creu be que al mestre meu plagues  
ço, ab tant placent cara tant spera  
123 lo so de les paraules ver spres.  
Per q'ab amdos brasos fort m'abrassa;  
e pus del tot sobre son pits m'ague,  
126 remunta sus per lla on devalla.  
No·s lassa may d'aver me tret a se,  
fins que desus aquell arch m'ach portat,  
129 qui d'aquell quart al quint marge se te.  
Aqui suaument m'ag descaregat,  
perque l'escull era malvat e ert,  
132 qui per passar cabres dur fora stat;  
d'on un vallo altre·m fo descubert.

---

**122** cara] tara *E*      **131** l'escull] les quall *E*

---

**130** m'ag] mag: g *sembla correcció*

I' credo ben ch'al mio duca piacesse,  
con sì contenta labbia sempre attese  
123 lo suon de le parole vere espresse.  
Però con ambo le braccia mi prese;  
e poi che tutto su mi s'ebbe al petto,  
126 rimontò per la via onde discese.  
Né si stancò d'avermi a sé distretto,  
sì men portò sovra 'l colmo de l'arco  
129 che dal quarto al quinto argine è tragetto.  
Quivi soavemente spuose il carco,  
soave per lo scoglio sconcio ed erto  
132 che sarebbe a le capre duro varco.  
Indi un altro vallon mi fu scoperto.

---

127 No-s] Non si *Moore* (FI)

NOTES *INFERN*. XIX

**3** *sposes*: llegiu «esposes» per la mètrica. — *rapasses*: esmena per la rima; cf. *Par.* XXVII.55, «lops rapaces».

**6** *stats*: llegiu «estats» per la mètrica.

**16** *parian*: esmena de Gallina pel sentit i d'acord amb l'italià.

**20** *vanajava*: divergeix de la lliçó majoritària *v'annegava* ('s'hi negava'), però cf. var. it. *vaneggiava* (cf. *vaneggia* a *Inf.* XVIII.5).

**22** *cascu:s*: esmena per la mètrica suggerida per Gallina.

**25** *tots*: esmena per la mètrica suggerida per Gallina.

**27** *tortres e strames*: mots no registrats al *DCVB*; l'it. *ritorte e strambe* designa tipus de cordes.

**29** *boca*: it. *buccia*, 'pell, part externa'; potser Febrer va llegir o interpretar *buca* ('forat') en el seu manuscrit italià, lliçó induïda pel context, si bé presenta problemes de rima en italià. Cf. *Inf.* XXXII.125, i XXXIV.131: *buca* traduït en «boqua».

**35** *qui*: esmeno la lliçó del ms., «quis»; *jaure*, en la resta d'ocurrències al llarg de l'obra, no és pronominal.

**36** *dix*: *di se* Petrocchi, però Febrer ho devia trobar escrit junt; cf. var. it. *disse*.

**44** *junt*: esmena pel sentit i d'acord amb l'italià.

**45** *qu'axi:s planyia*: *che si piangeva* ('que es planyia') Petrocchi, però també es pot interpretar *sí* ('així'), com han fet editors com Moore; cf. Petrocchi 1966: II, 318.

**49** *stava*: llegiu «estava» per la mètrica.

**52-53** Febrer canvia una mica el text, mantenint-ne el sentit, per exigències de la rima. Probablement «tost» li ha suggerit el v. 55 de l'italià.

**55** *rost*: possiblement, com suggereix Gallina, significa 'ros', amb *-t* final perquè es troba en posició de rima.

**59** *demanat*: *risposto* Petrocchi, però cf. var. it. *riposto* i Petrocchi 1966: II, 320. Febrer podria haver trobat *riposto*, 'proposat, plantejat', però també hauria pogut canviar el verb per no repetir la rima en *-ost* (vv. 53, 55, 57) o el verb *respondre* (v. 60), sense que el sentit se'n ressentís, puix que de fet la resposta del papa Nicolau consisteix en un seguit de preguntes.



**61** *dix*: l'esmena, d'acord amb l'italià, restitueix la correcció mètrica del vers; probablement algun copista devia pensar que dos *dix* seguits eren un error i en va eliminar un. — *cuytat*: esmena pel sentit.

**66** *que veus*: afegit per Febrer; sembla que significa 'el qual veus'.

**69** *mant*: esmena pel sentit; en la resta d'ocurrències al llarg de l'obra, *manto* sempre es tradueix per «manto» (*Inf.* XXIII.67; XXXI.66; *Purg.* XIX.104; XXX.32; *Par.* XVI.7; XXIII.112), llevat d'aquest cas, per la rima, i d'*Inf.* II.27 (it. *ammanto*, cat. «mantell»).

**74** Manca una síl·laba al vers. — *procehiran*: 'precediren'; en els mss. it. conviuen *precedetter* amb *procedetter*, però el significat és el mateix; cf. *Enciclopedia Dantesca*, s. v. *procedere*. — *simonejant*: esmena de Gallina.

**79** *mes*: esmena per la mètrica, pel sentit i d'acord amb l'italià suggerida per Gallina; l'omissió tindria la mateixa explicació que la del v. 61.

**82** *lega*: llegiu «lleja».

**89** *paraula vertedera*: petit canvi per rimar amb «Pere» i «derrera», inspirat en el v. 123 (*parole vere*).

**127** *d'aver me tret a se*: no es pot descartar que «tret» sigui un error per «stret»; la majoria de mss. it. llegeixen *distretto* 'estret fortament', i també hi ha les variants *ristretto* i *stretto*.

**131** *l'escull*: esmena pel sentit i d'acord amb l'italià suggerida per Gallina.

## CAPITOL XX

on tracta de divins e encantadors, e de lurs penes, e de la fundacio de  
Mantua; e de la quarta volta, on nomena Miquel Ascot e altres.

De nova pena·m cove fer dictats [50r]  
e dar materia 'l vintesme quant  
3 de la prima canso, qu'es de danpnats.  
Jo era ja tot dispost en estant  
a regardar en cell descubert fon,  
6 qui·s banyava de molt engoxos plant;  
e viu gran gent per lo vello rodon  
venir, callant e lagremant, al pas  
9 que fan les letanies en cest mon.  
Com jo stis lo vis entr'ells pus bas,  
mirablement me aparech travolt  
12 cascu del cap, tot lo denant detras,  
que dells ronyons era tornat lur volt,  
e enderrer venir los covenia,  
15 perque·ll veure denant los era tolt;  
com per força ja de paralesia  
se regira algu de tot axi;  
18 mas no u viu hanc, ne puix creure que sia.  
Si Deu, lector, fruyt te leix pendre açi  
de ta liço, pença per tu meses  
21 com jo lo vis axut tenir pogui,

---

2 vintesme] vinctesme E    18 no u] nom E    20 per tu meses] pertameses E

---

1 fer] fer: e *sembla correcció*    9 cest] cest: *hi ha una grafia ratllada després de la t*

## CANTO XX

Canto XX, dove si tratta de l'indovini e sortilegi e de l'incantatori, e de l'origine di Mantova, di che trattare diede cagione Manto incantatrice; e di loro pene e miseria e de la condizione loro misera, ne la quarta bolgia, in persona di Michele di Scozia e di più altri.

Di nova pena mi conven far versi  
e dar materia al ventesimo canto  
3 de la prima canzon, ch'è d'i sommersi.  
Io era già disposto tutto quanto  
a riguardar ne lo scoperto fondo,  
6 che si bagnava d'angoscioso pianto;  
e vidi gente per lo vallon tondo  
venir, tacendo e lagrimando, al passo  
9 che fanno le letane in questo mondo.  
Come 'l viso mi scese in lor più basso,  
mirabilmente apparve esser travolto  
12 ciascun tra 'l mento e 'l principio del casso,  
ché da le reni era tornato 'l volto,  
e in dietro venir li convenia,  
15 perché 'l veder dinanzi era lor tolto.  
Forse per forza già di parlasia  
si travolse così alcun del tutto;  
18 ma io nol vidi, né credo che sia.  
Se Dio ti lasci, lettor, prender frutto  
di tua lezione, or pensa per te stesso  
21 com' io potea tener lo viso asciutto,

---

20 liço, pença] lezione pensa *Ash Laur, Moore* (M)

quant la nostra ymatge viu de pres  
 axi torta, que lo plorar dells ulls  
 24 les anques jus banyava per lo fes.  
 Plore posat a un d'equells asculls  
 de les roques, si que la mia scorta  
 27 dix: «Seras tu enquer d'aquells tabulls?  
 Pietat viu açi quant es be morta. [50v]  
 Qui es l'hom pus celerat qu'es algu  
 30 quant passio del juy divinal porta?  
 Dressa lo cap, dressa·l, veuras ne u  
 al qual s'obri, vehent los thabans, la terra;  
 33 on cridaren tots: "On trabuques tu,  
 Amphiraho? Per que lexas la guerra?  
 E no·t lexas d'arrodolar aqui  
 36 fins a Minos, qui cascun mal aferra".  
 Dells spallons s'a fet pits lo mesqui;  
 perque volgue massa veure devant,  
 39 guarda derrer, fa reculat cami.  
 Tiresias vet, qui muda·l semblant  
 quant de mascle en fembre esdevengue,  
 42 los membres tots q'havia cambiand;  
 e rebatre primer li covengue  
 los dos serpens ajustats, ab la vergua,  
 45 que·ls masculins membres cobras en se.

---

25 a un] amj E

---

23 ulls] vlls: primera l *corregint* i 26 roques] roques: q *corregint* u

quando la nostra imagine di presso  
 vidi sì torta, che 'l pianto de li occhi  
 24 le natiche bagnava per lo fesso.  
 Certo io piangea, poggiato a un de' rocchi  
 del duro scoglio, sì che la mia scorta  
 27 mi disse: «Ancor se' tu de li altri sciocchi?  
 Qui vive la pietà quand' è ben morta;  
 chi è più scellerato che colui  
 30 che al giudicio divin passion comporta?  
 Drizza la testa, drizza, e vedi a cui  
 s'aperse a li occhi d'i Teban la terra;  
 33 per ch'ei gridavan tutti: "Dove rui,  
 Anfiarao? perché lasci la guerra?".  
 E non restò di ruinare a valle  
 36 fino a Minòs che ciascheduno afferra.  
 Mira c'ha fatto petto de le spalle;  
 perché volse veder troppo davante,  
 39 di retro guarda e fa retroso calle.  
 Vedi Tiresia, che mutò sembiante  
 quando di maschio femmina divenne,  
 42 cangiandosi le membra tutte quante;  
 e prima, poi, ribatter li convenne  
 li duo serpenti avvolti, con la verga,  
 45 che riavesse le maschili penne.

---

25 Plore posat] / Et io piangea poggiato *Moore* (C), / Io piangea appoggiato *Ham*

30 passio [...] porta] passion(e) porta *Ash Mad Rb, Moore* (FGIL), passion <com>porta *Lau*

33 on cridaren] onde gridaron *Co*     34 Amphiraho] Amfiraio (-ph-) *Cha Eg Fi Ga La Lau*  
*Lo Ricc Tz Vat, Amphirao Parm, amphyrao Pr*

Aronta es cell qu'al ventre li s'aterga,  
 qui en los munts de Luni, on aranca  
 48 lo carreres qui dessots li albergua,  
 entre marbres hag sa spelunca blanca  
 per son star, on a veer steles ja  
 51 e l'alta mar hag la vista be franca.  
 La qui·s cobra les memelles que ha,  
 que tu no veus, ab les tresses be soltes,  
 54 e tota pell pelosa ha della,  
 Manto fo, qui ana per terres moltes; [51r]  
 puy se posa alla on jo nasqui;  
 57 on un petit me plau que tu m'escoltes.  
 Pus que·l pare seu de vida axi  
 e fon serva la ciutat del deu Bach,  
 60 esta gran temps per tot lo mon fugi.  
 Sus en Ytalia bella ha un lach,  
 als peus dels munts qui serran Alamanya  
 63 de sobre Tiralli, q'ha nom Benach.  
 Per mill fontanes e pus, creu que·s banya,  
 tra Garda e Vall Camonica, Appenni,  
 66 de l'aygua qui en lo dit lach stanya.  
 Loch ha al mig, lla ahon lo trenti  
 pastor e cell de Bressa e·l verones  
 69 signar pogram, si fossan al cami.

---

59 Bach] basch *E*      65 tra Garda] tragardar *E*

---

51 re ratllat a principi de vers      59 Bach] basch: *c* sembla correcció

Aronta è quel ch'al ventre li s'atterga,  
 che ne' monti di Luni, dove ronca  
 48 lo Carrarese che di sotto alberga,  
 ebbe tra ' bianchi marmi la spelonca  
 per sua dimora; onde a guardar le stelle  
 51 e 'l mar non li era la veduta tronca.  
 E quella che ricuopre le mammelle,  
 che tu non vedi, con le trecce sciolte,  
 54 e ha di là ogne pilosa pelle,  
 Manto fu, che cercò per terre molte;  
 poscia si puose là dove nacqu' io;  
 57 onde un poco mi piace che m'ascolte.  
 Poscia che 'l padre suo di vita uscìo  
 e venne serva la città di Baco,  
 60 questa gran tempo per lo mondo gio.  
 Suso in Italia bella giace un laco,  
 a piè de l'Alpe che serra Lamagna  
 63 sopra Tiralli, c'ha nome Benaco.  
 Per mille fonti, credo, e più si bagna  
 tra Garda e Val Camonica e Pennino  
 66 de l'acqua che nel detto laco stagna.  
 Loco è nel mezzo là dove 'l trentino  
 pastore e quel di Brescia e 'l veronese  
 69 segnar poria, s'e' fesse quel cammino.

---

**55** qui ana per] che gio per *Rb*      **64** fontanes e pus, creu que·s banya] fonti e piu credo si  
 bagna *Laur, Moore* (CGID)      **65** Appenni] [e] apenino (*o* apennino *o* appenino) *Ash*  
*Cha Eg* (*signe tironià add. post.*) *Fi Ga Ham La Lau Lo Pa Ricc Tz Vat, Moore*  
**68** de Bressa] di bressa *Rb*      **69** pogram] porrian *Mad* — si fossan al cami] se fosser nel  
 chammino *Ham*

Seu Pesquera, molt fort e bell arnes  
 de frontejar brescians e bergamats,  
 72 on la riba entorn pus bax s'estes.  
 Aquí cove que vinga de tots lats  
 ço qu'en lo sin a Benach no pot star,  
 75 e fa·s puys flum lajus per los verts prats.  
 Si com d'aquí l'aygua·s pren a 'vallar,  
 no plus Benach, mas Mencio se diu  
 78 fins a Govern, on se va al Po mesclar.  
 No corre molt que troba un pla soliu,  
 on se esten e en stany se remua;  
 81 e a les veus sol esser sech d'estiu.  
 Per aquell loch passant, la verge crua [51v]  
 viu la terra, en lo mig del panta,  
 84 sens cultura e de habitans nua.  
 Lla, per fugir tot consorci huma,  
 romas ab sos sirvents per fer ses arts;  
 87 visque aquí, e lexa·l seu cors va.  
 Los homens puys qu'entorn eren sparts  
 s'avisaren d'aquell loch, qu'era forts  
 90 per lo pantha q'havia a totes parts.  
 Fferan ciutat sobre quels ossos morts;  
 e per cella qui·l loch primer tria,  
 93 Manthoa l'apellar sens altras sorts.

---

70 Seu] Sen E      82 crua] grua E

---

77 Mencio] mencio: o *corregint c*



72 Siede Peschiera, bello e forte arnese  
 da fronteggiar Bresciani e Bergamaschi,  
 ove la riva 'ntorno più discese.  
 Ivi convien che tutto quanto caschi  
 75 ciò che 'n grembo a Benaco star non può,  
 e fassi fiume giù per verdi paschi.  
 Tosto che l'acqua a correr mette co,  
 non più Benaco, ma Mencio si chiama  
 78 fino a Governol, dove cade in Po.  
 Non molto ha corso, ch'el trova una lama,  
 ne la qual si distende e la 'mpaluda;  
 81 e suol di state talor essere grama.  
 Quindi passando la vergine cruda  
 vide terra, nel mezzo del pantano,  
 84 senza coltura e d'abitanti nuda.  
 Lì, per fuggire ogne consorzio umano,  
 ristette con suoi servi a far sue arti,  
 87 e visse, e vi lasciò suo corpo vano.  
 Li uomini poi che 'ntorno erano sparti  
 s'accolsero a quel loco, ch'era forte  
 90 per lo pantan ch'avea da tutte parti.  
 Fer la città sovra quell' ossa morte;  
 e per colei che 'l loco prima elesse,  
 93 Mantüa l'appellar sanz' altra sorte.

---

71 de] di *Eg Ga Lau Lo Mad Mart Parm Pr Rb Ricc Triv Tz, Moore* (HELOPQ)

78 Govern] governo *Ash Cha Co Eg Fi Ga La Lau Laur Lo Mad Mart Parm Po Pr Ricc Triv Tz Vat, Moore*      79 No corre molt] Non molto corre *Pr*      87 visque aqui, e lexa] la uisse e vi lascio *Ham*, E vissevi e lasciò *Moore* (I)

Pus spessa la gent dins hi fo ja,  
 ans que de Casalodi la follia  
 96 de Pinamont engan reebes lla.  
 Per ço t'o dich, que si algu dehia  
 l'originar de ma terra altrament,  
 99 la veritat vença la mançonía».

E jo: «Mestre, lo teu rehonament  
 m'es axi cert e pren axi ma ffe,  
 102 que·lls altres tots me serien nient.

Mas di·m, si·t plau, d'aquesta gent qui ve,  
 si tu n'i veus algu digne de nota;  
 105 que a ço tot sol ma pença esment te».

Lavors me dix: «Aquell qui de la gota  
 esten la barba en les spatles brunes,  
 108 quant Grecia fo de mascles buyda tota,  
 si qu'apenes restaren per les cunes, [52r]

111 en Aulida a tallar les primes funes.  
 Eurripilo hac nom, e axi·l canta  
 l'alta mia tregedia, en un loch:

114 be ho saps tu, qui la saps tota quanta.

Cell altre qui en los flanchs par ten poch,  
 Miquel Escot fo ell, qui verament  
 117 de les magicas fraus sabe lo joch.

---

**109** cunes] canes *E*      **110** Calcanta] caltanta *E*

Già fuor le genti sue dentro più spesse,  
 prima che la mattia da Casalodi  
 96 da Pinamonte inganno ricevesse.  
 Però t'assenno che, se tu mai odi  
 originar la mia terra altrimenti,  
 99 la verità nulla menzogna frodi».

E io: «Maestro, i tuoi ragionamenti  
 mi son sì certi e prendon sì mia fede,  
 102 che li altri mi sarien carboni spenti.

Ma dimmi, de la gente che procede,  
 se tu ne vedi alcun degno di nota;  
 105 ché solo a ciò la mia mente rifiede».

Allor mi disse: «Quel che da la gota  
 porge la barba in su le spalle brune,  
 108 fu —quando Grecia fu di maschi vòta,  
 sì ch'a pena rimaser per le cune—  
 augure, e diede 'l punto con Calcanta  
 111 in Aulide a tagliar la prima fune.

Euripilo ebbe nome, e così 'l canta  
 l'alta mia tragedia in alcun loco:  
 114 ben lo sai tu che la sai tutta quanta.

Quell' altro che ne' fianchi è così poco,  
 Michele Scotto fu, che veramente  
 117 de le magiche frode seppe 'l gioco.

---

98 l'originar de ma terra] originar de la terra mia *Mad*      102 que-lls altres tots] che  
 <tutti> gli atri *Mad*

Vet Guido Bonati; vet Ila Asdent,  
qui del linyol e del cuyr ara l'us  
120 volgra tenir, mas ja tart se·n repent.  
Aquestes lexaren l'agula e·l fus  
e l'aspia, tornant se endevines,  
123 per d'imatges e d'erbes fer abus.  
Mas vin duymes, car ja te les confines  
dels emisperis dos, e toca l'onda  
126 sots Yspalis, Cahim e les spines;  
e ja ir nit fo la luna redonda:  
be te·n deu recordar, que no·t nogue  
129 alguna volta per la selva fonda».  
Axi, anant, me perlava entroque.

---

**120** se·n] sent *E*    **121** Aquestes] Aquests *E*    **125** toca] tota *E*

Vedi Guido Bonatti; vedi Asdente,  
ch' avere inteso al cuoio e a lo spago  
120 ora vorrebbe, ma tardi si pente.  
Vedi le triste che lasciaron l' ago,  
la spuola e 'l fuso, e fecersi 'ndivine;  
123 fecer malie con erbe e con imago.  
Ma vienne omai, ché già tiene 'l confine  
d'amendue li emisperi e tocca l' onda  
126 sotto Sobilia Caino e le spine;  
e già iernotte fu la luna tonda:  
ben ten de' ricordar, ché non ti nocque  
129 alcuna volta per la selva fonda».  
Sì mi parlava, e andavamo introcque.

---

**123** / per [...] fer abus] / e fer malie *Ham, Moore* (F)  
confine *Ham, Moore* (I)

**124** te les confines] tien(e) le

**2** *vintesme*: ‘vintè’; esmena pel sentit; cf. *PD*, s. v. *vintesme*. — *quant*: llegiu «cant».

**10** *stis*: ‘vaig estendre’; cal pronunciar «estís» per la mètrica; potser Febrer al seu ms. it. va llegir *stese* en lloc de *scese*.

**18** *no u*: esmena pel sentit i d’acord amb l’italià.

**25-26** *asculls de les roques*: Febrer inverteix els termes per exigència de la rima amb «ulls».

**27** *tabulls*: ‘tabolls, necis’.

**30** *passio* [...] *porta*: *passion comporta* Petrocchi, però cf. var. it. *passion(e) porta*. Per a més testimonis, vegeu Moore 1889: 326-27; cf. també Petrocchi 1966: I, 181-82. Iacopo della Lana es refereix a «colui che porta passione al divino giudizio».

**32** *vehent*: llegiu «vent» per la mètrica.

**35-36** «no·t lexas», en segona persona del singular, probablement indica que Febrer interpretà que aquests dos versos també eren pronunciats pels tebens; sembla que significa ‘no et deixis’, i no es pot descartar que el traductor trobés *non restar* en el seu manuscrit italià. També podria tractar-se d’un error de còpia per «no·s lexa».

**45** *mascolins membres*: cf. Benvenuto da Imola: «prima che riavesse le penne maschili, idest membra masculina, sicut barbam et alia discernentia sexum.»

**46** *li s’aterga*: ‘se li acosta amb l’esquena’.

**47** *aranca*: ‘arrenca la vegetació per cultivar-hi’, mateix significat que l’it. *ronca*.

**52** *cobra*: llegiu «cobre», ‘cobreix’.

**58** *axi*: llegiu «eixí».

**59** *Bach*: esmena de Gallina d’acord amb l’italià.

**65** *Garda*: esmena de Gallina pel sentit i d’acord amb l’italià. — *Appenni: e Pennino* Petrocchi, però cf. var. it. força estesa *Apennino*, sense la conjunció, que Moore prefereix en la seva edició.

**69** *pogran*: cf. var. it. *porrian*. — *si fossan al cami: s’e’ fesse quel cammino* Petrocchi, però es tracta d’un passatge que presenta moltes variants (la més abundant és *se fosse quel*, que devia derivar en *se fosse a quel* i *se fosse in quel*); la més semblant a la traducció catalana és *se fosser nel chammino*. Per a més variants i testimonis vegeu Petrocchi 1966: II, 337, i especialment Moore 1889: 144 i 327-29. Vill.: «si fuese aquel camino».

**80** *se remua*: ‘es transforma’; en català i en occità existeix *remudar*, però la forma sense *d* (per la rima) podria provenir del francès *remuer* (cf. Godefroy 1982, s. v.).

**81** *sech*: it. *grama* ‘malsana’; la majoria de comentaris antics especifiquen que la manca d’aigua provocava problemes de salubritat.

**82** *crua*: esmena de Gallina pel sentit i d’acord amb l’italià.

**89** *s’avisaren*: divergeix de *s’accolsero* ‘es reuniren’; és probable que el manuscrit italià de Febrer llegís *s’accorso*, ‘s’adonaren’.

**109** *cunes*: esmena de Gallina pel sentit, la rima i d’acord amb l’italià.

**110** *Calcanta*: esmena pel sentit i d’acord amb l’italià.

**120** *se-n*: esmena de Gallina pel sentit i d’acord amb l’italià.

**121** *Aquestes*: esmena pel sentit i d’acord amb l’italià. — Cal elidir la darrera *-a* de *agula* per la mètrica.

**123** *per ... fer abus*: *fecer malie* Petrocchi, però la versió de Febrer és més propera a la var. it. *e fer malie*; Vill. «e fizieron maleficios».

**125** *toca*: esmena de Gallina pel sentit i d’acord amb l’italià.

**130** *entroque*: de l’it. *introcque*, ‘mentrestant’.





## CONCLUSIONS



Aquesta tesi, que és deutora de tots els estudis anteriors sobre la matèria i en presenta una síntesi actualitzada, ofereix diverses aportacions que es ressenyen a continuació.

En el primer capítol es presenta una biografia d'Andreu Febrer, completada per la transcripció en apèndix d'una dotzena de documents inèdits. S'ha pres com a punt de partida la bibliografia coneguda, però també altres treballs que no s'havien tingut en compte fins avui, com els estudis de Salvatore Fodale (1989), que publica documents sobre l'afer d'Artal d'Alagó de 1407, o Biagio Saitta (1981a, 1981b, 1984), que transcriu documents relatius a la castellania de Catània entre 1418 i 1422. Tots els documents referits en la bibliografia, la majoria dels quals només havien estat extractats, s'han localitzat i s'han analitzat en profunditat, operació que ha permès de corregir alguns errors d'interpretació i, especialment, de fer sortir a la llum algunes dades importants que havien passat inadvertides. Paral·lelament, s'ha portat a terme una recerca en diversos arxius que ha fructificat en la troballa de nous documents, el nombre dels quals ha augmentat gràcies a la generositat de Jaume Riera. Les novetats més rellevants que s'aporten són les següents: es documenta Febrer al servei de Violant de Bar entre 1395 i 1397, actuant com a notari de la tresoreria de la reina a Aragó; el 1409 consta com a donzell en uns capítols signats entre ell i Bernat Canalies, de la tresoreria reial; el mateix 1409, a Càller, Martí el Jove, un mes i mig abans de morir, li concedeix unes cavalleries a Aragó pels serveis prestats, les quals ascendeixen a tres mil sous jaquesos; el gener de 1410, a Barcelona, Martí l'Humà li confirma aquestes cavalleries i destaca que la donació fou feta pels serveis prestats a Febrer en la campanya de Sardenya contra els rebels (una nota marginal al document, però, indica que no es va arribar a expedir); deu anys més tard, el desembre de 1419, Violant de Bar intervé perquè Febrer cobri les pensions corresponents a una part d'aquestes cavalleries a Aragó, les quals, segons afirma, li va concedir ella (probablement entre 1410 i 1412); uns quants mesos abans, el 17 de maig de 1419, Febrer fa el jurament de vassallatge com a castellà del castell Ursino a la catedral de Catània, càrrec del qual fou destituït a final de 1421 (i no pas el 1426 com s'havia interpretat anteriorment) perquè el monarca es va veure obligat a concedir la castellania a Berenguer de Bardaixí. També es transcriu un document desconegut fins avui que pertany a l'esfera personal de Febrer: el 25 d'octubre de 1431, a Barcelona, Andreu Febrer, solter, obté del Magnànim una carta de legitimació per als fills que va tenir amb la seva esclava Maria, soltera, atès que no té altres fills. Vicenç Francesc i Andreu Febrer, en virtut d'aquesta carta, poden heretar dels seus pares i esdevenen legítims a tots els efectes. Febrer, a part d'algutzir, hi és esmentat

també com a conseller del rei. Un document posterior, una carta dels consellers de Vic de 1452, també diu de Febrer: «com may hagués muller». Per un document de 1455 sembla que només Vicenç sobrevisqué al pare, i s'hi explicita que no fou nat a Sicília.

Així mateix, s'addueixen diversos documents relatius a la lluita pel cobrament de les quaranta unces sicilianes d'or que el Magnànim li havia assignat *ad vitam* sobre els primers ingressos del port de Trapani el 1421. Dos d'aquests documents són especialment rellevants perquè atesten el contacte de Febrer amb el Magnànim el maig de 1429, durant l'estada del monarca a Barcelona, de manera que abonen amb dades d'arxiu la hipòtesi formulada per Martí de Riquer (1978), que apuntava que Febrer es podria haver entrevistat amb el rei el maig de 1429 i que aquest el podria haver encoratjat a acabar la seva traducció de la *Commedia*. Un altre document, ja de l'octubre de 1437, mostra la consideració que el Magnànim tenia envers el seu fidel algutzir; el rei, per tal que Febrer pugui cobrar les assignacions endarrerides (de set anys) i les venidores, signa un privilegi reial en què el nomena portolà, administrador i oficial principal del port de Trapani; també l'autoritza, mentre visqui, a exportar la quantitat de vitualles que vulgui amb total llibertat i amb exempció fiscal. El monarca afegeix que Febrer quedarà fora de la jurisdicció del mestre portolà del regne, del viceportolà de Trapani i dels altres oficials, per a la qual cosa, i en aquest cas concret, deroga qualsevol disposició legal que hi contravingui. El Magnànim, doncs, oferí a Febrer una seguretat econòmica, però també l'ascendí a l'estament militar: en una carta de 4 de febrer de 1440, el rei s'adreça a Febrer amb el tractament de *miles*, que no rep mai abans al llarg de tota la documentació exhumada (una setantena de documents) i que es repeteix pòstumament, en l'al·lusió del marquès de Santillana de 1449 i en el document de 1455 relatiu a Vicenç Febrer. Finalment, gràcies a les troballes documentals a l'arxiu palermità, s'ha pogut ajustar la data de la defunció del poeta, entre 1441 i 1444. Va mantenir el càrrec de portolà de Trapani i el d'algutzir reial fins al final de la seva vida.

En suma, la documentació mostra la forta vinculació de Febrer amb la casa reial, que va servir al llarg d'una cinquantena d'anys —des de Joan I fins a Alfons IV, passant per Violant de Bar, Martí l'Humà i Martí el Jove— com a escrivà, notari, cambrer, diplomàtic, procurador, castellà de Catània, algutzir, conseller reial, portolà de Trapani i militar. Sabem que va viure a Catalunya i a Sicília, va viatjar pels territoris de la corona i també a França, Itàlia i a «parts ultramarines» per vetllar pels interessos de la monarquia, i va participar en campanyes militars a Barbaria, Sardenya, Còrsega i Nàpols —en aquesta darrera, com a capità. La brillant carrera professional de Febrer com a funcionari i home

de confiança de la casa reial va ser recompensada amb diverses concessions i amb l'ascens a l'estament militar. En els documents veiem com diversos reis lloen la seva diligència, fidelitat i bon servei, i la reina Violant destaca les seves qualitats retòriques: «del vostre larch, distinch e clar scriure nos havets fet gran plaer». Les dades biogràfiques, juntament amb l'obra conservada —una quinzena de poemes, datables entre 1393 i 1401, que podrien haver conformat un cançoner per a Maria de Sicília (Cabré & Torró 2015b), i la traducció de la *Commedia* (1429), que plausiblement va dedicar a Alfons el Magnànim—, permeten d'esbossar el seu perfil cultural: a més de la seva llengua materna, sabia, almenys, llatí, aragonès, occità, francès i italià, i coneixia les obres dels trobadors, l'*Ars nova* francesa, i les composicions líriques de Dante, a banda de la *Commedia*.

La versió de l'obra magna dantesca s'explica per una vida marcada per Itàlia, on li devia ser fàcil fornir-se dels materials exegetics —ja fos en forma de glosses o de comentaris— indispensables per a la comprensió profunda del text dantesc, però també per un entorn cortesà, el d'Alfons IV, que sentia una veritable passió pels llibres. La literatura era un mitjà de promoció social, i dedicar al Magnànim una traducció de l'obra cabdal de la literatura italiana —amb el virtuosisme que implica, a més, mantenir-ne la forma original—, una obra que descriu el viatge de Dante, guiat per Virgili i la seva *Eneida*, podia tenir, a més, un valor simbòlic en el context de la política italiana del monarca. L'opció lingüística de Febrer, el qual explicita en les rúbriques inicials de cada *cantica* i en el colofó que tradueix la *Commedia* en català (com també reconeixerà el marquès de Santillana), també s'emmarca en la cort d'Alfons. El testimoni de Febrer és el primer que conservem de la consciència de l'ús del català com a llengua poètica, i es pot relacionar amb el canvi de llengua poètica —del provençal catalanitzat, anomenat *llemoví*, al català— que s'observa en els poetes de la cort del Magnànim (no solament en Ausiàs March) a partir del seu retorn d'Itàlia, com va mostrar Jaume Torró (2005 i 2009). Aquest canvi també es fa palès si comparem la llengua dels poemes conservats de Febrer, molt més occitanitzant, amb la de la seva traducció de l'obra dantesca.

En el segon capítol s'exploren les traces que han quedat de la recepció de la versió de Febrer. Si bé solament ens n'ha pervingut un testimoni (El Escorial, ms. L.II.18), ens consta l'existència de dos exemplars més de la traducció. El primer fou un còdex luxosament il·luminat que es conservava al monestir de Sant Miquel dels Reis, a València, on precisament Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, que posseïa uns mil volums dels dos mil cinc-cents que integraven la rica biblioteca napolitana iniciada per Alfons el Magnànim, va llegar la seva biblioteca (1550). Torres Amat donà notícia d'aquell valuós

manuscrit el 1836, però les convulses circumstàncies polítiques —especialment les conseqüències de la desamortització de Mendizábal— van contribuir a la seva desaparició; el 1869 ja s’havia fet fonedís, segons Vidal i de Valenciano. Vidal, però, tot i que no l’arribà a veure, en donà una descripció molt detallada. De l’anàlisi de l’inventari de la biblioteca del duc de Calàbria n’he obtingut que posseïa cinc exemplars de la *Commedia*, sense especificar-ne la llengua (llevat d’un còdex escrit «en lengua toscana»), incloent-hi «un Dante en pergamino, cubierto de terciopelo naranjado y blanco con dos manezillas de plata», que coincideix exactament amb la descripció que dona Vidal del manuscrit perdut de Sant Miquel dels Reis. Si fem cas de Vidal i de Valenciano, el luxós còdex de què donà notícia Torres Amat provenia de la biblioteca del duc de Calàbria i, en última instància, d’Alfons el Magnànim; probablement seria l’exemplar de presentació que li hauria lliurat Febrer. Si no confiem en el testimoni de Vidal i de Valenciano, perdem aquesta certesa, però es manté la probabilitat que un dels manuscrits del duc de Calàbria fos el que Torres Amat va identificar. He portat a terme una recerca en la resta d’inventaris de la biblioteca napolitana iniciada pel Magnànim, però el fet que no s’especifiqui la llengua dels exemplars de la *Commedia* no permet saber si algun contenia la traducció de Febrer. De tota manera, també tenim altres indicis que assenyalen el Magnànim com a dedicatari: Febrer s’anomena «algunzir del molt alt príncep e victoriós senyor lo rey don Alfonso, rey d’Aragó» en les rúbriques inicials de cada *cantica* i en el colofó, i es va entrevistar amb el monarca el maig de 1429, com s’ha vist (i com Riquer ja havia suposat); a més, la seva traducció no es pot deslligar del context de la cort d’Alfons. Tanmateix, el fet que l’únic manuscrit conservat estigui mancat dels dos folis inicials, on plausiblement hi havia la dedicatòria i una taula, ens impedeix de documentar-ho.

L’examen d’un inventari citat per Soler i Palet (1921), conservat a l’AHPB, permet conèixer la biblioteca del ciutadà de Barcelona Pere Joan Berenguer de Junyent, pertanyent a una de les famílies de mercaders més importants del moment. Junyent posseïa un manuscrit de la «comedia dant scrit en lenga cathalana». Considero que es tracta d’un segon exemplar perdut de la versió de Febrer. No he pogut documentar-ne cap altre en els inventaris, atès que habitualment no hi consta la llengua dels manuscrits que contenen l’obra de Dante.

A continuació es ressegueixen les diverses valoracions de què ha estat objecte la traducció de Febrer. La primera que conservem és molt positiva, i es deu al marquès de Santillana: «Mosén Febrer fizo obras nobles, e algunos afirman aya traído el Dante de lengua florentina en catalán no menguando punto en la orden de metrificar e consonar»

(ca. 1449). Probablement Santillana no va arribar a llegir l'obra, però testimonia que va causar un gran impacte a la cort i la seva fama va expandir-se. Cal tenir en compte que la traducció de Febrer només va ser precedida per la versió llatina de Giovanni Bertoldi da Serravalle (1417) i la castellana d'Enric de Villena (1428), totes dues en prosa. Hem d'esperar fins al segle XIX per trobar altres al·lusions a la versió de Febrer, especialment a partir de la primera edició, la de Vidal i de Valenciano (1878), que és encomiable per l'esforç que requeria, però abunda en errors de transcripció i modificacions tàcites del text de L.II.18 per acostar-lo al de Dante. Aquesta manca de fidelitat al text conservat va contribuir a alguns judicis negatius de la traducció, com també la comparació del text de Febrer amb el de Dante tal com el reproduïen les edicions modernes, sense tenir prou en compte que el traductor devia tenir un exemplar del text italià força diferent. En general, s'ha lloat el repte de traduir una de les obres més reverenciades de la literatura universal mantenint-ne la forma original, però les característiques lingüístiques de la traducció s'han valorat negativament i s'ha considerat que Febrer no va estar a l'altura de l'objectiu que s'havia imposat. En constitueix una notable excepció el gran interès que va suscitar la traducció de Febrer en el context de la commemoració de la mort de Dante que es va celebrar a Catalunya el 1921 amb una intensitat sense precedents, com explica Gabriella Gavagnin (2005). Antoni Rubió i Lluch va dedicar les lliçons del curs superior de la càtedra de literatura catalana de l'Institut d'Estudis Catalans a l'estudi de la *Commedia* i de la versió catalana d'Andreu Febrer, amb la col·laboració de Marçal Olivari i Ramon d'Alòs. Aquest assaig de *Lectura Dantis* va anar acompanyat de diversos articles sobre la versió de Febrer, i Alòs en va projectar una nova edició (que no va arribar a realitzar). En paraules de Gavagnin, «El fet de comptar amb la primera traducció europea en versos de la *Comèdia* era una fita massa important per no evocar-la amb tots els honors que s'esqueien en una circumstància propícia per a projectar-ho internacionalment».

En el tercer capítol s'ofereix la descripció codicològica exhaustiva del testimoni únic que ens ha pervingut de la traducció de Febrer, conservat a la Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial amb la signatura L.II.18. L'estudi detallat del còdex, que no s'havia realitzat fins avui, consta de les parts habituals i s'il·lustra amb més d'una trentena de làmines. El manuscrit havia format part de la biblioteca del comte-duc d'Olivares —no tenim cap dada sobre els possessors anteriors—, on va ingressar abans de 1627. Després passà a mans de Luis de Haro i posteriorment del seu fill Gaspar de Haro, marquès d'Heliche, gentilhome de cambra de Felip IV, a qui va regalar mil còdexs dels aproximadament mil cinc-cents que havien integrat la biblioteca manuscrita

d'Olivares. El monarca els va donar al monestir de El Escorial, on van arribar entorn de 1654. L'enquadració actual del còdex data de principi del s. XVIII, com corrobora la filigrana del paper de les guardes, que he cercat en el catàleg de Valls i Subirà; procedeix de la família paperera Romeu, establerta a Capellades des de 1672 i famosa per la qualitat del seu paper. Entre l'últim foli del text (f. 269) i les guardes finals hi ha un full de pergami que formava part del còdex primigeni; duu la inscripció *CCLxx cartes*, de la mateixa mà que ha foliat la resta del còdex.

Es tracta d'un manuscrit cartaci elaborat amb un sol tipus de paper, de bona qualitat, amb la filigrana d'un carro de quatre rodes igual al catalogat per Briquet amb el número 3540 (Pistoia, 1470), que es distingeix per un petit detall —el tancament del triangle inferior— de la filigrana 3528 (Perpinyà, 1429), la citada en totes les descripcions anteriors. La consulta de descripcions codicològiques d'altres manuscrits datables ha tret a la llum que es documenta la mateixa filigrana 3540 en dos plecs del *Cançoner de Saragossa*, que es pot datar entre 1461-62 i fou elaborat en un taller, en el *Cançoner del marquès de Barberà*, datable entre 1464 i 1475, i en el ms. 188 de l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, datable a la segona meitat del segle XV, que conté el *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis.

El payout consta de vint-i-set ratlles horitzontals i quatre línies verticals. A cada cara del foli, doncs, es poden copiar nou tercines completes. Si cal, el copista deixa alguna línia en blanc entre el final d'un cant i l'inici del següent, o bé entre la rúbrica i el primer vers, per tal d'escriure fins al final del payout sense trencar la unitat estròfica. Totes les rúbriques han estat executades *a posteriori* pel copista, en tinta vermella. Les caplletres també han estat totes executades, alternant blau i vermell, i amb decoració a ploma. El còdex no conté miniatures. Totes les inicials de tercina i els èxplicits estan safranats. També hi ha diverses inicials de tercina decorades, a vegades amb motius antropomòrfics.

La col·lació dels plecs ha revelat que la unitat bàsica de l'estructura fascicular del còdex és el sextern, és a dir, el plec de sis bifolis. El manuscrit està constituït per vint-i-tres plecs: tots són sexterns, excepte el quart i el vuitè, que són quinquerns, i el quinzè, que és un octern. Aquesta dada esmena la col·lació realitzada per BITECA, que proposava una estructura dels plecs molt irregular. Als primers folis dels fascicles que no són sexterns s'hi anota el nombre de folis (per exemple, «viii cartes»), de manera que s'hi indica la irregularitat respecte de l'estructura bàsica. Una altra novetat important de l'estudi codicològic és la constatació de la pèrdua dels dos folis inicials del còdex (anterior a l'ingrés a la biblioteca del comte-duc d'Olivares), com demostren les



signatures conservades, la correspondència de les marques d'aigua i les restes d'un foli estripat abans del numerat com a f. 1. També s'ha perdut el f. 10, de manera que el primer bifoli s'ha perdut sencer. És possible que els folis inicials perduts portessin la dedicatòria i/o la taula de continguts, les quals no sempre es foliaven, o bé s'indicaven amb lletres. En total, el còdex constava de 275 folis, dels quals se n'han perdut quatre: els dos primers, el 10 i el 80, amb el text corresponent. Per a una major claredat, s'ofereix la representació gràfica dels vint-i-tres plecs que conformen el còdex.

Tot el manuscrit, inclosos l'incipit, el colofó i les rúbriques, està copiat per la mateixa mà en escriptura gòtico-cursiva. En constitueix una excepció la primera rúbrica, en lletra gòtica librària i de cos molt superior a la resta del text, efectuada per l'il·luminador que va executar les caplletres. El còdex ha estat objecte de dos processos de correcció: en un (E<sup>1</sup>), que abasta tot el manuscrit, les intervencions són de la mà del copista; en l'altre (E<sup>2</sup>), que es limita als ff. 1-28, corresponents als onze primers cants de l'*Infern*, estan efectuades per una mà diferent, amb una escriptura més cursiva, i són posteriors a l'execució de les caplletres; hem anomenat E la resta del contingut textual de L.II.18. En les descripcions anteriors es considerava que totes les correccions eren de la mateixa mà del copista i no se n'havia realitzat un estudi. Tanmateix, l'anàlisi de les correccions és indispensable per a l'establiment del text, com es veurà més avall.

Tots dos processos de correcció s'han produït en dues fases: indicació marginal i execució de les correccions. E<sup>1</sup> es caracteritza per la indicació dels errors mitjançant un punt a la interlínia, damunt de la grafia o grafies a esmenar, i un altre punt al marge (un per a cada esmena), generalment l'esquerre; posteriorment el copista executa les correccions (normalment en una tinta més fosca), si bé se n'oblida alguna. E<sup>2</sup> es caracteritza per la indicació marginal dels errors, generalment, amb dos punts a la dreta, independentment del nombre d'esmenes a realitzar (la indicació també pot ser a l'esquerra, normalment per proximitat amb l'error). Les indicacions són sistemàtiques a *Infern*, I-XI i reapareixen ocasionalment en cants posteriors (*Inf.* XIII.2, *Inf.* XVII.5, *Purg.* IX.4); són molt abundants al llarg de tot el cant XVIII de l'*Infern*. Posteriorment s'executen les correccions (normalment amb una tinta més fosca que la del text, i de vegades la intensitat de la tinta també és diferent de la dels punts marginals), solament al llarg dels onze primers cants de l'*Infern*. Hi ha casos d'indicació marginal d'E<sup>2</sup> sense correcció (en trobem vint-i-sis a *Inf.* I-XI) i també de correccions realitzades clarament pel corrector sense indicació marginal prèvia.

El manuscrit L.II.18 no és un exemplar de presentació, però és de factura professional, com indica l'ús del mateix paper al llarg de tota l'obra, la uniformitat en l'estructura fascicular, l'execució de totes les rúbriques i caplletres, la regularitat en la distribució del text per tal de respectar les unitats estròfiques, l'escriptura regular i acurada, pròpia d'un professional, i el fet que hagi estat corregit sistemàticament per tal de depurar-lo d'errors (E'). A la llum de totes aquestes característiques, sembla molt probable que el còdex es degui a la labor d'un taller.

Pel que fa a la datació del còdex, cap de les descripcions anteriors no el situa més enllà del primer terç del segle XV, probablement per influència del colofó, que remarca que el llibre ha estat «*translatatus et scriptus manu propria ab Andrea Ffebroarii*», i acaba així: «*Completum fuit prima die mensis augusti anno a natiuitate domini MCCCCXXVIII in ciuitate nobili Barchinone*». Les evidències textuais demostren que no es tracta d'un manuscrit controlat per l'autor, com es veurà més avall, i hi ha indicis paleogràfics i codicològics que el situen a la segona meitat del segle XV. Els especialistes consultats coincideixen a datar la mà del copista a la segona meitat del segle XV, i també apunta en aquesta direcció la comparació amb alguns manuscrits datats, com el del *Purgatori* dantesco en la llengua original que copià el blanquer Bernat Nicolau el 1460. La filigrana del paper, com s'ha vist més amunt, també assenyala la segona meitat del segle XV. El colofó de l'original, doncs, es va anar reproduint al llarg de la transmissió manuscrita (com també passa amb la còpia conservada de la traducció catalana del *Decameron*) fins arribar a L.II.18, de manera que no data la còpia conservada sinó la culminació de la traducció de la *Commedia*, el primer d'agost de 1429.

El quart capítol es dedica a l'estudi ecdòtic per poder fixar els criteris d'establiment del text. En primer lloc, es demostra que L.II.18 no és una còpia controlada per l'autor, adduint exemples d'errors que fan el vers intel·ligible, llacunes, errades que provoquen irregularitats en la mètrica o en la rima, i repeticions. A continuació s'examinen les relacions textuais entre E i E<sup>2</sup>, i entre aquests i l'original de Febrer o els seus possibles intermediaris per tal de decidir el tractament que ha de rebre E<sup>2</sup>. Es conclou que E<sup>2</sup> segueix un exemplar diferent d'E —és a dir, que no realitza les correccions *ope ingenii*, sinó que col·laciona E amb un altre testimoni—, com prova, entre altres exemples, la restitució per part d'E<sup>2</sup> de l'últim vers del primer cant de l'*Infern*. Seguidament es demostra que E i E<sup>2</sup> tenen un antecedent comú ([x]) diferent d'[O], és a dir, que no són apògrafs (és a dir, còpies executades a partir del text original, però no controlades per l'autor); l'abundància d'errors manifestos d'E (reflectits en un aparat no

pas migrat), molts dels quals no han estat corregits per E<sup>2</sup>, fa pensar que ja es trobaven en un antecedent comú i, per tant, serien errors comuns, si bé no es pot afirmar amb total seguretat que les lliçons d'E siguin iguals a les del model d'E<sup>2</sup> quan el corrector no intervé en el text. També en tenim evidències textuals: alguns errors conjuntius demostren l'existència d'una intermediació ([x]) entre l'original perdut ([O]) i els testimonis que conservem. Finalment, s'aporten dades textuals que abonen la hipòtesi que E<sup>2</sup> corregia E a partir d'un exemplar diferent, és a dir, E tindria un antígraf [E], i E<sup>2</sup> un antígraf diferent [E<sup>2</sup>], tots dos derivats de [x]. Ho proven, d'una banda, el gran nombre d'errors que presenta E (no esmenats per E') i que E<sup>2</sup> corregeix, inclosa la llacuna d'*Inf.* I.136 —de manera que aquests errors ja es trobarien a [E]—; i de l'altra, els casos en què E<sup>2</sup> intervé en una lliçó correcta d'E i en resulta un vers sense sentit —cosa que no es pot deure a una conjectura del corrector, sinó a la col·lació d'E amb un exemplar ([E<sup>2</sup>]) transmissor de variants no sempre vàlides— o una *lectio facilior*. E i E<sup>2</sup>, amb un alt grau de probabilitat, es basen en antígrafs diferents. S'ha decidit, doncs, tractar-los com a testimonis amb valor propi, per bé que E<sup>2</sup> sigui molt fragmentari, ja que es limita a les correccions dels onze primers cants de l'*Infern* i en cap cas no es pot assumir la identitat entre la lliçó d'E i la d'[E<sup>2</sup>] quan no existeix cap intervenció del corrector. En conseqüència, l'edició es basa en el text d'E perquè transmet el gruix del text i per mantenir la coherència gràfica; s'edita la lliçó d'E<sup>2</sup> quan és impossible llegir E; en canvi, quan es poden distingir les dues lliçons, s'examinen críticament i s'edita E<sup>2</sup> quan corregeix un error manifest d'E. Les lliçons d'E', en canvi, procedeixen del mateix antígraf que E ([E]) i constitueixen un complement de les correccions executades pel copista en el mateix moment de la còpia, de manera que en l'edició s'accepten totes i es consignen en l'aparat d'accidents, amb la indicació E'.

Gràcies a les dades aportades per la descripció codicològica i a les resultants de l'anàlisi textual, s'ofereix una hipòtesi de reconstrucció del procés material de construcció del manuscrit L.II.18 tal com el conservem. En primer lloc, es va realitzar la còpia d'E, a partir del seu antígraf [E]. El copista va cometre nombrosos errors per confusió de grafies (que no de sons) similars, fet que demostra que l'acte de còpia no es va efectuar al dictat sinó *de visu*. A continuació es va executar una primera correcció (E'), que abasta el manuscrit íntegre, per tal de depurar el còdex d'errors. Es produeix en dues fases. En la primera, que probablementment realitzà un corrector del taller on s'elaborà el manuscrit, es col·laciona E amb [E] i s'assenyalen els errors (sovint divergències merament gràfiques, de manera que tampoc no es féu al dictat) amb un punt a la interlínia i un altre al marge. En una segona fase, el copista executa amb cura les correccions de les grafies indicades

—se n'oblida, però, algunes—, anul·lant totalment les lliçons anteriors en la majoria dels casos (no és possible, doncs, llegir-les); les poques variants que es poden llegir no són significatives: normalment s'esmenen errors paleogràfics i en alguns casos ofereixen simples variants gràfiques. Les intervencions no són gaire nombroses (un parell per cant, de mitjana), i aparentment són anteriors a la intervenció de l'il·luminador, ja que no s'esmenen algunes caplletres equivocades.

Posteriorment es va realitzar un segon procés de correcció (E<sup>2</sup>). Va efectuar-se un cop acabat el còdex, atès que les caplletres ja havien estat executades (es corregeix la d'*Inf.* IV en tinta més fosca, prèvia indicació amb dos punts al marge dret). La mà d'E<sup>2</sup> és menys professional que la del copista i se'n pot proposar una datació més tardana (cap a final del xv). És possible que l'exemplar ja es trobés en mans d'un usuari, que decidís col·locar E amb un exemplar d'una altra branca manuscrita ([E<sup>2</sup>]) per tal d'incorporar-hi sistemàticament les lliçons divergents; el fet que [E<sup>2</sup>] contingués *Inf.* I.136, omès a E, li podia haver semblat un indicador de qualitat. El procés de correcció també es produeix en dues fases. En la primera, es col·locava E amb [E<sup>2</sup>] i el corrector indica amb dos punts al marge els versos a corregir. Probablement actuava al dictat, cosa que li permetia, ja en aquesta primera fase, la realització —no acompanyada d'indicació marginal— d'algunes addicions i correccions d'algunes poques grafies que normalment només impliquen la rectificació, i no l'anul·lació, de la lliçó precedent. En una segona fase, el corrector executa les correccions indicades prèviament; el nombre d'intervencions per cant és força elevat (una vintena, de mitjana). No intervé en alguns versos assenyalats, potser per oblit, o tal vegada perquè en la primera fase (al dictat) s'havia indicat un presumpte error que en fer la col·locació *de visu* no semblava tal. El procediment complet només abasta els onze primers cants de l'*Infern*, però les indicacions reapareixen ocasionalment més endavant. No es concedeix gaire importància a l'estètica del còdex, com mostren els traços descuidats de la mà del corrector i l'ús sovintejat del ratllat, en alternança amb el raspat, el qual impedeix sovint de poder llegir la lliçó anterior. En els casos en què es poden distingir totes dues lliçons, les correccions d'E<sup>2</sup> ofereixen variants significatives. A l'Apèndix 2 s'ofereix un aparat en què es detallen totes les correccions d'E<sup>2</sup>.

En el cinquè capítol s'examinen les circumstàncies de la transmissió italiana de la *Commedia* i la seva relació amb la traducció de Febrer, que també cal tenir present a l'hora de fixar el text de l'edició. S'han conservat més de sis-cents còdexs amb el text complet del poema dantesc, dels quals només se n'ha col·locat una petita part. Giorgio Petrocchi, en la seva edició (1966), ofereix la col·locació completa de vint-i-set testimonis

—els que ell considerava més antics—, i Edward Moore (1889), la col·lació de l'*Inferno* de disset còdexs conservats en biblioteques angleses, de datació més tardana que els emprats en l'edició de Petrocchi. Els manuscrits posteriors a l'*editio* de Boccaccio mostren les conseqüències d'un procés de *contaminatio* que va afectar el text complet de la *Commedia*, cosa que complica encara més la filiació dels testimonis.

El fet que els còdexs tardans no formin part de l'*stemma* de Petrocchi (ni de les edicions posteriors) i que l'aparat crític de la *Commedia* no s'hagi acabat de construir mai és un obstacle insalvable a l'hora de filiar el text de la versió de Febrer. No obstant això, alguns estudiosos han intentat esbrinar a quina branca de l'*stemma* de Petrocchi és més propera la traducció de Febrer; Marco Piccat (1994) ho va fer a partir de l'examen de l'*Inferno*, i Claudia Piredda (2007) va corroborar les conclusions de Piccat amb l'estudi del *Paradiso*. En el present treball s'han aportat més exemples que abonen la hipòtesi de Piccat, segons la qual l'exemplar de Febrer pertanyia a la família  $\alpha$ , branca  $b$ , de l'*stemma* de Petrocchi; el manuscrit que ofereix un major nombre de lliçons afins a la versió de Febrer és Co, si bé no pogué ser el mateix o l'únic utilitzat pel traductor. Piccat conclou que Febrer no va fer servir cap dels manuscrits col·lacionats completament a què ha tingut accés, i afirma que segurament tenia un manuscrit tardà de la línia de transmissió de la branca  $b$ . Comparteixo plenament aquesta conclusió; solament cal remarcar que el fet que l'antígraf de Febrer es pugui derivar de la branca  $b$  de la família  $\alpha$  no exclou la contaminació amb lliçons procedents d'altres branques, com il·lustro amb alguns casos en què no hi ha cap testimoni de la branca  $b$ . També s'addueixen alguns exemples que mostren la coincidència exclusiva de la traducció de Febrer amb testimonis del segle XV col·lacionats per Moore.

El meu objectiu, doncs, no ha estat intentar filiar el manuscrit en què es va basar la traducció de Febrer, sinó aproximar-m'hi documentant el major nombre possible de lliçons de la transmissió dantesca coincidents amb les de la versió de Febrer, per tal de delimitar al màxim quines lliçons procedeixen de la transmissió italiana i quines són fruit de la fase catalana, ja sigui de la mà del traductor o dels copistes. Amb aquest propòsit, m'he servit dels aparats crítics de Petrocchi i de Moore per portar a terme una col·lació sistemàtica de la traducció catalana (d'*Infern*, I-XX) amb les variants del text italià, labor que no s'havia realitzat fins avui i que ha permès de crear un aparat amb les variants italianes que justifiquen les solucions de Febrer. Aquest aparat s'ha complementat amb variants procedents d'altres testimonis col·lacionats parcialment, les quals s'han obtingut de diverses fonts: les mateixes edicions de Petrocchi i de Moore, que ofereixen altres

variants en nota o en apartats específics; l'article de Morpurgo (1893) amb variants dels còdexs Riccardiani; la col·lació personal de diversos passatges seleccionats en diversos manuscrits tardans de la *Commedia* conservats en diferents biblioteques d'Itàlia i d'Anglaterra; les citacions del poema dantesca en el ms. 468 de la Biblioteca de Catalunya, que conté el *Tractat de les penes particulars d'Infern* de Joan Pasqual; i els comentaris de la *Commedia* dels segles XIV i XV inclosos a la base de dades del *Dartmouth Dante Project*, que de vegades aporten variants diferents, a part d'interpretacions que poden explicar les de Febrer. També s'ha consultat en llocs crítics la traducció castellana en prosa d'Enric de Villena, que en general divergeix de la de Febrer, però en alguns casos ofereix lliçons coincidents amb la versió catalana no documentades en cap testimoni italià, però que indubtablement s'expliquen per una determinada variant present als seus respectius exemplars italians.

Gràcies a la documentació de variants del text italià que expliquen la traducció de Febrer, a l'hora d'establir el text editat es poden realitzar esmenes més fiables; així mateix, permet de justificar solucions de Febrer que podrien semblar errors o innovacions. Aquestes aportacions de la col·lació del text català amb les variants de l'italià s'exemplifiquen en el capítol 5 i es poden comprovar al llarg de l'edició, com també els resultats de la consulta dels comentaris de la *Commedia* en els passatges en què Febrer aparentment s'aparta de Dante. Sembla molt probable que el traductor tingués a l'abast un aparat exegetíc suficient per a la comprensió de l'obra. Si bé la fidelitat de la versió catalana, i la labor mateixa de traduir, que en el fons implica interpretar, dificulten la troballa d'evidències incontestables, en alguns casos aparentment l'exegesi dantesca suggereix a Febrer una determinada solució —malgrat que no es pot descartar que innovi. Els comentaris també són d'utilitat a l'hora d'editar la traducció, similarmet a les variants italianes, perquè expliquen passatges conflictius de la traducció; demostren que determinades interpretacions del traductor no són un fet aïllat en la tradició de l'exegesi dantesca medieval.

El sisè capítol es dedica a l'anàlisi de la tècnica del traductor, és a dir, de les diverses estratègies emprades per Febrer a l'hora d'afrontar la traducció de la *Commedia*. El punt de vista adoptat divergeix de l'enfocament general que havien pres els estudiosos que havien examinat aquesta traducció, que n'havien avaluat fonamentalment la correcció lingüística (fent especial èmfasi en els préstecs o calcs de la llengua de partida) i també la fidelitat semàntica respecte del text italià. No s'havia tingut prou en compte, però, que Febrer traduïa d'un antígraf que transmetia un text italià amb variants que sovint

expliquen els seus suposats errors, i que traduïa d'una llengua literària a una altra llengua literària, de manera que es podia sentir perfectament legitimat per introduir en la seva llengua d'arribada formes de la llengua poètica de tradició trobadoresca i de la llengua poètica de Dante, que s'haurien pogut introduir en la llengua poètica pròpia si el seu text hagués esdevingut modèlic. Les rúbriques i el colofò de la traducció mostren la consciència lingüística de Febrer, que definia com a català la llengua de la seva traducció, de manera que considerava tots aquells termes plenament vàlids per a la llengua literària que estava creant i que intentà elevar a l'altura de Dante.

A l'hora d'analitzar la traducció, doncs, s'ha intentat situar el traductor en el seu context: entenem que Febrer pretenia emular el Sommo Poeta, amb la novetat, la dificultat i també el prestigi que això comportava. El manteniment de la forma —el metre i la rima—, sense traïr el sentit d'un text tan reverenciat, havia de ser el seu objectiu, i per assolir-lo es va servir de diverses estratègies i recursos que s'exemplifiquen sense pretensions valoratives, classificatòries ni estadístiques, sinó solament descriptives. De l'anàlisi se'n despèn que Febrer tradueix amb la màxima fidelitat a l'original, el més literalment possible, com s'exigia a les traduccions de les obres sagrades o de gran prestigi. No és, però, una traducció *verbum verbo*, sinó que el traductor examina unitats de sentit i de forma estròfica, i decideix quines rimes pot mantenir respectant el significat. Quan hi ha antropònims, topònims o gentilicis en rima no pot reformular el vers, sinó que intenta mantenir el mot en rima, encara que hagi de canviar els altres dos; si la rima és impossible, desplaça el nom a l'interior del vers. En molts casos la tercera rima determina les dues precedents, i també s'han aportat exemples que demostren que Febrer llegia fragments més llargs, probablement tot el cant, abans d'emprendre la tasca de traducció.

Les estratègies més freqüents que s'han il·lustrat són les alteracions de l'ordre dels elements del vers, desplaçant a la posició de rima un element ja present en l'original, i les addicions a final de vers, en rima. Tant en les addicions com quan ha de modificar la darrera part del vers per la rima —que també s'esdevé sovint—, cercant alguna fórmula de significat similar al del text italià, Febrer s'inspira en el context i, sempre que pot, empra mots que ja apareixen en Dante, encara que es trobin en un altre vers. No és tan habitual, en canvi, el manteniment dels mots italians en rima, que algunes vegades també són patrimoni de l'occità. Per altra banda, el recurs a la llengua occitana, tant des del punt de vista lèxic com morfològic, li permet enriquir les possibilitats de rima, com ja va observar Riquer.

Pel que fa a la mètrica, s'ha apuntat que el decasíl·lab català de patró 4+6 és el metre preponderant al llarg de la traducció de Febrer, però també hi trobem el decasíl·lab amb cesura lírica i un bon nombre de casos en què el traductor conserva l'*endecasillabo* italià, sense cesura, amb els patrons accentuals habituals en aquest tipus de vers. De la mateixa manera que Febrer manté mots italians, especialment a final de vers, per no modificar la rima de Dante, de vegades també adopta l'*endecasillabo* per fidelitat, sovint mantenint el mateix patró accentual que el vers original. Hem advertit que el traductor, en el metre, se serveix de les mateixes estratègies que emprà per a la rima. Així, introdueix petites modificacions respecte de l'original que li permeten d'obtenir un determinat patró accentual o bé completar el vers.

S'han detectat diverses sèries de rimes en què afloren les lectures poètiques que Febrer tenia interioritzades; es pot observar el rimari que tenia a la memòria i que ja havia emprat en les seves poesies. Així mateix, hem vist diverses solucions creatives del traductor, que expressen en altres paraules el sentit del text dantesc, de vegades servint-se de la seva formació cultural per introduir innovacions adequades al context. Quan la constricció formal no li permet ésser literal, doncs, el seu domini dels recursos poètics i lingüístics li permet ser creatiu mantenint-se fidel al sentit.

L'anàlisi de la tècnica de Febrer demostra que la seva traducció va ser una operació molt meditada, partint de les rimes i servint-se de la seva destresa com a poeta per mantenir-ne el sentit i, especialment, la *terza rima*, on es concentrava l'essència del poema dantesc i es demostrava la perícia del traductor.

Finalment, s'ofereix l'edició de l'*Infern*, I-XX (uns dos mil set-cents versos). La primera edició de l'obra (Vidal 1878), que té el mèrit de rescatar-la de l'oblit, conté defectes que es poden atribuir a la manca de mitjans de què es disposava en aquella època. A un segle de distància, l'edició de Gallina (1974-88), en canvi, és acurada i, en general, regida per un criteri filològic exigent. Tanmateix, no va advertir que el manuscrit contenia correccions d'una segona mà i no en va realitzar un estudi ecdòtic. Tampoc no va prendre en consideració de manera sistemàtica la transmissió italiana, si bé recorre a les variants italianes documentades per Petrocchi en alguns versos conflictius. L'establiment del text crític, doncs, es podia millorar, i també se'n podien esmenar alguns errors de lectura.

La present edició crítica té en compte, per a l'establiment del text, els dos processos de correcció que s'han detallat més amunt, un dels quals aporta lliçons procedents d'un altre testimoni (com s'ha demostrat al capítol 4), i la variació textual de la transmissió italiana, que s'ha col·lacionat sistemàticament amb el text de la traducció i



se n'ofereixen les variants rellevants en un aparat específic, a sota del text italià de Petrocchi (1966), amb el qual s'acara la versió de Febrer. L'anàlisi de la tradició italiana, com s'ha vist al capítol 5, ha permès de realitzar esmenes i de justificar les solucions del traductor que podien semblar errors o innovacions (i que en l'edició de Gallina sovint es consideren com a tals). S'ha suposat que el vers de Febrer era regular, de manera que les irregularitats mètriques o en la rima s'han anotat sempre i s'han corregit quan només hi havia una solució possible. Al final de cada cant es troba l'anotació corresponent, en què es justifiquen les esmenes, es registren les irregularitats mètriques o de rima quan no s'han pogut corregir, s'ofereixen aclariments lingüístics per tal de facilitar la comprensió del text, s'hi comenten les variants italianes que coincideixen amb la traducció de Febrer o la justifiquen, i s'hi citen els passatges de l'exegesi dantesca que avalen determinades interpretacions del traductor. El text d'aquesta edició dels vint primers cants de l'*Infern* és més intel·ligible, i amb una mètrica i una rima molt regulars. Així mateix, mostra la perícia d'Andreu Febrer a l'hora d'afrontar el *tour de force* que representava la traducció, mantenint-ne la forma original, d'una de les obres més brillants i complexes de la literatura universal.



## BIBLIOGRAFIA CITADA



## ARXIUS

ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó  
AHPB = Arxiu Històric de Protocols de Barcelona  
ASP = Archivio di Stato di Palermo

## BIBLIOGRAFIA CITADA

ALBERNI, Anna, 2002a. *El «Cançoner Vega-Aguiló» (BC, mss. 7-8): estructura i contingut*, tesi doctoral, Barcelona: Universitat de Barcelona. [En línia a <<http://www.tdx.cat/>> (consulta: 16/04/18).]

ALBERNI, Anna, 2002b. «El *Cançoner Vega-Aguiló*: una proposta de reconstrucció codicològica», dins Lola Badia, Miriam Cabré & Sadurní Martí (eds.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó* (s. XIII-XV), Barcelona: Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 151-71.

ALBERNI, Anna, 2006. «*Intavulare*». *Tavole di canzonieri romanzi*, dir. Anna Ferrari, I. *Canzonieri provenzali*, 11. Barcelona, *Biblioteca de Catalunya Ve Ag (7 e 8)*, Mòdena: Mucchi.

ALBERNI, Anna, 2009. «Guillaume de Machaut en la tradició catalana dels segles XIV i XV: la suite d'esparses del ms. 8 de la Biblioteca de Catalunya», dins ALBERNI, BADIA & CABRÉ 2010, pp. 317-47.

ALBERNI, Anna, 2012. «El *Roman de Cardenois* i l'empremta de Guillaume de Machaut en la poesia catalana medieval», *Romania*, 130, pp. 74-108.

ALBERNI, Anna, Lola BADIA & Lluís CABRÉ (eds.), 2010. *Transllatar i transferir. La transmissió dels textos i el saber (1200-1500). Actes del Primer Col·loqui Internacional del Grup Narpan «Cultura i literatura a la baixa edat mitjana» (Barcelona, 22 i 23 de novembre de 2007)*, Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum - Publicacions URV.

ALCINA, José, 2000. *La biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles. Fondos valencianos*, 2 vols., València: Biblioteca Valenciana.

ALIGHIERI, Dante, 1906. *La Divina Comedia de Dant Alighieri (de Florença) traslladada de rims vulgars toscans en rims vulgars catalans per Andreu Febrer (segle XV) estampada en ortografia moderna*, Barcelona: Tipografia Catalana («Biblioteca Catalonia», «Col·lecció Clàssica», vol. 1).

ALÒS MONER, Ramon d', 1921a. «De la primitiva traducció catalana de la *Divina Commedia*», *La Revista*, 7, pp. 12-13.

ALÒS MONER, Ramon d', 1921b. «En Gaietà Vidal i Valenciano traductor català del Dant», *Penedès*, III, 8, pp. 361-63.

ALÒS MONER, Ramon d', 1924. «Documenti per la storia della biblioteca d'Alfonso il Magnanimo», dins *Miscellanea Francesco Ehrle. Scritti di storia e paleografia pubblicati sotto gli auspici di S. S. Pio XI in occasione dell'ottantesimo natalizio dell'emo cardinale Francesco Ehrle*, Roma: Biblioteca Apostolica Vaticana («Studi e testi», 41), vol. 5, pp. 390-422.

ALÒS MONER, Ramon d', 1926. «VIè Centenari de la mort de Dant Alighieri. 1321-1921», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1921-1926*, pp. 370-72.

AMADOR DE LOS RÍOS, José, 1852. *Obras de don Iñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana*, Madrid: Imprenta de José Rodríguez.

ARQUÉS, Rossend, 2000. «La Pantera perfumada. Dante en les poètiques catalanes de la modernitat», *Quaderns de la Fundació Maragall*, 53, pp. 23-53.

ARQUÉS, Rossend, 2004. «Reescriure Dante. La *Comèdia* de Sagarra i de Mira», *Reduccions. Revista de Poesia*, 81-82, pp. 215-25.

AVENOZA, Gemma, & Germán ORDUNA, 1990. «Registro de filigranas de papel en códices españoles (cont.)», *Incipit*, X, pp. 1-15. [El catàleg continua als números XI (1991), pp. 1-9, i XIII (1993), pp. 1-13.]

BADIA, Lola, 1973-74. «Sobre la traducció catalana del *Decameron* de 1429», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 35, pp. 69-101.

BADIA, Lola, 1991. «Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària», *Estudi General*, 11 [= *Llengua i Literatura de l'Edat Mitjana al Renaixement*], pp. 31-50.

BADIA, Lola, 1991-92. «Bernat Metge i els "auctores": del material de construcció al producte elaborat», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 43, pp. 25-40.

BADIA, Lola (dir.), 2013-15. *Literatura medieval*, 3 vols., dins Àlex Broch (dir.), *Història de la Literatura Catalana*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana - Barcino - Ajuntament de Barcelona.

BADIA I MARGARIT, Antoni, 1973. «La versió catalana de la *Divina Comèdia* d'Andreu Febrer», dins Maria Cardús (ed.), *La llengua catalana ahir i avui*, Barcelona: Curial, pp. 44-101. [Traducció i actualització de «La versione della *Divina Commedia* di Andreu Febrer (sec. XV) e la lingua letteraria catalana», dins *Atti del VIII Congresso Internazionale di Studi Romanzi (Firenze, 3-8 aprile 1956)*, Florència: Sansoni, 1959, vol. 2, pp. 1-35.]

BARANSKI, Zygmunt G., 2001. «*Chiosar con altro testo*». *Leggere Dante nel Trecento*, Fiesole: Cadmo.

BARANSKI, Zygmunt G., & Martin MCLAUGHLIN (eds.), 2007. *Italy's Three Crowns: Reading Dante, Petrarch and Boccaccio*, Oxford: Bodleian Library.

BARBI, Michele, 1891. *Per il testo della Divina Commedia*, Roma: E. Trevisini.

BARBI, Michele, 1975. *Problemi di critica dantesca*, 2 vols., Florència: Sansoni.

BARBI, Michele, et al. (eds.), 1921. *Le Opere di Dante, testo critico della Società Dantesca Italiana*, a cura de M. Barbi, E. G. Parodi, E. Pellegrini, E. Pistelli, P. Rajna, E. Rostagno, G. Vandelli; amb índex analític dels noms i de les coses de Mario Casella, Florència: Bemporad.

BARNA, Francesco, 1998. «Il ruolo del luogotenente del Maestro portulano nel XV secolo ed il “caso” Lobet», *La Fardelliana*, XVII, pp. 83-123.

BATLLE, Carmen, 1981. «Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV», dins *Livre et Lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime. Colloque de la Casa de Velázquez*, París: ADPF, pp. 15-34.

BELLOMO, Saverio, 2004. *Dizionario dei comentatori danteschi: l'esegesi della Commedia da Iacopo Alighieri a Nidobeato*, Florència: Leo S. Olschki.

BELTRAN, Vicenç, 2006. *Poesia, escriptura i societat: els camins de March*, Castelló de la Plana - Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

BENVENUTI, Anna, 2008. «Hay serva Ytàlia, de dol castell»: traduzione e interpretazione dei canti ‘politici’ della *Divina Commedia* nella versione di Andreu Febrer», dins *La Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni. Atti del IX Congresso Internazionale dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*, edició electrònica a cura de Costanzo Di Girolamo, Paolo Di Luca i Oriana Scarpati:  
<<http://www.filmod.unina.it/aisc/attive/Benvenuti.pdf>> (consulta: 27/03/18).

BILLY, Dominique, 2005. «Remarques inédites sur les *estramps* catalanes», dins Dominique Billy & Ann Buckley (eds.), *Études de langue et de littérature médiévales offertes à Peter T. Ricketts*, Turnhout: Brepols, pp. 531-43.

BITECA, *Bibliografia de Textos Catalans Antics*:  
<[http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca\\_ca.html](http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_ca.html)> (consulta: 16/04/18).

BLECUA, Alberto, 1983. *Manual de crítica textual*, Madrid: Castalia.

BOHIGAS, Pere, 1961 [1966]. «Un manuscrit dantesc copiat a Catalunya», *Estudis Romànics*, 9, pp. 251-67. [Reeditat dins *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Amsterdam: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes - Fundació Congrés de Cultura Catalana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, pp. 247-68.]

BOHIGAS, Pere, & Jaume VIDAL ALCOVER, 1984. Guillem de Torroella, *La Faula*, Tarragona: Tàrraco.

BOSCHI ROTIROTI, Marisa, 2004. *Codicologia trecentesca della Commedia: entro e oltre l'antica vulgata*. Roma: Viella.

BRIQUET, Charles-Moïse, 1907. *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, 4 vols., Paris, Alphonse Picard & Fils. [Facsimil consultat: Amsterdam, The Paper Publications Society, 1968.]

BROCÀ, Guillem M. de, 1909-10. «Juristes y juriconsults catalans dels segles XIV-XVII», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, III, pp. 483-515.

BRUMMER, Rudolf, 1960. «Über die Eigennamen in der katalanischen Dante-Übersetzung von Andreu Febrer», *Zeitschrift für romanische Philologie*, 76, pp. 231-46.

BRUMMER, Rudolf, 1966. «Dante in der katalanischen Literatur bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts», *Zeitschrift für romanische Philologie*, 82, pp. 78-88.

BRUMMER, Rudolf, 1986. «Un passatge de la *Divina Commedia* de Dante en dues traduccions catalanes», dins Lola Badia & Josep Massot i Muntaner (eds.), *Estudis de literatura catalana en honor de Josep Romeu i Figueras*, 2 vols., Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 1, pp. 133-41.

CABRÉ, Lluís, 1986. «*Los enuigs* de Jordi de Sant Jordi i l'adaptació del lai líric a la literatura catalana medieval», dins Lola Badia & Josep Massot i Muntaner (eds.), *Estudis de literatura catalana en honor de Josep Romeu i Figueras*, 2 vols., Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 1, pp. 183-206.

CABRÉ, Lluís, 1987. «El conreu del lai líric a la literatura catalana medieval», *Llengua & Literatura*, 2, pp. 67-132.

CABRÉ, Lluís (ed.), 1993. Pere March, *Obra completa*, Barcelona: Barcino («Els Nostres Clàssics», A, 132).

CABRÉ, Lluís, 1998. «Notas sobre la memoria de Santillana y los poetas de la Corona de Aragón», dins Alan Deyermond (ed.), *'Cancionero'. Studies in Honour of Ian Macpherson*, Londres: Queen Mary and Westfield College, pp. 25-38.

CABRÉ, Lluís, 2005-2006. «Orfeu a *Lo somni*: el gust per la poesia», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 50, pp. 249-70.

CABRÉ, Lluís, 2007. «Andreu Febrer, *fabbro* i lector», dins Alan Deyermond & Barry Taylor (eds.), *From the 'Cancioneiro da Vaticana' to the 'Cancionero general': Studies in Honour of Jane Whetnall*, Londres: Queen Mary, University of London (Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar, 60), pp. 103-14.

CABRÉ, Lluís, 2008. Ressenya de: Martin J. Duffell, *Syllable and Accent: Studies on Medieval Hispanic Metrics* (Queen Mary, 2007), *Llengua & Literatura*, 19, pp. 440-43.



CABRÉ, Lluís (ed.), 2010. Bernat Metge, *Llibre de Fortuna i Prudència*, Barcelona: Barcino («Els Nostres Clàssics», B, 30).

CABRÉ, Lluís, Alejandro COROLEU, Montserrat FERRER, Albert LLORET & Josep PUJOL, 2018. *The Classical Tradition in Medieval Catalan, 1300-1500. Translation, Imitation and Literacy*, Londres: Tamesis (Boydell & Brewer).

CABRÉ, Lluís, & Montserrat FERRER, 2012. «Els llibres de França i la cort de Joan d'Aragó i Violant de Bar», dins Anna Alberni, Lola Badia, Lluís Cifuentes & Alexander Fidora (eds.), *El saber i les llengües vernacles a l'època de Lull i Eximenis. Estudis ICREA sobre vernacularització*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 217-30.

CABRÉ, Lluís, & Jaume TORRÓ, 2015a. «La data de naixement de Bernat Metge i d'Andreu Febrer, notaris i escriptors», dins Lola Badia, Emili Casanova & Albert Hauf (eds.), *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata*, Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana («Symposia Philologica», 25), pp. 81-85.

CABRÉ, Lluís, & Jaume TORRÓ, 2015b: «La poesia d'Andreu Febrer: el trobar ric i el Dante líric», *Medioevo Romano*, 39, pp. 152-65.

CABRÉ, Lluís, & Jaume TORRÓ, en premsa. «Andreu Febrer: signes d'innovation dans la poésie catalane du XIVe siècle», dins Miriam Cabré, Sadurní Martí & Albert Rossich (eds.), *La Réception des troubadours en Catalogne*, Turnhout: Brepols.

CABRÉ, Miriam, & Sadurní MARTÍ, 2010. «Le Chansonnier Sg au carrefour Occitano-Catalan», *Romania*, 128, pp. 92-134.

CAPMANY DE MONTPALAU I SURÍS, Antoni de, 1787. *Ordenanzas de las armadas navales de la Corona de Aragón, aprobadas por el Rey D. Pedro IV, año de MCCCLIV. Van acompañadas de varios edictos y reglamentos promulgados por el mismo Rey sobre el apresto y alistamiento de armamentos reales [...]*, Madrid: Imprenta Real.

CAPPELLI, Adriano, 1990. *Dizionario di Abbreviature latine ed italiane (Lexicon Abbreviaturarum)*, Milà: Ulrico Hoepli, 6a ed.

CARDONA, Osvald, 1953. «La Divina Comèdia en català», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 2, pp. 95-96.

CARRÉ, Antònia (ed.), 2004. Girolamo Manfredi, *Quesits o perquens (regiment de sanitat i tractat de fisiognomonía)*. Barcelona: Barcino («Els Nostres Clàssics», B, 25).

CARRÈRE, Claude, 1967. *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés. 1380-1462*, 2 vols., París - La Haia: Mouton & Co.

CASELLA, Mario, 1924. «Sul testo della Divina Commedia», *Studi Danteschi*, 8, pp. 5-85.

CHERCHI, Paolo, & Teresa DE ROBERTIS, 1990. «Un inventario della biblioteca aragonesa», *Italia Medioevale e Umanistica*, 33, pp. 109-347.

CIFUENTES, Lluís, 2002. *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma: Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears («Col·lecció Blaquerna», 3).

CINGOLANI, Stefano Maria (ed.), 2006. Bernat Metge, *Lo somni*, Barcelona: Barcino («Els Nostres Clàssics», B, 27).

CLOSA FARRÉS, J., 1990. «Lo dolç cant: entorn de la traducció de la *Divina Comèdia* de Dant Alighieri per Andreu Febrer (1429)», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XX [= *Miscel·lània Joan Bastardas*, 3], Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 47-55.

COLL JULIÀ, Núria, 1968. «Una companyia barcelonesa para el comercio de paños (1400-1484)», *Anuario de Estudios Medievales*, 5, pp. 339-408.

COLL-VINENT, Sílvia, & Josefina SALORD RIPOLL, 2016. «El programa cultural de Josep Miquel Guàrdia i el projecte d'estudi de Joan Estelrich», *Estudis Romànics*, 38, pp. 185-212.

COLOMB DE BATINES, Paul, 1845. *Bibliografia dantesca, ossia Catalogo delle edizioni, traduzioni, codici manoscritti e commenti della Divina Commedia e delle opere minori di Dante, seguito dalla serie de' biografî di lui*, Prato: Tip. Andina.

COLÓN, Germà, 1978. *La llengua catalana en els seus textos*, 2 vols., Barcelona: Curial.

COMERMA I VILANOVA, J., 1923. *Història de la literatura catalana*, Barcelona: Políglota, pp. 194-96.

CONTRERAS, Antonio, 2000. «A propósito de la *Commedia* de Dante en la traducción catalana medieval de Andreu Febrer», *Revista de poética medieval*, 5, pp. 11-25. [Revisió de: Antonio Contreras Martín & Maribel Andreu Lucas, «“A te convien tenere altro viaggio”. L'oportunitat de llegir plenament la *Commedia* de Dant en la traducció catalana d'Andreu Febrer», *Quaderns. Revista de traducció*, 5 (2000), pp. 45-54.]

COROMINES, Joan, 1971. *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona: Club Editor.

*Corpus des Troubadours*: <<https://trobadors.iec.cat>> (consulta: 22/03/18).

CORRAO, Pietro, 1983. «L'ufficio del Maestro Portulano in Sicilia fra angioini ed aragonesi», dins *La società mediterranea all'epoca del Vespro. XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Palermo-Trapani-Erice, 25-30 aprile 1982)*, Palermo: Accademia di Scienze, Lettere e Arti, vol. II, pp. 419-31.

*Dartmouth Dante Project*: <<http://dante.dartmouth.edu>> (consulta: 16/04/18).

DCECH: Joan Coromines, amb la col·laboració de José A. Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols., Madrid: Gredos, 1980.

DCVB: Antoni M. Alcover & Francesc de B. Moll, *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols., Palma: Moll, 1926-68. [En línia a <<http://dcvb.iecat.net/>> (consulta: 14/12/17).]

DE ANDRÉS, Gregorio, 1973. «Historia de la biblioteca del conde-duque de Olivares y descripción de sus códices», *Cuadernos Bibliográficos*, 30, Madrid: CSIC, pp. 5-73.

DE MARINIS, Tammaro, 1947-52. *La biblioteca napoletana del re d'Aragona*, 4 vols., Milà: Ulrico Hoepli.

DECLC: Joan Coromines, amb Joseph Gulsoy i Max Cahner, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols., Barcelona, Curial Edicions Catalanes - La Caixa, 1980-2001.

DEL TREPPO, Mario, 1970. *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Nàpols: Università di Napoli.

DELLE DONNE, Fulvio, & Jaume TORRÓ TORRENT (eds.), 2016. *L'immagine di Alfonso il Magnanimo tra letteratura e storia, tra Corona d'Aragona e Italia / La imatge d'Alfons el Magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia*, Florència: SISMELE - Edizioni del Galluzzo («mediEVI», 10).

DI GIROLAMO, Costanzo, 2001. «La Divina Comèdia en català», *L'Espill*, 7, pp. 131-40. [Versió italiana en línia: <<http://www.riale.unina.it/bollettino/base/dc.htm>> (consulta: 01/03/18).]

DI GIROLAMO, Costanzo, 2003. «La versification catalane médiévale entre innovation et conservation de ses modèles occitans», *Revue des Langues Romanes*, 107, pp. 41-74.

DI GIROLAMO, Costanzo, & Donatella SIVIERO, 1999. «Da Orange a Beniarjó (passando per Firenze). Un'interpretazione degli *estramps* catalani», *Revue d'Études Catalanes*, 2, pp. 81-95.

DIONISOTTI, Carlo, 1965-66. «Dante nel Quattrocento», dins *Atti del Congresso Internazionale di Studi danteschi (1965)*, 2 vols., Florència: Sansoni, vol. 1, pp. 333-78.

DUFFELL, Martin J., 2007. *Syllable and Accent: Studies on Medieval Hispanic Metrics*, Londres: Department of Hispanic Studies, Queen Mary and Westfield College, University of London.

*Enciclopedia dantesca*, 6 vols., Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana Treccani, 1970-78.

FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís. *Vocabulari de la llengua catalana medieval*: <<http://www.iec.cat/faraudo/>> (consulta: 14/12/17).

FARINELLI, Arturo, 1922. «Dante in Ispagna nell'Età Media», dins *Dante in Spagna, Francia, Inghilterra, Germania (Dante e Goethe)*, Torí: Fratelli Bocca, pp. 30-195.

FERRAN I MAYORAL, Josep, 1928. «La traducció de la *Divina Comèdia* per Andreu Febrer», *La Veu de Catalunya*, 27 de desembre de 1928, edició del matí, p. 4.

FODALE, Salvatore, 1989. «Il conte e il segretario. L'ultimo Artale d'Alagona e il giurista Stefano Migliarisi: due storie incrociate», dins *Mediterraneo medievale. Scritti in onore di Francesco Giunta*, I, Soveria Mannelli: Rubbettino, pp. 433-81.

FRANQUESA I GOMIS, Josep, 1921. «Nota sobre la *Comedia* del Dant a Catalunya», *Catalana revista*, 4, pp. 387-90.

FRATTA, Aniello (ed.), 2005. Jordi de Sant Jordi, *Poesies*, Barcelona: Barcino («Els Nostres Clàssics», B, 26).

FULQUET, Josep M., 1999. «El primer cant de l'*Inferno* a les versions d'Andreu Febrer i de Josep Maria de Sagarra: una anàlisi de traducció», *Quaderns. Revista de traducció*, 4, pp. 95-116.

GALLARDO, Bartolomé José, 1863-89. *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos*, 4 vols., Madrid: M. Rivadeneyra i Manuel Tello.

GALLINA, Anna Maria, 1957. «Una traduzione catalana quattrocentesca della *Divina Commedia*», *Filologia Romanza*, 4, pp. 235-66.

GALLINA, Anna Maria (ed.), 1974-88. Dante Alighieri, *Divina Comèdia, versió catalana d'Andreu Febrer*, 6 vols., Barcelona: Barcino («Els Nostres Clàssics», A, 106, 107, 112, 116, 120, 124).

GARCIA I SANZ, Arcadi, & Josep Maria MADURELL I MARIMON, 1986. *Societats mercantils medievals a Barcelona*, 2 vols., Barcelona: Fundació Noguera.

GARCIA SILVESTRE, M., 1932. *Història sumària de la literatura catalana*, Barcelona: Balmes, pp. 190-91.

GASCÓN, Elena, 1992. «Enrique de Villena: ¿castellano o catalán?», dins Antonio Vilanova (ed.), *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Barcelona 21-26 de agosto de 1989)*, Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, vol. I, pp. 195-206.

GAVAGNIN, Gabriella, 2005. «El centenari de Dante», dins *Classicisme i Renaixement: una idea d'Itàlia durant el Noucentisme*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 179-239.

GIMÉNEZ SOLER, Andrés, 1909. *Itinerario del rey don Alfonso V de Aragón y I de Nápoles*, Saragossa: Tip. de Mariano Escar.

GIMENO BLAY, Francisco M., 2000. «Produir llibres manuscrits catalans (segles XI-XV)», dins Lola Badia, Miriam Cabré & Sadurní Martí (eds.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (segles XIII-XV). Actes del III Col·loqui «Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga»*, Universitat de Girona, 5-8 juliol de 2000, Barcelona:

Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Textos i Estudis de Cultura Catalana», 85), 2002, pp. 115-49.

GODEFROY, Frédéric, 1982. *Lexique de l'ancien français*, París: Champion.

GÓMEZ, Francesc J., 2013. *El «Tractat de les penes particulars d'infern» de Joan Pasqual: estudi i edició crítica*, tesi doctoral, Girona: Universitat de Girona. [En línia a <<http://www.tdx.cat/>> (consulta: 16/04/18).]

GÓMEZ, Francesc J., 2015. «Dante e Pietro Alighieri nell'opera teologica del minorita catalano Joan Pasqual», *Studi Danteschi*, 80, pp. 243-92.

GÓMEZ, Francesc J., 2016a. «“Lo Dant o la glosa”: aparats exegetics de la *Commedia* en la Catalunya de mitjan segle XV», dins Lola Badia, Lluís Cifuentes, Sadurní Martí & Josep Pujol (eds.), *Els manuscrits, el saber i les lletres a la Corona d'Aragó, 1250-1500*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 161-94.

GÓMEZ, Francesc J., 2016b. «Dante en la cultura catalana a l'entorn del Casal de Barcelona (1381-1410/12)», *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 3, pp. 161-98: <<https://ojs.uv.es/index.php/MCLM/article/view/8433>> (consulta: 16/04/18).

GÓMEZ, Francesc J., & Josep PUJOL (eds.), 2009. Ausiàs March, *Per haver d'amor vida*, Barcelona, Barcino («Biblioteca Barcino», 3).

GÓMEZ MUNTANÉ, M<sup>a</sup> Carmen, 1979. *La música en la casa real catalano-aragonesa 1336-1442*, 2 vols., Barcelona: Bosch.

GONZÁLEZ HURTEBISE, Eduardo, 1907. «Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, pp. 148-88.

GRIERA, Antoni (ed.), 1921. *Diccionari de rims de Jaume March*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

GRIFOLL, Isabel, 1999. «“...ab milans caç la ganta / y ab lo branxet la lebre corredora” (LXIV, 25-26): Arnaut Daniel i Ausiàs March», dins Rafael Alemany Ferrer (ed.), *Ausiàs March i el món cultural del segle XV*, Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 95-133.

GRIFOLL, Isabel, 2006. «“Combas e valhs, puigs, muntanyes e colhs”: Andreu Febrer i els trobadors», dins Vicenç Beltran, Meritxell Simó & Elena Roig (eds.), *Trobadors a la Península Ibèrica: homenatge al Dr. Martí de Riquer*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 195-221.

HAUF, Albert G., 2015. «El panorama literari en temps del rei Martí», dins M. Teresa Ferrer i Mallol (ed.), *Martí l'Humà: el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'Interregne i el Compromís de Casp*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans («Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 98), pp. 591-617.

IGLESIAS I FONSECA, Josep Antoni, 1996. *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV: les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial, anys 1396-1475*, 2 vols., tesi doctoral, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [En línia a <<http://www.tdx.cat/>> (consulta: 16/04/18).]

IGLESIAS I FONSECA, Josep Antoni, 2000. «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues (†1433), notari i escrivà del Consell de la Ciutat. I», *Faventia*, 22/2, pp. 85-119.

IGLESIAS I FONSECA, Josep Antoni, 2001. «El bibliòfil Bernat d'Esplugues († 1433), notari i escrivà del Consell de la Ciutat», dins *El temps del Consell de Cent*, II. *La persistència institucional (segles XV-XVII)*, coord. Manuel Rovira i Solà & Sebastià Ribera i Viader [= *Barcelona Quaderns d'Història*, 5], pp. 57-78.

JUNYENT, E., 1952-54. «Andrés Febrer, poeta vicense», *Ausa*, 1, pp. 308-11.

LANZA, Antonio (ed.), 1996. Dante Alighieri, *La Commedia. Testo critico secondo i più antichi manoscritti fiorentini*, Anzio: De Rubeis («Medioevo e Rinascimento», 5).

LEMAIRE, Jacques, 1989. *Introduction a la Codicologie*, Louvain-La-Neuve: Institut d'Études Médiévales de l'Université Catholique de Louvain.

LETIZIA, Michela, 2007. «La traduzione della *Divina Commedia* di Andreu Febrer: la rima di Dante a confronto con quella del suo traduttore», *La parola del testo*, XI, 1, pp. 83-114.

LETIZIA, Michela, 2008. «*Lieve, leus*: la levità della traduzione e nella traduzione della *Divina Commedia* di Andreu Febrer», dins *La Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni. Atti del IX Congresso Internazionale dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*, edició electrònica a cura de Costanzo Di Girolamo, Paolo Di Luca i Oriana Scarpati: <<http://www.filmmod.unina.it/aisc/attive/Letizia.pdf>> (consulta: 27/03/18).

LICOCCIA, Cinzia, 2003. «Innovazione e riuso delle fonti liriche nella poesia catalana medievale», dins Anna Maria Compagna, Alfonsina De Benedetto & Núria Puigdevall i Bafaluy (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, Nàpols: Liguori, vol. I, pp. 223-35.

LLUCH, Montserrat, 2004: «Editar el *Jugurta* català del segle XIV: una proposta metodològica», *Cultura Neolatina*, 64, pp. 559-93.

LÓPEZ-RÍOS, Santiago, 2002. «A New Inventory of the Royal Aragonese Library of Naples», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 65, pp. 201-43.

MADURELL I MARIMON, Josep M., 1963-64. «Mestre Felip de Malla», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 30, pp. 499-626.

MARAÑÓN, Gregorio, 1936. *La biblioteca del conde-duque de Olivares*, Madrid: Tipografía de Archivos.

MARFANY, Marta, 2008. *La traducció catalana medieval de «La Belle Dame sans merci»*, tesi doctoral, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

MARFANY, Marta, 2009. «Balades, lais i rondells francesos en la literatura catalana del segle XV», *Mot so razo*, 8, pp. 16-26.

MARFANY, Marta, 2010. «La traducció catalana medieval de *La Belle Dame sans merci* d'Alain Chartier», dins ALBERNI, BADIA & CABRÉ 2010, pp. 179-88.

MARFANY, Marta, 2012. «La influència de la poesia francesa d'Andreu Febrer a Ausiàs March», *Estudis Romànics*, 34, pp. 259-87.

MARFANY, Marta, 2013. «La llengua poètica del segle XV a través d'una traducció: *Requesta d'amor de Madama sens mercè*», dins Emili Casanova & Cesareo Calvo (eds.), *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas. 6-11 de septiembre de 2010, Valencia*, Berlín-Boston: De Gruyter, vol. VIII, pp. 375-84.

MARFANY, Marta, 2017. «Poetic tradition and the voice of the translator: The first verse translations of Dante's *Commedia*», *Enthymema*, 19, pp. 5-16:  
<<https://riviste.unimi.it/index.php/enthymema/index>> (consulta: 16/04/18).

MARTÍ, Sadurní, 1997. «El cançoner del marquès de Barberà (S<sup>1</sup>/BM1). Descripció codicològica», *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispánica de la Literatura Medieval*, 11, pp. 463-502.

MARTÍNEZ-GIL, Víctor (ed.), 2001. *L'edició de textos: història i mètode*, Barcelona: UOC-Pòrtic.

MAZZATINTI, Giuseppe, 1897. *La Biblioteca dei Re d'Aragona in Napoli*, Rocca S. Casciano: Licinio Capelli.

MILÀ I FONTANALS, Manuel, 1877. «Notas sobre la influencia de la literatura italiana en la catalana», dins *Obras completas de Manuel Milá y Fontanals. Estudios sobre historia, lengua y literatura en Cataluña*, Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer, vol. 3, pp. 495-506.

MILLARES CARLO, Agustín, 1983. *Tratado de paleografía española*, 3 vols., Madrid: Espasa-Calpe, 3a ed.

MIQUEL I PLANAS, Ramon, 1911-14. *Bibliofília: recull d'estudis, observacions, comentaris i notícies sobre llibres en general i sobre qüestions de llengua i literatura catalanes en particular*, 2 vols., Barcelona: Miquel-Rius, vol. 1, pp. 232-33.

MISTRAL, Frédéric, 1932. *Lou Tresor dóu Felibrige ou dictionnaire provençal-français*, 2 vols., París: Delagrave.

MONTOLIU, Manuel de, 1923. «Las poesías líricas de Andreu Febrer», *Revue Hispanique*, 57, pp. 36-98.

MOORE, Edward, 1889. *Contributions to the Textual Criticism of the Divina Commedia*, Cambridge: University Press.

MORPURGO, Salomone, 1893. «I codici Riccardiani della *Divina Commedia*», *Bollettino della Società Dantesca Italiana*, 13-14, pp. 19-142.

MUÑIZ, María de las Nieves, 2002. «Le traduzioni spagnole della letteratura italiana all'epoca della Corona d'Aragona: saggio di un catalogo sistematico», dins Marco Santoro (ed.), *Le carte aragonesi. Atti del convegno Ravello, 3-4 ottobre 2002*, Pisa-Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, pp. 53-102.

NADAL, Josep Maria, & Modest PRATS, 1982-96. *Història de la llengua catalana*, 2 vols., Barcelona: Edicions 62, vol. 2, pp. 130-43.

NEPAULSINGH, Colbert, 1977. «Bernat Metge's *Libre de Fortuna e Prudència* and the Literary Tradition of the Goddess Fortuna», dins J. Gulsoy & J. M. Solà-Solé (eds.), *Catalan Studies / Estudis sobre el Català. Volume in Memory of Josephine de Boer*, Barcelona: Hispam, pp. 204-12.

NGGL: *Nou Glossari General Lul·lià*, Centre de Documentació Ramon Llull - Universitat de Barcelona: <<http://nggl.ub.edu/>> (consulta: 16/04/18).

OLIVAR, Marçal, 1926. «Documents per la biografia del marquès de Santillana», *Estudis Universitaris Catalans*, 11, pp. 110-20.

PAGÈS, Amédée, 1936. *La poésie française en Catalogne du XIII siècle à la fin du XV*, Tolosa-París: E. Privat - H. Didier.

PAR, Anfòs, 1931. «Acotacions lingüístiques y d'estil a clàssichs menors catalans», *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, 4, pp. 179-83.

PARERA, Raquel, 2007. «Sobre l'edició de l'*Inferno* en la versió d'Andreu Febrer», dins María de las Nieves Muñiz Muñiz (ed.), *La traduzione della letteratura italiana in Spagna (1300-1939). Traduzione e tradizione del testo. Dalla filologia all'informatica. Atti del Primo Convegno Internazionale Universitat de Barcelona (13-16 aprile 2005)*, Florència: Franco Cesati, pp. 59-71.

PARERA, Raquel, 2010. «La versió d'Andreu Febrer de la *Commedia* dantesca: recursos del traductor», dins ALBERNI, BADIA & CABRÉ 2010, pp. 161-78.

PARRAMON I BLASCO, Jordi, 1992. *Repertori mètric de la poesia catalana medieval*, Barcelona: Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

PASCUAL, José Antonio, 1974. *La traducción de la Divina Commedia atribuida a D. Enrique de Aragón. Estudio y edición del Infierno*, Salamanca: Universidad de Salamanca.

PASCUAL, José Antonio, & LACUESTA, Ramón Santiago, 1983. «La primera traducción castellana de la *Divina Commedia*: argumentos para la identificación de su autor», dins



*Serta Philologica F. Lázaro Carreter*, II. *Estudios de literatura y crítica textual*, Madrid: Cátedra, pp. 391-402.

PAZZAGLIA, Mario, 1990. *Manuale di metrica italiana*, Florència: Sansoni.

PD: Levy, Emile, *Petit dictionnaire provençal-français*, Heidelberg: Carl Winter, 1923.

PÉREZ BAYER, Francisco, & Nicolás ANTONIO, 1788. *Bibliotheca Hispana Vetus*, 2 vols., Madrid: Tip. de Joaquín Ibarra.

PETROCCHI, Giorgio (ed.), 1966. Dante Alighieri, *La Commedia secondo l'antica vulgata*, 4 vols., Milà: Mondadori.

PETROCCHI, Giorgio, & Pompeo GIANNANTONIO (eds.), 1971. *Questioni di critica dantesca*, Nàpols: Luigi Loffredo Editore, 4a ed. revisada.

PICCARD, Gerhard, 1961-1997. *Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*, 17 vols., Stuttgart: W. Kohlhammer.

PICCAT, Marco, 1994. «La versione di Andreu Febrer de *La Commedia* in connesione alla varia tradizione manoscritta del testo italiano», dins Carlos Romero & Rossend Arqués (eds.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Pàdua: Programma, pp. 155-73.

PIREDDA, Claudia, 2007. «Per una edizione critica della “Comedia” di Andreu Febrer: il Paradís», dins María de las Nieves Muñiz Muñiz (ed.), *La traduzione della letteratura italiana in Spagna (1300-1939). Traduzione e tradizione del testo. Dalla filologia all'informatica. Atti del Primo Convegno Internazionale Universitat de Barcelona (13-16 aprile 2005)*, Florència: Franco Cesati, pp. 73-88.

PRATS, Modest, 1988. «Per a una valoració de la versió catalana de la *Divina Comèdia* d'Andreu Febrer», dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona: Quaderns Crema, vol. 3, pp. 97-107.

*Proyecto Boscán. Catálogo de las traducciones españolas de obras italianas (hasta 1939)*: <<http://www.ub.edu/boscan>> (consulta: 16/04/18).

PUJOL, Josep, 1988-89. «Els versos estamps a la lírica catalana medieval», *Llengua & Literatura*, 3, pp. 41-87.

PUJOL, Josep, 1993-1994. «La “poètica nau de l'enteniment” i el naufragi d'Ulisses: opinions, teologia i poesia a l'obra de Felip de Malla», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 44, pp. 275-302.

PUJOL, Josep, 1994. «Sobre els Estramps de Jordi de Sant Jordi», dins Narcís Garolera (ed.), *Textos literaris catalans. Lectures i interpretacions*, Barcelona: Columna, vol. 1, pp. 29-55.

PUJOL, Josep, 1996. «Psallite sapienter: la gaia ciència en els sermons de Felip de Malla de 1413 (Estudi i edició)», *Cultura Neolatina*, 56, pp. 177-250.

PUJOL, Josep, 2014. «Dante Alighieri: la *Comèdia*», dins BADIA (dir.) 2013-15, II, pp. 154-55.

PUJOL, Josep, 2015. «Felip de Malla», dins BADIA (dir.) 2013-15, III, pp. 370-90.

PUJOL, Josep, en premsa. «Les vers *estramps*, d'Andreu Febrer à Ausiàs March», dins Miriam Cabré, Sadurní Martí & Albert Rossich (eds.), *La Réception des troubadours en Catalogne*, Turnhout: Brepols.

QUER, Pere, 2000. «Andreu Febrer, contemporani d'Ausiàs March», *Reduccions, Revista de poesia*, 72, pp. 81-99.

RENESTO, Barbara, 2001. «Note sulla traduzione catalana del *Decameron* del 1429», *Cuadernos de Filología Italiana*, núm. extraordinari, pp. 295-313.

RENESTO, Barbara, & María HERNÁNDEZ, 2005. «Sulla traduzione catalana del *Decameron* del 1429 e la sua possibile dipendenza da P», *Studi sul Boccaccio*, 30, pp. 199-235.

RIALC. *Repertorio Informatizzato dell'antica letteratura catalana* (Università di Napoli Federico II): <<http://www.rialc.unina.it>> (consulta: 16/04/18).

RIBELLES COMÍN, Josep, 1915. *Bibliografía de la lengua valenciana, o sea catálogo razonado por orden alfabético de autores, de libros, folletos... etc., que escritos en lengua valenciana y bilingüe, han visto la luz pública desde el establecimiento de la imprenta*, Madrid: Tip. de la Revista de Archivos, bibliotecas y museos, pp. 129-39.

RIQUER, Martí de, 1935. «Els poetes petrarquistes de Catalunya», *La Revista*, 21 (gener-juny), pp. 53-55. [En línia a <<http://mdc2.cbuc.cat/cdm/compoundobject/collection/revista/id/425/rec/202>> (consulta: 26/02/2018).]

RIQUER, Martí de (ed.), 1951. Andreu Febrer, *Poesies*, Barcelona: Barcino («Els Nostres Clàssics», A, 68).

RIQUER, Martí de (ed.), 1954. Gilabert de Próixita, *Poesies*, Barcelona: Barcino («Els Nostres Clàssics», A, 76).

RIQUER, Martí de, 1954-56. «Miscelánea de poesía medieval catalana», *Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26, pp. 151-85.

RIQUER, Martí de (ed.), 1959. *Obras de Bernat Metge*, Barcelona: Universidad de Barcelona.

RIQUER, Martí de, 1963. «Fragmentos de un manuscrito del *Inferno* de Dante con glosas en catalán», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 21, pp. 250-53.

RIQUER, Martí de, 1964. «Andreu Febrer», dins *Història de la literatura catalana*, Barcelona: Ariel, vol. 2, pp. 92-111.

RIQUER, Martí de, 1967. «El poeta Andreu Febrer, castellano di Catania, primo traduttore della *Commedia* in catalano», dins *Atti del Convegno di Studi su Dante e la Magna Curia*, Palerm: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, pp. 425-35.

RIQUER, Martí de, 1978. «Il Boccaccio nella letteratura catalana medievale», dins *Il Boccaccio nelle culture e letterature nazionali*, Florència: Leo S. Olschki, pp. 107-26.

RIQUER, Martí de, & Lola BADIA (eds.), 1984. *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle XV*, València: Tres i Quatre.

RODDEWIG, Marcella, 1984. *Dante Alighieri, die göttliche Komödie: vergleichende Bestandsaufnahme der Commedia-Handschriften*, Stuttgart: A. Hiersemann.

RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco J., 2005. «El cancionero de Lleonard de Sos», dins M. Pampín & C. Parrilla (eds.), *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, A Coruña: Universidade de A Coruña, Dpto. de Filoloxia Española e Latina - Toxosoutos, vol. III, pp. 455-63.

RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco J. (ed.), 2011. Pere Torroella, *Obra completa*, 2 vols., Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», B, 31-32).

ROMANO, David, 1975-76. «Noves biogràfiques del poeta Andreu Febrer (1375?-1440?)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 36, pp. 125-32.

ROVIRA I CERDÀ, Helena, 2014. *El Valeri Màxim d'Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*, tesi doctoral, Barcelona: Universitat de Barcelona. [En línia a <<http://www.tdx.cat/>> (consulta: 21/05/18).]

RUBIÓ I BALAGUER, Jordi, 1934. Ressenya de: F. Vendrell Gallostra, *La corte literaria de Alfonso V de Aragón y tres poetas de la misma* (Madrid, 1933), *Estudis Universitaris Catalans*, 19, pp. 368-71.

RUBIÓ I BALAGUER, Jordi, 1953. «Literatura catalana», dins Guillermo Díaz-Plaja (dir.), *Historia general de las literaturas hispánicas*, III, Barcelona: Vergara, pp. 727-930.

RUBIÓ I LLUCH, Antoni, 1908-21. *Documents per l'història de la cultura catalana medieval*, 2 vols., Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

RUBIÓ I LLUCH, Antoni, 1926. «Resenyas de Càtedres. Literatura Catalana: curs 1920-1921», *Estudis Universitaris Catalans*, 11, pp. 220-25.

RUIZ CALONJA, Joan, 1954. «Andreu Febrer», dins *Història de la literatura catalana*, Barcelona: Teide, pp. 263-69.

RYDER, Alan, 1992 [1990]. *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, València: Edicions Alfons el Magnànim - Institució Valenciana d'Estudis

i Investigació - Generalitat Valenciana - Diputació Provincial de València («Estudios Universitarios», 53). [Edició original: *Alfonso the Magnanimous. King of Aragon, Naples and Sicily, 1396-1458*. Oxford: Clarendon, 1990.]

RYDER, Alan, 1996. «Ferdinando I (Ferrante) d'Aragona, re di Napoli», dins *Dizionario biografico degli italiani*, vol. XLVI, Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana Treccani.

SAITTA, Biagio, 1981a. «Catania nei documenti dell'Archivio della Corona d'Aragona. 3. Pietro Serra, vescovo di Catania, al servizio dei Martini di Sicilia», *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali*, III, 5, pp. 191-213 (docs. I-VI). [Reeditat dins Biagio Saitta, *Catania medievale*, Catània: CUECM, 1996, pp. 62-72, 128-38 (docs. IV-IX); reimprès el 2008 amb el títol *Catania nel Medio Evo*, però amb idèntica paginació.]

SAITTA, Biagio, 1981b. «Catania nei documenti dell'Archivio della Corona d'Aragona. 4. Ferdinando I d'Antequera e l'ufficio del Maestro Portulano di Sicilia. 5. Ferdinando I d'Antequera e Andrea del Castello», *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali*, III, 6, pp. 449-74 (docs. I-V). [Reeditat dins Biagio Saitta, *Catania medievale*, Catània: CUECM, 1996, pp. 72-82, 139-51 (docs. X-XIV); reimprès el 2008 amb el títol *Catania nel Medio Evo*, però amb idèntica paginació.]

SAITTA, Biagio, 1984. «Catania nei documenti dell'Archivio della Corona d'Aragona. 8. Di talune vicende connesse al Castello Ursino di Catania e ai suoi castellani nell'età di Alfonso il Magnanimo», *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali*, IV, 12, pp. 539-99 (docs. I-XXVI). [Reeditat dins Biagio Saitta, *Catania medievale*, Catània: CUECM, 1996, pp. 93-104 i 172-215 (docs. XXIX-LIV); reimprès el 2008 amb el títol *Catania nel Medio Evo*, però amb idèntica paginació.]

SALUDES I AMAT, Anna Maria, 1975. Ressenya de: Dant Alighieri, *Divina Comèdia, versió catalana d'Andreu Febrer*, vol. I, *Infern*, 1a part, a cura d'Annamaria Gallina (Barcelona, Editorial Barcino, 1974), *Medioevo Romanzo*, 2, pp. 305-07.

SANGUINETI, Federico (ed.), 2001. *Dantis Alagherii Comedia*, Florència: Edizioni del Galluzzo («Archivio Romanzo», 2).

SANSONE, Giuseppe, 2001. «Traduzione medievale e traduzione moderna: la *Commedia* di Febrer (1429) e di Sagarra (1941)», *La parola del testo*, V, pp. 291-304.

SANTILLANA, marquès de, 1997. *Comedieta de Ponza, sonetos, serranillas y otras obras*, a cura de Regula Rohland de Langbehn, Barcelona: Crítica.

SAPEGNO, Natalino (ed.), 2002. Dante Alighieri, *La Divina Commedia*, Florència: La Nuova Italia, 6a ed.

SCHIFF, Mario, 1899. «La Première Traduction Espagnole de la *Divine Comédie*», dins *Homenaje a Menéndez y Pelayo en el año vigésimo de su profesorado: estudios de erudición española*, Madrid: Librería General de Victoriano Suárez, pp. 269-307.

SCHIFF, Mario, 1905. *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París: Bouillon.

SERRA-BALDÓ, Alfons, 1935. «El decasíl·lab català i l'“endecasillabo italiano”», *Quaderns de Poesia*, 3, pp. 21-29. [En línia a <<http://mdc2.cbuc.cat/cdm/compoundobject/collection/quadrnpoesi/id/110/show/96/rec/3>> (consulta: 26/02/2018).]

SOLER I PALET, J., 1921. «L'obra del Dante a Catalunya», *Catalana Revista*, 5, pp. 145-57.

TAVANI, Giuseppe, 1979a. «Sulla versificazione di Andreu Febrer: 1. Strutture strofiche e metriche», *Estudis Universitaris Catalans*, 23 (= *Miscel·lània Aramon i Serra*, I), pp. 561-72.

TAVANI, Giuseppe, 1979b. «Sulla versificazione di Andreu Febrer: 2. Le strutture ritmiche», *Iberoromania*, 9, pp. 12-20.

TOCCO, Francesco Paolo, 2008. *Il regno di Sicilia tra angioini e aragonesi*, Milà: Monduzzi.

TODESCO, Venancio, 1951-52. «La prima edizione della versione catalana della *Divina Commedia* e le sue vicende», *Atti e Memorie dell'Accademia Patavina di Scienze, Lettere ed Arti (Padova)*, 94, pp. 129-39.

TONELLO, Elisabetta, & Paolo TROVATO (eds.), 2013. *Nuove prospettive sulla tradizione della “Commedia”*. *Seconda serie (2008-2013)*, Pàdua: Libreria Universitaria.

TORRES AMAT, Fèlix, 1836. *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona: Imprenta de J. Verdaguer.

TORRÓ, Jaume, 2005. «Ausiàs March, falconer d'Alfons el Magnànim», dins Rafael Alemany, Josep Lluís Martos & Josep Miquel Manzanaro (eds.), *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, vol. III, pp. 1521-38.

TORRÓ, Jaume, 2006. «El setge de Bonifacio d'Alfons el Magnànim i el setge de Rodes del Tirant lo Blanc», *Mot so razo*, 5, pp. 29-40.

TORRÓ, Jaume (ed.), 2009. *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-Rasa, Francesc Sunyer*, Barcelona: Barcino («Els Nostres Clàssics», B, 29).

TORRÓ, Jaume, 2010. «El *Cançoner de Saragossa*», dins ALBERNI, BADIA & CABRÉ 2010, pp. 379-423.

TORRÓ, Jaume, 2014. «La poesia cortesana», dins BADIA (dir.) 2013-15, II, pp. 261-352.

TORRÓ, Jaume, & Lluís CABRÉ, 2010. «Una nova identificació del poeta Lluís Icard, en l'entorn de Margarida de Prades i de Maria de Castella», *Estudis Romànics*, 32, pp. 249-65.

TORRÓ, Jaume, & Francisco RODRÍGUEZ RISQUETE, 2014. «La poesia després d'Ausiàs March», dins BADIA (dir.) 2013-15, II, pp. 398-435.

TRANSLAT: *Base de dades de traduccions al català medieval (1300-1500)*: <<http://www.narpan.net/translat-db.html>> (consulta: 21/04/18).

TROVATO, Paolo (ed.), 2007. *Nuove prospettive sulla tradizione della "Commedia". Una guida filologico-linguistica al poema dantesco*, Florència: Cesati.

VALLS I SUBIRÀ, Oriol, 1970. *Paper and watermarks in Catalonia*, 2 vols., Amsterdam: Paper Publications Society (Labarre Foundation).

VALLS I SUBIRÀ, Oriol, 1978. *La historia del papel en España*, 3 vols., Madrid: Empresa Nacional de Celulosas.

VENDRELL GALLOSTRA, Francisca, 1932. «La corte literaria de Alfonso V de Aragón y tres poetas de la misma», *Boletín de la Real Academia Española*, 19, pp. 85-100, 388-405, 468-84, 584-607, 733-47; 20 (1933), pp. 68-92.

VENDRELL GALLOSTRA, Francisca, 1992. *Violante de Bar y el Compromiso de Caspe*, Barcelona: Real Academia de Buenas Letras.

VIDAL I DE VALENCIANO, Gaietà, 1869. «Imitadores, traductores y comentadores españoles de la *Divina Comedia*», *Revista de España*, 10, pp. 217-34, 517-33.

VIDAL I DE VALENCIANO, Gaietà (ed.), 1878. Dante Alighieri, *La Comedia de Dant Allighier (de Florença) traslatada de rims vulgars toscans en rims vulgars catalans per N'Andreu Febrer (siglo XV)*, Barcelona: Librería de D. Álvaro Verdaguer. [Exemplar digitalitzat a <<https://ia600301.us.archive.org/35/items/lacomediadedant00febrgoog/lacomediadedant00febrgoog.pdf>> (consulta: 01/03/18).]

VIGNAU Y BALLESTER, Vicente, 1874. «Inventario de los libros legados por el duque de Calabria al Monasterio de San Miguel de los Reyes», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, vol. 4, pp. 7-134.

VILLENA, Enrique de, 2000. *Obras completas, III, Traducción y glosas de la «Eneida», libros IV-XII. Traducción de la «Divina Comedia»*, a cura de Pedro M. Cátedra, Madrid: Biblioteca Castro.

WITTE, Carlo, 1862. *La Divina Commedia ricorretta sopra quattro dei più autorevoli testi a penna*, Berlín: Decker.

WITTLIN, Curt J., 1979. «Semicorreccions en traduccions medievals», dins *Estudis Universitaris Catalans*, XXIII [= *Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, I, Barcelona: Curial], pp. 599-604.

ZARCO CUEVAS, Julián, 1932. *Catálogo de los manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses de la Biblioteca de El Escorial*, Madrid: Tip. de Archivos.

ZENO, Riniero, 1939. «Il Portulano e la sua giurisdizione nell'Italia meridionale», dins *Studi di storia e diritto in onore di Enrico Besta per il XL anno del suo insegnamento*, Milà: Giuffrè, vol. 3, pp. 141-82.

ZONGHI, Aurelio & Augusto, 1953. *Zonghi's Watermarks*, Hilversum: Paper Publications Society.





APÈNDIX 1

APÈNDIX DOCUMENTAL



## DOC. 1

ACA, Cancelleria, reg. 2298, f. 39v. Document citat per Torró (2014: 280).

Lo rey d'Aragó.

Rey molt car fill, com lo feel nostre N'Andreu Febrer se'n pas a vós per ésser e star contínuament en vostre servey, pregam-vos e volem que aquell del qual sens falla serets ben servit, considerades moltes abteses e bons costums que en ell són, reebats en cambrer vostre, car certificam-vos que del dit Andreu haurets servir molt útil e agradable e n satisfarets molt a nostres vots. Dada en Çaragoça sots nostre segell secret a VII dies de març de l'any M CCC XC VIII.

Dominus rex mandavit michi  
Guillermo Poncii.  
Probata.

## DOC. 2

AHPB, 56/11, notari Pere Granyana, 1408-1410, f. 34r. Agraeixo a Jaume Riera la referència d'aquest document.

Die veneris XVIII mensis aprilis anno a nativitate Domini M<sup>o</sup> CCCC<sup>o</sup> nono

Instrumentum capitulorum inthitorum, conventorum et in pacium deductorum ac firmatorum inter honorabilem Andream Februarii, domicellum et camerarium serenissimi domini regis Sicilie, ex una parte, et venerabilem Bernardum de Canalies, de thesaurarie domini regis Aragonum, ex altera, etc. est in nota.<sup>1</sup>

## DOC. 3

ACA, Cancelleria, reg. 2314, ff. 40v-42r de la segona numeració. Agraeixo a Jaume Riera la referència d'aquest document. Assenyalo en nota els accidents de còpia i també les variants respecte del pergami corresponent (Martí I, pergamins, 467); no hi incloc les variants gràfiques.

---

<sup>1</sup> No s'han trobat els capítols esmentats.

Andree Ffebroarii

Nos, Martinus, Dei gratia rex Aragonum, Sicilie, etc.<sup>2</sup> Visa quadam concessionis carta per illustrem Martinum, regem Sicilie, primogenitum nostrum memorie recolende,<sup>3</sup> vobis, fideli olim camerario dicti regis, Andree Ffebroarii, de infrascriptis facta, cuius tenor talis est:

«Nos, Martinus, Dei gratia rex Sicilie et ducatum Athenarum et Neopatrie dux, serenissimi domini regis Aragonum primogenitus et in omnibus suis regnis et terris generalis gubernator. Attendentes serenissimum dominum Iohannem alte recordacionis, regem Aragonum, avunculum nostrum, dedisse, concessisse et assignasse nobis, tunc infanti et in minoribus constituto, centum cavallerias de honore, de mesnada vel de coffre aut cuiuscumque generis seu speciei essent quamprimo vaccantes et tunc vaccaturas in regno Aragonum, ut in donacionis carta per eundem dominum regem nobis facta, data in villa Granullariorum XVI die ianuarii, anno a nativitate Domini M<sup>o</sup> CCC<sup>o</sup> LXXX<sup>o</sup> VII<sup>o</sup>, hec et alia largo modo sunt contenta. Considerantes eciam quod de foro dicti regni, ex quo nos ad apicem regie dignitatis fuimus evecti, predicta donacio et concessio quoad cavallerias de honore fuit et est finita et extincta, sed quoad cavallerias de mesnada seu de coffre eciam tenet et valet, attento quod, cum dicte cavallarie de mesnada vacant in dicto regno, regia dignitas potest eas si voluerit penes se retinere vel ipsas conferre et dare cuicumque, eciam extraneo a dicto regno. Pensantes insuper quod, post dictam donacionem et concessionem nobis ut predicatur factam, nonnullae cavallerie de mesnada sive de coffre vacarunt et vacant [41r] per mortem diversarum personarum easdem diversis titulis sive causis obtinentium, et specialiter atque signanter vacant nonnullae cavallerie per mortem dilecti Petri Jordan d'Urries, militis<sup>4</sup> quondam,<sup>5</sup> que quidem nobis pretextu dicte donacionis et assignacionis<sup>6</sup> pertinent et spectant pleno iure. Igitur, inspectis serviciis per vos, fidelem camerarium nostrum, Andream Febroarii, in regnis Sicilie,<sup>7</sup> Sardinie et alibi nobis impensis et que impendere non desinitis incessanter, tenore presentis, vigore prefate concessionis nobis ut predicatur facte, et eciam tanquam primogenitus omnium regnorum et terrarum serenissimi domini regis Aragonum, genitoris nostri; damus et concedimus vobis, dicto Andree Ffebroarii, toto tempore vite vestre et unius vestri heredis quem verbo vel testamento aut aliter duxeritis eligendum, omnia iura, acciones et causas quas nos habemus et habere possumus et debemus virtute donacionis predicte, et alia quacumque causa in cavalleriis de mesnada vel de coffre quas dictus quondam Petrus Jordan d'Urries, miles, obtinebat tempore vite sue, necnon in illis mille solidos jaccenses quos idem Petrus Jordan pro dictis cavalleriis recipiebat super tributo et peyta aliisque redditibus aliame iudeorum civitatis Cesarauguste, et eciam in illis mille quingentis solidos dicte monete quos ipse

---

<sup>2</sup> *etc.*: al pergami es donen tots els títols, «Valencie, Maioricarum, Sardinie et Corsice, come Barchinone, dux Athenarum et Neopatrie ac eciam comes Rossilonis et Ceritanie».

<sup>3</sup> Al marge esquerre hi ha l'anotació: «non fuit expedita».

<sup>4</sup> *militis*: repetit.

<sup>5</sup> *quondam*: escrit a la interlínia superior.

<sup>6</sup> *et assignacionis*: escrit al marge dret.

<sup>7</sup> *Sicilie*: al pergami, a continuació, «et».

Petrus deffunctus recipiebat super emolumentis salinarum del Castellar et de Remolins almudinique de la sal civitatis iamdicte, necnon in illis quingentis solidos dicte monete quos idem Petrus Jordan recipiebat super tributo, peyta et aliis iuribus aliame iudeorum ville de Thaustr, cum omni eo quod ex dictis cavalleriis de tempore preterito debeatur et debebitur imposterum, ita quod vos, dictus Andreas, de tota vita vostra et, in suo casu, vester heres per vos in modum predictum eligendus, ut prefertur, possitis predictas cavallerias et omnia et quecumque iura ipsarum cavalleriarum, que et quas in vos totaliter cum presenti transferimus cum omni eo quod ex eisdem de tempore preterito debetur et de cetero debebitur, petere, recipere et habere a quibusvis personis indebite seu aliter ipsas cavallerias detinentibus, et de eisdem apocham et apocas anno quolibet facere et firmare ac vestris usibus et utilitatibus applicare alia licencia seu mandato a nobis seu a nostro thesaurario minime expectatis. Iniungentes cum presenti collectoribus et receptoribus iurum et emolumentorum salinarum del Castellar<sup>8</sup> et de Remolins almudinique salis civitatis Cesarauguste, necnon secretariis et adelantatis aliamarum iudeorum civitatis Cesarauguste supradicte et ville de Thaustr, et eciam quibusvis comendatoribus, iuratis et probis hominibus quarumcumque [41v] civitatum, villarum, castrorum et locorum, et aliis quibusvis personis cuiusvis legis, gradus, status et condicionis existant, necnon adelantatis, secretariis et rectoribus quarumcumque aliamarum iudeorum et sarracenorum infra dominacionem dicti domini regis, patris nostri, consistencium, et singularibus earundem, que ad solucionem et prestacionem dictarum cavalleriarum et iurium earundem tenentur et tenebuntur amodo, quatenus de omnibus et singulis cavalleriis predictis et iuribus ipsarum, et de quantitibus pro eisdem debitis a tempore mortis dicti Petri Jordan d'Orries citra, vobis, dicto Andree, toto tempore vite vestre et, in suo casu, vestro heredi per vos in modum predictum eligendo respondeant et satisfaciant integre et complete, quodque vobis et vestro heredi obstaculum seu impedimentum aliquod non opponant; recuperent tamen a vobis et, in suo casu, a vestro herede apocam seu apocas de soluto, in quarum prima tenore presentis totaliter inseratur, in aliis vero tantum de ipsa fiat mencio specialis. Nos enim iniungimus per presentem magistro rationali domini regis acque nostro, et quibusvis personis a dictis comendatoribus, iuratis, adelantatis et rectoribus dictarum aliamarum comptum auditoris, tempore eorum raciocinii quidquid vobis, dicto Andree Ffebroarii, et, in suo casu, vestro heredi, exsolutum fuerit et exsolvetur pro dictis cavalleriis in eorum compoto recipiant et admittant nullamque eis faciant questionem, executoria nostri thesaurarii seu alio quovis mandato nostro et ipsius minime expectatis, cum nos de certa scientia sic fieri providerimus et velimus. Mandamus itaque per presentes gubernatori et iusticie regni Aragonum, calmedinis, merinis civitatis Cesarauguste et ville de Thaustr, et aliis officialibus et subditis dicti domini regis acque nostris, quatenus vos, dictum Andream, in possessionem dictarum cavalleriarum mitant et inducant, et inductum manuteneant et deffendant, vobisque de iuribus et emolumentis supradictis et aliis ad dictas cavallerias pertinentibus et spectantibus quovismodo respondere faciant, ac alia omnia et singula supradicta compleant et attendant, et compleri et attendi faciant per quoscumque, et non contraveniant nec aliquem contravenire permitant aliqua

---

<sup>8</sup> *Castellar*: al ms. «Castllar».

ratione, si iram et indignacionem<sup>9</sup> nostram ac penam mille florenorum auri quociens<sup>10</sup> contrafactum fuerit incurrendam cupiunt evitare. Vos vero, dictus Andreas et, in suo casu, vester heres teneamini, pro predictis cavalleriis et qualibet ipsarum, facere et prestare illud servitium quod tenentes similes cavallerias facere tenentur et prestare, secundum forum et consuetudinem regni Aragonum antedicti. In cuius rei testimonium presentem fieri iussimus, nostro sigillo pendenti munitam. Data in Castro Callarii, insule Sardinie, die decima iunii, anno a nativitate Domini M° CCCC° nono regnique nostri decimo septimo. Rex Martinus.»

Inde, ad humilem supplicacionem pro parte vestri, dicti Andree, nobis factam, inspectis serviciis per vos eidem regi a longevis citra temporibus in regno predicto Sicilie prestitis et ex post in regno Sardinie, ubi cum eodem [42r] rege, in bello quod idem rex contra Sardos nobis et sibi rebelles habuit, strenue vos gestistis, preinsertam concessionem et gratiam vobis, dicto Andree Febroarii, factam laudamus, approbamus, ratificamus et nostre confirmacionis presidio roboramus, sine tamen iuris preiudicio alieni, et dum tamen quantitates ipsarum cavalleriarum non sint cene vel descendant ex cenis. Mandantes cum presenti adelantatis, secretariis et rectoribus dictarum aliamarum iudeorum Cesarauguste et ville de Thaustr, necnon administratori, collectori et arrendatoribus dictarum salinarum de Castellario et almutini salis dicte civitatis Cesarauguste, qui nunc sunt vel erunt pro tempore, et cuilibet eorum, quatenus de cavalleriis in preinserta concessione contentis, dum tamen non sint cene vel descendant ex cenis, et de quantitibus pro eisdem solvi solitis anno quolibet, vobis, dicto Andree, et, suo casu, dicto heredi vestro, quamdiu vixeritis in humanis, et cui volueritis seu voluerit loco vestri et ipsius, respondeant et satisfaciant integre et complete terminis solitis, una cum omni eo quod de tempore preterito ex eisdem debeatur, iuxta mentem et formam concessionis preinserte.

Nos enim cum hac eadem mandamus gubernatori, iusticie et baiulo generali regni Aragonum, ceterisque universis et singulis officialibus nostris vel dictorum officialium locatenentibus presentibus et futuris, sub privacione officiorum eis comissorum, quatenus preinsertam concessionem et confirmacionem<sup>11</sup> nostram huiusmodi ratas et firmas habeant, teneant firmiter et observent, et sinant ab aliis inviolabiliter observari, et non contraveniant seu aliquem<sup>12</sup> contravenire permitant aliqua ratione vel causam.

In cuius rei testimonium presentem fieri iussimus, nostro sigillo pendenti munitam.

Data in domo Pulcri-aspectus territorii Barchinone, XXV<sup>a</sup> die ianuarii, anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo decimo regnique nostri quintodecimo. Rex Martinus.<sup>13</sup>

Dominus rex mandavit michi  
Bernardo Medici.

<sup>9</sup> *indignacionem*: a continuació, «ac» ratllat.

<sup>10</sup> *quociens*: escrit a la interlínia, damunt d'un mot ratllat.

<sup>11</sup> *et confirmacionem*: escrit al marge dret.

<sup>12</sup> *aliquem*: al pergami, a continuació, «vel aliquos».

<sup>13</sup> El pergami està signat pel rei.

Et, certificatus de vita, mandavit expediri.  
Probata.

#### DOC. 4

ACA, Cancelleria, reg. 2057, f. 20v. Document citat per Vendrell (1992: 89 n.). Pel contingut i pel document que el precedeix es pot datar entorn del 22 d'agost de 1412.

Memòria sia al dit Domingo que parle ab micer Ffrancesch que sobre la concessió que la dita senyora féu a N'Andreu Febrer e Jacme Diona de les sis cavalleries, que s don tot loch e manera que aquelles se puguen obtenir ensemps ab les pensions degudes, com la dita senyora sia molt tenguda als dessús dits per grans servirs que li han fet.

#### DOC. 5

ACA, Cancelleria, reg. 2034, f. 100r. Agraieixo a Jaume Riera la referència d'aquest document.

Pro Andrea Ffebrer

La reyna Yoland.

Mossèn Ffrancesch, ja sabets com nós dies ha donam ab nostra carta a l'amat nostre N'Andreu Ffabrer aquellas dues cavalleries que mossèn Pedro Jordán d'Urriés, *quondam*, mentre vivia reebia sobre los emoluments de les salines d'El Castellar e de Remolins e de l'almudí de la sal de la ciutat de Saragoça,<sup>14</sup> e [de]<sup>15</sup> les pensions d'aquellas degudes e devedores de les quals cavalleries, entre nós e nostres procuradors de una part e los capellans de la Aljafaria de Saragoça e mossèn Johan López de Gurrea o de Torrelles de la altra, s'és menada fins ara qüestió [en poder de]<sup>16</sup> lo justícia d'Aragó, la qual qüestió nós havem gonyada per diligència e treball del dit Andreu, qui ha obtenguda donació del dret de la part del dit mossèn Johan Torrelles e convengut en cert pacte ab los dits capellans, per què les pensions de les dites cavalleries són estades judicades al dit Andreu, axí com a donatari nostre, ab manament a vós del dit justícia de respondre'n al dit Andreu. E com és vengut a la solució d'aquelles arrendador e administrador de les dites salines, no li havets volgut respondre de les dites pensions entegrament axí<sup>17</sup> com devets, hans havets dit que vós en nom nostre havets de les dites pensions reebuts tres mil sous jaquesos. E com per la discrepança<sup>18</sup> dels comptes de vós

---

<sup>14</sup> *Saragoça*: al ms. «Saragoca».

<sup>15</sup> Restitueixo aquest mot d'acord amb la carta del f. 100v (doc. 6).

<sup>16</sup> Restitueixo aquest fragment d'acord amb la carta del f. 100v (doc. 6).

<sup>17</sup> *axí*: precedit de «axi», ratllat.

<sup>18</sup> *discrepança*: al ms. «discrepanca».

e del dit Pedro Fuster fos gran dampnatge al dit Andreu e tardar de sos affers, qui prestament ha [a] passar en Sicília, declarant-vos ab la present nostre intenció clara, que és que al dit Andreu sie respost de totes les dites pensions de les dites cavalleries degudes fins al jorn de vuy del jorn ençà que vaguen per mort del dit mossèn Pedro Jordán entegrament, levats cinc-cents florins los quals ja dies ha manam donar a l'amat nostre en Jacme Diona, los quals lo dit Jacme ha ja reebuts axí com som certa. E no volem ne fo may ne<sup>19</sup> és nostra intenció que vós ne altre en nom nostre se n'atur una patita maylla, ans volem e us manam de certa sciència que, vista la present, tot ço e quant vós ne hajats reebut donets e liurets de fet al dit Andreu, lo qual per açò solament vos<sup>20</sup> tramatem; e del restant li manets, axí com nós ab nostra letra manam, [a] en Pedro Fuster que li responga sens<sup>21</sup> tota altra qüestió ne malícia. En altra manera, volem e donam licència al dit Andreu que faça fer exequió en los emoluments de les dites salines e almudí que lo dit Pedro Fuster reeb per lo arrendament que vós li havets fet en nom nostre, com ja li sia arrendat ab aquest càrrech, e axò no sia perjudici nostre algú. E d'açò nos farets singular servir, e del contrari nos desplauriets molt, com nós siam al dit Andreu tenguda en molt major cosa. Dada en Barchinona a XXVIII dies de deembre en l'any M CCCC XVIII<sup>o</sup>. La reyna Yoland.

Dirigitur Ffrancisco Sarçole,<sup>22</sup> militi, procuratori.

Domina regina mandavit michi

Jacomo Valli.

Probata.

## DOC. 6

ACA, Cancelleria, reg. 2034, f. 100v. Agraeixo a Jaume Riera la referència d'aquest document.

Pro eodem

La reyna Yoland.

En Pedro Fuster, ja creem que sap[i]ats com nós dies ha ab carta nostra havem feta donació a l'amat de casa nostra N'Andreu Febrer d'aquelles dues cavalleries que mossèn Pedro Jordán d'Urriés, *quondam*, com<sup>23</sup> vivia possehia e reebia<sup>24</sup> sobre los emoluments de les salines d'El Castellar e de Remolins, e de l'almudí de la sal de Saragoça e de les pensions d'aquelles, de les quals entre nós e nostres procuradors de una part, e mossèn Johan López de Gurrea, *alias* de Torrelles, e los capellans de la Aljafaria de la altra, se ha menada qüestió fins ara en poder del justícia d'Aragó, la qual

<sup>19</sup> *ne*: precedit de «nra», amb titlla d'abreviatura, ratllat.

<sup>20</sup> *vos*: al ms. «nos».

<sup>21</sup> *sens*: precedit d'unes lletres ratllades.

<sup>22</sup> *Sarçole*: al ms., «Sarcole».

<sup>23</sup> *com*: precedit de «v» barrat.

<sup>24</sup> Al marge esquerre, «nichil».



qüestió s'és guanyada a nós per diligència e treball del dit Andreu, que s'és avengut ab les dites parts. E és estat manat a vós per lo dit justícia de respondre al dit Andreu de les pensions degudes de les dites cavalleries axí com a donatari nostre. E vós havets-li donat partida de les dites pensions dient que mossèn Ffrancesch Sarçola,<sup>25</sup> axí com a procurador nostre, ha reebuts de les dites pensions tres mil sous que al dit Andreu resten a pagar. On vos diem que no és voler nostre que lo dit mossèn Ffrancesch haja reebut res de les dites pensions com no u pogués ne u degués fer durant les emparas, ne vós<sup>26</sup> li'n poguéssets respondre sinó solament al dit Andreu axí com a donatari nostre. E si li n'havets res donat, que us ho torn, e vós que paguets lo dit Andreu decontinent, com ell no haje a guardar a vostres comptes. Per què lo dit Andreu va al dit mossèn Ffrancesch, e si ell li paga los dits tres mil sous o partida d'aquells, ell los pendrà. Si no, nós volem que decontinent los haje de vós e de vostres béns,<sup>27</sup> qui·ls havets reebuts, e d'açò·ns plau e volem que façe fer exequció axí de vostres béns com de les rendes de les dites salines e almudí qui a vós són per nostre procurador arrendades, com les tingats ja ab càrrech de<sup>28</sup> pagar les dites cavalleries cascun any. Per què notificant-vos<sup>29</sup> açò vos dehim que decontinent paguets al dit Andreu tot ço e quant li serà degut fins avuy de les dites pensions, si no volets que sobre vós sia feta ex[e]qució en vostres béns. E si açò fets, farets ço que devets e a nós plaer e servir que us grahirem. Dada en Barchinona a XXVIII dies de deembre en l'any M CCCC XVIII<sup>o</sup>. La reyna Yoland.

Dirigitur Pedro Fuster.

Domina regina mandavit michi  
Jacomu Valli.  
Probata.

## DOC. 7

ACA, Cancelleria, reg. 2888, f. 36r. Document extractat per Riquer (1951: 19).

Lo rey.

Castellà, nós per alguns affers tochants granment nostre honor e servir vos havem necessari, per ço<sup>30</sup> us manam que decontinent tots affers apart posats, partiats e vingats a nós. E en açò no haje falla si·ns desijats servir e complaure. Dada en Messina sots nostre segell secret a XVIII dies de maig de l'any M CCCC XXI. Rex Alfonsus.

Dominus rex mandavit michi  
Ffrancisco d'Arinyo.

<sup>25</sup> *Sarçola*: al ms. «Sarcola».

<sup>26</sup> *vós*: al ms. «nos».

<sup>27</sup> *béns*: seguit de «com de les rendes», ratllat.

<sup>28</sup> *de*: precedit d'una lletra suprimida amb doble barra.

<sup>29</sup> *vos*: escrit a la interlínia.

<sup>30</sup> *per ço*: al ms. «pco».

Al feel nostre en Paschal Soriano, castellà de Castro Johan.

Similes alie due littere fuerunt expedite sub data XXI mensis madii anno predicto que diriguntur infrascriptis.

Al feel nostre N<sup>o</sup> Andreu Febrer, castellà del castell de Cathània.

Al feel nostre en Barthomeu de les Cases, castellà del castell del Mont de Tràpena.

## DOC. 8

ACA, Cancelleria, reg. 2597, f. 134v. Agraeixo a Jaume Riera la referència d'aquest document.

### Legittimacio Vincencii Ffrancisci et Andree Ffebroarii

Nos Alfonsus, etc., dignum esse decrevimus et consonum rationi ut hii quos interdum in legitimis actibus natalium defectus impedit legitimacionis honore per principem reparentur, et si quandoque super hiis regalis favor suorum subditorum supplicacione requiritur liberaliter largiatur. Hinc est quod cum vos Vincencius Ffranciscus et Andreas Febroarii, filii fidelis consiliarii et algutzirii nostri Andree Febroarii, soluti, et cuiusdam mulieris vocate Marie, serve eiusdem Andree, solute, ex illicito cohitu sitis geniti et procreati, et ideo indigeatis munificencie regie beneficio decorari, et propterea fuerit nobis per dictum Andream Febroarii patrem vestrum humiliter supplicatum ut vos dictos Vincencium Ffranciscum et Andream Febroarii, cum aliam prolem non habeat, legitimare, et ad omnes actus legitimos restituere quos vobis illicita procreacio abstulerat, de benignitate regia dignemur. Igitur supplicacioni ipsius favorabiliter annuentes, vos prenomatos Vincencium Ffranciscum et Andream Febroarii de nostre regie plenitudine potestatis ex certa sciencia legitimamus et ad omnia iura legitima et quoslibet actus legitimos restituimus ut tamquam legitimi et de legitimo thoro ac matrimonio nati seu procreati, succedatis et succedere possitis ex testamento et ab intestato in bonis paternis et maternis, et aliis, obieccione prolis illicite imposterum quiescente, non obstantibus quibuscumque legibus, iuribus, foris seu consuetudinibus que videantur predictis in aliquo obviare. Adiicimus tamen quod si idem pater vester tempore sue mortis filios legitimos et naturales, superstites vel postumos, relinquerit, vos dicti Vincencius Ffranciscus et Andreas Ffebroarii vigore legitimacionis presentis in bonis paternis nisi<sup>31</sup> cartam partem tantum modo valeatis obtinere. Mandantes per presentem cartam nostram gubernatori nostro generali eiusque vicesgerenti, vicariis, baiulis et aliis universis et singulis officialibus nostris et eorum locatis presentibus et futuris ad quos spectet quatenus prescriptam legitimacionem et omnia et singula in ea contenta firma habeant, teneant et observent et in nullo contrafaciant vel veniant aliqua racione vel causa. In cuius rei testimonium presentem cartam nostram fieri iussimus nostro sigillo comuni in pendentem munitam. Data Barchinone die vicesima quinta

---

<sup>31</sup> nisi: a continuació, «quod» barrat.

octobris anno a nativitate Domini millesimo CCCC<sup>o</sup> tricesimo primo, regnique nostri sexto decimo. De Funes, vicecancellarius.

Ludovicus de Torramorell,  
mandato regio facto per vicecancellarium.  
Fuit traditum signatum.  
Probata.

## DOC. 9

ACA, Reial Patrimoni, reg. 426, f. 51r. Document extractat per Rubió (1949-67: 790).<sup>32</sup>

Primo doné a N<sup>o</sup> Andreu Febrer, alguatzir de casa del senyor rey e capità de C ballesters departits en IIII conestablies que la senyora reyna lochtinent general del dit senyor tramet an Nàpols o llà on lo dit senyor serà, los quals la dita senyora li havia manats donar ab letra sua ab sagell real sagellada dada en Barchinona a VIII dies del mes de juliol de l'any M CCCC XXXVII per remuneració o satisfacció dels treballs per ell sostenguts en acordar los dits C ballesters e encara sostenidors segons que n la dita letra se conté, la qual cobré ensemps ab època closa per en Johan Simon, notari.

## DOC. 10

ASP, Conservatoria, reg. 18, f. 89r-v. Palerm, 15 de setembre de 1438.

Mercedes ad vitam<sup>33</sup>

Anni secunda indictionis<sup>34</sup>

Andreas Febrer, regius algozarius

Dictus Andreas Febrer habet ad eius vitam illas uncias quatraginta quas olim habebat quondam Ferrandus Velassi, miles, super primis pecuniis, introytibus et proventibus portus Drepani absque responsione medietatis vigore licterarum domini regis datarum Messane ultimo madii XIII<sup>e</sup> indictionis MCCCCXXI.<sup>35</sup>

Alfonsus, etc. Vicerex, etc., nobili Gisperto Dezfar, militi, dicti regni Sicilie magistro portulano, etc.<sup>36</sup> Cum dictus serenissimus dominus noster rex, cum suo privilegio dato

<sup>32</sup> És la primera entrada del mes de juliol. Al marge esquerre: «Letra de manament de la senyora reyna e època». Al marge dret: «50 florins d'or d'Aragó».

<sup>33</sup> *Mercedes ad vitam*: escrit al marge superior esquerre.

<sup>34</sup> *Anni secunda indictionis*: escrit més avall, també al marge esquerre.

<sup>35</sup> Al ms., aquest paràgraf està centrat i sagnat. Al marge dret es llegeix «uncias XXXX».

<sup>36</sup> Al centre del full, al marge esquerre del text, es llegeix: «Executoria anni presentis», i més avall, «Nota quod predictus Andreas Febrer predictus extitit in possessionem administracionis portus Drepani vigore

Messane ultimo madii XIII<sup>e</sup> indictionis MCCCXXI, Andree Febrer, castellano<sup>37</sup> castri Ursini civitatis Cathanie, dederit et concesserit anno quolibet ad eius vitam illas uncias auri quatráginta quas annuatim habere solebat Ferderandus Vellassi, miles, quondam, super primis pecuniis, introytibus et proventibus terre Drepani, ante alias quasvis assignaciones, salaria, debita absque responsione medietatis modo et forma quibus idem Ferderandus dum illas possidebat easdem uncias quatráginta annuatim percipiebat et consequabatur, quas quidem uncias quatráginta voluit et mandavit idem dominus Rex eundem Andream annis singulis modo quo supra consequi et habere debere, donec et quousque per suam maiestatem opportune provideatur de unciis C sibi constitutis cum aliis provisionibus eiusdem domini regis pro salario et satisfacione castellanie dicti castri Ursini, ut in dicto privilegio et aliis provisionibus et licteris subsequenter laciis est videre. Vobis dicimus et mandamus expresse quatenus prefato Andree vel eius procuratori easdem uncias quatráginta [89v] super dictis primis pecuniis, introytuum, reddituum et proventuum dicti portus Trepani anni presentis secunde indictionis pro eodem anno in pecunia numerata dare, solvere et assignare, seu dari, solvi et assignari facere, auctoritate presentis effectualiter debeatis, quam<sup>38</sup> presens assignacio ab universali obligatione portuum tam patronorum galearum quam quondam Guillelmi de Camprotondo, olim magistri portulani, et aliorum fuit et est exclusa et penitus exceptuata. Recepturus apocham de soluto. Datam Panormi XV<sup>o</sup> septembris secunde indictionis. Rogerius de Paruta.

Magister notarius mandato  
domini viceregis.

Post datam et signatam. Licet portus et carricatoria omnia huius regni Sicilie nobis per regiam maiestatem obligata, tantum certis rationibus et causis nostrum animum moventibus, volumus, declaramus et providimus quod presens assignacio habeat locum et suum sorciatur effectum dicta nostra obligatione non obstante, nullum preiudicium nostre obligationi pro huiusmodi licencia et promissione aliquantus volumus generari. Datam ut supra. Rogerius de Paruta.

## DOC. 11

Arxiu Municipal de Vic, Cartes de la Ciutat, vol. II, f. 112v. Document extractat per Gallina (1974-88: I, 23).

Molt honorable mossèn e de molt gran saviesa, gran temps ha pessat que la Almoyna General de aquesta ciutat de la qual nosaltres som generals administradors succehex en

---

cuiusdam commissionis domini viceregis directe Johani Burragine, porterio, que posita in commissionibus anni secunde indictionis».

<sup>37</sup> *castellano*: és possible que manqui «olim» davant de «castellano»; en el document de 8 de novembre de 1429 que fa referència al mateix privilegi reial de 1421 es llegeix «olim castellano».

<sup>38</sup> *quam*: a continuació, «Alias», ratllat.

les heretats e bons<sup>39</sup> d'en Jacme Ffebrer, FFrancescha, muller sua, e P. Caliç, pare de la dita Ffrancisca, les quals són stades<sup>40</sup> e de present són detengudes e ocupades per X,<sup>41</sup> un fill il·legítim de N'Andreu Fabrer, lo qual Andreu era fill e hereu dels dits marit e muller, defalgut sens infants legítims, com may hagués muller, e per consegüent les dites successions han haüt loch. Per les quals detenció e ocupació indebites, la<sup>42</sup> dita<sup>43</sup> Almoyna n'és stada frustrada de sos drets, e per consegüent los pobres de Jhesuchrist, e per tant, com són causes pies, n'és stat fermat compromès en poder de dos ciutadans d'aquesta ciutat per via de dret o de amigabla composició; e sia stat deslberat los àrbitres ne recórreguen a vostra molt honorable saviesa e que a vot e consell vostro les dites causes sien determenades per lo loable testimoni de vostra notabla sciència<sup>44</sup> hoc e bona consciència, e en vigor de la dita deslberació ne sia stat conferit ab vostra<sup>45</sup> reverència. Per tant, mossèn molt honorable e de molt gran saviesa, de part de nostro senyor Déu vos encarragam per respecta de la causa pia, e de la nostra<sup>46</sup> vos pregam lo pus prest vos serà pussibla vos plàcia dispondra en regonèxer plenament los drets de cascuna part e ordonar la sentència en persona dels dits àrbets, segons Déu e bona consciència, ab arbitració e amigabla composició salves vostros trabals, de la qual cosa encara aconseguirets<sup>47</sup> mèrit gran en vostra ànima de nostro senyor Déu, lo qual vos vulla conservar en la sua gràcia. Scrita en Vich a XIII de deembre any M CCCC LII. A vostros plers e<sup>48</sup> honor<sup>49</sup> prets los consellers de Vich. Al molt honorable e de molt gran saviesa misser Luís de Castellvín, doctor en leys, ciutadà de Barchinona.

## DOC. 12

ACA, Cancelleria, reg. 2884, f. 149r. Document citat per Riquer (1951: 132, doc. XVI).

Vicencii Febrer

Alfonsus, etc. Reverendis et venerabilibus in Christo patribus, quibusvis archiepiscopis, episcopis atque abbatibus spectabilibus quoque atque magnificis viris, quibusvis comitibus, baronibus et pheiditariis nobilibus insuper atque egregiis viris quibusvis civitatum et terrarum nostrarum demanialium, sindicis regni nostri Sicilie ultra farum, oratoribus, consiliariis et fidelibus nobis dilectis ad quos presentes pervenerint et fuerint presentate, gratiam et bonam voluntatem. Ob grata plurimum et accepta servicia per

<sup>39</sup> *e bons*: afegit a la interlínia.

<sup>40</sup> *stades*: a continuació, «jn», ratllat.

<sup>41</sup> *X*: es tracta d'una creu en aspa, que deu indicar el desconeixement del nom.

<sup>42</sup> *la*: al ms. «les».

<sup>43</sup> *dita*: amb titlla sobrerera.

<sup>44</sup> *sciència*: precedit d'un mot ratllat.

<sup>45</sup> *vostra*: seguit d'unes lletres ratllades.

<sup>46</sup> *nostra*: el mot no es llegeix bé; aparentment hi diu «nra».

<sup>47</sup> *aconseguiets ... Barchinona*: el text continua, fins al final, al marge esquerre de la mateixa carta.

<sup>48</sup> *plers e*: afegit a la interlínia.

<sup>49</sup> *honor*: seguit de «e serveis», ratllat.

magnificum quondam Andream Febrer, militem, et deinde per dilectum familiarem et fidelem dapium incisorem nostrum Vicencium Febrer, eius filium, serenitati nostre multis modis prestita, tum quia idem Vicencius ab eius quasi infancia cum magnifico viro Antonio Sin, milite, in eodem regno thesaurario, consiliario fideli nobis dilecto, nutritus apud regnum ipsum presentem usque in diem moram traxit; summopere cupimus ac propensius corde habemus ut prefatus Vicencius, qui ex dispositione capitulorum regni predicti eo quia neque origine siculus neque ibidem uxorem habens ad habenda et possidenda officia inhabilis redditur, vostro consensu atque dispensacione habilis efficiatur. Vobis propterea dicimus atque districtius quo valemus vos rogamus quatenus, nostris intuitu et contemplacione, in parlamento per viceregem nostrum in eodem regno de proximo celebraturo eundem Vicencium ad possidenda atque<sup>50</sup> habenda et obtinenda in regno ipso quevis officia, quem admodum origine siculi vel ibidem uxorem habentes possidere atque obtinere possunt, habilem atque ydoneum efficiatis atque reddatis. Reddimus enim vos cerciores hoc quidem acceptissimum servicium existimabimus secus vero ad displicenciam nobis accedet satis grandem. Data in Castello nostro Novo civitatis Neapolis die XIII mensis aprilis anno a nativitate Domini M° CCCC LV°. Rex Alfonsus.

Dominus rex mandavit michi  
Francisco Martorell.  
Probata.

---

<sup>50</sup> *atque*: precedit de «ab», ratllat.

APÈNDIX 2  
CORRECCIONS D'E<sup>2</sup>





## INFERN. I

- 5 selva] selua *corregint* sema — aspra] aspera: e *esborrada* (dos punts al marge dret)
- 6 nova] nova *corregint* nona (dos punts al marge dret)
- 20 m'era] mera: a *afegida* (dos punts al marge dret)
- 22 elena] ele na: *grafia esborrada entre els dos segments* (dos punts al marge dret)
- 31 ez ech] Ezech: ch *corregint una grafia anterior* (dos punts al marge dret)
- 40 mundials] mundenals *corregint* mundials (dos punts al marge dret)
- 49 bramosa] bramosa: m *és correcció* (dos punts al marge dret)
- 62 qu'e mi·s fou] quemjs fou *corregint* qimise fou
- 63 *Indicació particular al marge dret (tres punts; el del mig, ratllat), però no s'ha intervingut en el vers. Pot ser que la correcció executada en el vers anterior, mancat d'indicació marginal, s'hagués assenyalat, per error, un vers més avall i s'hagués modificat la marca habitual de dos punts.*
- 66 o ombra] o ombra: *primera o interlineada*
- 69 Mantova] mantova *corregint* mantoca (dos punts al marge dret)
- 86 tolt] tolt *corregint* colt (dos punts al marge dret)
- 93 de aquest] de aquest: a *esborrada* (dos punts al marge dret)
- 98 omplex] omplex *interlineat* (dos punts al marge dret)
- 103 *Indicació marginal sense correcció*
- 108 Eurallo] eurallo: e *afegida al marge esquerre* (dos punts al marge dret)
- 109 agitara] gitara *corregint* agitara (dos punts al marge dret)
- 128 la te] late *corregint* alate (dos punts al marge esquerre)
- 135 dius] divs *corregint* djns
- 136 *Vers afegit per la mà del corrector*

## INFERN. II

- 2 en terra] en terra *corregint* enderera (dos punts al marge dret)
- 3 qu'era] quera *corregint* quera (dos punts al marge dret)
- 5 camí] camj: q *ratllada i esborrada després del mot* (dos punts al marge dret)
- 6 retraura] retraura *corregint* retraure (dos punts al marge dret)
- 12 si·t plau] sitplau *corregint* si plau (dos punts al marge dret)
- 25 vantas] venras *corregint* vantas (dos punts al marge dret)

- 32 Paul] pa?l *corregit en pab i després en pav (dos punts al marge dret)*
- 33 digna] digna *corregint diguna (dos punts al marge dret)*
- 46 encombra] en combra *corregint en cambra (dos punts al marge dret)*
- 51 *Indicació marginal sense correcció*
- 60 londana] lon dana *corregint lomdana (dos punts al marge dret)*
- 62 enpedit] en pedit *corregint en tredit (dos punts al marge dret)*
- 67 paraula ornada] *lletres esborrades entre ambdós mots (dos punts al marge dret)*
- 70 t'i] ti *corregint ci (dos punts al marge dret)*
- 73 meu] meu: m *és correcció (un punt al marge dret)*
- 74 sovey] soujn *corregint souey (dos punts al marge dret)*
- 80 l'obeir] lobejr *corregint lobur (dos punts al marge dret)*
- 83 zajus] e zajus: e *esborrada (dos punts al marge dret)*
- 97 *Indicació marginal sense correcció*
- 98 *Indicació marginal sense correcció*
- 101 *Indicació marginal sense correcció*
- 120 bell] bell: segona l *afegida (dos punts al marge dret)*
- 128 *Indicació marginal sense correcció*
- 129 sobredresant] sobren dresant: *primera n esborrada — les] les corregint de (dos punts al marge dret)*
- 135 dix] dix *corregint dir*

### INFERN. III

- 26 accents] al accents: al *expuntuat (dos punts al marge dret)*
- 30 torp] torp *és correcció (dos punts al marge dret)*
- 31 sinta] sinta: s *corregint t*
- 33 al dol] aldol: segona l *afegida (dos punts al marge dret)*
- 44 *Indicació marginal sense correcció*
- 52 viu una] viuuna *és correcció (dos punts al marge dret)*
- 74 *Indicació marginal sense correcció*
- 83 sobresentich] sobresentich: ese *és correcció — pell] pell: segona l ratllada (dos punts al marge dret)*
- 87 *Indicació marginal sense correcció*
- 108 *Indicació marginal sense correcció*

124 *Indicació marginal sense correcció, probablement per etrespasat*

125 *Indicació marginal sense correcció, probablement per esproua*

131 trema] trema *corregint* crema

#### INFERN. IV

1 Rompe a mi] Rompe amj *corregint* Compr ?mj: R *corregeix la caplletra C, e corregeix r, a escrita sobre una grafia esborrada (dos punts al marge dret)*

9 guays] guays *corregint* gaays

13 Ara davallam] Ara dauallam: dv *ratllat i esborrat entre ambdós mots — lo cech] lo eeh* cech *(dos punts al marge dret)*

28 *Indicació marginal sense correcció*

33 Vull] yo vull: yo *és correcció, damunt d'un mot ratllat i esborrat — que u sapies] que u sapies: u interlineada*

38 adorar] adoraren *corregint* adorar — degudament] degudament: ment *és correcció (dos punts al marge dret)*

39 *Indicació marginal sense correcció*

98 giraren se] girarense *corregint* guarense *(tres punts al marge dret)*

100 enquer] en quer: n *és correcció — d'onor] donor: segona o és correcció sobre una grafia esborrada (dos punts al marge dret)*

101 feran] feran *corregint* feram *(dos punts al marge dret)*

102 sext] sext *corregint* sext

110 entre ab sell] entreb sell *corregint* entre ab sell *(dos punts al marge dret)*

126 Levina] le njna *corregint* le vina *(dos punts al marge esquerre)*

133 miran] mjran *corregint* mjram *(dos punts al marge esquerre)*

136 mon] mon *corregint* mun — que a cas] que acas: *primera a esborrada*

142 E vi·ll] Euill *corregint* Quill *(dos punts al marge esquerre)*

#### INFERN. V

8 comta] comta: mt *és correcció (dos punts al marge dret)*

11 coha] coha: o *és correcció (dos punts al marge dret)*

16 vens] vens: s *és correcció (dos punts al marge dret)*

23 vol] vol: o *és correcció (dos punts al marge dret)*

- 25 devant] deuant *corregint* devant (dos punts al marge dret)
- 27 perdre] perdre: er *final és correcció* (dos punts al marge dret)
- 30 combatut] combatut: *grafia esborrada a final de mot* (dos punts al marge dret)
- 31 s'arresta] sarresta: rre *és correcció* (dos punts al marge dret)
- 32 rapina] rapina: *grafia esborrada a final de mot* (dos punts al marge dret)
- 53 *A final de vers hi ha un senyal de crida que remet al mot lota, afegit a l'extrem del marge dret. Possiblement fa referència a la paraula rima del text italià del mateix vers, allota.*
- 55 fon clina] fon ci clina: ci *interlineat* (dos punts al marge dret)
- 58 Semiramis, de] semjramjs de: *grafies esborrades entre els dos mots* (dos punts al marge dret)
- 59 a Nino e] anjno e: o *és correcció; grafies esborrades entre els dos mots* (dos punts al marge dret)
- 60 tench] etench: *primera e afegida al marge — que lo] que lo: l'abreviatura i l són correcció*
- 62 de] de: *és correcció* (dos punts al marge dret)
- 85 feran cells] feran cells: *grafia esborrada entre els dos mots* (dos punts al marge dret)
- 91 si·ns] Sjns *corregint* Sm (dos punts al marge dret)
- 103 *Indicació marginal sense correcció, potser per aullamant*

## INFERN. VI

- 1 tornar] retornar: re *interlineat — tanca] tanca: primera a i h són correcció; segona a afegida* (dos punts al marge esquerre i dos punts al marge dret)
- 5 *Indicació marginal sense correcció*
- 6 hon] hon: *darrer pal d'una m esborrat — regir] regir: g és correcció* (dos punts al marge dret)
- 12 *Indicació marginal sense correcció, probablement per pur*
- 13 Cerbero] Cerbero *corregint* Crebero (dos punts al marge dret)
- 18 *Indicació marginal sense correcció*
- 19 Urlar los] Urlarlos: *primera r és correcció — fa la] fa la: mot esborrat entre les dues paraules* (dos punts al marge esquerre)
- 22 Cerbero] cerbero: erb *és correcció* (dos punts al marge esquerre)

- 24 stignes] me stignes: me *internlineat* (dos punts al marge dret)
- 26 punys] punys: *l'abreviatura de nasal sembla afegida en correcció* (dos punts al marge dret)
- 27 ladrants] ladrants: s *sembla afegida en correcció* (dos punts al marge dret)
- 28 lunya] lunya: a *corregix na* (dos punts al marge dret)
- 32 Cerbero] cerbero *corregint crebero* (dos punts al marge esquerre)
- 39 ella·ns] ellans: s *és correcció* — axi pasantes] axi pasantes: *mot esborrat entre les dues paraules* (dos punts al marge esquerre)
- 40 tu, qui] tu qui: *mot esborrat entre les dues paraules* (dos punts al marge esquerre)
- 47 est] est *és correcció*
- 48 no·n] non: *primera n és correcció*
- 62 algun n'es just] alguns nes just: *primera s esborrada i nes interlineat* (dos punts al marge esquerre)
- 70 front] front: n *és correcció* (dos punts al marge dret)
- 89 racorts] racorts: s *afegida* (dos punts al marge dret)
- 91 entorts] entorts: s *afegida* (dos punts al marge dret)
- 99 hoira·l] hoiral: l *és correcció* — rimbonba] rimbonba *corregint rebonba* (dos punts al marge dret)
- 109 cesta] Cesta *corregint testa*
- 113 parlant] parlant: r *corregint l* (dos punts al marge esquerre)

#### INFERN. VII

- 3 guard] guarda: *darrera a esborrada* (dos punts al marge dret)
- 7 Puys] Vuys: V *ratllada i P afegida al marge esquerre* — nas] vas *corregint nas* (dos punts al marge dret)
- 8 lop] lup *corregint lop* (dos punts al marge dret)
- 9 *Indicació marginal sense correcció, potser per riba de ça*
- 14 *Indicació marginal sense correcció*
- 16 lacha] lacha *corregint lacta* (dos punts al marge dret)
- 18 univers] vnjuers: nj *corregint m* (dos punts al marge dret)

- 25 *Indicació marginal sense correcció visible; potser s'ha volgut executar una correcció sobre da i s'ha malmès el paper*
- 34 Girave·s] Giraues: e *corregint o (dos punts al marge dret)*
- 36 que 'via·l] que mal: m *corregint vi (dos punts al marge dret)*
- 40 foren] feren *corregint ferem (dos punts al marge dret)*
- 41 lur] leur: u *és correcció (dos punts al marge dret)*
- 43 udollant] vdollant: v *corregint y (dos punts al marge dret)*
- 48 avericios] auericios: *grafia esborrada a final de mot (dos punts al marge dret)*
- 50 regonexer] regonexer: er *afegit en correcció (dos punts al marge dret)*
- 52 a mi] amj: mj *és correcció*
- 54 desconexer] desconexer: s *afegida en correcció (dos punts al marge dret)*
- 59 a tal xufa] atal xufa: *grafies esborrades entre els dos mots (dos punts al marge dret)*
- 61 curta] cvrta: v *és correcció (dos punts al marge dret)*
- 65 *Indicació marginal sense correcció (un punt)*
- 67 *Indicació marginal sense correcció (un punt)*
- 69 e crex e manca] ecrex a emanca: *primera a ratllada (un punt al marge dret)*
- 74 conduytor] conduytor: co *és correcció (dos punts al marge dret)*
- 94 *Indicació marginal sense correcció*
- 97 a majors] a majors: *primera a interlineada (dos punts al marge dret)*
- 98 *Indicació marginal sense correcció, potser per solia*
- 103 persa] persa: er *és correcció (dos punts al marge dret)*
- 107 cest] sest cest: sest *ratllat — rival] rjuel corregint riual — quant baxat] quant es baxat: es interlineat (dos punts al marge dret)*
- 108 peu] peu: e *és correcció (dos punts al marge dret)*
- 111 eren tots] eren tots: *grafia esborrada entre ambdós mots — ez eb semblant] ezeb de semblant: de ratllat (dos punts al marge dret)*
- 116 de aquells] de aquells: a *esborrada (dos punts al marge dret)*
- 119 fins] f jns: *grafia esborrada entre la f i la j; j és correcció (dos punts al marge dret)*
- 121 Ffits] FFjns *corregint FFits — lim] ljm: j és correcció (dos punts al marge dret)*
- 123 fum] fum: f i m *són correcció (un punt al marge dret)*
- 125 brossa] brossa: sa *és correcció (dos punts al marge dret)*
- 127 sutza fossa] sutza fossa: *mots esborrats entre ambdues paraules (dos punts al marge dret)*

129 vulls] vulls: v *esborrada* — s'embossa] sembossa: sa *és correcció (dos punts al marge dret)*

#### INFERN. VIII

1 asats] asats: *primera a esborrada (dos punts al marge dret)*

3 tinguem] tinguem *corregint* tinguen *(dos punts al marge dret)*

7 cell] cells: s *esborrada (dos punts al marge dret)*

9 *Indicació marginal sense correcció*

46 mon] mou *corregint* meu *(dos punts al marge dret)*

65 percordi] percodi *corregint* anercodi (a *esborrada*; p *corregint* n) — un dol] endol: e *corregint* v *(dos punts al marge dret)*

70 ja la] ia la: *grafia esborrada entre ambdós mots* — mesquita] mesquite *corregint* mesquita *(dos punts al marge dret)*

82 yo viu] yo viu: *grafia esborrada entre ambdós mots (dos punts al marge dret)*

89 tu sols] tu sols: *grafia esborrada entre ambdós mots (dos punts al marge dret)*

90 *Indicació marginal sense correcció, potser per l'error enten per que ten (vegeu apartat)*

92 qui] aqui: a *esborrada (dos punts al marge dret)*

95 *Indicació marginal sense correcció*

98 confortat, assegurat] confortat assegurat: *grafia esborrada entre ambdós mots (dos punts al marge dret)*

110 ventura] perventura: *per esborrat (dos punts al marge dret)*

123 martir] martirs: s *esborrada (dos punts al marge dret)*

#### INFERN. IX

4 Actes] A?res (*potser Acres*) *corregit primer en Areres i després en Artres (dos punts al marge esquerre)*

8 *Indicació marginal sense correcció*

18 *Indicació marginal sense correcció, probablement per xonça (vegeu apartat)*

20 *Indicació marginal sense correcció*

- 23 conjurat] conjurat: t *corregeix diverses grafies esborrades*
- 27 *Indicació marginal sense correcció, potser per vida (vegeu aparat)*
- 55 Gire·t] Ge iret: *primera e barrada i t afegida en correcció*
- 66 feu] feu: e és *correcció* — l'altre] l'altra: *segona a corregint e (dos punts al marge dret)*
- 68 diverses] diuerses *corregint diuersos (un punt al marge dret)*
- 69 retent] retent: tent és *correcció (dos punts al marge dret)*
- 73 cuytat] cuytat: *primera t és correcció sobre una grafia esborrada (dos punts al marge dret)*
- 80 qui 'l] qujl: jl és *correcció sobre grafies esborrades (dos punts al marge dret)*
- 82 movia] movja *corregint monja*
- 96 doler] doler: d és *correcció (dos punts al marge dret)*
- 98 Serbero] serbero: ser és *correcció (dos punts al marge esquerre)*
- 102 estrenga] estreny: y és *correcció; mot esborrat entre les dues paraules*
- 103 qui l'hi] quil hi: ui és *correcció (dos punts al marge esquerre)*
- 120 nagun] nagun: *segona n és correcció, sobre una grafia esborrada (dos punts al marge dret)*
- 130 esta] esta *corregint osta (dos punts al marge dret)*

#### INFERN. X

- 2 terra e·lls] terrels *corregint terra ells — martirs] mertirs corregint martirs (dos punts al marge dret)*
- 11 tornaran] tornaran: *segona n afegida en correcció (dos punts al marge dret)*
- 13 *Indicació marginal sense correcció; potser assenyala la inicial manca de rima amb el v. 11, que en una segona fase serà corregida afegint-hi la -n*
- 16 demanda que] demanda que: que *afegit a la interlínia (dos punts al marge dret)*
- 17 açi] daçi: d *afegida en correcció (un punt al final de la línia i dos punts al marge dret)*
- 22 *Indicació marginal sense correcció*
- 28 fo axit] fo ~~axit~~ oit
- 31 Giret] giret *corregint girat (dos punts al marge dret)*
- 34 mon] mon *corregint nom — dressat] dressat: t corregint c (dos punts al marge esquerre)*



- 49 gitats] gitas *corregint* gitats (dos punts al marge esquerre i dos punts al marge dret)
- 52 se leva] seleua: *les dues e són correcció* (dos punts al marge dret)
- 58 per aquest cech mesqui] si per aquest cech mesqui: si *afegit a la interlínia*; cech barrat (dos punts al marge esquerre)
- 62 la] lla: *primera l afegida en correcció* (dos punts al marge dret)
- 63 forçe] força *corregint* forçe (dos punts al marge dret)
- 82 *Indicació marginal sense correcció*
- 83 di·m: per] dim q per: q *barrada* (dos punts al marge dret)
- 88 cap] cap *corregint* cao (dos punts al marge dret)
- 91 fuy] fuy: u és *correcció* — fo] foy *corregint* so (dos punts al marge dret)
- 95 deman] deman: an *afegit en correcció* (dos punts al marge dret)
- 96 torbada] torbada: or és *correcció* (dos punts al marge dret)
- 97 Si jo ben oig] Siben io bem oig: bem *ratllat* — vos] vos *corregint* nos — denan] denan: *afegit en correcció* (dos punts al marge dret)
- 98 nunca jamay] denan nungua jamay: denan *ratllat*; jamay *interlineat* — que lo] que lo: o *afegida en correcció* (dos punts al marge dret)
- 102 nos] nos: *afegit a la interlínia* (dos punts al marge dret)
- 104 l'entendre 'n] lentendrev *corregint* lentendren (dos punts al marge dret)
- 105 vostre] vostre *corregint* nostre (dos punts al marge dret)
- 124 anan] anan *corregint* anam (dos punts al marge dret)
- 127 ell] el *corregint* ell (dos punts al marge dret)
- 131 ell] el *corregint* ell (dos punts al marge dret)

#### INFERN. XI

- 3 pus] pus: *interlineat* (dos punts al marge dret)
- 4 aqui] aqujs: s *esborrada* (dos punts al marge dret)
- 9 drita] drjta: jta és *correcció*, sobre *grafies esborrades* (dos punts al marge dret)
- 13 Axi·l] Dixel *corregint* A axil (dos punts al marge esquerre)
- 29 *Indicació marginal sense correcció*
- 31 A Deu, a si] A devasi: v és *correcció*
- 34 e ferides] e ferides: *signe tironià (e) esborrat*; *primera e corregint o* (dos punts al marge dret)

35 proisme-s] proisimes: i *esborrada* — e en] aen *corregint een* (*dos punts al marge dret*)

39 diverses] djuerses *corregint diuerses* (*dos punts al marge dret*)

40 violenta] violenta *corregint molenta* (*dos punts al marge dret*)

43 qui] Quii: *segona i ratllada*

49 menor] menror: *primera r esborrada* (*dos punts al marge dret*)

69 baratre] barat: *grafies següents esborrades* (*dos punts al marge dret*)

78 haver lla] hauerlla *corregint lhauerlla* (*dos punts al marge dret*)

80 l'Etica] letica *corregint lertica*

83 folla] folla *corregint fella* (*dos punts al marge dret*)

91 sanas] sanes *corregint sanas* (*dos punts al marge dret*)

APÈNDIX 3  
LÀMINES



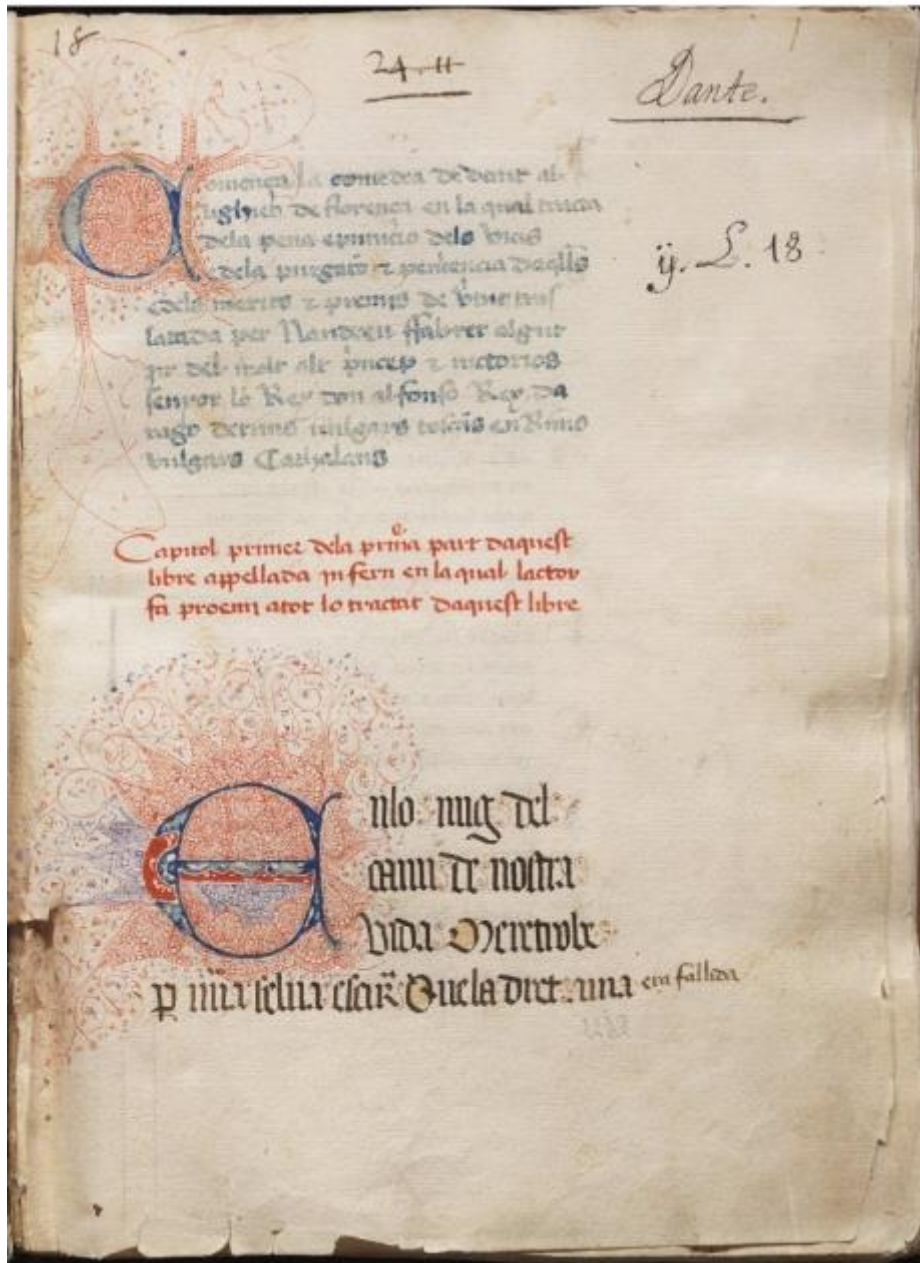
## LÀMINA 1

### f. 1r, Íncipit, *Inf.* I.1-3

- a. Signatures:<sup>1</sup> la signatura actual, L.II.18, es troba al segon full de guarda del còdex, però el f. 1r, al marge dret, conserva la signatura amb l'ordre invertit, ij.L.18, en tinta negra i cal·ligrafia més antiga. A l'angle superior esquerre hi ha el número 18, en tinta grisosa, i a l'angle superior dret apareix subratllat *Dante*, en tinta de color gris fosc (§12). Al centre del marge superior es conserva la signatura 24.11, de la biblioteca del comte-duc d'Olivares, en tinta grisosa (§13).
- b. Íncipit executat per la mà del copista en tinta blava (§30).
- c. Rúbrica executada pel copista en tinta vermella (§30).
- d. Primera tercina (*Inf.* I.1-3) executada per l'il·luminador en lletra gòtica llibrària i en tinta d'un color marró més fosc que la resta del text. Cf. la mà del copista que la completa al marge (*era fallida*) (§29-30).
- e. Caplletres de dimensions considerables, decorades a ploma (§32).

---

<sup>1</sup> Les diferents tonalitats de les tintes no s'aprecien a la fotografia reproduïda, però es poden distingir perfectament en el manuscrit.



## LÀMINA 2

f. 193v, *Par.* V.82-108

Preparació de la pàgina: el payout, realitzat en llapis de plom, és ben visible en aquesta pàgina perquè gairebé no s'ha esborrat. S'hi poden observar les vint-i-set línies horitzontals i les quatre ratlles verticals, dues per emmarcar la caixa d'escriptura i dues més, a l'esquerra, per assenyalar la ubicació exacta de les inicials de tercina (§18).

**A**o facate com lanyell qui leya al prat  
la let de la mare 2 simple 2 lastri  
ab simatex a son plaser combat  
**T**al beatiu amj com io astru  
pnyo segna / trestota desigant  
aaquella part on lo mon es pno bni  
**L**o sen callar el trasimidar semblant  
callar ferer / lo men enginy cobes  
qui nos quista harya ia dnat  
**E**com una qual senyal primer es  
que no sia / del tot la corda quetta  
tal correngent / al segon regne apres  
**A**lla nri la mya donari letta  
com en lo lum daquell cel ellas mje  
que pno lueit / senfen cella planeta  
**L**si lestela stambia 2 vis  
qual me fin io / qui pnyo de ma natura  
trasimtable / son p tot 2 actio  
**C**om en pesquera ques suau 2 pna  
pen loe peys aaco quils ue dfore  
p modo quen estiman lun pastura  
**A**vi bni be plo de mlt resplendore  
ueve nos euy 2 en castina sobia  
uey qui crepera les nostres amors  
**L**3 api com cascuna anos uenja  
ueyato lambra plena de gran leticia  
en lo fulgor / dar qui deley eua



## LÀMINES 3-8

Numeració dels plecs. El primer foli de cadascun dels vint-i-tres fascicles (exceptuant el primer i el vuitè, acèfals), al centre del marge inferior, està numerat en xifres aràbigues, en tinta de color gris fosc. La morfologia dels nombres els situa al segle XV (§22). Vegeu els més representatius en les làmines següents:

- núm. 4: làm. 3, f. 35r, *Inf.* XIV.13-39.
- núm. 13: làm. 4, f. 138r,<sup>2</sup> *Purg.* XVIII.58-84.
- núm. 15: làm. 5, f. 160r,<sup>3</sup> *Purg.* XXVI.118-144.
- núm. 17: làm. 6, f. 188r, *Par.* III.67-93.
- núm. 19: làm. 7, f. 212r, *Par.* XII.49-75.
- núm. 22: làm. 8, f.246r, *Par.* XXV.52-78.

A l'angle superior dret es pot observar la foliació, en números romans, i en tinta més clara i diluïda (§24).

Observacions relatives a les correccions d'E' (§34-36, §68):

- Làm. 6: tercera tercina, primer vers. *Sidessigassem*: segona *s* esborrada (un punt a la interlínia i un altre al marge esquerre). Setena tercina, segon i tercer vers: correccions de la mà del copista damunt de grafies esborrades, en tinta més fosca que la resta del text (*pau*: *p* és correcció; *saon*: *on* és correcció). Han estat assenyalades en una primera fase amb un punt a la interlínia i un altre al marge dret.
- Làm. 7: quarta tercina, segon vers. *de juna*: s'ha esborrat el traç inferior de la *j* (un punt a la interlínia i un punt al marge dret).

---

<sup>2</sup> El f. 138 està relligat entre els ff. 199 i 200, fora del lloc que li correspon.

<sup>3</sup> Aquest foli està tacat i s'ha corregut la tinta. Al centre del marge inferior apareix *vij cartes*, per indicar que es tracta d'un octern, si bé no es pot observar en la làmina.

**L**espay era duna arena acemada  
no daltacimet ne daltac forga feta  
que la que fo de Cato calfigada  
**O**uenianca de deu z com estreta  
pabor deus fei acasam hom qui lig  
co que io viu ab la iusta distreta  
**D**esperits mis viu vn molt gran trepit  
tots complayents molt misfablemer  
z parials dada diuersa lig  
**E**obms ichien en terra alguna gent  
altre sebia tota ensi recolta  
lalte anoue continuamet  
**C**ella que anoue en toin era pus moleta  
z ella meys qn lo turmet iabia  
mas al dol han molt la lengua pus solta  
**S**obie tot lo sablo suan cabia  
plua de foch argans z amples floche  
com de neu fa sens vent en lombardia  
**C**om alexandre lay en los caits lodys  
de pedia viu sobiel seu estol  
fins aterra canze molts ardents fochs  
**O**n prouehi acalfigar lo sol  
ab segran ost pco que lo vapor  
sapayas mis mente queira tot sol  
**T**al calhar della etenal ardor  
on la rena sensema com asca  
total forguer p doular lue dolor

**Q** uen boe es com larr' quela bella rap  
de fer lamel en tal uoler pmer  
merit de las ne de blasme no cab  
**E** dat que aquest tot altre se vetter  
innades es utit ques aconsell  
al consentir etemp lo bon carver  
**R** st es pncipi eraho pren dell  
lo meritav en nosaltres segon  
qui bona omala amor se jmy ab ell  
**C** elle qui rasonat en traren al fon  
ueheren esta innada libertat  
onlevaren moralitat al mon  
**E** posaren que denestitat  
ne tota amor qui dms enos scencen  
del retemp haners la potestat  
**J** a'ntut nobla beauru en ten  
plaiture frach epco tu guarda  
que vngua amter si ab tu parlar se pren  
**L** alma quauy ala myganje tarda  
feyale stels anos parcer meys clars  
feta com bn faro qui tota hora arda  
**E** contra cel corra pel trespas  
quel sol enflama lors qui cells de roma  
nas art e corsors ueheru quand cau bas  
**R** cellaombra gentul p'auy se noma  
pictola pus que bila mantoana  
del meu carech hac de posta la soma

**E**n bers d'amor e profas de romans  
for munta tots e lepa dir los pechs  
qui cell delinost creben quant  
**A** la ben pus qual uer diren lurs bechs  
e ari forman lur oppro  
ans que raho ne art hoien los cechs  
**A** nferen molts antichs de guito  
de arid en arid sol aluy donant puegu  
fins que pel uer e per molts uenut fo  
**O** onchs sim has ten ample pruislegi  
que legut te sia danar al dostre  
en lo qual crist es abat del collegi  
**F** es liper mi bn dir del patre nostre  
tant com anos es mester daquest mon  
on poder de peccar no es pus nostre  
**P** us forza p dar loch aquell segon  
qui pres era desparech p lofeh  
com p laygua lo reis caland al fon  
**M** om sui aaquell molrat anant bn poch  
e dignu que al seu nom lo men desire  
apparallana ia gracios loch  
**E** ll comença molt franquament adire  
tant me behs nostre cortes de man  
quien nom puch ges nem ull ull null anos cobrire  
**J** en fin arnauts qui plor e uau pantant  
cossiros uey la passada follet  
e uau iayzen lo joy que ser de nau

Cherby

**R**blas altres ombres somris bn poch  
ans z puyes me / respougne apuleta  
quardre parech d'amor al pmer foch  
**L**anoluntat nostra fiave queta  
virtut de haritat qmne fa uolue  
co qhanem sol z dale plus nons affecta  
**S**id' sigassem pns aut loch haner  
distordaren foren los nostres de sire  
del uoler daquell quacans nol ueler  
**L**o qual ueruas no caber en ceste gure  
sien haritat / car es neffs necesse esser  
z si asa nata ben remys  
**A**ns x'es formal ad aquest beat esser  
temr se dms / lo uoler d'ignat  
p qmas fan nostre botutats cer  
**S**icom em car de portal enportal  
p ratgne aquest atot lo Regne plan  
co al Rey qual seu boier fal nostre egual  
**E**la noluntat es la nostra pan  
elles lamar / ala qual tot saon  
co que crea z que nata tran  
**L**ahora bin molt clar icom tot on  
es pardis al cel dat que la gracia  
del superm be d'un modo noy infor  
**M**as com sane quina biande sacia  
cen queu roman d'ualtra la petit  
que cellas nol z del altres regracia

**A**o pas molt luy / del rebatre del onda  
devas la qual / per gran tret qui la foga  
lo sol auetz ator hom se affonda  
**E**sta la fortuna Calozoga  
lots la proteccio del astut gran  
en aquel leo 2 foiz jan 2 subiosa  
**O**ntre nostra cell amoros amian  
de crestiana fe al sant atleta  
benigna als seg 2 als enemische tiran  
**E**z avi com / fo creat fo repleta  
la sua pensa de una uirtut  
que en la mare fen aell propheta  
**P**usque lesponsalia fo statut  
ala santa font entrell ela fe  
os totaren de mutua salut  
**L**adona qui p ell lassens vete  
en sompnij un lo miravellos fuyte  
querir des delle dels heres que fe  
**E**perque fos qual era en costunye  
daquis mogue esbruit anemnar lo  
del possessiu de qui era induyte  
**D**ompuço fol nom 2 io del parlo  
avi com del agricola que trist  
elegi el sen ort p coltiuar lo  
**E**parech serf familiar de trist  
quel poim amor quen luy fo manifest  
fo lo primer consell que dona trist

**I** astela militat alsu fild  
ab mes esper no ha com es escript  
en lo sol qui raia tot nre stol  
**P** ero lico atorgat que desipt  
benignen ierusalem sol per noser  
ans quel nyltar lisa prestript  
**L** os altres dos punts qui no per saber  
son demanats mas pco quell report  
quant a questa murtit es en plazer  
**A** luy los ley que noli seran fore  
ne de iactancia ez ell aaco responta  
z la gracia de deu loy comport  
**E** om lo distent qui al doctor seconda  
pront z libent enco quell es espert  
pco que sa bontat se deslonda  
**E** sper dir en es bn attendre cur  
de storia ficial qual produu  
gracia diuina z precedent mert  
**D** e molts estela me ne aquesta lum  
mas cell lein mes el cor enprimaria  
que del alt duch soluar cantor fou  
**E** nta speren z enta theodia  
dir totz celle qui conceu lo ten nom  
z qui non sap si ell ha la fe una  
**T** un istil est ab lo istillar fer  
en la pistola / puy si qu en lo plu  
ez en altres / nostra pluma plochru

## LÀMINA 9

f. 270r

Foli de pergamí que devia formar part del còdex primigeni, potser com a coberta o com a guarda (§26).

- a. La mateixa mà que ha foliat la resta del manuscrit ha anotat *CClxx cartas* al marge superior esquerre d'aquest darrer foli. La tinta presenta un color més fosc en el pergamí que en la resta del manuscrit, cartaci (cf. làms. 3-8).
- b. S'observen proves de ploma en tinta negra, amb lletra força descurada i de cos major que el text del còdex: al marge superior dret hi ha una frase ratllada, i més avall es repeteix, en lletra més grossa: «Illet preripuit ne primus esses horator tu illi ne solus».<sup>4</sup>

---

<sup>4</sup> Vidal i de Valenciano (1878: XIV) ja va fer referència a aquest foli de pergamí i en va transcriure les proves de ploma, per bé que amb alguns errors.



Per cartas

~~Ille...~~  
monte noichy

Ille p[re]cipuit ne p[ro]p[ri]us esset heredi-  
tarius ne solus

## LÀMINES 10-11

### f. 3v, *Inf.* I.112-136, rúbrica *Inf.* II

- a. Primera inicial de tercina decorada (*D*), característica poc habitual en còdexs anteriors a la segona meitat del segle XV (§48).
- b. Inicials de tercina safranades (§46).
- c. Rúbrica de dues línies executada pel copista en tinta vermella. Entre el darrer vers del cant anterior i la rúbrica, el copista ha deixat un espai en blanc (que després ha estat aprofitat pel corrector per inserir-hi el vers que faltava) per escriure fins al final de la caixa d'escriptura sense deixar cap tercina incompleta (només li cabria el primer vers d'*Inf.* II) (§30, §65).
- d. Correccions (§37-39, §69). Es pot observar, a la part inferior del foli, l'últim vers d'*Inf.* I afegit pel corrector (E<sup>2</sup>) en tinta més fosca: *Lavors se moch eyol anj derrera*. Al vers anterior, la mateixa mà, amb la mateixa tinta, ha corregit *dins* en *djvs*. Cap de les dues correccions no ha estat assenyalada marginalment sinó que s'han executat en la primera fase del procés de correcció, és a dir, en el moment de la col·lació d'E amb [E<sup>2</sup>], probablement efectuada al dictat. Al segon vers de la sisena tercina, en canvi, s'ha esborrat la primera *a* de *alate*, però en aquest cas primer s'ha assenyalat el vers amb dos punts al marge esquerre (en el moment de la col·lació) i en una segona fase s'ha executat la correcció (vegeu els aparats i les notes a I.128, 135 i 136).
- e. Mans (§29, §48). La mà del corrector presenta característiques que la distingeixen clarament de la mà del copista, de manera que és possible detectar les seves intervencions. En general, l'escriptura del copista és més arrodonida i acurada,

mentre que la del corrector és més angulosa i apressada (vegeu també làms. 26 i 29). Comparem la diversa morfologia d'algunes lletres:

- El copista realitza dos tipus d'*a*, una en dos traços i una altra, desprovista de la part alta, en un sol cop de ploma (vegeu els tres primers versos). L'escriptura del corrector només presenta el primer tipus d'*a*, en dos traços, però amb un compartiment superior molt més delimitat, i la lletra es projecta en diagonal cap a la base, mentre que la del copista és recta.
- La *e* del copista és més arrodonida i no ultrapassa mai la línia de base, mentre que en el corrector és més angulosa i el traç inferior es projecta en diagonal cap avall, sovint per sota de la línia de base.
- El traç inferior de la *y* del copista es projecta lleugerament cap a l'esquerra (vegeu la sisena tercina: *Rey, beneyt, pertrey*), mentre que en el corrector es projecta exageradament cap a l'esquerra i acaba a sota de la lletra anterior.
- El copista i el corrector utilitzen la *s* rodona a final de mot i la llarga en la resta de contextos. La *s* llarga del copista, semblantment a la *f*, presenta un traç més gruixut al centre, que es va aprimant cap als extrems, i la part inferior sovint acaba en punxa (§48). La *s* llarga del corrector, en canvi, presenta un gruix homogeni, és més curta i té la corba superior menys pronunciada.
- Un altre tret diferencial són els nexes: el copista sempre uneix *de* (vegeu la segona tercina), mentre que el corrector no ho fa (cf. *derrera*).

**E**

en p ton pion: io veig que mes te hal  
veni ab mi: e io fecc te guda  
craureddy p lo lody eternal

**H**

on honra la despenda estida  
venas los aneds: especto dolens  
qui dels la segona moie e da

**E**

pur venas aquils qui son conentes  
dms en lo foch: p que speten venge  
quar que sia vers les benyts gens

**D**

les quals purs si tu volas salu  
anima qst dago pur de my digna  
ab ells te levate al meu per

**D**

nell sobran empador: m signa  
p que io fue rebellant a sa ley  
nos vol quey entre yo p tal condigne

**E**

a totas partes mana ella es Rey  
lata la gran: Custat lates odia  
benytr es cell quilla fa son peccoy

**I**

oh repus volce equit requia  
per aqul deu que tu no conagust  
per que yo fura: aquest mal plen dia

**D**

ue tum amens lla hon: ua dignust  
fms que veia: la porta reserit pea

**L**cells qui dms questan en lody tntest  
lavors se moe: e volam: darrera

**Capitel ij de la pma part en lo qual fa  
prohem al pmi cant daquest libre apillar in fona**

*De  
C*

on p ton pion io veus que mes te bal  
veum ab mi eio face te guda

etantendy p lo lody eternal

**H**on hoiras la disperada estida  
veuras los antichs espreus dolents  
qui deis la segona mort e da

**E**pus veuras aquells qui son contentes  
dms en lo sech p que speren veure  
quat que sia veis les benyts gentes

**D**es quals puyt si tu volras salu  
anima qst daco pus de mi digna  
ab elle te levare al meu pteu

**D**uell sobran empador m signa  
p que so fin rebellant a sa ley  
nos vol quey entre yo p tal condigne

**E**n totes parts mana ella es Rey  
iate la gran Cunitat lalta adora  
beneyt es cell quylla fa son peirey

**J**oli repus voler equet requira  
per aqul den que tu no conagust  
pco que yo foga aquest mal plen dura

**D**ne tam amens lla hon ara dignust  
fms que veia la porta de sent peza

**L**ecells qui dits questan en lody tantest  
lanors se mos volans derrera

**Capitel ij** de la pma part en lo qual fa  
prohem al pmi cant daquest libre appllat m feua

## LÀMINES 12-15

El copista, per tal d'escriure fins al final del pautat (de 27 línies, corresponents a nou tercines completes), deixa un espai de dues o cinc ratlles per copiar posteriorment la rúbrica, en funció de la seva extensió (§30, §65).<sup>5</sup> Vegem-ne alguns exemples:

- Làm. 12 (f. 6v, *Inf.* II.136-142, III.1-18): el copista ha deixat dues línies per copiar la rúbrica, que sumades al darrer vers del cant ocupen el mateix que una tercina.
- Làm. 13 (f. 186v, *Par.* II.139-148, III.1-12): el copista ha deixat cinc línies per a la rúbrica, que sumades al darrer vers del cant equivalen a dues tercines.
- Làm. 14 (f. 31v, *Inf.* XII.124-139, XIII.1-6): el copista ha deixat cinc línies per a la rúbrica, però li'n sobra una i la deixa en blanc.
- Làm. 15 (f. 65r, *Inf.* XXV.133-151, XXVI.1-3): el copista ha deixat cinc línies per a la rúbrica, però li'n sobren dues i les deixa en blanc (vegeu també làm. 23).

Observacions relatives a les caplletres (§32):

- Làm. 12: el copista ha deixat un espai per a la caplletra i l'ha indicada en petit (*p*).
- Làm. 13: caplletra mancada excepcionalment de la decoració a ploma.
- Làm. 14: es poden observar dos punts al marge esquerre de la caplletra, però no s'ha executat cap correcció en l'interior del vers (§38).
- Làm. 15: error de l'il·luminador en executar la caplletra (*P* en lloc de *F*, com havia indicat prèviament el copista).

---

<sup>5</sup> En els pocs casos en què l'inici de cant coincideix amb el començament del foli, l'espai per a la rúbrica ha de ser de tres línies (vegeu làm. 22).

**T**um has ab igni de sis lo cor dispost  
tant aluene ab ton plaz quen fuy  
**R**etornat en mon permer ppost  
es donchs quin sol volec auem andur  
tu ignador tu senyor etu mestre  
api h diu epusque mogut fuy  
**E**ntre p lo camy alt / es huestre

Capitol. m. en lo qual tracta dela portaz  
dela entrada dmsfern t del flum de cheon

**P**empua hom ala ciutat dolent  
permpua hom ala etnal dolloz  
pmpua hom vess la ponda gent  
usticia modh lo men alt facthor  
feu amy la dnyal potestatz  
lalta sapiencia el pmer amor  
bans de mi no for altre cezats  
sino etnalls / ero etzmal dur

**S**embrants pauts de colloz / eson  
vni esates al lundar duna porta  
on yo mestre aquest dig ms for dia

**E**ll amy com psona acorta  
scit come leuar tot pensamet  
tota billtat conc que sia morta

**N**os som benigns al loch tot certamet  
on tu venras cella gent dollozosa  
qba pout lo be del entenimet

**Q**uent diuisa factiua lega.  
ab lo. p. c. c. q. u. la. a. m. i. a.

**P**er la natural. alegria don. d. m. a. d. u. i. n. a.  
la. i. t. i. t. m. e. s. t. l. a. d. a. p. l. o. c. o. r. s. l. i. u. r.  
com. a. l. a. g. r. i. a. p. p. u. p. i. l. l. a. m. i. a.

**D**aquella ne. q. que. d. e. l. i. m. a. l. i. u. r.  
p. a. r. d. i. f. f. e. r. e. n. t. n. o. d. i. s. p. e. s. 2. d. e. r. a. r.  
e. l. l. a. e. s. t. f. o. r. m. a. l. / p. i. n. c. i. p. i. q. u. i. p. r. o. d. u. i. t.

**C**onforme a la bontat lo trob el clar. )

**C**apitol tercer de paradís spera de la luna  
on tracta dalguns negligens en obfnacio  
de luc. not. 2. induit. de. sp. u. i. t. s. d. e. g. r. a. u.  
estat. p. i. c. a. r. d. a. 2. c. o. s. t. a. n. c. i. a. m. a. r. e. d. e. l. e. m. p. e.  
v. a. d. i. f. r. e. d. e. r. i. c. h. s. e. g. o. n. )

**L**osol quib. p. i. z. m. e. n. c. e. s. d. a. m. o. r. p. m. e. r.  
d. u. e. r. i. t. a. t. b. e. l. l. a. m. a. g. d. e. l. i. b. e. r. t.  
p. r. o. n. a. n. t. 2. r. e. p. r. o. n. a. n. t. s. o. n. d. o. l. e. p. a. r. e. r.

**E**io p. c. o. n. f. e. s. s. i. a. r. c. o. r. r. e. c. t. e. 2. e. r. t.  
m. y. m. e. s. e. v. t. a. n. t. / q. u. a. n. t. a. m. y. s. e. c. o. n. e. n. d. y.  
l. e. n. e. l. o. c. a. p. a. p. r. o. f. f. e. r. u. p. u. s. e. r. t.

**M**as nisi maparech qui retendy  
assi m. y. tant. esteet p. u. e. n. i. e. s. i.  
q. u. e. d. e. m. a. c. o. n. f. e. s. s. i. o. n. o. m. s. e. n. e. n. d. y.

**P**nale p. b. i. d. e. e. c. l. a. v. e. t. r. e. s. p. a. r. e. n. t. s. a. v. i.  
o. p. a. r. g. u. a. s. b. e. n. d. a. r. i. s. 2. t. r. a. n. q. u. i. l. l. e. s.  
n. o. t. e. n. p. r. o. g. o. n. s. q. u. i. f. o. n. s. n. o. s. t. r. o. b. a. l. l. y. )



**D**ixi apoch apoch se faya bas  
aquella sande si que colials pens  
e aquí fo del fossoll nostro pas  
**A**ixi com tu dar de questa part veus  
lo bullicam que poch apoch se stema  
div lo centaur bull sapies si be creus  
**E**ne de laltre plus e plus en pus prema  
lo fons pregon en to que si remuny  
on la tyrannya com que gema

**L**a dymnat iusticia lla puy  
cell actula qui fo flagell e mueria

**S**exto epuro atostens hi muny  
es la gemes qab la bulloz de fura  
cell de cornet Rayner e Rayner paco  
qui fez ales strades tanta guerra

**P**uy se gra e repassa aquell gatto  
Capitel vuy en lo qual tracta del ennar  
del segon giro qui es en lo seten cercle on son  
punys los desesperats equi fan forza  
ala deitat en luy psona i

**I**o fuy della deziesso arbat  
quant nos amduy nos metem pbn bech  
qui de nagni sende era signat  
**V**o falles veus mas tot de color foff  
no damb nouelles mas nuats e en volis  
noy creu pomps mas goma seca abtoft

**E** la lengua que era bmda / presta  
ans aplaz se ses atenforada  
**E** al altre se sola ell fin resta  
lamma que era fera tornada  
busant fuzi prestamiet fons rapos  
laltre pres ley parant estup rada  
**A** pres un poch ligral nonell dors  
**E** al altre dir io null que bueffo corra  
**A** si com io faz agrapons prest foz  
pi un io la septima sabora  
mudar e trasmutar / asi mastuo  
la nouat fues la ploma aborra  
**E** iafia quel mendis molt confus  
fos / un poch lo coratse esmayat  
no porue pas api fuzi tan dur  
**D** ue no us be pucio es tancar  
e era aquell qui soll dells e tres compayns  
qual prim bengren no fara transformat  
**L** altre era aquell que tu gamille playo

Capitol vly en lo qual tracta dels durs fran  
dulents e estuciosos enganadors e delius  
penes d'la. viij. volen de viij. corde

**P**erencia alegat puz quec avi gran  
queles ales per mar e terra bats  
e p' l' infern en quec ton nom seffam

## LÀMINA 16

f. 24r, *Inf.* IX.115-133, X.3-6

- a. Rúbrica. El copista ha calculat malament l'espai que calia deixar per a la rúbrica i ha d'acabar de copiar-la al final del primer vers del cant (*e sol una questio*) (§30).
- b. Allargament de les astes ascendents de les eles del primer vers del foli (§46).
- c. Correccions d'E<sup>2</sup> assenyalades amb dos punts al marge dret i executades posteriorment, en tinta més fosca (vegeu els aparats d'*Inf.* IX.120 i 130 i X.2):
  - Segona tercina, darrer vers: segona *n* de *nagun* és correcció, sobre una grafia esborrada.
  - Sisena tercina, primer vers: *esta* corregint *osta*.
  - *Inf.* X.2: *terrels* corregint *terra ells* (*-a ells* esborrat i *els* afegit en tinta més fosca); *mertirs* corregint *martirs*.

**A**n les tombes tot lo lundy varien  
aytal fayen aqui de tota part  
saul lo modo queca lla pus amar  
**E**ntre lles nases era lo foeh es part  
don eren tots api del tot en cesos  
**L**om ferro fos jamay en nagun at  
os aubres eran de tots sospesos  
ex de forz vien tals lements  
que parien de mesquins / 3 dissos  
**E**yo mestre qui son agles gentes  
qui soterats de dins agles aiques  
se fan sentie ab lurs sospes dolents  
**E**zell aqui son los heretiques  
ab lurs compays de tota secta / molt  
plus que no aco ne son les tombes raques  
**S**emblant ab son semblant esta sepolt  
e son hi plus e menys les tombes caldes  
/ 3 pusques fo alaman de stre volt  
**P**assam entells maces / 3 latus spales  
Capitol v. de vi cerde d'inferru / 2 de la  
pena de le heretiques en troba missi farrmata de le bbrans

**H**esenna pbn scaet camy / 2 sol vna questio  
entre los murs de la terre / 3 matus  
lo mestre meu / 2 io apies de li  
Duntut gran qui p los amples gus  
comence io megres comte plau  
parlam vn poch satissent more de fis

LÀMINA 17

f. 42r, *Inf.* XVI.121-136, XVII.1-9

- a. Rúbrica del cant XVIII escrita a l'inici del cant XVII (§30), error posteriorment corregit mitjançant l'addició marginal de les lletres *·a·* i *·b·* (vegeu làm. 18). A més, la rúbrica no cap a l'espai que se li havia reservat i el copista ha d'acabar-la al final del primer vers del cant (*de lurs penes*).
- b. *Inf.* XVII.5: aparició ocasional, a partir del cant XI, de la indicació marginal amb dos punts pròpia del corrector (E<sup>2</sup>), sense posterior intervenció en el vers. Probablement assenyala l'error *naia* per *uaia* (“vaja”) (§38).
- c. Allargament de les astes ascendents de les eles del primer vers del foli (§46).

**E** l' d'iu amy tentost vmdra de sobce  
co que yo acen quel ten pensament sonya  
e tost cone qual ten us se descobra

**T** ostemps aluez quha cara de monsonya  
la bocha deu l'hom tant com pot tancar  
per com sens culpa fa hom vergonya

**A** s io no puy ac se pel notar  
d'esta comedia lector te mi  
figat al mon de tots puya gonyar

**Q** ue io bni pcell ac gros e clar  
vemi notant vna figua en sus  
meranellosa acasem or seguir

**T** ot avn com torna quell quina us  
lenar tal ven la ancora que pren  
a astull o als quen lo mar sia clus

**E** nels pens recull e ab les mans se sospren

**C**apitol vbm. on destrui lo loch appellat males  
uolts z tractat de rufians esanadors z lensengers

**Q** ue la fera ab la cobra bagida delius penes  
qui passals monts eromp murs e toraina

**V**et aquella qui mon tot defuerida  
al comenta lo meu duch aplat me  
e signali que veis la proa naia

**L** prop dela fi daquell tepugat maime  
ors detot fean aquella fuzza ymatge  
vendh al arba on mes la testa claus  
mas la cobra no trasth sus lo ubatge

LÀMINA 18

f. 44v, *Inf.* XVII.118-136, XVIII.1-6

- a. Rúbrica del cant XVII escrita a l'inici del cant XVIII (§30), error posteriorment corregit mitjançant l'addició marginal de les lletres ·a· i ·b· (vegeu làmina 17). A més, la rúbrica no cap a l'espai que se li havia reservat i el copista ha d'acabar-la al final del primer vers del cant (*gerion*).
- b. Reclam (*Aquell çingle*) al marge inferior del foli, sense ornamentació, escrit pel copista amb la mateixa tinta que la resta del text (§20).

**J**o sentia de la mandreta el goiel  
de fota nos horriblament fieron  
per q̄ q̄ab los ulls en semps la testa en carb  
**L**a uors bagin mes poc al stullu  
y que iobun fochs se senti gres plants  
on tremolant tot me bagis estemp  
**E**vn despuys que non beya dabans  
lo danallar els cubs de penes males  
qui fa costanen de dunks cantis  
**S**icol falco q̄ba stat prou fis les ales  
qui sens vaser ne loure ne preso  
fa du al falconer ayrie tu cales  
**D**eualla fluy don se moy dauendo  
rodant cent vens se be luy fenees va  
de son mestre desenyos se fello  
**T**al Gron en lo fons nos possa  
apen apen dela roqua stallada  
se pusquens bagis ambdos destaregats lla

**S**en de part com unua dardh tuada

.b. .f.

Capitol ybn on tracta del deuallamet d'loch apitat

males noltz q̄ ee lo vn cercle d'inferrn on troba do lod



**L**ochs ha m'fein appellat males voltes gerion i)

de pedra tot se de collar ferena

com la treta es quem torn les te reuoltes

et mys del camp maligne par que steeya

tot buyt vn pou assats ample se prigon

de qui en son loch dice q̄ que sendeya

Aquell gingle



## LÀMINA 19

f. 73v, *Inf.* XXIX.10-36

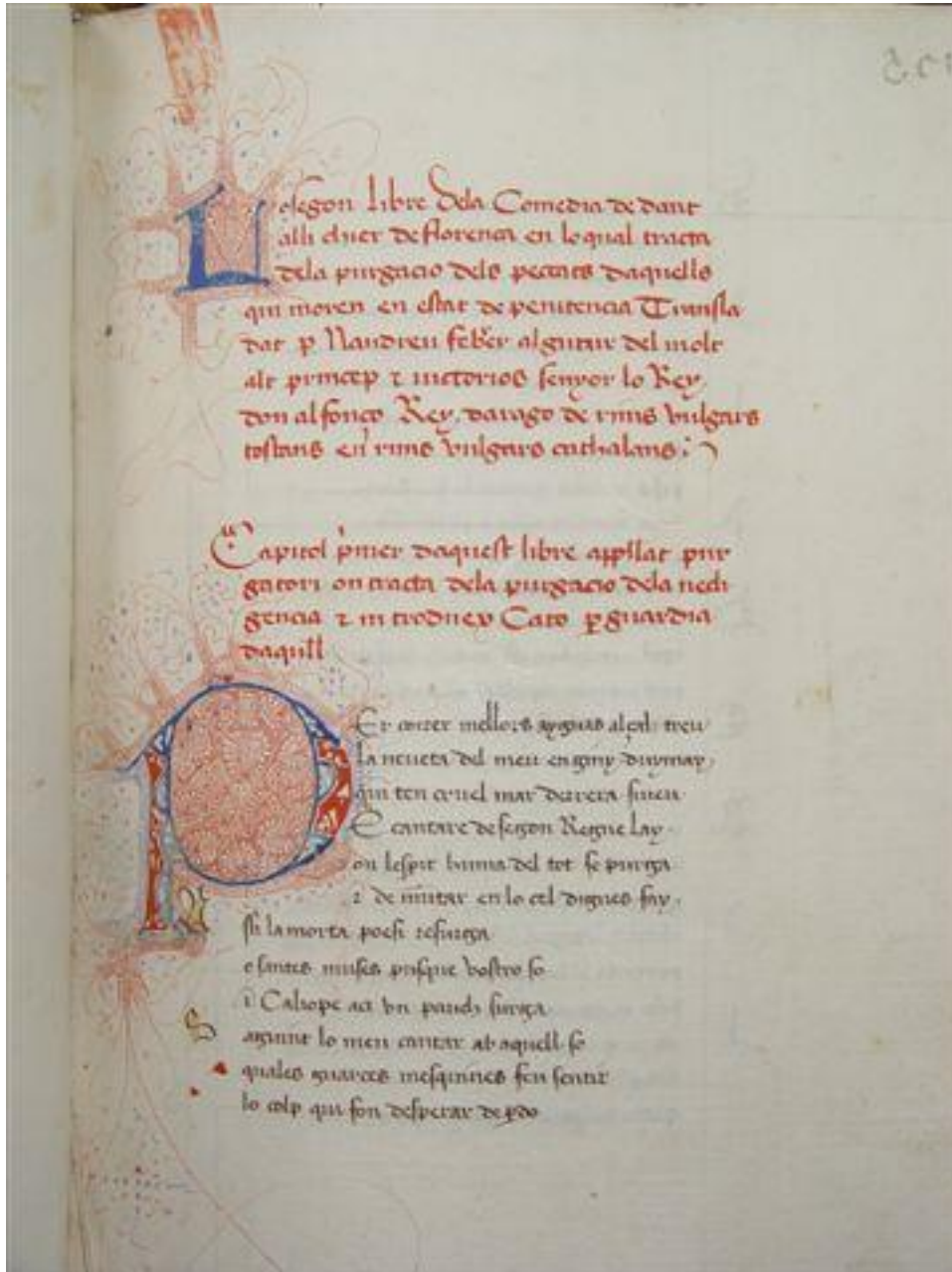
Segona tercina, darrer vers. A l'alçada de les inicials de tercina, s'hi poden observar les restes d'una *Ff* que ha estat esborrada. El copista, per error, ha començat a escriure *força* com si fos inicial de tercina i posteriorment ha esborrat la inicial, sense restituir-la al lloc que li corresponia (així, tenim *orça* en lloc de *força*). Aquest fet demostra que les inicials de tercina i la resta del text s'executaven en el mateix acte de còpia.

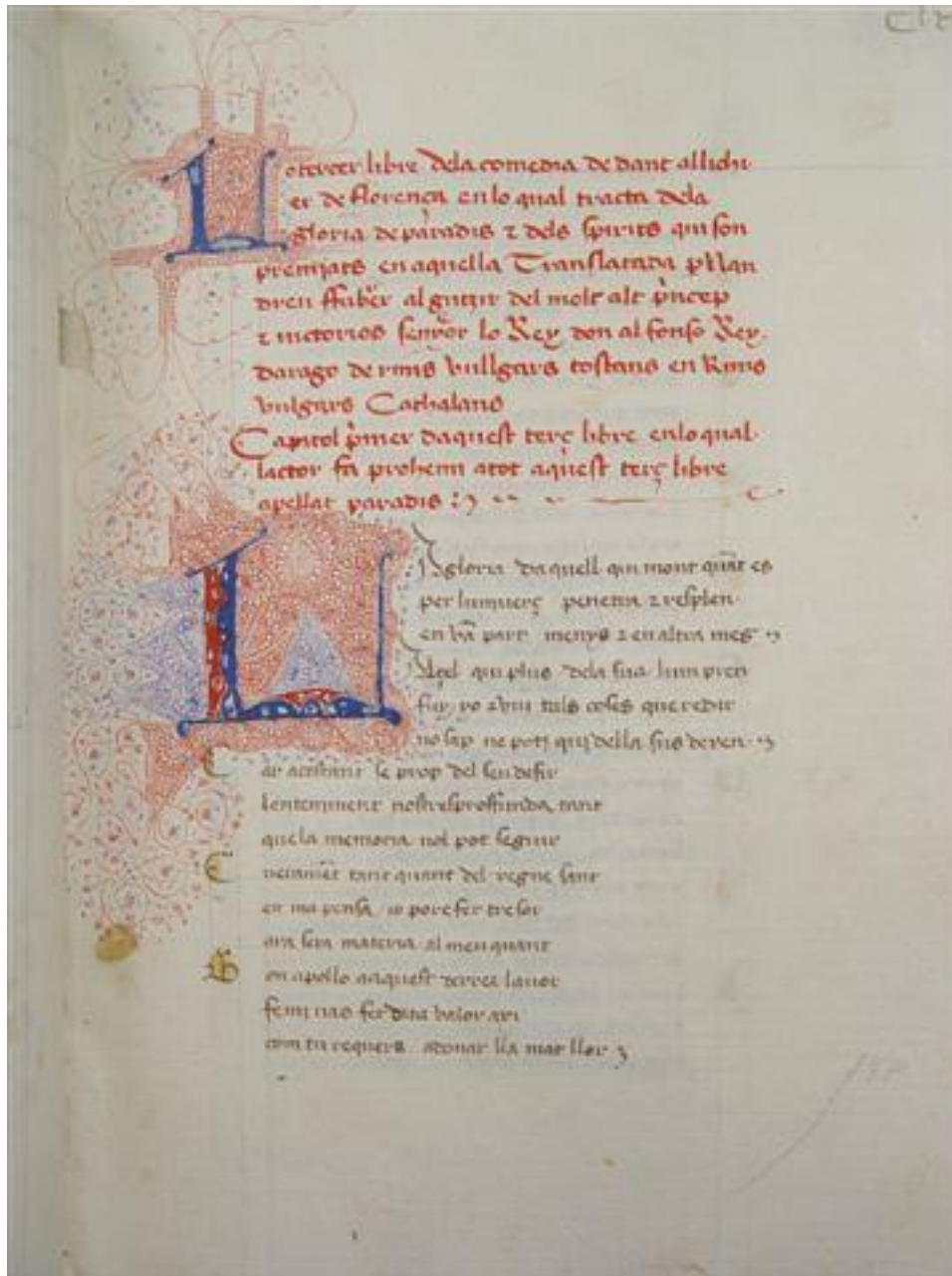
**E** ia la lima es fote nostres pens  
lo temps es poch d'uy mes qu'indat nos es  
**D** als auem abeher que tu no neg  
**S** uti aguesses respongui apres  
actes ala cayso p'cho guardaia  
**A** orça magres en quez lestar zemes  
paut sen riu e io pres hanana  
lo mestra ia farent hi la resposta  
**D** aays de dms aquella cara  
**D** n io tenja avi los ulls aposta  
bn s'it de ma sandz ceu que planga  
la culpa qui laims ten cara costa  
**L** auors meoy lo mestre nos zafaniga  
lo teu penssar d'afanar sobrell  
atten e dals e ell aquis zomanga  
**Q** ue ioll viuria al pen del ponticell  
mostrar te fort manassar ab lodit  
e oil nomenar isier de bell  
**L** auores eras tu del tot supedit  
sobre daquell qui ia tendy alta fort  
que no guarda est alla si fo parit  
**D** mestre meu la molenta mort  
qui no lies diy en uenjada en cara  
**H** p'bn qui delonta sia confort  
afet adl tantost guar la cara  
si com io pens senlle parlar amy  
**D** daoy ma fet pus p'adors ara

## LÀMINES 20-21

Làm. 20, f. 91r, *Purg.* I.1-12, i làm. 21, f. 181r, *Par.* I.1-15

- a. Caplletres en blau i vermell, decorades a ploma, de dimensions considerables (§32).
- b. Rúbriques en vermell executades pel copista (§30).
- c. Inicials de tercina safranades (§31).
- d. Les dimensions de la lletra del copista varien al llarg del manuscrit (cf. especialment làms. 28 i 21).





LÀMINA 22

f. 112v, *Purg.* IX.1-24

- a. Segona tercina, primer vers: dos punts al marge esquerre sense correcció (§39).
- b. Quan l'inici de cant coincideix amb començament de foli, l'espai per a la rúbrica ha de ser de tres línies, que en aquest cas s'ocupen senceres.
- c. Correccions d'E' (§34-36, §68):
  - Cinquena tercina, tercer vers: la *u* de *guay* és correcció, en tinta més fosca, i ha estat marcada amb un punt a la interlínia (la indicació marginal no és imprescindible perquè és el darrer mot del vers).
  - Setena tercina, segon vers: les consonants de *cell* són correcció, en tinta més fosca, i han estat indicades amb un punt a la interlínia i un altre al marge esquerre.

Capitol Vm. de purgatori cerde pmer  
a en lector figura si hauey peccats en  
tots los set peccats mortals i

**L**a concubina de Sithon anach  
senblanca na ian lo balç dorient  
fora dels brassos del seu dolç amich  
**S**egemmes hac la sua front luxent  
en figura daquell animal fiet  
qab la cobra torta percut la gent  
**E**ia lamt delspassos ab ques met  
lla bon crum hama passats dos  
**E**z alterç ias bepana ms tot dret  
nand yen del cardh dedam ceuyt edoe  
uençit del son sus lerbta mendinay  
lla en tote cinch instate seham nos  
**E**nlhora que comensa lo trist lay  
lovenella pres dilla matugna  
forç membrant se del seu primer giaty  
**E**que la pensa nostra peregrina  
plus dela carn emeyz del pensar presa  
ansions fies quap es digna  
**E**n sony parech amy ueure sospesa  
bna igula alçit ab plomes dor  
ab uolo vberis ez acalar en resa  
**E**z esser me parech alla bon for  
abandonat de guammedel seu  
lore quãd fo pres del superu confitor

LÀMINA 23

f. 224v, *Par.* XVII.34-60

Correccions d'E' (§34-36, §68):

- a. Cinquena tercina, segon vers: s'han indicat dos errors en el mateix vers mitjançant un punt a la interlínia damunt de cada grafia a esmenar i dos punts al marge dret, un per a cada error (notem que són molt més separats que els d'E<sup>2</sup>). Les correccions han estat executades per la mà del copista en tinta més fosca (*dampnade: de; perfida: perfi*).
- b. Setena tercina, primer vers: la *l* de *culpa* és correcció, en tinta més fosca, i ha estat assenyalada amb un punt a la interlínia i un altre al marge esquerre.



as p'molt clar parlar e3 ab precas  
lati respoe aqnell amor patern  
dos 2 parent daqnell sen propi rns  
acontingencia qui fors del quaderu  
della nostra matern no sesten  
tota es pmtada en lo conspecte etern  
ecessitat pero daia no pren  
sno tant com del ull qui mira equella  
nan qui en pus de nalla per corren  
aqui en avi com ve a lorella  
dolca armonya dim orgue me ne  
aueurelt teps qui ati sapavella  
nal de thenes ppolyt semogne  
perla dampnade pfida noica  
tal de florenca partir te cone  
co sinol 2 aco ja si cerca  
2 tost bendra apunt qui ho pensa  
alla honcaist tot jorn se ven es merca  
a culpa saguira la part offensa  
enart com sol mas la benianca clara  
aprouara lo ner qui la dispensa  
uleveras tota cosa pus cara  
qui haras ab tu 2 cest es lo gren mal  
qui tot p'mex larch del eyll despera  
n prouaras que ne com sab de sal  
lo pa daltuny 2 com es amijos  
lo mutar d'bayar daltuny ostal.

LÀMINA 24

f. 81r, *Inf.* XXXI.121-145, rúbrica XXXII

Tercer vers: error de còpia (*ferra* per *serra*) assenyalat segons el sistema d'E', amb un punt a la interlínia i un altre al marge, però la correcció no ha estat executada, fet que prova que el procés de correcció d'E' es portava a terme en dues fases (§35).

(228)

**B** unquen venent los fills de la terra  
mjt nos de nos (e not sia amioe  
on cocto la greu fedora feira.  
**Q** uaticio ne atif no anem nos  
quest te poch dar dago qui aas brama.  
bayet pco e no torces lo cors  
**D** nen carat pot en lo mon retre fama  
quell. vni e nalongua vida speran  
si ans de teps gracia assi nol clama  
**A** pill mestre e aquel fort cuytan  
estes la ma e pree lo mestre aqui.  
on exculles senti ia estreta gran  
**D** uigila quand api pendres senti  
p pendrem feu apres del acostar  
e feu despuys un sep dell e deny  
**S** iom guardant la gnaissenda appar  
quand sobre ell algun u nimol sapassada  
fotal clinat ques deia enderocar  
**T** al fo amy andyen questava abada  
de uene lo bayar e fon tal hora  
quagra bolgut amar p altra strada  
**A** as leugetamēt al fons qui deuora  
lucifero ab pias nos possa  
neq orbat feu alla gran de mora  
**M** as com arie en nau diet se lena.  
Capitol xxxij. on poncy en lo derret de de dmfem  
los maydos q trahyen lurs parents sens fianza

LÀMINA 25

f. 2v, *Inf.* I.58-84

- a. Correcció d'E' (§34-36, §68). Cinquena tercina, darrer vers: *queren*: la *r*, de la mà del copista (cf. la *r* de *bugiarts*), corregeix una *s* prèviament esborrada. L'error s'ha indicat prèviament amb un punt al damunt, a la interlínia, i un altre al marge esquerre.
- b. Correccions d'E<sup>2</sup> (§37-41, §69), totes en tinta més fosca que la resta del text:
- Sense indicació marginal, però de la mà del corrector i amb la mateixa tinta que les correccions assenyalades amb dos punts al marge: segona tercina, segon vers: *quemjs fou* corregint *qimisefou*; tercera tercina, darrer vers: *o* afegida a la interlínia.
  - Amb indicació marginal (dos punts a la dreta): quarta tercina, darrer vers: *v* corregeix *c* a *mantova*.
  - Indicació probablement anul·lada: tres punts ratllats al marge dret (segona tercina, darrer vers), sense intervenció en el vers.

**R**yal me feu cella bestia lla  
que vmet me en contre poch apoch  
mempenyria lla on may sol noha  
**D**entre que io calha en lo bay loch  
dnat mos uile vni qm q. son offert  
qui p callar lonch mit pareds de poch  
**E**com io vni aqnest al gran desert  
haies merce dmy a id aluy  
**R**quesqz fies dombra o home cert  
espos ell no hom home ia fuy  
e pare z mare mes foren lombarte  
**N** de mantoda p pata amenduy  
asqui fots pulio be que fcs tarb  
usqui en roma sot al bon august  
en teps dels deus queren fals z bugiarcs  
**P**oera fuy z quantc daquell iust  
fill dandise qui pny vendy lla de troya  
que lergulos sion fo combust  
**M**as tu perque tornes la ma troya  
com no montes la serua delitosa  
ques pncipi z cap de tota troya  
**E**st tu vgil aquella font iorosa  
qui esparidit de parlar silarch flum  
respongu io ab cara ingenuosa  
**D**de tots poetas honor z lum  
vallem lo lonch studi z gran amor  
quam ha fet cercar lo teu volum

LÀMINA 26

f. 9r, *Inf.* III.127-136, IV.1-15

Correccions d'E<sup>2</sup> (§37-41, §69):

- a. La caplletra d'*Inf.* IV (C) ha estat corregida en R en tinta més fosca, fet que demostra que les correccions d'E<sup>2</sup> són posteriors a l'execució de les caplletres (§40). La mà del corrector ha intervingut en dues ocasions més en el mateix vers (es pot observar la morfologia de la *a* i la *e* que el caracteritza). El vers està assenyalat amb dos punts al marge dret, com és habitual en les correccions d'E<sup>2</sup>.
- b. Darrer vers de l'avantpenúltima tercina: *u* corregint una *a* a *guays*, en tinta més fosca i amb l'angulositat característica del corrector. No hi ha indicació marginal.
- c. Avantpenúltim vers: s'ha ratllat i esborrat *dv* (entre *Ara* i *davallam*) i s'ha ratllat *ceh*. La correcció ha estat marcada prèviament amb dos punts al marge dret.

**A** si iamay passa impna bona  
epta si aron de tu sen fanya  
**A** be pots saber dny mes quid fesi du sona  
ent aq cella sana companya  
teina tan fort que de gran espenent  
la pesa en cara de fuoz menbariya  
**L** atersa lacimosa dona vent  
tal don usque vna linn tant bmelia  
que amy vence casain men sentimet  
**E** aygu con hom qui gran son apella  
**Capitol quart on tracta dl' pmer cerle dm**  
fern appellat limb

**O**mpream la gran son dta testa  
bn to molt gran pque ion despta  
om psona qui p forza sa presta  
**E** repostat mos bulls en toen moigui  
leuat en alt de fit signate

**X** et es que sus la proa metrobe  
dia tusta balla bis dolloiosa  
que deu finis igayto en si icta

**E** cia senza precorida ennuolosa  
tat que ficat ab dos mos vlls al fon  
noy podia triar alguna cosa

**A** ra dauallam ca pis en lo celh cad mo  
omical bon poeta tot es mort  
io bang pnce tu fras lo segon

LÀMINA 27

f. 11v, *Inf.* IV.124-150

Correccions d'E<sup>2</sup> (en tinta més fosca i amb indicació marginal):

- a. La inicial de la setena tercina (*Q*), que ha estat executada pel copista en el moment de la còpia (vegeu làm. 19) i safranada posteriorment, ha estat transformada en *E*, en tinta més fosca, per la mà d'E<sup>2</sup>, que prèviament havia assenyalat amb dos punts al marge el vers a esmenar. Les correccions d'E<sup>2</sup>, doncs, s'efectuen després de la decoració de les inicials de tercina (§40).
- b. Tercer vers: *le njna* corregint *le vina* (§58, [9]). Prèviament s'ha indicat amb dos punts al marge esquerre.
- c. Quarta tercina, primer vers: s'ha esborrat l'últim pal de la *m* final de *mjram*, prèvia indicació marginal a l'esquerra.
- d. Cinquena tercina, primer vers: *mon* corregint *mun*, amb la mateixa tinta que la resta de correccions d'E<sup>2</sup>; entre *que* i *cas* s'ha esborrat una *a*. No hi ha indicació marginal.



**V**in camilla / e pantisileya  
de laltre part vin yo lo Rey latu  
qui ab le nima sa filla sabia  
**E**buito vin cell qui gita tarqu  
luacaa / marcia / iulia / cornilla  
e sol apart vin yo lo fillador  
**E**ppur que yo alte un poch la cella  
vin lo mestre de tots aquells qui stan  
entre la filosofia / familia  
**T**ots lo miran / etots honor li fan  
alla vin yo socrates eplato  
qui denat los altres pus prop liuan  
**D**emetrico qui n'han dit que cas fo  
diogenes anaxagora / e cal  
empedocles / eadit ezene  
**E**vin lo bon aculidar del qual  
diascorida dich e bin orfeu  
tulli ala / e seneca moral  
**G**uill geometria / e Tolomeu  
anyaxima / ypoacas / galien  
aueroys qui lo gran coment feu  
**N**o no los puo recitar tots apleu  
per om me en calca lo gran tema  
**L**ar moltes veus lodu al fet de men  
a companya de sis endos se stema  
per altra part mena lo saige estora  
feis als raquets in eu layre qui aema

LÀMINES 28-29

f. 26r, *Inf.* X.88-114

Correccions d'E<sup>2</sup>: totes executades i indicades amb dos punts al marge dret (vegeu els aparats i les notes a *Inf.* X.88-105). Hi podem observar:

- a. La mà del corrector (vegeu-ne la caracterització a la làm. 11), especialment al quart vers (*foy: y*), al segon de la tercera tercina (*deman: an*); dos versos més avall (*denan*), al vers següent (*jamay*) i al darrer vers de la cinquena tercina (*nos*).
- b. La manera poc polida en què executa les correccions: ratllant mots sencers en lloc d'esborrar-los (quarta tercina) o sobreescrivint damunt de les grafies a esmenar (tercines quarta i sisena).

**E**nyg quill hac sospitat ab capmors  
Dix no fur io ave tot sole ne cert  
sens causa nom morgu contzelle laiors  
**A**s fur io sole illi on fosfere  
perore an temps de gita de florenca  
aqt quila de tes ab us vber  
**S**iden repos dnyms hosta semena  
preque io ell solucte me a quest de man  
quia ha torbada ma sentena  
**E**iben io bun oig vos parnegats de an  
dian nungua co queloteps adun  
E lo pekent anats tot ugnoran  
**M**os vesun be com cell qia mala lum  
dio ell tot co qui anos es loynta  
E daytar deu solament in flun  
**Q**uant es apces laores roman tot ha  
lemendeds nos i salti nons bo poeta  
no sibern tes del vostre stae huma  
**P**uio com pendic pots que tota moita  
fra nostra concouca en cell pit  
que del futu fra clusa la poeta  
**L**es dei com de macula comput  
digny suis plan dices aaquell calnt  
quel seu fill es entre lois duns diunt  
**E**si debans fuy al respoudre mur  
tes li libez quen fur p que pensua  
ia en lezoc que vos mancis folgit

**E** pnyx quell' hac sospirat ab capmors ..  
Dix no fuy io ayo tot sols ne cert ..  
sans causa nom mogui contrelles lauzes ..  
**A** as fuy io sols alla on se sofert ..  
per tots en temps de gitar de florenca ..  
aqt quila de fes ab uye vbert ..  
**B** iden repos dymies vosta semencia ..  
pregue vo ell solucts me a quest de man ..  
quia ha torbada masentencia ..  
**B** iben io ben onz vos parnegats deman ..  
deman nungua <sup>lan</sup> co queloteps adiu ..  
Elo present amats tot ignoran ..  
**A** os vesem be com cell qha mala lum ..  
dix ell tot co qui anos es loyuta ..  
E daryat deu solament <sup>nos</sup> in flum ..  
**Q** uant es apres lauzes roman tot ba ..  
lentencorda nos p saltu nons ho porta ..  
no sabem res del voste stat huma ..  
**P** ero com pendre pots que tota moua ..  
fra nostra concencia en cell pnt ..  
**L** que del futur fra clusa la porta ..  
ors avr com de matula compt ..  
digny fins plau direts aaquell calut ..  
quel seu fill es entre lors vms gunt ..  
**E** si debans fuy al respondre mut ..  
fete li sabre quen fin p que pensaria ..  
ia en leuor que vos manets solgut ..

## LÀMINES 30-31

Làm. 30, f. 46r, *Inf.* XVIII.61-87, i làm. 31, f. 46v, *Inf.* XVIII.88-114

- a. Al marge del penúltim vers es llegeixen les anotacions *jason* (làm. 30, a l'esquerra) i *stercol* (làm. 31, a la dreta), de la mà del copista i amb la mateixa tinta que la resta del text (§43).
- b. Es poden observar les nombroses indicacions marginals amb dos punts pròpies del corrector (E<sup>2</sup>), però no s'ha intervingut en cap vers (§38). En força casos es pot intuir l'error detectat; per exemple, al v. 66 (làm. 30, segona tercina) *de cay bese* no fa sentit; al v. 70 (làm. 30, quarta tercina) *munten* és una errada per *muntem*; als vv. 74 i 81 (làm. 30, tercines cinquena i setena) trobem *c* en lloc de *ç* (*acotats*, *acots*); al v. 81 s'ha copiat *les* en lloc de *las*; al v. 88 (làm. 31, primer vers) hi ha *lisba* en lloc de *lislà* («l'isla»), etc.
- c. Làm. 31: al segon vers de la segona tercina s'ha assenyalat amb un punt al marge esquerre, propi de les correccions d'E', la manca de la primera lletra del vers (*y*), que ha estat restituïda en una segona fase per la mà del copista (§34-35, §68).

**A** dir si ipa entre Ganana d'ien  
si dago testmior offe  
uols parafmet al vostro anar fer  
**A** xi plant vn dimoni batc  
del seu acot se dir usia bia  
que ag noba fombres de cay befe  
**T** om renmyr loes ab la guarda ma  
pupes affors pochs passos d'unguem  
on vn esail de la uba cya  
**A** fate leugamet aquell munten  
e uols al dret sus p la sua esquya  
daquelle cercles eternal nos partem  
**E** quant nos som alla on ell uanega  
de sots p dar passatge alle acotats  
**L** o mestrem dir attente se que beia  
**L** o ten siguard aquests altres malnats  
als quals en quee no has vista la fac  
p q com son ansemps ab nos anats  
**D** aquell uell pont gardua yo lo trac  
qui banya veis nos de altra banda  
**L** e quils acots com los altres fan les  
**L** o bon mestre fene la mpa de manda  
medy guarda lla aquell gran qui be  
e p doler no pte lagre ma spanda  
**E** quant Rexal semblant encasata  
ell es jason quab feny e ab coratge  
de molto dor los Colches priuats fe

**P**assa l'isba de lenno si pel ribatge  
despuys que les fembres despiadades  
**L**els mascles l'us tots fan gran carnatge  
**L**a ab senyals si ab paules ornades  
ysphile trompa la ioueneta  
**L**qui pmei hach les altres enganades  
epala aqui prenyada si soleta  
de tal culpa aptal marit li part  
z de medassa venjanca streta  
**A**b ell sen va qui de cep de tal part  
e bast au ago del pmei vall  
sabe p da qlls de qui est ben fait  
**J**a exam lla on aquell stret call  
ab lo segon marge sentze coana  
z fa daquell a bn altre arch stall  
**A**qui sentim nos gent qui sen v'scama  
en altre gu si ab lo morro estiffa  
e smatep ab les mans acotana  
**L**os martgens son en topats d'ima miffa  
pe la p'ador de ius qui si en pasta  
qui ab lo nas si ab los ulls se rebiffa  
**L**o fons pregon veda quella no basta  
loch auenc sense m'urar al d'is  
**A**de l'arba on call estull plus abasta  
qui vengueren p la ms en lo foch  
vui gent queza en meida cabuada  
qui de primades d'homens paich' fos

strol

LÀMINA 32

f. 137v, *Purg.* XVIII.31-57

A continuació del reclam (*Quen vos es com*) es pot llegir, en tinta negra i lletra que es pot situar entre els segles XVIII-XIX, l' anotació següent:

la paj corres- | pondiente o que a esta sigue que es la | Cxxxviiij esta colocada entre las fojas  
| Clxxxxviiiij y CC.

La inscripció fa referència a la transposició del f. 138, el primer del tretzè plec, relligat per error entre els ff. 199-200, probablement en l'enquadernació realitzada a El Escorial (§44).



**N**o prefa la nima en tren de fr  
ques motestrivital e may no posa  
**A** fins quela fa co quella ama joy  
ra pots be ventre com esta cosa  
la veritat alagent qui auera  
castina amor en si loable cosa  
**P**er co com par forza la sua materia  
sempre bona mas no pas castim seny  
**L**es bo en quer que sia en bona cera  
o teu parlar el natural engeny  
meu respus en mhan amor destubert  
**C**o de com te un gran dupte pus preny  
ar si amor es deffors anos ofert  
el anima no ua ab altre pen  
si dret otort va no merey ne per  
**E**zella amy tant com valho aq ven  
te puchio dir de qui en lla respere  
ab beatum ques obra que se creu  
**D**ota forma substancial que altera  
de matia es e ab ley es vna  
specifica utit ha en si enera  
**L**aqual senca obrar no es senada  
nes de mostra may sino pfecte  
com pberda fulla en planta vida  
**P**er co de hon bengua lo m tellecta  
de les pmeres notiaes nos say  
e del pmer apetible lefecte

f  
g  
r  
t  
f  
r  
t  
r  
i

Quen vos es com la paja covres  
pendiente o que a esta signe que es la  
Cxxxviii esta colocade entre las fojas  
Cxxxviii y CC.

LÀMINA 33

f. 4v, *Inf.* II.28-54

- a. La inicial de la primera tercina està decorada amb una cara, operació ornamental no habitual abans de la segona meitat del segle XV (§46, §48).
- b. *Manicula* assenyalant el vers 52 (primer vers de l'última tercina) (§45).
- c. Correccions d'E<sup>2</sup> executades en tinta més fosca i assenyalades amb dos punts al marge dret (segona tercina, segon i tercer vers; setena tercina, primer vers). Al darrer vers de la penúltima tercina hi ha la indicació marginal, però no s'ha intervingut en el vers (vegeu §37-41, §69 i els aparats i notes a *Inf.* II.32, 33, 46 i 51).

**A** nabi pms lo bas de lecto  
per portar ne confort a aqlla fe  
qui es pncipi de saluaco  
**A** ab io per quey pe ne don me ne  
no enca io ne sent pab son  
ne digna aago na io ne altum ac  
**P** erque si al uemp yo ma bordon  
la benigna tem no torn amondol  
en tu ho tu miso que yo non rabor  
**E** avi con cell qui desuol ad que vol  
ey nouell pensar canya preposta  
si que de son amesa: tot se tol  
**T** al me fui io en cella sara costa  
si que pensant ignaste la mya empreza  
qui fo en lo comensar avr tosta  
**S** i io he be ta perant la entesa  
respos daycell magnanym aqlla ombra  
la nyma tua es de billtat ofessa  
**L** aqual moltes bequades lhom en cobra  
si que donada empreza fa pte  
com fals vassei fa bestia quand sombra  
**D** aqnestapor p que pures avr  
duet p que bingny ego quentis  
al pmez pnt quet bingny souenp  
**L** o era ab cells que alle no han que sospus  
amycida dona beata ebella  
tal q de comendar io la requys

LÀMINA 34

f. 171v, *Purg.* XXX.127-145, XXXI.1-3

- a. La inicial de la primera tercina està decorada amb una cara, operació ornamental no habitual abans de la segona meitat del segle xv (§46, §48).
- b. A l'interior de la caplletra (*E*), s'hi pot observar la indicació del copista (*e*) (§32).
- c. Rúbrica de tres línies, emmarcada per dues línies en blanc (vegeu làm. 15).

**Q**uand dela carn / asparit fin fallha  
e bellessa e nutrit aestrada merda  
io fin aluy / menys cara e menys grayda  
**E**lla pasce son / giva en ma no nera  
onand d'erre / ymages de fals be  
qui promessa / nulla reten en terra  
**N**e impetrari / spiraçion nalgue  
ab los quals en soym e alteramens  
lo venoque avi pod / lmalgne  
**T**ant caygue baur / que tots los argumens  
ala salut sua eren / ia corte  
fers que mostrar li / les poudes sent  
**P**erco visite la / porta de la morte  
e daquell qui lies / estat pilot  
de tots mos prechs / fin provando mos reports  
**L**alt fat de deu / seria aci rot  
si lethes se passas / e tal bianca  
menjada fos sens / pagar null astor  
**D**epenedir qui / lagremes espanda

Capitol xxxi. del purgatori de la confessio  
del actor e purgacio vniuersal p' muntar al  
sant Regne de paradys i)

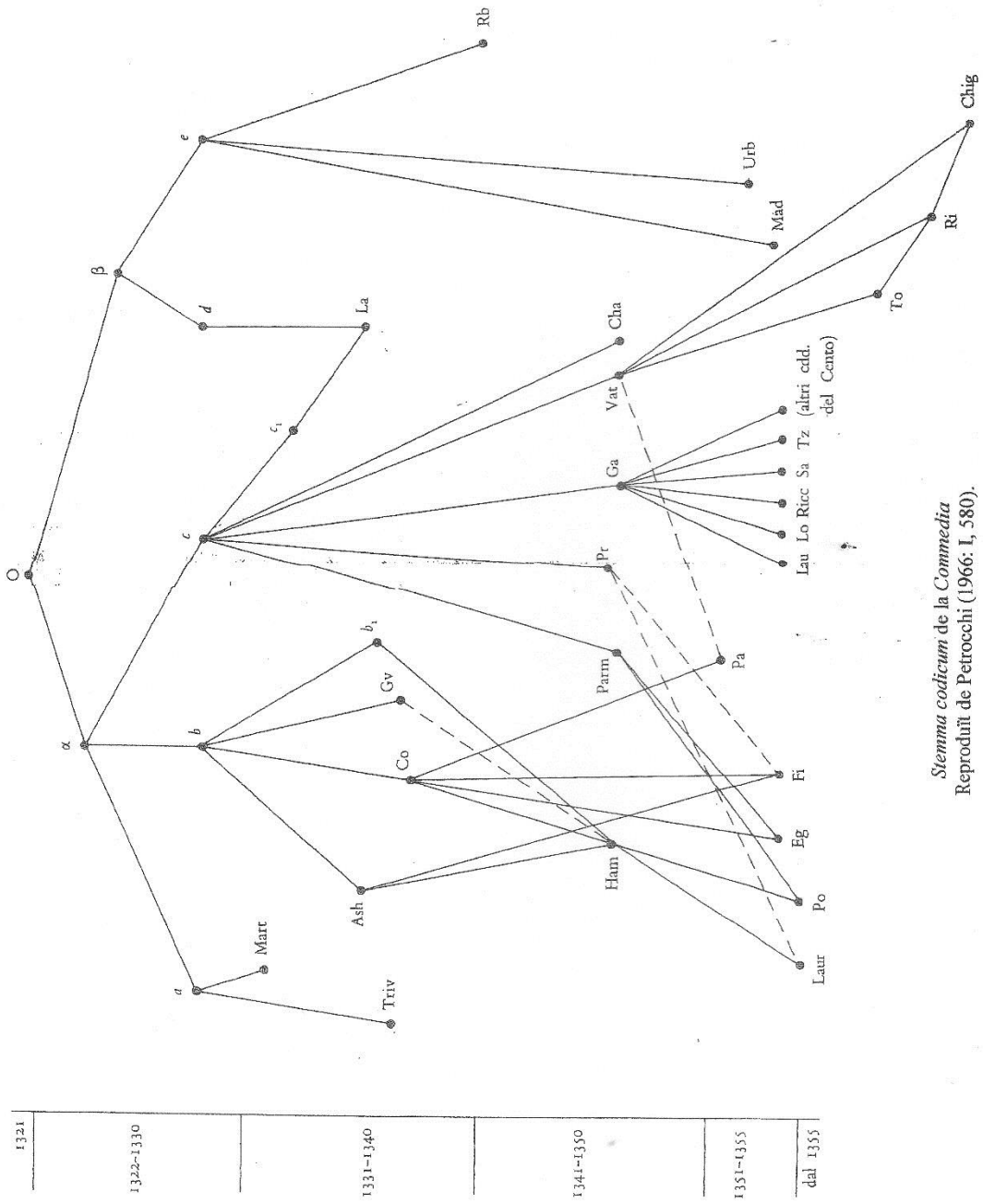
**Q**u' tu quico della daquest flum sage  
drecando lo sen / parlar amj p'pnta  
qui sol pel cayll / mera stat avi agre

LÀMINA 35

f. 269v, *Par.* XXXIII.136-145, colofó

Colofó executat pel copista en tinta blava, que ha pres un aspecte força aigualit (§15, §47). El foli està esgrogueït i brut, però el seu estat de conservació és bo, segurament gràcies al foli de pergamí que el segueix (vegeu làm. 9).





*Stemma codicum de la Commedia*  
 Reproduit de Petrocchi (1966: I, 580).



